

AETAS

TÖRTÉNETTUDOMÁNYI FOLYÓIRAT

Kiváltságok, megegyezések, szerződések a középkorban

ZSOLDOS ATTILA

Az Aranybulla megújítása 1231-ben

BÁRÁNY ATTILA

János király és a Magna Carta

PÓSÁN LÁSZLÓ

A Valdemár-háborúk
és a stralsundi béke

HUNYADI ZSOLT

Konvent, generális káptalan, perjelségek:
a johannita „hálózat” a középkorban

NOVÁK ÁDÁM

Sokpecsétes oklevelek a Cillei család
levéltárából

37. évf.

2022

2. szám

Bemutatjuk Lupescu Makó Mária
kolozsvári történészt

Következő számunk tartalmából

SCHREK KATALIN

A nagykövet védelmének kérdése – Esterházy herceg és a Bettera ügy

PALOTÁS ZSOLT

Amerikai fogságelbeszélések a Magrebben: kutatási irányok és lehetőségek

DRÓCSA IZABELLA

Szálasi Ferenc sajtóperei 1937–1938 között

PÁL JUDIT

A politikus becsülete: avagy megbuktathat-e a Nemzeti Kaszinó egy főispánt?

TAMÁS ÁGNES

Visual History: a történettudományos képelemzés megújítása?
A vizuális történelem új német paradigmája

VARGA BEÁTA

Az 1667. évi andruszovói egyezmény – Ukrajna két részre szakadása

A bölcsészettudományok kutatásának forradalmasítása.

Beszélgetés Biszak Sándorral

A borítón szereplő képen: II. Dávid skót és III. Edward angol király
(British Library, Cotton Ms. Nero D. VI, f. 61v)

37. évfolyam

2022. 2. SZ.

AETAS

TÖRTÉNETTUDOMÁNYI FOLYÓIRAT

A kiadványt szerkesztette:

GALAMB GYÖRGY

A kiadvány

BETHLEN GÁBOR
Alapkezelő Zrt.

a Nemzeti Együttműködési Alap,
a Szegedi Tudományegyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kara,
a Szegedért Alapítvány,
Szeged Megyei Jogú Város Önkormányzata
támogatásával jelenik meg.

Szerkesztők:

DEÁK ÁGNES
(főszerkesztő)

VAJDA ZOLTÁN
(főszerkesztő-helyettes)

BENCsik PÉTER
GALAMB GYÖRGY
HUNYADI ZSOLT

KOSZTA LÁSZLÓ

PAPP SÁNDOR
PELYACH ISTVÁN
SZÁSZ GÉZA
TOMKA BÉLA
TÓTH HAJNALKA
TÓTH SZERGEJ
VUKMAN PÉTER

HORVÁTHNÉ SZÉLPÁL MÁRIA
(olvasószerkesztő)

Tartalom

Tanulmányok

ZSOLDOS ATTILA	
Az Aranybulla megújítása 1231-ben	5
BÁRÁNY ATTILA	
János király és a Magna Carta	21
PÓSÁN LÁSZLÓ	
A Valdemár-háborúk és a stralsundi béke	48
HUNYADI ZSOLT	
Konvent, generális káptalan, perjelségek: a johannita „hálózat” a középkorban	67

Műhely

KOVÁCS ATTILA	
A kazár és a magyar törzsszervezet összevetése. A szakrális és a kettős uralmi rendszer kérdésének új megközelítése	75
NOVÁK ÁDÁM	
Sokpecsétes oklevelek a Cillei család levéltárából	87

Múltidéző

SZÉKELY MELINDA	
Plinius Egyiptomról és Aethiopiáról. C. Plinius Secundus Maior: Naturalis historia VI.	99
HALMÁGYI MIKLÓS	
A gyulai vár kapujánál. Szerémi György anekdotájának valóságelemei	110

Kitekintés

PÁSZTOR PÁLMA	
Történelem és aktuálpolitika: sajtóbostrány <i>A száműzött Rákóczi</i> körül	119

Határainkon túl

Híd vagy sziget? Beszélgetés Lupescu Makó Mária kolozsvári történésszel (Az interjú készítette: <i>F. Romhányi Beatrix</i>)	139
Lupescu Makó Mária műveinek bibliográfiája	152
LUPESCU MAKÓ MÁRIA	
„...kinek kezénél, úgymint öregbinkénél jószágunkról való leveleink állottanak”. Adalékok a középkor végi–16. századi családi levéltárak kérdéséhez .	159

Figyelő

A dinasztia szolgálatában: közügyek, hivatal és igazgatás az Anjouk országai- ban (<i>Les officiers de la chose publique dans les territoires angevins [XIIIe–XVe siècle]: vers une culture politique? Gli ufficiali e la cosa pubblica nei territori angioini [XIII–XV secolo]: verso una cultura politica? Études réunies par Thierry Pécout, École française de Rome, 2020</i>)	
GÁLFFY LÁSZLÓ	176
A hatalom részesei. Újabb könyv az országgyűlések történetéről (<i>Fazekas István – Gebei Sándor – Pálosfalvi Tamás: Rendi országgyűlések a Magyar Királyságban a 18. század elejéig. Országház Könyvkiadó, Buda- pest, 2020</i>)	
CSUKOVITS ENIKŐ	184
A hódoltság történetének ismeretlen területe: a horvát határvidék és egyházi intézményei (<i>Molnár Antal: Magyar hódoltság, horvát hódoltság. Magyar és horvát ka- tolikus egyházi intézmények az oszmán uralom alatt. MTA BTK Történett- dományi Intézet, Budapest, 2019</i>)	
H. NÉMETH ISTVÁN	187
Protestáns asszonyi példaképek a 18. századi Erdélyből (<i>V. László Zsófia: Példás asszonyok. Női szerepek változása a protestáns ha- lott beszédek tükrében (1711–1825). Ráció Kiadó, Budapest, 2020</i>)	
GÉRA ELEONÓRA	193
Új használati utasítás érkezett a felvilágosodáshoz! (<i>Antoine Lilti: L'héritage des Lumières. Ambivalences de la modernité. EHESS, Gallimard, Seuil, Paris, 2019</i>)	
BALÁZS PÉTER	196
Utazás az örmény eredet nyomában (<i>Bálint Kovács – Grigor Grigoryan [Hg.]: Der Reisebericht des Minas Bžškeanc' über die Armenier im östlichen Europa [1830]. Böhlau Verlag, Köln, 2019</i>)	
MIHÁLYI DOROTTYA	202
Számunk szerzői	205

ZSOLDOS ATTILA

Az Aranybulla megújítása 1231-ben

Az Aranybulla 1231. évi változata – mind a történetírásban, mind a közgondolkodásban – háttérbe szorul az 1222. évi mellett, ami legalább annyira érthető, mint amennyire indokolatlan. Érthető, hiszen az 1222. évi az „igazi” Aranybulla, az függ össze korának politikai viszonyaival, annak van utóélete és jelentősége, s nem utolsósorban hozzá kapcsolódnak különbözőképpen – sokat emlegetett, de soha nem igazolt – elképzelések, kezdve az angol *Magna Carta*-val való egybevetéstől egészen odáig, hogy a magyar alkotmányosság kezdeteként szokás ünnepelni. Ugyanakkor indokolatlanul szorul háttérbe az 1231. évi változat, amely magától értetődően szintén összefügg a maga korának politikai viszonyaival, valójában még némiképp nagyobb mértékben is, mint az 1222. évi. A megújított Aranybullának ellenben valóban nincsen az 1230-as évek elején túl terjedő utóélete, maga viszont az 1222. évi törvény utóéletének része, amit a két szöveg kapcsolódási pontjai tesznek nyilvánvalóvá. Jelentősége mindazonáltal ennél jóval nagyobb, legalábbis a történetírás számára. Az 1231. évi Aranybulla-változat vizsgálata révén ugyanis az 1222. évről szintén kapunk egyfajta képet, mely megerősíti vagy pontosítja az arról kialakított ismereteinket, miközben persze az 1231. évi törvénynek megvannak a maga, az 1222. évitől független sajátosságai is.

Az 1220-as évek egymást sűrűn követő konfliktusai 1231-re érlelték meg azt a válságot, melynek eredményeként sor került az 1222. évi Aranybulla megújítására. Az ügyek eredetileg függetlenek voltak egymástól, kapcsolatot teremtett azonban közöttük, hogy ilyen-olyan formában mindegyikben az érdekelt felek közé tartozott a maga intellektuális felkészültségével és erkölcsi erejével félelmetes ellenfélnek számító egyház. Az ügyek természetéből fakadóan ugyanakkor II. Andrásnak immár nemcsak a hazai főpapokkal vagy a királyi akarattal szembehelyezkedő előkelőkkel támadt vitákban kellett valamiféle megoldást találnia, hanem a Szent Péter trónján egymást váltó pápákkal is, akik lankadatlan érdeklődéssel követték a Magyarországról érkező híreket, s a fejlemények befolyásolása érdekében korántsem haboztak akár közvetlenül beavatkozni az ország ügyeibe, ha azt szükségesnek ítélték. Ez a körülmény új helyzetet teremtett II. András számára. Nyilvánvaló volt, hogy az egyetemes egyházzal szemben nem tanácsos a konfliktusokat kenyértörésig vinni, királyi méltósága, valamint országa szuverenitása ugyanakkor mégis megkívánta, hogy minden lehetséges módon ragaszkodjék elképzelései érvényre juttatásához. Ily módon a korábbiaknál is jóval hajlékonyabb politikálásra kényszerült, s eszköztárában a megfutamodásnak tűnő visszavonulás éppúgy szerephez jutott, mint a látszólag értelmetlenül merev macacosság.

Az első ügy, mely Rómában is hullámokat vetett, II. András legidősebb fia, az 1214-ben megkoronázott Béla herceg házasságának kérdése volt.¹ A szentföldi hadjáratáról hazatérő

¹ Az ügyre összefoglalóan lásd: Balics Lajos: *A római katolikus egyház története Magyarországon*. I–II/1–2. Budapest, 1885–1890. II/1. 255–256.; Pauler Gyula: *A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt*. I–II. Budapest, 1899.² II. 87–89.; Barabás Gábor: *A pápaság és Magyar-*

király a Bélával útközben eljegyzett Máriát, Theodoros Laskaris nikaiai császár leányát mindjárt magával vitte Magyarországra, ahol 1220-ban, miután a herceg betöltötte a tizenegyedik életévét, a jegyesek egybekeltek, s Máriát egyúttal királynévá koronázták.² 1222-ben azonban II. András úgy döntött, hogy helyesebb lenne, ha Béla herceg házassága „nagyobb hasznot hajtana az országnak” (*maior possit utilitas regno Ungarie provenire*), s kérényezte a pápától a Máriával már megkötött frigy felbontását. Ez valamikor az év első harmadában történhetett – legkésőbb április közepe táján –, mivel III. Honorius pápa május végén adott utasítást az egri, a váci és a váradi püspököknek, hogy vizsgálják ki az ügyet, s tegyenek a vizsgálat eredményéről jelentést,³ azaz nem zárkózott el eleve a kérés teljesítésétől. II. András döntését, dinasztikus házasságról lévén szó, nyilván befolyásolták külpolitikai megfontolások,⁴ mindazonáltal a házasság érvénytelenítését kezdeményező lépésének feltételezhető időpontja szembetűnően közel esik az Aranybulla kiadását eredményező politikai válság kirobbanásának idejéhez, melyben Béla hercegnek jutott némi, ámbar talán nem kezdeményező szerep.⁵ Így aztán nehéz s talán nem is indokolt elhessegetni a gyanút, hogy Béla megrendszabályozásának szándéka szintén ott lehetett az ügy hátterében. A herceg meghajolt apja akarata előtt, s eltaszította (*dimisit*) Máriát, vélhetően valamikor 1222 végén. Az ügy azonban ezzel korántsem jutott nyugvópontra, mivel a magyar preláthusok képviselői, élükön a királlyal egyébiránt jó kapcsolatot ápoló Ugrin kalocsai érsekkel, a pápához fordultak a házasság szentségét „országos botrányra s a keresztény vallás gyalázatára” (*in totius regni scandalum et subversionem religionis christiane*) megsértő fejlemény miatt, formálisan csak tanácsot kérve, ám sugallva a válás engedélyezésének megtagadását.⁶ III. Honorius végül valóban ezt a megoldást választotta, ami azonban újabb bonyodalmakhoz vezetett. Béla herceg a pápa utasítására (*ad mandatum*) visszafogadta Máriát,⁷ amivel viszont a fejére vont a haragját, mely elől tanácsosabbnak tartotta kitérni, ezért VI. Lipót osztrák herceg udvarában keresett menedéket. A családi viszály így egyszeriben nemzetközi bonyodalommá terebélyesedett, ami kényszerhelyzetbe hozta előidézőjét, azaz II. Andrást. Apa és fia kibékülésére végül 1224 tavaszán került sor, s ennek eredményeként Béla – minden bizonnyal Máriával az oldalán – visszatérhetett az országba.

ország a 13. század első felében. Pápai hatás – együttműködés – érdekellentét. (Thesaurus Historiae Ecclesiasticae in Universitate Quinqueecclesiensi 5.) Pécs, 2015. 132–133.

² (1223.) s. d.: *Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia maximam partem nondum edita ex tabulariis Vaticanis deprompta, collecta ac serie chronologica disposita ab Augustino Theiner*. I–II. Romae, 1859–1860. (a továbbiakban: VMHH) I. 42., keltére lásd: *A veszprémi püspökség római oklevéltára. Monumenta Romana Episcopatus Vesprimiensis*. I–IV. Ed. a collegio historicorum Hungarorum Romano. Budapest, 1896–1907. (a továbbiakban: VPRO) I. 59–60.

³ 1222. máj. 28.: VMHH I. 33.

⁴ Wertner Mór: *Negyedik Béla király története. Okirati kútfők nyomán*. Temesvár 1893. 15–16.; Bárány Attila: *II. András balkáni külpolitikája*. In: II. András és Székesfehérvár. Szerk. Kerny Terézia – Smohay András. (A Székesfehérvári Egyházmegyei Múzeum kiadványai 7.) Székesfehérvár, 2012. 150–151.; Bárány Attila: *Courtenay Róbert latin császár Magyarországon*. In: Francia–magyar kapcsolatok a középkorban. Szerk. Györkös Attila – Kiss Gergely. (Speculum Historiae Debreceniense 13.) Debrecen, 2013. 159–161.

⁵ Zsoldos Attila: *II. András Aranybullája*. Történelmi Szemle, 53. évf. (2011) 1. sz. 3–5., 6–10.

⁶ (1223.) s. d.: VMHH I. 42., keltére lásd VPRO I. 59–60., az idézett magyar szöveget lásd: *Árpád-kori és Anjou-kori levelek XI–XIV. század*. Sajtó alá rendezte Makkai László és Mezey László. (Nemzeti Könyvtár – Levelestár) Budapest, 1960. 134.

⁷ 1224. febr. 22.: VMHH I. 44.

Ezt követően Béla herceg átvette Szlavónia irányítását. Ekkor indul meg okleveleinek folyamatos sorozata, s az okmányok tanúsága szerint a herceg politikai környezetében ekkor alakult ki híveinek az a csoportja, amelynek tagjaira a későbbiekben bizton számíthatott.⁸ Béla herceg 1224-től valóságos hatalmat jelentő szlavóniai hercegsége ugyanakkor azt jelentette, hogy a királynak le kellett mondania az ország feletti kizárólagos uralomról, s mivel a házasság is érvényben maradt, a konfliktus során II. András csak tapasztalatokkal lett gazdagabb. A legfőbb ezek közül az lehetett, hogy az egyházzal újat húzni szerfelett kockázatos vállalkozás, mert igaz ugyan, hogy a pápa messze van, s így csak késve reagálhat a magyarországi eseményekre, de támogatásának birtokában a hazai prelátusok is képesek olyan helyzetet teremteni, mely meghátrálásra kényszerítheti őt. A másik fontos tanulság pedig arra intette az apát és a királyt, hogy Béla herceg önálló akarattal rendelkező felnőtte vált, s ezt nem hagyhatja figyelmen kívül a továbbiakban.

Alig jutottak nyugvópontra a Béla herceg házasságának felbontása körül támadt bonyodalmak, 1224 tavaszán máris újabb vihar készülődött, mely aztán egy év múlva, 1225 nyarán ki is tört, mégpedig igen nagy erővel. II. András a pápai védelem alatt álló Német Lovagrendet ekkor úzte ki az országból, jóllehet másfél évtizeddel korábban az éppen az ő hívására telepedett le a Magyar Királyság délkeleti sarkában fekvő Barcaságban, hogy védelemül szolgáljon a Kárpátok túloldalán élő pogány kunok ellenében. A Szentszék mind ekkor, mind a későbbiekben lankadatlanul ostromolta a magyar királyt, hogy fogadja vissza a lovagokat, II. András azonban hajthatatlan maradt. A Német Lovagrend kiűzésének kérdése így nyitva maradt, s az még jó ideig fel-felbukkan II. András és a pápák diplomáciai levelezésében.⁹

Szintén az 1220-as években kerültek a magyarországi és a Magyarországgal kapcsolatos viták homlokterébe az országban élő muszlimokkal és zsidókkal kapcsolatos kérdések. A magyar királyoknak régtől fogva voltak mind muszlim, mind zsidó alattvalói,¹⁰ a legkevésbé sem magától értetődő tehát, hogy jelenlétük a Magyar Királyság területén miért éppen ekkor váltott ki politikai vitákhoz vezető érdeklődést. Tény mindenestre, hogy a magyar király keresztény és nem keresztény – muszlim, illetve zsidó – alattvalóinak nagyobb megrázkódtatásoktól mentes együttélésének, mely a 12. század közepe táján még jellemzőnek mondható,¹¹ II. András uralkodása idején a vallási türelmetlenség erőteljes felszínre törése vetett

⁸ Zsoldos Attila: *Béla erdélyi herceg bárói*. In: Testimonio litterarum. Tanulmányok Jakó Zsigmond tiszteletére. Szerk. Dáné Veronka – Lupescuné Makó Mária – Sipos Gábor. Kolozsvár, 2016. 441–449.

⁹ Az ügyre összefoglalóan lásd: Hunyadi Zsolt: *A Német Lovagrend a Barcaságban: régi nézetek és új megfontolások*. In: II. András és Székesfehérvár., 116–128.; Pószán László: *Magyarország és a Német Lovagrend a középkorban*. (Memoria Hungariae 10.) Debrecen, 2019. 78–99.; Zsoldos Attila: *A Német Lovagrend 1222. évi kiváltságlevele* (sajtó alatt).

¹⁰ Karácsonyi János: *Kik voltak s mikor jöttek hazánkba a böszörmények vagy izmaeliták?* (Értekezések a történeti tudományok köréből XXIII/7.) Budapest, 1913.; Czeglédy Károly: *Az Árpád-kori mohamedánokról és neveikről*. In: Névtudományi előadások. II. Névtudományi Konferencia Budapest 1969. Szerkesztette Kázmér Miklós – Végh József. (Nyelvtudományi Értekezések 70.) Budapest, 1970. 254–259.; Szűcs Jenő: *Két történelmi példa az etnikai csoportok életképességéről*. In: Magyarságkutatás. A Magyarságkutató Csoport évkönyve. Főszerk. Juhász Gyula. Budapest 1987. 11–27.; Kubinyi András: *A magyarországi zsidóság története a középkorban*. Soproni Szemle, 49. évf. (1995) 2–27.; Berend Nóra: *A kereszténység kapujában. Zsidók, muszlimok és „pogányok” a középkori Magyar Királyságban, 1000 k. – 1300 k.* Máriabesnyő, 2012.

¹¹ Amint arról a muszlimok esetében Abū Hāmid beszámolója minden kétséget kizáróan tanúskodik, lásd: Hrbeek, Ivan: *Ein arabischer Bericht über Ungarn (Abū Hāmid al-Andalusi al-Garnāṭī, 1080–1170)*. Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae 5. (1955) 205–230.; *Abu-Hāmid al-Garnāṭī utazása Kelet- és Közép-Európában 1131–1153*. Közzétette O. G. Bolsakov és A. L. Mongajit.

véget. A változás meglehetősen biztonsággal köthető az 1210–1220-as évek fordulójához, s indokoltnak látszik a gyanú, hogy – legalább részben – külső hatások gerjesztették. Szembe-tűnő ugyanis, hogy míg a szentföldi hadjáratra induló II. András azon rendelkezését, amely-lyel – egyebek mellett – a pesti izmaelitáktól befolyó jövedelmeket is (*proventus Sarraceno-rum de Pesth*) lekötötte Jolánta királyné számára, III. Honorius pápa 1218-ban minden meg-jegyzés nélkül erősítette meg,¹² 1221-ben már külön levélben fordult a királynéhez – akihez, tudomása szerint, a magyarországi izmaeliták sokasága tartozik (*multitudo Sarracenor-um Ungarie ad te pertinere dicitur*) –, hogy ne akadályozza a keresztény szolgák és szabadok kiragadását az izmaeliták kezei közül és hatalmából (*manibus et potestate*), s ezt az intelmet beleszötte egy II. András-hoz ugyanazon a napon intézett levelébe is.¹³ A pápai feddés, úgy tűnik, nem volt teljesen hatástalan, hiszen az 1222. évi Aranybulla egyik rendelkezése – mely tilalmazta az izmaeliták és a zsidók bevonását a királyi jövedelmek kezelésébe¹⁴ – összhang-ban volt vele. Más kérdés, hogy II. András nem nélkülözhetette a nem keresztény üzletemberek szolgálatait, s az Aranybulla ezen előírása legfeljebb egyfajta elvi álláspontot fogalmazott meg, melyet a király akkor juttatott érvényre, ha éppen úgy látta jónak. III. Honorius figyel-mét sem kerülte azonban el, hogy az Aranybulla hatékonysága e téren messze elmarad az általa kívánatosnak tartott mértéktől, ám – amennyire forrásaink alapján megítélhető – csak évekkel később tért vissza a kérdésre: történetesen éppen abban az időpontban, 1225 nyarán, amikor már értesült arról, hogy II. András hadjáratot vezetett a pápai védelem alatt álló Né-met Lovagrend ellen.¹⁵ A pápa kemény hangon vonta kérdőre Ugrin kalocsai érseket és alá-rendelt püspökeit amiatt, hogy eltűrik a zsidók és az izmaeliták tisztségviselését. Az irat jóné-hány további vádat is megfogalmazott az izmaeliták magyarországi helyzetével kapcsolato-san, megemlítve például, hogy az izmaeliták keresztény szolgákat tartanak, akiket saját hitük elfogadására kényszerítenek, sőt előfordul, hogy keresztények önként állnak a muszlimok közé, mert úgy tapasztalják, hogy azok helyzete sokban könnyebb, mint a keresztényeké.¹⁶

Akármilyen források táplálták III. Honorius aggodalmait, azok bizonyosan túlzottak vol-tak. Az érem másik oldalát felvillantó muszlim forrásaink ugyanis éppen ellenkező folyama-tokról tanúskodnak. Félreérthetetlenül utalnak arra, hogy az iszlám világától elszigetelten élő magyarországi muszlim közösségekben a keresztény magyarsággal való, egyes esetekben akár több évszázados múltra visszatekintő együttélés természetes hatásaként erőteljesen előre haladt az asszimiláció folyamata.¹⁷ Ez részint abban mutatkozott meg, hogy az iszlám vallási előírásainak ismerete fokozatosan elhalványult a magyarországi izmaeliták körében, amit már a 12. század közepén Magyarországon járt granadai születésű arab utazó, Abū Hāmid is tapasztalt,¹⁸ részint pedig, amint arra vonatkozóan a magyarországi muszlimokkal 1220 táján a szíriai Aleppóban találkozó Yāqūt beszámolója tartott fenn értékes adatokat,

Abu-Hámid al-Garnáti útleírását arab nyelvből fordította Iványi Tamás. A fordítást az eredetivel egybevetette és a jegyzeteket készítette Czeglédy Károly. Az előszót, a bevezető tanulmányt, a törté-nelmi kommentárt és a jegyzeteket fordította Bakcsi György. Budapest, 1985. (a továbbiakban: Abu-Hámid).

¹² 1218. máj. 16.: VMHH I. 13–14.

¹³ 1221. ápr. 29.: VMHH I. 30. (LVIII. és LIX. sz-ok).

¹⁴ 1222: 24. c.: *Az Aranybulla (A hétszázötvenedik évfordulóján)*. Közzéteszi Érszegi Géza. In: Fejér Megyei Történeti Évkönyv 6. Szerk. Farkas Gábor. Székesfehérvár, 1972. (a továbbiakban: Arany-bulla) 17–18.

¹⁵ Vö. 1225. jún. 12.: VMHH I. 58–59.

¹⁶ 1225. aug. 23.: VMHH I. 60–61.

¹⁷ Szűcs.: *Két történelmi példa*, 18–19.

¹⁸ *Abu-Hámid*, 56–57.

a középkorban oly fontos etnikai és persze, mint éppen az iszlám esetében is, szakrális jelentőséggel bíró öltözködési, haj- és szakállviselési szokások szintén a keresztény magyarokéhoz hasonultak, miközben a szintén az etnikai sajátosságok közé tartozó nyelvhasználat terén ugyancsak megindult a beolvadás. „Nyelvünk a frankok nyelve, viseletünk az ő viseletük” – ismerte el Yāqūtnak az egyik szerémségi izmaelita.¹⁹

A Magyarországgal kapcsolatos pápai politikában azonban más ügyek némiképpen háttérbe szorították a magyarországi zsidók és izmaeliták kérdését az 1220-as években. Meglehet, ez vezette félre II. Andrást, aki szemlátomást nem tekintette sürgető feladatának, hogy válaszokat keressen e kérdésre. Beérte az Aranybulla említett rendelkezésével, melyet azonban nem tudott, de talán nem is akart betartani, s nem ismerte fel az ebben rejlő veszélyeket.

A konfliktusok sorát gyarapította végezetül a korábbi birtokadományok felülvizsgálatának kérdése. Ennek ügye a János esztergomi érsekkel 1217 előtt folytatott vita²⁰ elülte után akkor került újra a felszínre, amikor III. Honorius pápa az 1225 júliusában kibocsátott, *Intellecto* kezdetű dekretálisával a II. András birtokpolitikáját ellenzők mellé állva a királyi adományok visszavonására buzdította II. Andrást.²¹ A dekretalist a pápa megküldte Béla hercegnek is, amivel mintegy felajánlotta a lehetőséget az ambíciós trónörökösnek, hogy – támogatása biztos tudatában – immár egy merőben politikai ügyben kerekedjék apja fölé, ami, ez bizonyosra vehető, II. András figyelmét sem kerülte el. Tény mindenestre, hogy a korábbiakban Béla herceg semmi jelét nem adta annak, hogy különösebben felkeltette volna érdeklődését apja birtokadományozási gyakorlata. A királynak ugyanakkor azzal kellett szembenéznie, hogy legidősebb fiát a magának nemcsak lelkiekben, de politikai jellegű ügyekben is univerzális hatalmat igénylő pápaság hangolja ellene, miközben – az érem másik oldalára vetve egy pillantást – könnyen juthatott arra a következtetésre, hogy fia a pápával fog össze ellene. II. András lehetőségei az ellenállásra meglehetősen korlátozottak voltak, végül az ország kormányzatának átalakításával próbált meg lépéselőnyt biztosítani a maga számára, s ennek megfelelően elmozdította Béla herceget Szlavónia éléről, és a távoli Erdélybe küldte, amivel egyidejűleg Béla öccse, Kálmán herceg vette át Szlavónia kormányzását.

II. András mindazonáltal csak időt nyert ezen lépéseivel, hiszen 1228-ban mégiscsak megindult a korábbi királyi birtokadományok felülvizsgálata. Általános vélemény szerint az ezt követően történtek tömören úgy összegezhetőek, hogy II. András kénytelen-kelletlen megbízta Béla herceget az adományok felülvizsgálatával és visszavonásával, közben azonban a háttérből igyekezett akadályozni az akció sikerét. Ami pedig a részleteket illeti: a felülvizsgálatra 1228 és 1231 között került sor Béla herceg vezetésével, aki nem általános birtokvizsgálatot kívánt lefolytatni, hanem korlátozott célok vezették. Nem törekedett ugyanis az összes adomány visszavonására, figyelmét a világi személyeknek és elsősorban a várspánságok

¹⁹ *A honfoglalás korának írott forrásai.* Olajos Teréz, H. Tóth Imre és Zimonyi István közreműködésével szerkesztette Kristó Gyula. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 7.) Szeged, 1995. 72. (Az idézett magyar szöveg Kmoskó Mihály fordítása.)

²⁰ 1217. s. d.: *Monumenta ecclesiae Strigoniensis.* I–III. Collegit et edidit Ferdinandus Knauz, Ludovicus Crescens Dedek. Strigonii 1874–1924., IV. Ad edendum praeparaverunt Gabriel Dreska, Geysa Érszegi, Andreas Hegedús, Tiburcius Neumann, Cornelius Szovák, Stephanus Tringli. Strigonii–Budapestini 1999. I. 216–217. (keltére lásd: *Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke.* I/1–II/4. Szerk. Szentpétery Imre – Borsa Iván. Budapest, 1923–1987. [a továbbiakban: RA] 317. sz.); vö. még: 1217. s. d.: *Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae.* I–II. Ed. Richard Marsina. Bratislavae, 1971–1987. (a továbbiakban: CDES) I. 170.

²¹ Bónis György: *Decretalis Intellecto. (III. Honorius pápa a koronájának elidegeníthetlenségéről).* Történelmi Szemle, 17. évf. (1974) 1-2. sz. 24–31.

földjeiből tett adományokra összpontosította, de azok közül is csupán azokra, amelyeket nem méltánylást érdemlő szolgálatok viszonzásaképpen nyertek el az adományosok.²² Valójában az eddiginél jóval összetettebb kép rajzolható a birtokvizsgálatokról, mely mind II. András, mind Béla herceg szerepét árnyaltabban mutatja be. Az akció valóban 1228-ban indult, de a herceg csak a következő évtől irányította ténylegesen – addig II. András előtt tárgyalták az ügyeket –, s a trónörökös célkitűzései nem korlátozódtak az okleveleiben gyakorta emlegetett „felesleges és haszontalan örökadományok” (*inutiles et superfluas perpetuitatum donationes*)²³ visszavételére, a birtokjogot igazoló okmányok bemutatásának kötelezettsége ugyanakkor minden birtokosra, így az egyházakra szintén vonatkozott, még ha az eljárások során az egyházak tagadhatatlanul kivételezett bánásmódban részesültek is, mivel Béla – miként egyik oklevele utal rá – nem tartotta feltételezhetőnek, hogy az egyházak és főpapjaik csalárd módon vagy erőszakkal szereznek birtokokat.²⁴ Az akciónak II. András 1231 áprilisában vetett véget; az elvett földek egy részét visszaadta a korábbi birtokosoknak, s jelentős mértékben átszervezte a királyi tanácsot. Ami az utóbbit illeti, az uralkodó az előkelők másodvonalából válogatta össze az új bárókat, természetesen a nádor – Ampod fia Dénes – kivételével. A jelenség alighanem összefüggésbe hozható azzal, hogy a királyi tanács átszervezésekor már eljutott hozzá IX. Gergely pápa 1231. március 3-án kelt bullája,²⁵ mely minden korábbinál erőteljesebb formában juttatta kifejezésre a pápaság arra vonatkozó igényét, hogy a maga elképzelései szerint formálja a magyarországi fejleményeket. A királynak ilyen körülmények között olyan bárókra volt szüksége tehát, akikben egyfelől megbízhat, másfelől azonban, ha a szükség úgy hozná, feláldozhatók.²⁶

Az említett pápai bulla indította el azt a folyamatot, mely az Aranybulla megújítására vezetett. Az okmányt IX. Gergely pápa II. Andrásnak küldte,²⁷ korunkra azonban az okmány Róbert esztergomi érsekhez eljuttatott változata maradt csak. A bulla valóságos katalógusa azoknak a vádakkal, amelyeket a pápa a magyarországi viszonyokkal kapcsolatosan lobbantott II. András és kormányzata szemére Róbert érsek és mások neki tett jelentésére hivatkozva (*ex tua et quamplurium aliorum relatione*). Ezek három területre összpontosultak. A legnagyobb figyelem a Magyarországon élő muszlimok (*Sarraceni*) helyzetének jutott. IX. Gergely szerint sok keresztény, látván a muszlimok kedvezőbb állapotát és nagyobb szá-

²² Rákos István: *IV. Béla birtokrestaurációs politikája*. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica XLVII. Szerk. Szántó Imre. Szeged, 1974. 9–21.

²³ 1229. s. d.: *Urkundenbuch des Burgenlandes und der angrenzenden Gebiete der Komitate Wieselburg, Ödenburg und Eisenburg*. I–V. Bearb. von Hans Wagner, Irmtraut Lindeck-Pozza et al. Graz–Köln–Wien 1955–1999. (a továbbiakban: UB) I. 117.; *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*. I–XI. Studio et opera Georgii Fejér. Budae 1829–1844. (a továbbiakban: CD) VII/1. 220.; CDES I. 251., 1230. s. d.: CDES I. 259.; *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*. II–XV. Collegit et digessit T[adija] Smičiklas. Zagrabiae 1904–1934. (a továbbiakban: CDCr) III. 334.; UB I. 123.; vö. még: 1230. s. d.: *Hazai okmánytár*. I–VIII. Kiadják Nagy Imre, Paur Iván, Ráth Károly és Véghely Dezső. Győr–Budapest, 1865–1891. VII. 20. és 1231. s. d.: *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*. I–VII. Bearb. von Franz Zimmermann, Carl Werner et al. Hermandstadt–Köln–Wien–București, 1892–1991. (a továbbiakban: UGDS) I. 54.

²⁴ 1229. s. d.: *valde sit credibile, quod ecclesie et ecclesiarum prelati nec per malitiam nec per calumpniam vel violentiam possessiones acquirant aut acquisita possideant* – RA I/2. 180.

²⁵ 1231. márc. 3.: VMHH I. 93–94.

²⁶ Minderre bővebben: Zsoldos Attila: *A birtokadományok felülvizsgálata II. András korában*. In: *Birtok és birtoklás a középkori Magyarországon*. Szerk. Zsoldos Attila. (Közlemények Székesfehérvár történetéből). Székesfehérvár, 2020. 73–91.

²⁷ (1232. febr. 25.): CDES I. 274.

badságát (*videntes Sarracenos melioris conditionis et maioris libertatis prerogativa gaudere*), önként áttér azok hitére. A muszlimok keresztény nőekkel élnek együtt, sőt feleségül is veszik őket. Keresztény szolgákat tartanak, akikkel aztán kényük-kedvük szerint bánnak, rákényszerítik őket hitük elhagyására, gyermekeiket pedig nem engedik megkeresztelni, de az is előfordul, hogy a keresztény szülők önként adják el gyermekeiket a muszlimoknak. Mások, miközben valójában az iszlámot követik, kereszténynek tettetik magukat (*quidam eorum, cum revera sint Sarraceni, se Christianos mendaciter confingentes*), és így vesznek feleségül keresztény nőket, akiket hitük elhagyására kényszerítenek. A már megkeresztelt kunok közül a muszlimok szolgákat vásárolnak, hogy aztán eltántorítsák őket a kereszténységtől, a még keresztetletleneket pedig nem engedik megtérni. Bár zsinati határozat tiltja, hogy zsidók a keresztények feletti hatalommal járó tisztségeket (*publicis officiis*) viseljenek, Magyarországon mégis mind a zsidók, mind a muszlimok elnyerhetnek efféle tisztségeket, nagy károkat okozva ezzel a keresztényeknek. A pápa az egyház szabadságát szintén veszélyben látta, mivel úgy értesült, hogy nemcsak az egyházak – mint földesurak – népeitől (*ecclesiarum hominibus*), de maguktól az egyházaktól és az egyházi személyektől is adókat (*collekte ac tallie*) szednek, továbbá a korábbiakban királyi adományokból elnyert birtokaiktól és jövedelmeiktől megfosztják az egyházakat. Az egyháziak kénytelenek világi bíróság elé állni, s az egyházi bíróság elé tartozó házassági ügyeket világi bíróságok tárgyalják. Nem maradt ki a sorból a királyi adományok kárhoztatása sem: IX. Gergely úgy ítélte meg, hogy „azok a mértéktelen adományok, amelyeket, mint mondják, a királyi felség újabban tett némely nemeseknek, nem csekély mértékben megterhelik” (*per immensas donationes, quas de novo quibusdam nobilibus regalibus fecisse dicitur celsitudo, non modicum aggravantur*) az egyházakat. Utasította a pápa az érseket, hogy minden eszközzel törekedjék véget vetni ezeknek az áldatlan állapotoknak.²⁸

Az, hogy a pápai okmányból kirajzolódó apokaliptikus kép milyen mértékben felel meg a valóságnak, ma már nem deríthető ki egyértelműen. Okkal gyanítható, hogy – miként a legtöbb hasonló esetben – a túlzások tükre erősen eltorzította a tényleges viszonyok képét. Zsidók és muszlimok például valóban viseltek kamarabérlőkként tisztséget Magyarországon, az azonban nehezen hihető, hogy keresztények nagy számban váltak volna az iszlám követőivé, miként az sem valószínű, hogy a keresztények és muszlimok közötti kapcsolatok terén kifogásolt jelenségek tömeges méreteket öltöttek volna, bár szörványosan éppen előfordulhattak, ami, ha valóban így volt, már elégséges kiindulási pontot adhatott a vádiratnak is felfogható pápai levél megfogalmazója számára ahhoz, hogy szabadon szárnyaló képzeletével a magyarországi kereszténység végromlásának vízióját vázolja fel. Voltaképpen érdektelen – és már 1231-ben is az volt –, hogy milyen arányban keverednek a IX. Gergely nevében megfogalmazottakban a valóságos és az eltúlzott elemek. Az 1231. március 3-i bulla igazi jelentőségét az adja, hogy a korábban egymástól elszigetelten jelentkező konfliktusforrásokat egységes keretben rendezte egymás mellé, félreérthetetlen jelzést adva arról: a pápa elszánta magát arra, hogy ráerőltesse II. Andrásra akaratát a kívánatosnak tartott változások érdekében. Nem sok kétséget hagy efelől, hogy többéynyí szünetet követően IX. Gergely felmelegítette a Német Lovagrend kihűlőfélben lévő ügyét. 1231. áprilisában előbb átirta a lovagrend kiváltságleveleit, melyeket megküldött II. Andrásnak, s még ugyanaznap Béla herceghez fordult, szorgalmazva a lovagoktól elvett birtokok visszaadását, néhány nappal később pedig II. Andrászt szólította fel ugyanerre.²⁹ A diplomáciai gesztusok nyelvét jól ismerő pápai kancellária aligha vétett hibát a Német Lovagrend ügyében készült levelek elküldésének sor-

²⁸ 1231. márc. 3.: VMHH I. 93–94.

²⁹ 1231. ápr. 26.: VMHH I. 94–96. és UGDS I. 50–51., 1231. ápr. 30.: VMHH I. 96.

rendjében, az inkább újabb erős figyelmeztetés lehetett II. András számára, mely érzékeltette vele sarokba szorított helyzetét. Meglehetősen valószínű tehát, hogy a március 3-i bullában általánosságban megfogalmazott vádpont, mely szerint az egyházakat Magyarországon megfosztják korábban kapott javaiktól,³⁰ kifejezetten a Német Lovagrenddel történetekre utal, még ha a rend neve említés nélkül is maradt.

A király, amint az a következő hónapok eseményeiből félreérthetetlenül kiderül, értett a szóból, s belátta, hogy halogatással vagy figyelemeltereléssel immár csak ronthat a helyzetén, ennél többre van szükség a kitörni készülő vihar megelőzéséhez. A megoldást – éppúgy, mint 1222-ben – egy törvény kibocsátásában vélte felfedezni, s döntést hozott az 1222. évi Aranybulla átdolgozott változatának kiadásáról. Az Aranybulla 1231. évi megújításának körülményeire vonatkozóan csak szűkszavú utalások fedezhetők fel forrásainkban, melyek együttes tanúsága mégis vet némi fényt a történetekre.

Mindjárt az első helyen a keltezés kérdése érdemel figyelmet: úgy látszik, nincs Aranybulla efféle nehézség nélkül. A leginkább feltűnő – hasonlatosan az 1222. évi Aranybulla esetéhez – ez alkalommal is az uralkodói év, mely az 1231. évi keltezést a király 29. uralkodói évére való utalással egészíti ki,³¹ csak hogy II. András minden teljes szövegében ismert és hiteles 1231. évi oklevelében a 28. uralkodói év szerepel.³² Az 1231. évi Aranybulla eredeti példánya, megint csak az 1222. évre emlékeztető módon, nem maradt ránk, bizonyosra vehető azonban – s ez már eltérés az 1222. évi Aranybulla történetéhez képest –, hogy nem az uralkodói évek számításának újabb változása áll a háttérben, hanem egyszerű tévedés, azaz a megújított Aranybulla szövegét fenntartó 1232. évi átírás³³ alkalmával vétették el az uralkodói év sorszámát. A kérdés nem került el a kutatás figyelmét. Knauz Nándor már 1869-ben az uralkodói év eltévesztését feltételezte, és elvetette azokat a korábbi javaslatokat, melyek az uralkodói év alapján 1232-re tették az okmány keltét.³⁴ Az uralkodói év hibájára gondolt az Árpád-kor történetének összefoglalásakor Pauler Gyula is, és azóta sem vált ismertté olyan adat vagy megfontolás, melynek alapján indokolt lehetne álláspontjuk felülvizsgálata.³⁵

Nem teljesen reménytelen vállalkozás ugyanakkor az 1231. éven belül annak az időpontnak a legalább hozzávetőleges meghatározása, amikor az Aranybulla megújítására sor került. A kísérlet során több szempont egyidejű mérlegelésétől remélhető eredmény.

Ismeretes egyfelől, hogy Róbert esztergomi érsek 1232. február 25-én³⁶ mondott ki egyházi tilalmat a Magyar Királyságra az 1231. évi Aranybulla egyes rendelkezései végrehajtásá-

³⁰ 1231. márc. 3.: *possessiones quoque et redditus, quos ex donatione regum a longis retroactis temporibus pacifice possederunt, eisdem ecclesiis contra iustitiam auferunt* – VMHH I. 94.

³¹ 1231. s. d.: *Datum anno ab incarnatione Domini millesimo ducentesimo tricesimo primo, anno vero regni nostri vicesimo nono* – CDES I. 269.

³² Vö. 1231. s. d.: CDES I. 266.; *A pannonthalmi Szent-Benedek rend története*. I–XII. Szerk. Erdélyi László – Sörös Pongrác. Budapest, 1902–1916. I. 705.; *Árpádkori új okmánytár*. I–XII. Közzé teszi Wenzel Gusztáv. Pest–Budapest, 1860–1874. VI. 497.; UB I. 135.; CDES I. 266.; *A Héderváry-család oklevéltára*. I–II. Közlök Radvánszky Béla, Závodszyky Levente. Budapest, 1909–1922. I. 2.; CD III/2. 230.; *Zala vármegye története. Oklevéltár*. I–II. Szerk. Nagy Imre, Véghely Dezső és Nagy Gyula. Budapest, 1886–1890. I. 6.; RA I/1. 155.

³³ 1232. dec.: CDES I. 278–279.

³⁴ Knauz Nándor: *II. Endre szabadságlevelei*. (Értekezések a történeti tudományok köréből I/10.) Pest, 1869. 45–46.

³⁵ Pauler.: *A magyar nemzet története*, II. 506–507. (96. sz. jegyz.)

³⁶ Vö. (1232.) máj. 16.: *ad principium Quadragesime* – CDES I. 276.

nak elmulasztására hivatkozva.³⁷ Indokolt azzal a feltételezéssel élni, hogy az érsek bizonyos ideig türelemmel várt a törvényben foglaltak végrehajtására, ami annál is inkább feltételezhető, mert ellenkező esetben aligha hagyta volna szó nélkül II. András a IX. Gergely pápához intézett, az *interdictum* kimondása miatt panaszt emelő levelében,³⁸ hogy még csak esélye sem volt az új Aranybullában foglaltak szerint eljárni. Az Aranybulla megújításának lehetséges időpontjai közül 1231 utolsó hónapjait így bizvást kizárhatjuk.

Róbert esztergomi érsek említett, az *interdictum* elrendelését kihirdető oklevele szerint IX. Gergely pápa 1231. március 3-i bulláját megküldte II. Andrásnak, aki annak kézhezvételét követően összehívta fiait, valamint püspökei és világi méltóságviselői nagyobb részét, akiknek hozzájárulásával a közte és fiai közötti béke helyreállítása érdekében törvényt hozott, melyet mind a maga, mind fiai – Béla és Kálmán – pecsétjeivel erősítettek meg. II. András egyúttal ígéretet tett arra, hogy a továbbiakban szilárdan betartja majd a törvény rendelkezéseit, melyek között – egyebek mellett – az is szerepelt, hogy zsidók vagy muszlimok nem viselhetnek közzfeladatokat ellátó tisztségeket.³⁹ Ezen híradás alapján magától értetődik, hogy az Aranybulla megújítására 1231. március 3. után került sor, mégpedig jóval azt követően, hiszen a pápai okmányoknak el kellett jutnia Magyarországra, a királynak döntenie kellett arról, hogy mit tegyen, a döntés meghozatala után meg kellett szerveznie az említett gyűlést, melyre a meghívottaknak el is kellett menniük, miként maga a tanácskozás szintén igényelhetett némi időt. Indokoltan feltételezhető tehát, hogy az 1231. év első felének hónapjai szintén nem vehetők számításba az Aranybulla megújításának időpontjaként. Mindaz, amit a birtokvizsgálatok 1231. évi leállításáról tudunk, összhangban áll ezzel a következtetéssel: a Béla herceg által irányított akciónak a leghamarabb április elején vagy közepén vehetett véget II. András, és ezzel egyidejűleg – vagy közvetlenül ezt követően – kerülhetett sor a királyi tanács átszervezésére.

Róbert esztergomi érsek oklevele ugyanakkor határozottan utal egy olyan mozzanatra, melynek mindeddig nem sok figyelem jutott: a király és fiai között kirobbant viszályra, mely elég súlyos volt ahhoz, hogy annak elsimításáról szólván a „béke helyreállítása” (*reformatio pacis*) kifejezés használatát találja indokoltnak a főpap. S valóban, nem sok kétségünk lehet afelől, hogy a király említett lépései – a korábbi adományok felülvizsgálatának gyors befejezése és a királyi tanács kizárólag saját elképzeléseinek megfelelő átalakítása, valamint a birtokvizsgálatok során elvett birtokok visszaadásának megkezdése – valóban alkalmasak lehettek arra, hogy feszültséget gerjesszen II. András és idősebb fiai között. Ennek részleteiről semmit sem tudunk, ám bár Kálmán herceg egyik 1232-ben kiadott oklevelében találunk egy olyan – értelmezési nehézségektől nem mentes – utalást, mely talán némi felvilágosítással szolgálhat az ügyben. Az okmány Kálmán adományát foglalja írásba, amellyel az egyik szlavóniai várispánság várjobbágyait jutalmazta meg, viszonzva szolgálataikat, melyeket akkor tettek neki vérük hullatásával, amikor fivére, András herceg – II. András legifjabb, harmad-

³⁷ (1232. febr. 25.): CDES I. 273–275.

³⁸ (1232.) máj. 16.: CDES I. 275–276., keltére lásd: RA 485. sz.

³⁹ (1232. febr. 25.): *domino regi Andree misit summus pontifex litteras rogans [...], ut ad corrigendos [...] excessus in regno suo daret operam efficacem et ad hoc faciendum nobis auxilium impenderet oportunitum. Dominus itaque rex congregatis filiis suis et pro maiori parte episcopis et aliis iobagionibus de voluntate et beneplacito omnium in reformatione pacis inter ipsum et suos filios super quibusdam articulis observandis et super quibusdam corrigendis constitutionem quandam fecit, quam corroboratam tam sigillo suo, quam sigillis filiorum suorum, scilicet domini Bele regis et domini Colomani regis promisit se de cetero firmiter servando. In dicta vero constitutione inter cetera specialiter statutum est et insertum, ne Iudei vel Sarraceni camere vel aliis publicis officiis preferantur* – CDES I. 274.

szülött fia – némelyek gonosz tanácsára erővel betört országába, azaz Szlavóniába.⁴⁰ Az bizonyos, hogy az egyedül ebből az oklevélből ismert esemény 1232 előtt történt, mégpedig a legnagyobb valószínűséggel 1231-ben, hiszen korábban, az 1220-as évek közepétől András herceg Halicsban tartózkodott, 1230-ban azonban összeomlott ottani uralma, és fogságba esett, melyből 1230 tavaszán szabadult, s ezt követően tért vissza Magyarországra.⁴¹ Meglehetősen valószínűtlennek tűnik, hogy András herceg a saját szakállára támadt volna rá Kálmán bátyja tartományára, gyaníthatóan inkább apja, II. András tett kísérletet arra, hogy eltávolítsa Kálmán herceget Szlavónia éléről. A lépést az indokolhatta, hogy Kálmán bátyja, Béla mellé állt a birtokvisszavételek ügyében, ami alkalmas lehetett arra, hogy kiváltsa II. András haragját. Aligha lehetett szó ugyanakkor valami elszánt próbálkozásról: meglehetősen csupán a tartomány kormányzásának átvételére érkező András, valamint az apja akaratának ellenszegülő Kálmán kíséreteinek tagjai között tört ki némi vérontással járó csetepaté. Kálmánt mindenestre a későbbiekben is Szlavónia élén találjuk, amiben szerepe lehetett annak, hogy Béla herceg készen mutatkozott Kálmán mellé állni a konfliktusban.

Ezt a feltevést bizonyos mértékig alátámasztja Róbert érsek említett, 1232. évi oklevele, mely a király és fiai (*suos filios*) közötti viszályról tesz említést, miközben Kálmán herceg oklevelének harcokra utaló megjegyzése magyarázatot kínál az érsek oklevelének a béke helyreállításra (*reformatio pacis*) vonatkozó megfogalmazására. A birtokvizsgálatok leállítása és a királyi tanács átszervezése mellett így Kálmán szlavóniai hercegségének jövője szintén az említett viszályt kiváltó okok közé sorolható. Ha a Kálmán okmányában említett epizód valóban ezen a ponton illeszthető be a kor eseményeinek láncolatába – ami szerfelett valószínűnek ítéltető –, akkor 1231 nyarának eleje lehet az az időpont, amikor sor kerülhetett rá, tovább szűkítve azt az időszakot, amely az Aranybulla megújítását illetően számításba vehető. Annak magyarázata, hogy II. András nem torolta meg Kálmán herceg engedetlenségét, hanem szemet hunyt felette, minden bizonnyal abban kereshető: a baljós pápai bulla árnyékában a meglévő feszültségek oldása s nem élezése állt az érdekében, így kénytelen-kelletlen beletörődött hirtelen támadt ötlete kudarcába.

Még egy esemény lehet segítségünkre abban, hogy közelebb férközzünk az Aranybulla megújításának időpontjához: az 1231. évi halicsi hadjárat. Ennek a katonai akciónak a keletkezéséről és megoszlásáról ugyan a vélemények,⁴² mindazonáltal meggyőző az az álláspont, mely – a magyar belpolitikai fejleményekre tekintettel – az 1231. év második felére helyezi a hadjárat időpontját.⁴³ A katonai akcióban mind II. András, mind Béla és András hercegek részt vettek, így magától értetődő, hogy arra csak a Róbert esztergomi érsek oklevelében említett belső meghasonlás feloldását követően kerülhetett sor, a legnagyobb valószínűséggel tehát a nyári hőség elmúltával, de még az őszi esőzések s főként a tél beköszönte előtt.

Mindezen megfontolások egybehangzóan arra utalnak, hogy a Róbert érsek oklevelében az Aranybulla megújításával kapcsolatosan említett gyűlés a legnagyobb valószínűséggel egy Szent István napjához, azaz augusztus 20-hoz közeli időpontban s minden bizonnyal Fehérvárott megrendezett országos gyűlés lehetett. A feltételezést az időrendi szempontok mellett alátámasztja az a feltűnően nagy figyelem is, amelyet az Aranybulla megújított szövege

⁴⁰ 1232. s. d.: *frater noster dux Andreas a quibusdam vesano ductus consilio in regnum nostrum, videlicet Sclavoniam violenter intrasset* – CDCr III. 369.

⁴¹ Font Márta: *Árpád-házi uralkodók és Rurikida fejedelmek*. (Szegedi Középkortudományi Könyvtár 21.) Szeged, 2005. 214–221.

⁴² Vö. Senga Toru: *Béla királyfi bolgár, halicsi és osztrák hadjárataihoz*. Századok, 122. évf. (1988) 1. sz. 39–41.

⁴³ Font.: *Árpád-házi uralkodók és Rurikida fejedelmek*, 221–222., 226.

szentel a Szent István napjára már az 1222. évi Aranybullában elrendelt fehérvári gyűlések kérdésének.

A gyűlésen lefolytatott tárgyalás eredményeként elfogadott törvény vizsgálata nem hagy kétséget afelől, hogy valóban az 1222. évi Aranybulla erőteljesen módosított változatával van dolgunk: az 1231. évi szöveg számos részletében szó szerint – vagy csupán csekély eltérésekkel – követi az 1222. évit, melyre az egyik rendelkezés, mint látni fogjuk, kifejezetten utal is. A két szöveg ugyanakkor jó néhány részletben különbözik egymástól. A különbségek – a dolog természetéből fakadóan – háromféle módon jelentkeznek: az 1222. évi Aranybullában szereplő rendelkezés elhagyása éppúgy megfigyelhető, mint új, 1222. évi előzménnyel nem rendelkező intézkedés beemelése az új szövegbe, s végül több esetben az 1222. évi szöveg kisebb-nagyobb módosításával találkozhatunk.

Az Aranybulla új változatának kialakítására nem ötletszerűen került sor, az átdolgozás során figyelembe vett szempontok jól azonosíthatók. Ezek némelyike az 1222 óta eltelt időszak fejleményeihez való alkalmazkodást szolgálta – olykor részletesebb szabályozást adva, mint történt az 1222-ben –, máskor az éppen időszerű politikai feszültségek oldását szolgálták a változások és az új elemek, miközben az egész törvény éppúgy félreérthetetlenül magán viseli a királyi hatalom keze nyomát, mint az 1222. évi rendelkezés. Ez alkalommal sem lehet szó tehát arról, hogy a törvény a királlyal szembenállók törekvéseinek gyűjteménye, éppen ellenkezőleg: az Aranybulla 1231. évi megújítása – hasonlóan 1222. évi elődjéhez – azokat a rendelkezéseket foglalja össze, amelyeket a király hajlandó volt megadni az őt szorongatóknak a vihar lecsendesítése érdekében.

A politikai szempontból semleges intézkedések – amelyek például az özvegyek védelmével, az igazságszolgáltatással kapcsolatos egyes kérdésekkel vagy éppen a várjobbágyok és a vendégtelpesek szabadságainak megőrzésével foglalkoznak⁴⁴ – javarészt változatlan formában kerültek át az új szövegbe, az esetleges módosítások többsége legfeljebb a nyelvi megformálás átalakítására szorítkozik. A különféle királyi tisztségviselők és népek visszaéléseinek tilalmát ugyanakkor, elsősorban a megszállás (*descensus*) kérdéséhez kapcsolódóan, az 1222. évinél jóval rendszeresebb és részletesebben szabályozás fejt ki.⁴⁵ 1222. évi előzmény nélkül kerültek be a törvénybe azok a rendelkezések, amelyek a poroszlókkal kapcsolatosak, és a hiteleshelyek szerepének növelését célozzák,⁴⁶ egyértelmű bizonyóságot adva arról, hogy a hivatalos ügyek intézésében a szóbeliség helyét mindinkább az írásbeliség veszi át a korszak magyar társadalmának életében.

A részletkérdések bővebb kifejtése jellemzi a hadba vonulásra kötelezettekkel foglalkozó passzusokat,⁴⁷ ámbar ezekben találkozunk olyan változással, mely túllépi a megfogalmazásbeli különbségek kereteit. Az ország határain kívülre vezetett hadjáratokban való részvétel kötelezettsége alól az 1222. évi Aranybulla ugyanis a királyi szervieneket mentette fel, az 1231. évi párhuzamos helyén azonban a nemesek (*nobiles*) kifejezés olvasható.⁴⁸ A módosítás pontos értelmezésére tett kísérlet során több magyarázat merülhet fel, melyek egyike sem nélkülözi a valósínűséget. Önmagából a szövegből az következne, hogy az eredetileg, azaz 1222-ben még a királyi szervienek jogai közé tartozó kiváltságot 1231-ben a nemesekre ruházta át az uralkodó, míg a szervienek elveszítették ezt az előjogot. A „királyi szerviensek” és

⁴⁴ 1231: 24., 13–14., 18., 20., 27. cc. (CDES I. 268.).

⁴⁵ 1231: 7–10. cc. (CDES I. 267–268.).

⁴⁶ 1231: 21–22. cc. (CDES I. 268.).

⁴⁷ 1231: 15–16. cc. (CDES I. 268.).

⁴⁸ 1231: 15. c. (CDES I. 268.).

a „nemes” fogalmát egymással azonosító 1267. évi törvény hasonló rendelkezése⁴⁹ azonban ellentmond ennek a feltevésnek, mivel annak tanúsága szerint az akkor már a nemesek közé számított királyi szerviensek is élvezték ezt a kiváltságot, s a törvény semmiféle utalást nem tesz arra, hogy azt akkor, 1267-ben kapták volna vissza. Valószínűbbnek ítéltető tehát, hogy 1231-ben nem a kiváltság átruházásáról, hanem kiterjesztéséről lehetett szó, így az a királyi szerviensek mellett immár a nemeseket is megillette. Ebben az esetben ez újabb lépés lehetett a királyi szerviensek és a nemesi jogok egységének megteremtése irányába, ami bátorította a királyi szerviensek körében az 1230-as években már kialakult felfogást, mely szerint ők maguk is a nemesek közé számítanak.⁵⁰

Növeli a hadba vonulással kapcsolatos rendelkezésre vonatkozó iménti magyarázat valószínűségét, hogy más esetekben szintén megfigyelhető: ami 1222-ben még kizárólag a királyi szerviensek jogai között szerepelt, 1231-ben már a társadalom szélesebb körére terjedt ki. Ezt tapasztaljuk a Szent István napi fehérvári gyűlések esetében: az 1222-ben az „összes szerviensek” (*omnes servientes*), 1231-ben viszont az „összes szerviensek és mások” (*omnes servientes nostri et alii*) kaptak jogot.⁵¹ A szerviensek személyi biztonságát szavatoló rendelkezés 1231-ben kiterjedt immár mindenkire,⁵² miként az 1222-ben a szervienseknek és az egyházak népeinek biztosított adómentesség ugyancsak megillette már a király bármely nemzetiőségű vagy jogállású (*homines cuiuscumque nationis vel condicionis*) alattvalóit, persze a megfelelő kivételekkel.⁵³ A szerviensek birtokainak öröklési rendjéről, valamint birtokaikat a királyi tulajdonban lévő állatok legeltetésétől mentesítő részek ugyanakkor lényegében változatlanok maradtak, miközben népeiknek a vármunkákban való részvétel alól biztosított mentesség révén új kiváltságot kaptak.⁵⁴

Ez utóbbi rendelkezés a királyi szerviensek népei mellett ugyanezen előjogban részesítette az egyházak földesurasága alatt élőket is. Az egyházak népei máskor az 1222. évi Aranybulla szövegének módosítása során kerültek a királyi szerviensek mellé, mint történt az a megvénispánok bírói joghatósága alóli mentesítésük esetében, egyedül a pénz- és tizedügyekben (*in causa monete et decimarum*) hagyva épségben az ispánok korábbi jogait.⁵⁵ Hasonló irányba mutat az 1222. évi Aranybulla szövegének azon bővítése, mely a nádor bírói hatáskörét érinti. Az 1222. évi szöveg úgy rendelkezett, hogy a nádor az ország minden lakosa felett különbségtétel nélkül ítéelkezhet, ám a nemesek súlyosabb büntetéssel járó ügyeit a király tudta nélkül nem fejezheti be, helyettest pedig csak egyet tarthat.⁵⁶ Ez a szabályozás 1231-ben – egy kisebb módosítással, mely a nádor mellett bármely más bírót eltiltott a nemesek említett ügyeiben a végítélet kimondásától – kibővült azzal a megszorítással, hogy a

⁴⁹ 1267: 7. c. (*Középkori oklevélszövegek*. Az oklevéltanba való bevezetés céljaira összeállította Szentpétery Imre. Budapest, 1927. 54.).

⁵⁰ Vö. Szűcs Jenő: *Az 1267. évi dekrétum és háttere. Szempontok a köznemesség kialakulásához*. In: Mályusz Elemér emlékkönyv. Szerk. H. Balázs Éva – Fügedi Erik – Maksay Ferenc. Budapest, 1984. 350–362., Zsoldos Attila: „*Eléggé nemes férfiak ...*” A *kehidai oklevél társadalomtörténeti vonatkozásairól*. In: Zalai történeti tanulmányok. Szerk. Káli Csaba. (Zalai Gyűjtemény 42.) Zalaegerszeg, 1997. 7–19.

⁵¹ 1222: 1. c. (Aranybulla 15.), 1231: 1. c. (CDES I. 267.).

⁵² 1222: 2. c. (Aranybulla 15.), 1231: 4. c. (CDES I. 267.).

⁵³ 1222: 3. c. (Aranybulla 15.), 1231: 6. c. (CDES I. 267.).

⁵⁴ 1231: 28. c. (CDES I. 268.).

⁵⁵ 1222: 5. c. (Aranybulla 15.), 1231: 12. c. (CDES I. 268.).

⁵⁶ 1222: 8. c.: *Palatinus omnes homines regni nostri indifferenter discuciat, sed causam nobilium, que ad perdicionem capitis vel ad destructionem possessionum pertinet, sine consciencia regis terminare non possit; iudices vicarios non habeat, nisi unum in curia sua* – Aranybulla 16.

nádor mindenkire kiterjedő joghatósága az egyházi személyekre, valamint az egyházi bíróságok elé tartozó ügyekre nem vonatkozik, amit – más megfogalmazással élve – megismétel a szöveg, így adva erőteljesebb nyomatékot a rendelkezésnek.⁵⁷

Az egyháziak feletti bíráskodás ügye az 1222. évi Aranybullában nem kerül elő, a kérdés mégsem nélkülözte az előzményeket. II. András ugyanis 1222-ben kiadott egy a régibb történeti irodalomban olykor „egyházi Aranybulla”-ként emlegetett oklevelet, melyben összegezte az egyháziak szabadságait. A kiváltságlevél teljes adómentességet biztosított a klerikusoknak, ugyanakkor tilalmazta, hogy udvarnokokat, várnépbelieket és más szolgai jogállású királyi népeket klerikusokká tegyenek. Az okmány igen részletesen foglalkozott az egyháziak ügyeiben történő bíráskodás kérdéseivel. A szabályozás alapját az a már akkor ősinek számító jogelv adta, mely szerint a felperesnek az alperes bírósága előtt kell keresnie a maga igazát. Ennek megfelelően a kiváltságlevél úgy rendelkezett, hogy abban az esetben, ha világi személy bármiféle ügyben egyházat perel, azt csak egyházi bíróság előtt teheti, s fordítva: egyházi személy csak világi bíróság előtt perelhet világit.⁵⁸ A személyi elvet mereven érvényesítő 1222. évi kiváltságlevél nem tért ki ugyanakkor a világiak egyházi bíróság elé tartozó ügyeinek kérdéseire – ami, jellegénél fogva, érthető is –, így az Aranybulla 1231. évi megújítása során a nádor bírói joghatóságának szabályozása, mint láthattuk, némi előrelépést jelentett az egyház szabadsága irányába, hiszen nemcsak az egyháziak feletti ítélkezéstől tiltotta el a őt – összhangban az 1222. évi kiváltságlevéllel –, hanem a tárgyuknál fogva egyházi bíróság elé tartozó ügyek tárgyalásától is.

Szintén az egyház érdekeinek fokozott figyelembevételéről tanúskodik, hogy kimaradt az 1231. évi megújítás szövegéből az 1222. évi Aranybulla azon rendelkezése, mely – számolva a főpapok esetleges ellenkezésével – megtiltotta a tized pénzben történő beszédését.⁵⁹ Ami az intézkedéssel szembeni egyházi ellenállást illeti, II. András annak idején nem is tévedett, hiszen III. Honorius pápa már 1223. március 29-én szót emelt a tizedfizetés korábbi gyakorlatának visszaállítása mellett.⁶⁰

Az egyháznak tett gesztusként értékelhető továbbá, hogy az 1222. évi Aranybulla úgynevezett ellenállási záradékát – mely felhatalmazta a püspököket, királyi főméltóságokat és a nemességet arra, hogy a hűtlenség vétke nélkül ellentmondhassanak a királynak, ha az nem tartaná be a törvény rendelkezéseit – 1231-ben új garanciális elem váltotta fel: Esztergom érseke kapott jogot arra, hogy ugyanezen esetben kiközösítéssel sújtsa az uralkodót.⁶¹ Említést érdemel végül, hogy az egyház pozícióinak erősödéseként is értelmezhető akár az az 1231. évi Aranybullában újonnan megjelenő rendelkezés, mely előírta, hogy a fehérvári országos gyűléseken az érsekek és püspökök kötelesek megjelenni. Ez ugyanis egyfelől biztosítékot jelenthetett arra vonatkozóan, hogy érdemi befolyásuk legyen az ott zajló tárgyalások

⁵⁷ 1231: 17.: *Palatinus vero omnes homines regni nostri indifferenter discuciat, preter personas ecclesiasticas et clericos et preter causas matrimoniales et dotis et alia ecclesiastica, quacumque ratione videntur ad ecclesiasticum examen pertinere. Cause nobilitum, que ad perditionem capitibus aut destructionem possessionum eorundem pertinent, sine consciencia regia per nullos iudices terminentur. Palatinus iudices vicarios non habeat, nisi unicum in curia sua, et caveat diligenter, ne contra presens statutum aliquem iudicet aut condempnet* – CDES I. 268.

⁵⁸ 1222. s. d.: CDES I. 198–199.

⁵⁹ 1222: 20. c.: *Decime argento non redimantur, sed, sicut terra protulerit, vinum vel segetes persolvantur, et si episcopi contradixerint, non iuvabimus ipsos* – Aranybulla 17.

⁶⁰ 1223. márc. 29.: VMHH I. 38., 38–39.

⁶¹ 1231: *sive nos, sive filii nostri et successores nostri hanc a nobis concessam libertatem confringere voluerint, Strigoniensis archiepiscopus premissa legitima amonitione nos vinculo excommunicationis et eos inodandi habeat potestatem* – CDES I. 268–269.

során – kiváltképpen akkor, ha együttesen lépnek fel valamely ügyben –, másfelől azonban nehéz nem észrevenni az új szabályban megbúvó kajánságot: a Fehérvárott talán már ekkor palotával⁶² rendelkező veszprémi püspöknek aligha okozhatott különösebb gondot minden évben megjelenni a településen, az erdélyi, a váradi, a csanádi vagy éppen a nyitrai püspök számára azonban évente ismétlődő, költséges és fáradságos utazást irányzott elő a rendelkezés. Mégsem tarthatók légből kapottnak azok a történetírói értékelések, mely az Aranybulla 1231. évi megújítása szembetűnő jellemzőjeként tartja számon az egyház érdekeinek és szempontjainak készséges elfogadására való hajlandóságot.⁶³ Ez az elem valóban jól felismerhetően jelen van a szövegben, ami a megszületésében szerephez jutott politikai fejlemények ismeretében meglepőnek éppen nem tekinthető.

Más kérdés, hogy a megújítás során követett vezérfonalban ez csupán az egyik szál. Az 1222. évi Aranybulla szövegében eszközölt változtatások egy másik csoportja ugyanis félreérthetetlenül a király mozgásterének növelésére szolgált. Az 1222. évi törvény a királyi tanács hozzájárulásához kötötte az előkelő idegenek méltóságra emelését, az Aranybulla 1231. évi megújításában az idegenek méltóságviselésére vonatkozóan egyedül az a megkötés szerepel, hogy csak az országban megtelepedő „nemes vendégek” (*hospites nobiles*) kaphatnak méltóságot, ami valójában nem volt más, mint a Szent István kora óta élő, nagy hagyományokkal rendelkező gyakorlat törvénybe foglalása, ám arról, hogy a királyi tanácsnak ebben bármi szerep jutna, már nem hallunk, a döntés joga a király kizárólagos hatáskörébe került.⁶⁴ Hasonló jellegű változás figyelhető meg abban a rendelkezésben, mely a külföldieknek való adományozásokat tilalmazza: 1222-ben még arról esett szó, hogy az ilyen birtokokat vissza lehet váltani, ami mellé 1231-ben az a kiegészítés került: „vagy egyszerűen vissza kell venni azokat” (*vel simpliciter recipientur*).⁶⁵ Ez utóbbira, a dolog természetéből adódóan, a királynak volt lehetősége, mint történt az például a Német Lovagrend esetében, így nem teljesen alaptalan a gyanú, hogy ez a betoldás valójában az akkor, 1225-ben történtek egyfajta utólagos törvénybe foglalására volt hivatott. Kétség sem férhet ahhoz, hogy a bővítések ugyanezen csoportjához tartozik a megyésispánok jövedelmeivel foglalkozó passzushoz illesztett kiegészítés, mely megjegyzi, hogy mindazon jövedelmeket pedig, amelyek a királyt illetik, „akarata szerint osszák szét azok között, akik között ő akarja” (*ad regis voluntatem, cui volet, distribuuntur*).⁶⁶ Hasonlóképpen rendelkezett egy másik, 1222-ben még nem szereplő cikkely, mely szerint az elítéltektől elkobzott birtokok esetében a király dönt arról, hogy megtartja-e vagy tetszése szerint eladományozza azokat.⁶⁷

⁶² 1279. ápr. 24.: CD IX/7. 699–700.; vö. Zsoldos Attila – Thoroczkay Gábor – Kiss Gergely: *Székesfehérvár története az Árpád-korban*. (Székesfehérvár története I.) Székesfehérvár 2016. 218–220., 329. (a vonatkozó részek Zsoldos A. munkái).

⁶³ Vö. például Pauler: *A magyar nemzet története*, II. 109.; Kristó Gyula: *A korai feudalizmus (1116–1241)*. In: Magyarország története. Előzmények és magyar történet 1242-ig I–II. Főszerk. Székely György. (Magyarország története tíz kötetben [II.]) II. 1007–1415. 1354–1355.; Engel Pál: *Szent István birodalma. A középkori Magyarország története*. (História Könyvtár. Monográfiák 17.) Budapest, 2001. 83.

⁶⁴ 1222: 11. c. (Aranybulla 16.), 1231: 23. c. (CDES I. 268.).

⁶⁵ 1222: 26. c. (Aranybulla 18.), 1231: 32. c. (CDES I. 268.), az idézett magyar szöveg Szilágyi Loránd fordítása, lásd: *Árpád-kori törvények*. Latinból fordította Szilágyi Loránd. Budapest, 1961. (a továbbiakban: *Árpád-kori törvények*) 76.

⁶⁶ 1222: 29. c. (Aranybulla 18.), 1231: 34. c. (CDES I. 268.), az idézett magyar szöveg Szilágyi Loránd fordítása, lásd: *Árpád-kori törvények*, 77.

⁶⁷ 1231: *item quodcumque aliquos ordine iudicario convinci contingerit, in voluntate nostra erit bona ipsorum penes nos retinere val aliis pro velle nostro distribuere* – CDES I. 268.

Nem kevésbé tanulságosak az 1222. évi Aranybullában még szereplő, de 1231-ben elhagyott passzusok. A háborúban meghalt méltóságviselő és királyi szerviens rokonainak kötelező, illetve a király akaratától függő megjutalmazását, valamint a tisztséghalmazás korlátozását előíró rendelkezés kihagyása éppúgy II. András mozgásterét növelte, mint a pénzveréssel és a sóforgalmazással kapcsolatos egyes kérdések szabályozásának mellőzése. Kimaradtak az 1231. évi megújítás szövegéből a király és a területi hatalommal rendelkező herceg viszonyát szabályozó részek, alighanem az Aranybulla megújítását megelőző, a király és a fiai közötti békét helyreállító tárgyalások eredményeként.

Végezetül pedig, ami az új berendezkedés politikájával a legközvetlenebb módon összefüggő rendelkezéseket illeti, az egész ispánságok és méltóságok eladományozását kizáró passzus a lényegét érintő változtatás nélkül került át az 1231. évi megújítás szövegébe,⁶⁸ az igaz szolgálattal szerzett birtokok elvételét tilalmazó *rendelkezés* ellenben kimaradt. Ez utóbbi helyét átvette azonban az az esküvel megerősített kötelezettség, mely szerint „ha valakit mi vagy fiaink vagy bárki ezen idő, tudniillik a mi uralkodásunk tizenhetedik éve után bírói ítélet nélkül kifosztának, [az ilyenek javait] teljes mértékben vissza kell állítani”.⁶⁹ A tizenhetedik uralkodási év említése világos utalás az 1222-ben kiadott, de II. András tizenhetedik uralkodói évére keltezett Aranybullára, maga a rendelkezés pedig az 1228 és 1231 között lezajlott birtokvizsgálatok által okozott sérelmeket volt hivatott orvosolni, újabb bizonyosságot adva arra vonatkozóan, hogy az Aranybulla megújítására csak a vizsgálatok leállítása és az akkor elvett birtokok visszaadásának megindulása után kerülhetett sor, megint csak utólag alkotva meg annak törvényes alapját. A zsidók és izmaeliták kamarai vagy bármely más tisztségekből való kizárását előíró rendelkezés csak annyiban változott, hogy belekerült, minden bizonnyal az 1231. március 3-i pápai bulla közvetlen hatására, a „közhivatal” (*officium publicum*) kifejezés.⁷⁰

Mindezek alapján kétségtelen: II. Andrásból nem hiányzott a hajlandóság arra, hogy engedjen a IX. Gergely 1231. március 3-i bullájában előterjesztett egyházi követeléseknek. A tizedfizetés kérdésében valójában ez már 1231 előtt megtörtént, hiszen 1229-ben – a királyi tanács döntésére hivatkozva – megerősítette például a zágrábi püspök azon régi kiváltságát, hogy a tizedet akár terményben, akár pénzben beszedetheti.⁷¹ Az egyházi népek feletti bíráskodás 1231. évi szabályozása sem maradt holt betű, hiszen 1232-ben a király külön kiváltságlevélben biztosította az esztergomi érseket afelől, hogy egyháza népei felett egyetlen világi bíró sem ítélkezhet a királyon kívül.⁷² Megindult az egyházaktól vagy egyházi személyektől a korábbiakban különféle okokból elvett birtokok visszaadása is,⁷³ ami azonban, aligha meglepő módon, a Német Lovagrend által korábban a Barcaságban birtokolt területeket nem érintette.

Az 1231. évi Aranybulla kiadása ily módon egyszerre szolgálta a király és fiai közötti béke helyreállítását, valamint a nem kívánt pápai beavatkozás elhárítását. II. András joggal gondolhatta, hogy a törvény kiadásával túljutott a nehezén, csakhogy ebben tévedett. Figyelmen

⁶⁸ 1222: 16. c. (Aranybulla 17.), 1231: 26. c. (CDES I. 268.).

⁶⁹ 1231: 5. c.: *et cum ista sacramento nostro et principum nostrorum fuerint confirmata, si qui per nos vel per filios nostros vel per quoscumque post idem tempus, scilicet decimo septimo anno regni nostri sine iudicio sunt spoliati, plene restituantur* – CDES I. 267, az idézett magyar szöveg Szilágyi Loránd fordítása, lásd: *Árpád-kori törvények*, 71.

⁷⁰ 1222: 24. c. (Aranybulla 17–18.), 1231: 31. c. (CDES I. 268.).

⁷¹ 1229. s. d.: CDCr III. 324–325.

⁷² 1232. s. d.: CDES I. 281.

⁷³ 1231. s. d.: CDES I. 266., 1232. s. d.: CDES I. 281–282., 282.

kívül hagyta azt a körülményt, hogy az egyház, ha szükségét látja, kérlelhetetlen következtességgel képviseli a maga elképzeléseit és érdekeit. A tévedés árát meg kellett fizetnie, mivel azzal nagyon is tisztában volt: szóba sem jöhet, hogy az egyház makacsul akadékoskodó képviselőit a királyi szervisekre támaszkodva kergesse szét, amint történt az Vejte fia Tódorral és társaival 1222-ben. Az Aranybulla 1231. évi megújítása ily módon csak félig töltötte be hivatását: a dinasztiaát megosztó feszültséget feloldotta ugyan, ám az egyházi követelések ügyében csak némi haladékot biztosított a király számára.

ATTILA ZSOLDOS

The Renewal of the Golden Bull in 1231

This study examines the history of the creation of the 1231 renewed version of the Golden Bull originally created by King Andrew II of Hungary (1205-1235) in 1222, as well as the contents of the decree. First, the political conflicts that eventually forced the renewal are discussed briefly. These included the annulment of the marriage between the heir to the throne, Prince Béla and Maria Laskarida; the 1225 expulsion of the Teutonic Order, who settled in the Kingdom of Hungary in 1211; the debates regarding the status of the muslims and jews living in the country; and the revision of the earlier royal land grants between 1228 and 1231.

The author believes that the renewed Golden Bull was most likely published at a nationwide legislative assembly close to the 20th of August, the day of St. Stephen, probably at Fehérvár. The primary considerations in the reworking of the Golden Bull are easily identifiable. One of these was the willingness to conform to the interests and viewpoints of the Church. However, another clear goal of some of the changes in the text was expanding the options of Andrew II. The whole decree bears the unmistakable mark of royal power, just like the 1222 original. Therefore, the renewed Golden Bull is also not a collection of the demands of those opposed to the king, instead it contains what the king was willing to concede to quell the political turmoil surrounding him.

BÁRÁNY ATTILA

János király és a Magna Carta

János angol királynak (1199–1216) „saját” történeti mitológiája van, amely szinte világszerte ismert. Éppen ezért nehéz személyét előítéletektől mentesen megítélni. Ki ne hallott volna már a „gaz János hercegről”? Generációk nőttek fel a Robin Hood-mondakör történeteiben, amelyekben a sherwoodi erdő bujdosói megleckéztetik a szászokat kiszipolyozó „gonosz normann” Nottinghamban, a jó Oroszlánszívű Richárd távollétében.¹ S a történész hiába mondja, hogy Jánosnak semmi köze a normannokhoz, alig pár napot töltött Nottinghamban, és az adósdedők azért tették rá a kezüket mindenre, hogy elő tudják teremteni a fogságba esett Richárd váltságdíját, a közemlékezetre nehéz hatással lenni.

A tradicionális János-narratívában minden megtalálható, amit csak a „rossz uralkodó” megtestesíthet. Az angol történelemben ő a mérhetetlen becsvágygal megáldott, erkölcstelen és haszonelvű uralkodó egyik archetípusa. Mindent elmondtak róla: fittyet hány a hitre, istentelen, élvhajhász időtöltésekben merül el, gyűlöli a papságot, elveszítette a Plantagenet-birtokokat, Angliát a pápa hűbéresévé tette. Saját kezűleg ölte meg unokaöccsét, megszöktette más mennyasszonyát.² Mérhetetlenül fősvény, de babonás is, és mivel nem mert úgy eljönni Szent Edmund kegyhelyétől, hogy nem adakozott, mindössze 13 penny adományt tett.³

Úgy tűnik, eleve elrendeltetett, hogy a „rossz királlyal” szemben fellépjenek a bárók, és kikényszerítsék a Nagy Szabadságlevelet. A „Gonosz ivadékainak” tartott „átkos nemzetségen” belül János volt a legelvetemültebb.⁴ „Az ördögtől fogant, s hozzá is tér majd vissza.”⁵ A hatalom utáni hajszában „arca a felismerhetetlenségig eltorzult, szemei tűzben égtek”, egyesek már-már látni vélték, hogy „szarvai vannak”.⁶ „Sem Istent, sem embert nem tisztelve” dacolt mindenkiel.⁷ Adott tehát egy tipikus shakespeare-i gonosztevő, azonban a nagy drámaíró egy szóval nem említi a Nagy Szabadságlevelet. Nem szerepel nála sem

¹ Vincent, Nicholas: *John. An Evil King?* London, 2020. XIII.

² Vincent: *John*, 16–17., 65–66.

³ Jocelin of Brakelond: *The Chronicle of Jocelin of Brakelond*. Ed. H. E. Butler. London, 1951. 178.

⁴ [Giraldus Cambrensis/Walesi Gerald]: *The autobiography of Gerald of Wales. De rebus a se gestis*. Ed. H. E. Butler, intr. C. H. Williams. London, 1937. 28. (a továbbiakban: Gerald: *De rebus*); Lásd például: Barber, Richard: *The Devil's Crown: History of Henry II and His Sons*. London, 1997.; Turner, Ralph V.: *King John: England's Evil King?* London, 2005.

⁵ Gerald of Wales: *Instruction for a ruler. (De principis Instructione)*. Ed., transl. Robert Bartlett. Oxford, 2018. 702. (a továbbiakban: Gerald: *De principis*)

⁶ Devezes-i Richárd: *Chronicon Ricardi Divisiensis De rebus gestis Ricardi Primi, Regis Angliae*. Ed. Joseph Stevenson. London, 1838. 31., 58.

⁷ Canterburyi Gervasius: *Gervasius Cantuariensis Opera Omnia*. Historical works. In: *The Chronicles of the Reigns of Stephen, Henry II, and Richard I*. Ed. William Stubbs. I–II. (Rerum Britannicarum medii aevi scriptores / Rolls Series (a továbbiakban: RS), 73.) London, 1879–1880. II. 100.

Runnymede mezeje, sem a szabadságjogok lábbal tiprása. A „gazember” uralkodókat előszeretettel megrajzoló Shakespeare hogyan hagyhatta ki „csak úgy” a Magna Cartát?

A tradicionális János-narratívában sokáig nem igazán néztek a felszín mögé, nem vizsgálták mélyebben, hogy a király hogyan kormányzott, megelégedtek annyival, romba döntötte apja művét. Senki nem volt kíváncsi arra, milyen kolostorokat alapított. Kevés teret kapott, hogy milyen gazdaságpolitikát folytatott, hogyan próbált seregeket állítani. Csak annyit tudtunk, amennyit a Magna Carta sulykolt: adókat vetett ki, megsértve a hűbéri jogot. Tizenhat éves uralkodását olyannyira elhomályosítja a Magna Carta, mintha más nem is történt volna. Olyan súllyal bélyegzi meg a király uralkodását, hogy minden lépéséről *tudjuk*, hogy *majd* a Magna Cartához fog vezetni.

Az uralkodót nehéz a Szabadságlevélre rakódott évszázados tradíciótól elvonatkoztatva megítélni. Hajlamosak vagyunk a Magna Carta cikkelyeiből kiindulni és annak alapján megítélni János kormányzatát, mintha visszafelé fejtenénk fel a történelem fonálát, mondván, mi már tudjuk, mi fog következni 1215-ben. Ha egymás mellé tesszük a jogsértéseket, úgy tűnik, János egész uralkodása másból sem állt, mint abból, hogy lábbal tiport ősi jogokat. Eleve nem kormányozhatott jól, hiszen vele szemben adták ki a Szabadságlevelet. Csak keresnünk kell olyan sérelmeket az 1215 előtti évekből, amelyek magyarázhatják, hogy miért adták ki a Magna Cartát, és készen is van János uralkodásának a mérlege.

János és a krónikások

A legtöbb mértékadó krónikás csak János fiatalkorát ismerte, sokan nem érték meg az uralkodása végét, a Magna Cartát sem – ami alapján az utókor leginkább megítéli. Newburgh-i Vilmos 1198-ig, Hovedeni Roger 1201-ig, Dicotói Radulf pedig 1202-ig élt vagy alkotott érdeemben. Coggeshalli Radulf 1216-ig élt, de visszavonult egy apátságba, távol a politikai események fő sodrától. Művének az eseményeket 1212-től tárgyaló részei viszont 1216-ban íródtak, miután a Magna Cartát kiadták, és a franciák partra szálltak. Canterburyi Gervasius 1210-ben meghalt, munkájának hangsúlyos része pedig inkább a korábbi évtizedekhez kötődik.

A Plantagenetek hűséges lovagja, William Marshal életéről írott história 1219 és 1226 között keletkezett. Szerzője is ismerhette a Magna Carta születésének körülményeit. Mindazonáltal, akármilyen furcsának is tűnhet, egyáltalán nem szól János hatalomgyakorlásának módszereiről, s annak ellenére, hogy a megrendelője Marshal fia, az ifjabbik William volt, egyike a Szabadságlevélben is nevesített huszonöt bárónak, nem is említi a charta kiadását, pedig végigkíséri a bárók mozgalmát, egészen a király haláláig.⁸ A többi kortárs kútfőnk döntő részben kolostori évkönyv. A többségük igen távol született az udvari politikától (Tewkesbury, Worcester). Az annalisták sok esetben kevéssé megbízhatóak, információik esetlegeseek, de érdekes módon a walesi Margami évkönyvek kiváló értesüléseket tartalmaznak.

Sok kútfőnk már a Magna Carta kiadása után született, és szerzőik hajlamosak voltak az 1215-öt megelőző évek túlkapásait János egész uralkodására visszavetíteni. Mintha a király uralkodása másból sem állt volna, csak a nép szolgaságba taszításából, az egyház meggyalázásából. A történétírók már tudták előre, hogy Runnymede mezején fog véget érni az „önkényuralom”, és ennek fényében alakították az ahhoz vezető lépcsőfokokat.

⁸ *L'histoire de Guillaume le Maréchal, Comte de Striguil et de Pembroke, régent d'Angleterre de 1216 à 1219, ... publiée par Paul Meyer. Paris, 1891.; History of William Marshal. Ed. A. J. Holden – S. Gregory – David Crouch. I–III. London, 2002–2006. II. vv. 15031–15228.*

A legnagyobb hatású minden bizonnyal az 1220-as évek végén író Wendoveri Roger. Az ő munkája telis-tele van azokkal a történetekkel, amelyek, az őt folytató Matthew Parisnek hála, széles körben terjesztették el „a gaz normann herceg” képét. János nemesasszonyokat csábít el, válogatott kínzásokkal gyötör papokat. Az a történet, mely szerint János elrendelte, hogy egy klerikus gyilkosát „engedjék el, hisz’ egy ellenségemtől szabadított meg”, már-már II. Henrik Becket Tamás megölésére vonatkozó „vágálmát” idézi.⁹ Így formálódik az „isten-tagadó” király képe. Roger „anekdotái” másnál nem is szerepelnek. Tudatosan torzít, hamis történeteket kreál, értesülései alaptalanok.¹⁰

Az 1235 után alkotó Matthew Paris információival is óvatosan kell bánni. Nála eleve szentségtörő módon élt a „konok és szégyentelen” király, aki annyira „alávaló és becstelen, hogy aljassága még a Poklot is bemocskolja”. Nehezen hihetjük, hogy János „még Angliát is hűbérbe csapta volna egy muszlim emírnek, mert csalódott a kereszténységben, s áttért volna az iszlámra”. Az emír tájékozódott János felől, de hallva „ördögi” jellemét, maga sem kívánta őt vazallusai között tudni.¹¹

Talán Wendoveri Rogernél is félrevezetőbb az ún. Béthune-i Névtelen, aki nem sokkal 1220 után írta művét. Közél állt a politika fő sodrához, mivel János egyik bárója, Robert de Béthune kíséretéhez tartozott. A szerző nem is próbálja leplezni elfogultságát, hiszen ura átállt Lajos trónörököshöz. Nála már egy igazi türannosz jelenik meg: „...romlott volt, mindenki másnál könyörtelenebb. [...] Élvezte, ha gyűlöletet szíthatott” bárói között. „Mindenkit megvetett [...]. A lelkét elemésztette a gonoszság.”¹²

Nehéz elfogultságtól mentes kortársat találunk. Walesi Gerald – Giraldus Cambrensis – lenne talán az első, akihez fordulhatnánk. Ő ugyan túlélte a királyt, de János trónra lépte után visszavonult a politikától. Amit akkoriban papírra vetett, sokkal inkább az évtizedekkel korábbi emlékeit idézik. Gerald sokat köszönhetett a Plantageneteknek. II. Henrik káplánjaként Jánost Írországba is elkísérte, amikor apja megtette a sziget urának. Az 1188-as *Topographia Hibernicá*ban még dicséri is Henriket, sőt neki ajánlja az *Expugnatio Hibernicát*.¹³ Gerald a később írt „önéletrésében” (*De rebus a se gestis*) sem kritizálja különösebben Jánost azon kívül, hogy „léha ifjak” tanácsára hallgatott, s nem tisztelte azokat, akik „ismerték a helyiek szokásait”.¹⁴ Megváltozott a véleménye, amikor 1191-ben nem ő nyerte el Saint Davids püspöki székét. A helyette felajánlott Llandaffot nem fogadta el, Rómában tett panaszt.¹⁵ Ezt követően fokozatosan kezdte bírálni Jánost. Jólértesültsége csalóka, mert az 1190-es évekről jóval később, az 1210-es évek derekán, visszavonulását követően írt, amikor nem élt már az események sűrűjében. Úgy tűnhet, mintha az események tanúja lenne, és szinte első kézből adná azokat vissza, holott mondanivalójára már erősen rányomja a bélyegét a bárók lázadása. Huszonöt év távlatából vetíti vissza, hogy János alig várta, hogy bátyja

⁹ Wendoveri Roger: *Rogeri de Wendover Liber qui dicitur Flores Historiarum ab Anno Domini MCLIV*. I–III. Ed. H. G. Hewlett. (RS, 84.) London, 1886–1889. II. 47–48., 52., 55.

¹⁰ Warren, W. L.: *King John*. Berkeley, 1978. 12.

¹¹ Matthew Paris: *Chronica Majora*. I–VII. Ed. H. R. Luard (RS, 57) London, 1872–1883. II. 563., 669.

¹² Anonyme de Béthune: *Histoire des ducs de Normandie et des rois d'Angleterre*, publiée ... par Francisque Michel. Paris, 1840. 90–209., 105.; Gillingham, John: *The Anonymous of Béthune, King John and Magna Carta*. In: *Magna Carta and the England of King John*. Ed. J. S. Loengard. Woodbridge, 2010. 27–44., itt 37–38.

¹³ [Gerald of Wales] *Expugnatio Hibernica. The Conquest of Ireland* by Giraldus Cambrensis. Eds. A.B. Scott – F. X. Martin. Dublin, 1978. 261–265.

¹⁴ Gerald: *De rebus*, 87.; uő: *Expugnatio Hibernica*, 236.

¹⁵ Gerald: *De principis*, XVI.; uő: *De rebus*, 121., 155., 189., 202–203.

távozzon, és megindíthassa offenzíváját a trón megszerzésére.¹⁶ A még II. Henrik felkérésére János herceghez írott *De principis instructione* is vádbeszéddé válik a tollán sértett magányában. A művet még a herceg fiatalkorában kezdte, csak János halála után fejezte be.¹⁷ Vagyis amikor Gerald már a „rossz királyról” szól, már megélte a Magna Cartát és a polgárháborút. Ítéletét – a király „önkénye” miatt lesz osztályrésze a „pokol örök kínjaiban” – már előre meghozza. Ő előre látni véli, mi lesz a sorsa a királynak. Sok később meggyökeresedett vélekedés Geraldtól származik. János „meggalázza a királyságot”, és „zabolátlanabb, mint minden más zsarnok”. Még a démoni Plantageneteket is „felülmúlta a gazságban”. A „szolgaság elviselhetetlen igáját” kényszerítette elnyomott népére.¹⁸

Ha még a familiához közel álló Giraldus Cambrensis is ilyen malíciával teszi felelőssé a királyt minden nyomorúságért, akkor valóban nehéz pártatlan kútfőre bukkanni. Egy korábban egy barnwelli ágostonrendi kanonoknak tulajdonított, az 1220-as években keletkezett munka, amelyet immár a crowlandi apátsághoz kötnek, üdítő kivétel. Kiegyensúlyozott képet fest az uralkodóról, itt János nem maga a megtestesült gonosz.

Ugyancsak kivétel az igen jól értesült Eynshami Ádám Avaloni Szt. Hugóról 1212-ben írott *vitája*.¹⁹ A lincolni püspökről írott mű még *nem* ismerte a Magna Cartát. Talán éppen ezért a szerző képes pozitívumokat is megfogalmazni Jánosról, megemlítve, hogy Richárd halála után esküt tett, hogy az ország ősi szokásait és törvényeit épségben megőrzi.²⁰ A király itt nem az „egyház ellensége”: a püspökkel jó viszonyt ápol, engedelmisséget fogad neki, a tanácsait megfogadja.²¹

Családi viszály – a „Földnélküli”

A „Földnélküli” ragadványnevet kevés korabeli forrás ismeri, pedig az idők során ez vált általánosan elfogadottá, bár a történeti irodalom a 19. század vége óta nem használja. Az is a János-narratíva része, hogy akkor lett „Lacklandd”, amikor elkótyavetyélte az Anjou-birtokokat. Ez azonban nem felel meg a valóságnak: a „Sans Terre” melléknév már ifjúkorában megjelenik.²² Így egyáltalán nincs köze a Magna Carta bárói által megfogalmazott „vádponthoz”, a Plantagenet-birodalom eltékozlásához. Ifjúkorában apja a még valóban apanázs nélküli fiának javakat akart szerezni a kontinensen, házasság útján, III. Humbert, Szavoja grófjának egyik leányával való frigy révén.²³ A terv kútba esett, így János nem nyert saját hercegi apanaszt. Ám a herceg egyáltalán nem volt „földnélküli”, apja ugyanis kijárta, hogy bátyjai átengedjenek neki földeket, majd összeházasította Gloucester örökösnejével. Uralkodása idején ritkán emlegették így, s a „*cognomen*” semmiképpen sem „*nomen est omen*”. A vagyontalan, a bátyja nyakán élősködő ifjabb testvér képe sem tekinthető valósnak.

Bűnlajstromának első pontja szerint apja, II. Henrik abba halt bele, hogy hön szeretett legkisebb fia elárulta. Henrik már előre látta, hogy fia hűtlen lesz hozzá. Giraldus szerint a király palotája falára festetett egy képet, „amely egy sast és négy fiókáját ábrázolta; három

¹⁶ Gerald: *De rebus*, 118.

¹⁷ Gerald: *De rebus*, 27.

¹⁸ Gerald: *De principis*, 673–675., 703–705., 718.

¹⁹ *Magna Carta*. With a New Commentary by David Carpenter. London, 2015. 81.

²⁰ *Vita Hugonis: The Life of St. Hugh of Lincoln* by Adam of Eynsham. I–II. Ed., transl. Decima L. Douie – D. H. Farmer. London, 1962. II. 137.

²¹ *Vita Hugonis*, II. 139.

²² „Sine Terra”. Newburgh-i Vilmos: *Historia*, II. 78.; *Vita Hugonis*, II. 137.

²³ Hovedeni Roger: *Chronica magistri de Houdene*. Ed. William Stubbs. I–IV. (RS, 51.) London, 1868–1871. II. 42.; Gerald: *De principis*, 445.

fióka támadta az öreg sast, kettő oldalról, egy hátulról tépve annak húsát, a negyedik a nyakán ült, arra várva, mikor vájhatja ki szülője szemét. Henrik úgy mondta, a négy ifjú az ő négy fia, akik üldözik mindhalálig; s a legfiatalabb fogja a legsúlyosabb csapást rámérni, ő lesz az, aki a legfájdalmasabban kínozza.”²⁴ János a negyedik fióka, csak álnokul kívárt, de nem merete nyíltan támadni. Giraldus Cambrensis legalább tíz évvel az események után írta mindezt, de a beállítás tipikus. Valójában nem tudjuk, hogy János fellázadt-e apja ellen vagy sem. Mi több, szinte ő az egyedüli, aki nem fogott ténylegesen fegyvert szülőatyja ellen, míg bátyjai csaknem két évtizeden át harcoltak apjukkal. Valójában Jánosról semmit sem tudunk azokban az években, amikor az örökké elégedetlen ifjabb Henrik, Richárd és Geoffroi az apjuk ellen küzdöttek. Úgy tűnik, függetlenül magától az apja ellen lázadó fivéreitől, s csak igen sokára, huszonhárom éves korára tűnt fel a politikai küzdelmekben, igaz, ott is atyja oldalán, és éppen Richárddal szemben. Már ekkor megelőlegezik a történetírók azonban, hogy „minden lehetséges módon a franciák kegyét kereste”, amit viszont nehéz összhangba hozni azzal, hogy a bátyja ellen lépett fel, hiszen II. Fülöp francia király épp Richárdot tüzelte Henrik ellen.²⁵ Amikor Henrik belefáradt a Richárddal és Fülöppel való csatározásaiba, anynyit kért a franciáknak átadandó várakért cserébe, hogy megkaphassa a Capetingekhez csatlakozó bárói listáját. Giraldus Cambrensis dramatizált előadása szerint Henrik halálát az okozta, hogy a lista első helyén kedvenc fia nevét olvasta.²⁶ Más forrásból nem tudunk olyan iratról, amely azoknak a nevét tartalmazta volna, akik Richárd hűségére tértek, és megtagadták az engedelmisséget Henriknek. Akihez itt fordulhatunk, Newburgh-i Vilmos nem mondja, hogy János neve bármilyen „listán” rajta lett volna, csak annyit, hogy „elhagyta” az apját, akit nagyon bántott fia „elpártolása”.²⁷ Kérdés, hogy miként értjük a „*defectio*” kifejezést, de egyebet nem tudunk, más kortárs kútfőtől sem. Egy kissé „*Et tu mi fili Brute*”-ízű a történet. A későbbi János 1215-ből látott jellemével összeférhet, hogy bátyjaihoz hasonlóan ő is elárulta apját, de éveken át nem tette. Ez a „jelenet” is a Henrik halála előtti napokban játszódik, amikor a francia szövetségben háborúzó Richárd Chinon várába szorította be apját, és rákényszerítette Fülöp feltételeinek az elfogadására. János egészen 1189-ben kitarott apja mellett, egyedüli fiaként. Az 1215-ből látott Jánost viszont könnyű volt egy kalap alá venni párttűtő fivéreivel. Ezzel szemben János mindig is apja kedvenc fia maradt, s inkább Richárd és a többi bátyja félt attól, hogy a végén Henrik ráhagyja Anglia koronáját.

Walter Scott *Ivanhoe* című regényében János párttűtést szít, s bátyja távolléte idején maga akar a trónra ülni, „normann” hívei Yorkban még meg is akarják koronázni. Ennek az állításnak szintén nincs történeti alapja. A Nottinghamban a népet kizsigerelő „gaz” János hercegről évszázadok során szőtt legendák már abban a tudatban születtek, hogy a Nagy Szabadságlevellet azzal a Jánossal szemben kényszerítették ki, aki mindig is a „királyi pálcát” akarta „mohó kézzel elrabolni”.²⁸ A herceg valóban konfliktusba kerül bátyjával, de addig évek telnek el, s az, majd látjuk, enyhén szólva is kérdéses, hogy a trónt akarta volna megszerezni.

János esküt tett Richárddal, mielőtt az útra kelt, hogy Krisztusért harcoljon, megígérve, hogy a következő három évben nem lép Anglia földjére.²⁹ Ez úgy gyökeresedett meg, hogy a *Coeur de Lion* eleve azért nem engedte, hogy öccse az országban tartózkodjon, mert tartott

²⁴ Gerald: *De principis*, 679–680.

²⁵ Newburgh-i Vilmos: *Historia*, I. 234–235.

²⁶ Gerald: *De principis*, 678.

²⁷ Newburgh-i Vilmos: *Historia*, I. 277–278.

²⁸ Shakespeare, William: *János király*. Arany János fordítása. III. felv. 4. szín.

²⁹ Walesi Gerald: *De rebus a se gestis*, 118.

attól, hogy megkaparintja a koronát. A legtöbb történetíró úgy tudja, hogy már rögtön apjuk halála után viszály támadt a két fivér között. Ennek oka a közvélekedés szerint az volt, hogy 1190-ben Richárd azért tette meg örökösévé unokaöccsét, Arthurt, mert Jánost ki akarta zárni az öröklésből, és el akarta kerülni, hogy távollétében fellázadjon ellene. A király már hónapokkal a Szentföldre való távozását megelőzően rendezte a trónöröklés kérdését, amivel szemben János nem adott hangot elégedetlenségének. Természetes volt, hogy a keresztet felöltvén az uralkodó megerősítette az öröklési rendet. Richárd az elsőszülöttségi jognak tett eleget, és nevezte ki idősebb testvére, Geoffroi fiát, Bretagne hercegét örökössé. Ekkor még senki sem gondolta, hogy a bőszi óriásnak nem születik fia. A primogenitúra rendjével János sem szegült szembe, a dinasztiában a nagy tekintélyű Geoffroi sarja élvezte az elsőbbséget az oldalággal szemben. Szó sincs tehát arról, hogy János már ekkor Arthur ellen fenekedett volna, és az Oroszlánszívű sem tartott attól, hogy János fellázadna ellene. Ha lett volna benne egy szikrányi gyanakvás, akkor nem adja neki több grófság – Cornwall, Derby, Devon, Dorset, Nottingham és Somerset – jövedelmét.³⁰ Azzal, hogy megeskette, hogy a *kontinensen marad*, azt akarta, hogy az Anjouk tartományai fölött öröködjék.³¹ Nem véletlenül tette meg Mortain grófjának sem, ami a dinasztiában kitüntetett pozíció volt. Richárd valóban nem adta át Jánosnak a grófságokban a kulcsfontosságú királyi várakat, de ezt nem azért tette, mert tartott volna cselszövéseitől. A királyság fő kulcsai – Corfe, Bolsover, Tickhill vagy Nottingham – mindig is a király kezelésében voltak, és akkor sem kerültek ki a királyi várnagyok kezéből, ha a dinasztia egy-egy tagja kapta meg az uradalmaikat apanázként.

Több sebből vérzik az a beállítás is, mely szerint alighogy Richárd kitette a lábát az országból, János nyomban ott termett, és „azzal dicsekedett, hogy a kancellár titokban felmentette esküje alól”.³² A király ugyanis már 1189 decemberének elején elhagyta Angliát, és János csak hónapokkal ez után tért vissza, akkor sem önhatalmúlag, hanem Eleonóra királyné közbenjárását követően.³³ Nincs nyoma, hogy János rögtön Richárd távozta után a „bátyja halála után áhítozott” volna, hogy „elorozhassa” a koronát.³⁴ Ezzel szemben a király már útja során Normandia hercegének is elismerte az öccsét.³⁵

Még ha egyes történetírók gyanúja szerint János titkon arra számított, hogy az ő ölébe hullik a királyság, ha Richárd esetleg nem éli túl vállalkozását,³⁶ a herceg nem szított lázadást. Az igaz, hogy fegyveres viszály tört ki, de ebben Jánosnak nem volt szerepe. A népharag gyülemlett fel a kancellárral, William Longchamp-mal, Ely püspökével szemben, de az sem rögtön Richárd távozta után, hanem csaknem egy évvel később, 1190 novemberében.³⁷ János is csatlakozott a „gonosz tanácsadóval” szembeni mozgalomhoz, de soha nem avanzsált annak fő szervezőjévé, és soha nem a király ellen, hanem mindig is a királyság érdekében lépett fel. János legfeljebb csak Walter Scottnál „uralkodik” Nottinghamban. A várnagy Long-

³⁰ Newburgh-i Vilmos: *Historia*, I. 301.

³¹ Hovedeni Roger: *Gesta*, II. 106.

³² Gerald: *De rebus*, 118.

³³ Devizes-i Richárd: *Chronicon*, 382.; Church, Stephen D.: *King John and the Road to Magna Carta*. London, 2015. 58. János március végén Rouenban van, csak júniusban tér haza. Landon, Lionel: *The Itinerary of King Richard I*. London 1935. 23., 28–29.; Vincent: *John*, 29.

³⁴ Gerald: *De rebus*, 118.

³⁵ Gillingham: John: *John (1167–1216)*. In: Oxford Dictionary of National Biography. Eds. Matthew, H. C. G. – Harrison, Brian. Oxford, 2004. Online: 2006–. (a továbbiakban: ODNB) <https://doi.org/10.1093/ref:odnb/14841> (letöltés: 2022. január 23.)

³⁶ Newburgh-i Vilmos: *Historia*, I. 335.

³⁷ John Gillingham: *Richard the Lionheart*. London, 1978. 218.; Ralph V. Turner: *Longchamp, William de (d. 1197)*. In: ODNB, <https://doi.org/10.1093/ref:odnb/16980> (letöltés: 2022. január 22.)

champ híve volt, és éppen a herceg vette be a várat, kiostromolva onnan a kancellár seregeit, de nem tartózkodott ott huzamosabb ideig.³⁸ A Magna Carta távlatából furcsának tűnik az is, hogy a klérus szintén János segítségét kérte. A helyzet az, hogy Richárd kierőszakolta a pápától, hogy kancellárját tegye meg legátussá, így az egyházat is Longchamp alá rendelte. A főpapok és a főurak tanácsa viszont arra kérte Jánost, hogy üljenek törvényt Longchamp felett. Végül is a kancellárnak menekülnie kellett, de nem volt arról szó, hogy János ült volna a trónra. A herceg nem volt abban a helyzetben, hogy beleszólhatott volna az országlásba. A királyság egyik „bástyája”, William Marshal nem ment el a Szentföldre, Aquitániai Eleonóra pedig visszatért 1191 tavaszán, és szerepet játszott a hatalom konszolidálásában.³⁹ Nem szabad tehát összemosni azt a két periódust, amikor kirobban a Longchamp-ellenes elégedetlenség (1190–1191), illetve Richárd fogságba kerül (1192 decemberétől 1194 februárjáig). Longchamp bukása után János „békében” maradt. Bátyja fogságba eséséig több mint egy év telik el, és a herceg nem arra várt, hogy mikor ragadhatja el a koronát.

A „jó” Fülöp király már a kezdet kezdetétől duruzsolt János fülébe, s arra próbálta rávenni, hogy mivel Richárd úgysis a Keresztért száll harcba, álljon bátyja elé, és kérje tőle, hogy ruházza rá az Anjouk franciaországi birtokait, s azokért ő tegyen esküt *neki* mint legfelsőbb hűbérúrnak.⁴⁰ Ezt János kezdetben mindig visszautasította, jól tudva, hogy az ősi juss az elsőszülöttet illeti. Egyébként is többet kapott a királytól Normandiában, mint amit apjától egész uralkodása alatt remélhetett. Eleinte sokáig ellenállt „jóakarója” mézesmázos szavainak. Anyja, Aquitániai Eleonóra nagy befolyással volt legkisebb fiára, s ekkoriban még vissza tudta tartani. A Szentföldről hamarabb hazatérő Fülöp azonban továbbra is „szótte a hálót” János körül. 1192 tavaszán már csaknem hajlott arra, hogy elfogadja a francia király hívását, de anyja erőteljes ellenállása miatt visszakozott.⁴¹

Az Oroszlánszívű 1192 késő őszen indult haza Akkonból. Több kútfőnk is sejteni engedi, a király maga akart titokban a szárazföldön hazatérni.⁴² A természetes az lett volna, ha mint a legtöbb zarándok és keresztes, a tengeren utazik, Brindisin vagy Messinán keresztül. Anglia királya azonban tartott II. Fülöp ármánykodásától.⁴³ A francia király ugyanis VI. Henrik elé tárta, hogy „biztos forrásokból” tudja, Richárdnak része van Montferrati Konrád meggyilkolásában.⁴⁴ A császár 1191 végén el is rendelte birodalomszerte, hogy tartóztassák fel.⁴⁵ A Capet-uralkodó így feljogosítva érezte magát, hogy akár el is fogja a hazatérő Oroszlánszívűt. Richárd hónapokkal a hazatérése előtt híreket kapott arról, hogy országait öccse „háborgatja”.⁴⁶ Jóllehet Fülöp régóta próbálta a herceget a maga oldalára csábítani, az ekkor még nem fordult szembe bátyjával, s nem is utazott a francia királyhoz. Mégis a János-narratíva

³⁸ Newburgh-i Vilmos: *Historia*, I. 338.

³⁹ Landon: *Itinerary*, 47–48.

⁴⁰ Newburgh-i Vilmos: *Historia*, I. 423.

⁴¹ Rymer, Thomas: *Foedera, conventiones, literae, et cujuscunq[ue] generis acta publica inter reges Angliae*. I–XVI. London 1816. I/1. 57.; Gillingham: *John*, ODNB.

⁴² *Chronique d'Ernoult et de Bernard le Trésorier*, publiée par L. de Mas Latrie. Paris, 1871. 297.; Lübecki Arnold: *Chronica Slavorum*. MGH SS 21. Hrsg. von J. M. Lappenberg. Hannover, 1869. 115–250., itt 149.

⁴³ Ansbert: *Historia de expeditione Friderici*. MGH SS rer. Germ. N. S., 5. Quellen zur Geschichte des Kreuzzuges Kaiser Friedrichs I. Hrsg. von Anton Chroust. Hannover, 1928. 1–115., itt 101.

⁴⁴ Gillingham, John: *Coeur de Lion in Captivity*. *Quaestiones mediæ aevi novae*, 18. évf. (2013) 59–83., itt 60.

⁴⁵ Hovedeni Roger: *Chronica*, III. 167.; Devizes-i Richárd: *Chronicon*, 75.

⁴⁶ *Itinerarium peregrinorum et gesta regis Ricardi*. In: *Chronicles and Memorials of the Reign of Richard I*. Ed. William Stubbs. (RS, 38.) London, 1864–1865. I. 358–359.

„tűrannosztól” ez is kitelik. Fülöp hadat indított Normandiában, pedig a szavát adta, hogy addig nem fog a király ellen fegyvert, amíg a keresztet viseli. III. Celesztin meg is tiltotta neki, hogy a Plantagenet-tartományok ellen támadjon.⁴⁷ Jánosnak ebben sem volt része. 1192 elején a francia uralkodó egyre több Plantagenet-vazallust fordított szembe a királlyal, és újra megkörnyékezte Jánost.⁴⁸ Richárd alig várta, hogy hadba szállhasson a franciákkal,⁴⁹ de öcséséről egy szót sem ejtett. Feltesszük, ő is úgy hihette, János ekkor még kitartott mellette.

Miután az angol királyt Lipót osztrák herceg foglyul ejtette, Fülöp nyílt háborút indított.⁵⁰ János immár hajlott arra, hogy fogadja Franciaország királya közeledését.⁵¹ Végül 1193 januárjában – anyja intése ellenére – Fülöphöz távozott, előtte azonban a saját embereit juttatta Windsor és Wallingford élére.⁵² Ettől persze még nem hullott az ölbe Anglia. Coutances-i Valter roueni érsek, az új főbíró ura volt a helyzetnek, és tárgyalásokat kezdeményezett az uralkodó szabadon bocsátásáról.⁵³ Richárdot nem aggasztotta, hogy Anglia János kezébe kerülhet. Attól tartott, hogy a császár kiadja őt a francia uralkodónak.⁵⁴ Fülöp hatalmas összeget ígért, hogy semmi szín alatt ne engedjék szabadon.⁵⁵ Nem volt ugyan pénze, de remélte, hogy a markába kerülnek az Anjou-birtokok. János ugyanis ekkor már hűbéri esküt tett neki, majd megállapodott vele Normandia felosztásában, fivérért pedig „az ellenségének nyilvánította”.⁵⁶ Az „Augustus” 1193 áprilisában bevette Normandia kulcsfontosságú várait.⁵⁷ Ezt kihasználva János is aktivizálódott. Azt gondolta, Fülöp támogatásával támogatókra lelhet Angliában. Visszatért, és Windsorra támaszkodva kibontotta a zászlaját, a francia pénzen fogadott zsoldosokon kívül azonban kevesen álltak mellé.⁵⁸ Anglia szilárdan kitartott a királya pártján. Ostrom alá vették János várait, a herceg kénytelen volt Franciaországba távozni.⁵⁹ Normandia nemessége pedig ellenállt Fülöpnek. 1193 júniusában VI. Henrik beleegyezett, hogy 150 000 márka ezüst ellenében visszaadja az Oroszlánszívű szabadságát.⁶⁰ A legendák szerint Nottinghamben „országgló” herceg a valóságban számkivettként bolyongott Franciaországban. Noha a maroknyi lázadó még tartotta a várat egy ideig, szó sincs arról, hogy az álruhában hazatérő jó Richárd számolta volna fel a herceg „kiskirályságát”.

⁴⁷ Peterborough-i Benedek: *Gesta regis Henrici Secundi Benedicti Abbatis*. I–II. Ed. William Stubbs. (RS, 49.) London, 1867. II. 229.

⁴⁸ *Itinerarium*, I. 351.

⁴⁹ Anonyme de Béthune: *Histoire des ducs de Normandie et des rois d'Angleterre*. Éd. Francisque Michel. Paris, 1840. 87.

⁵⁰ Newburgh-i Vilmos: *Historia*, I. 389.

⁵¹ Hovedeni Roger: *Gesta*, II. 236.; Devizes-i Richárd: *Chronicon*, 56., 57.

⁵² Hovedeni Roger: *Chronica*, III. 203.; Gillingham: *John*, ODNB.

⁵³ Rymer: *Foedera*, I/1. 59.

⁵⁴ Hovedeni Roger: *Chronica*, III. 214.; Newburgh-i Vilmos: *Historia*, I. 396–397.

⁵⁵ Canterburyi Gervasius: *Chronica*, I. 516.; Ansbert: *Historia*, 105.

⁵⁶ Rymer: *Foedera*, I/1. 56–57.

⁵⁷ Rigord: *Gesta Philippi II Augusti regis Francorum. Histoire de Philippe Auguste*. Éd. Élisabeth Carpentier – Georges Pon – Yves Chauvin. Paris, 2006. 318., 323.; Ambroise: *L'Estoire de la Guerre Sainte*, publiée par Gaston Paris. Paris, 1897. 330.vv. 12310–12312.

⁵⁸ Hovedeni Roger: *Chronica*, III. 205.; Gillingham: *Richard*, 227.

⁵⁹ Newburgh-i Vilmos: *Historia*, I. 389–390., 402.; Hovedeni Roger: *Chronica*, III. 217.

⁶⁰ *Regesta Imperii*, IV/3,1. *Die Regesten des Kaiserreiches unter Heinrich VI. 1165 (1190)–1197*. Nach Johann Friedrich Böhmer neuarbeitet von Gerhard Baaken. Köln, 1972–1979. 302a., 305. sz.; Hovedeni Roger: *Chronica*, III. 215–216.

A népet sem János „nyúzta”, hanem Richárd kormányzata, hogy összegyűjtse a váltságdíjat, ami csaknem 34 tonna ezüstöt tett ki.⁶¹ Ezt adóban nem tudták beszedni, jó részét az egyház volt kénytelen biztosítani, a templomok kincstáraiból.⁶² Anglia már jóval János országlása előtt „hozzá volt szokva” effajta adópréshez. II. Henrik már felmérte a világiak és egyháziak vagyonát, mivel a keresztes hadjáratra 1188-ban jövedelemhez kötött fejadót szedtek („Szaladin-tized”). Most – világiakra és klerikusokra is – 25 százalékos jövedelemadót vetettek ki.⁶³ János még a trón közelébe se került, a kormányzat már kimerítette az országot.

János nem hihette, hogy *valós* esélye van a trón megszerzésére. Ugyanakkor megfordulhatott a fejében, hogy *régensként* álljon elő, amikor a váltságdíjat kellett összegyűjteni. S János úgy vélhette, ő, aki Anjou-verből való, le tudja lecsillapítani a kedélyeket. A fogság hatással volt János uralkodására is, kijelölte mozgásterét gazdasági és politikai értelemben, eleve kényszerhelyzetet teremtett.

Richárd hazatérését követően a herceget megfosztották a birtokaitól és száműzték. A király azonban nem tartotta olyan szörnyűnek öccse vétkét, és a felbújtó Fülöpöt hibáztatta.⁶⁴ Amikor néhány hónap múlva a nyomára bukkant, nem is akarta János „oktalanságát” a fejére olvasni: „megcsókolta, majd azt mondta, »Csak egy gyermek vagy, akit rossz útra vittek gonosz tanácsadói. Ők fognak megfizetni.«”⁶⁵ A herceget rehabilitálták, birtokai jó részét visszakapta. A következő évek eseményei sem indokolják, hogy a Magna Carta mozgalom által megszabott keretekben lássuk János karakterét. „Hűséges és hősiés” szolgálataival „ki akarta engesztelni” bátyját „tévelygése miatt”.⁶⁶ Maga is harcolt a francia király ellen.⁶⁷ Hosszú időn keresztül szilárdan kitartott bátyja mellett. Annak a legendának nincs valós alapja, hogy János rendezte volna meg bátyja halálát, ugyanis a király egy csetepatéban sebesült meg végzetesen. Egy krónikás szerint Fülöp egy János által neki írott levéllel bizonyította Richárdnak, hogy a herceg újfent elárulta.⁶⁸ Nem tudjuk, hogy létezett-e ez a levél. Az valóban igaz, hogy 1199-ben II. Fülöp azon mesterkedett, hogy újra szembeállítsa a Plantagenet-fivérekkel. De ha valamilyen információt kapott is Richárd arról, hogy a francia király újfent ki akarja vetni a hálóját öccsére, János pedig nem tud ellenállni a kísértésnek, azt mégsem hihetjük, hogy Anglia uralkodója egyfajta fatalista módon csak azért nem vette fel a láncingét, mert „elszomorította” János elpártolása. A herceg nem lehetett okozója bátyja halálának, azt egy mindennapos, de a korban többnyire végzetes harctéri sebesülés okozta. Ha Richárd király bármire gyanakodott volna Jánossal kapcsolatosan, vagy valahogyan megsejtette volna, hogy újra ellene áskálódik, nyilván nem tette volna meg öccsét előbb trónörökössé, majd utódjává a halálos ágyán.⁶⁹

⁶¹ Guilhaiermoz, Paul: *Note sur les poids du moyen âge*. Bibliothèque de l'École des chartes, vol. 67. (1906) 402–450., itt 429.

⁶² St. Blasien-i Ottó: *Chronica*. In: Die Chronik Ottos von St. Blasien und die Marbacher Annalen. Hrsg. von Franz-Josef Schmale. Darmstadt, 1998. 15–158., itt 113.

⁶³ Appleby, John T.: *England Without Richard, 1189–1199*. London, 1965. 113.

⁶⁴ *Vita Hugonis*, II. 137.

⁶⁵ Diketói Radulf: *Ymagines Historiarum*. In: Radulphi de Dico decani Lundoniensis Opera Historica. I–II. Ed. William Stubbs. (RS, 68.) London, 1876. II. 114.; *History of William Marshal*, II. vv. 10364–10419.

⁶⁶ Newburgh-i Vilmos: *Historia*, II. 423.; Hovedeni Roger: *Chronica*, III. 252., 286.

⁶⁷ Newburgh-i Vilmos: *Historia*, II. 493.; Ansbert: *Historia*, 105.; *History of William Marshal*, II. vv. 11909–11982.; Gillingham: *John*, ODNB.

⁶⁸ Hovedeni Roger: *Chronica*, IV. 81.

⁶⁹ Gillingham: *John*, ODNB.

Arthur halála

A Magna Carta formálta János-kép szerint a herceg elorozta a koronát a törvényes örököstől, Bretagne hercegetől. Igaz, Arthur az elsőszülött jogán sokáig a trón örököse volt, de 1196-ban elárulta Angliát, és átállt Fülöphöz.⁷⁰ Saját magát fosztotta meg a tróntól, Richárd soha nem bocsátott meg neki. Így János egyedül formálhatott jogot a koronára.

A tradicionális János-kép Arthur elveszejtését tekinti a király legfőbb bűnének. Shakespeare-nél is emiatt átkozzák ki, emiatt veszíti el franciaországi birtokait, és emiatt támadnak Angliára a franciák. Szó se róla, János az Erzsébet-kori ábrázolásban is „rossz” király, de nem azért, mert korlátlan hatalomra tör, hanem azért, mert elveszíti az Anjou-birodalmat. Még a 15–16. század történetírói, akiket Shakespeare felhasznált, sem egy III. Richárdként, valamiféle megveszekedett gonoszként tekintettek Jánosra. A későbbi századok emlékezete szerint János bűne az volt, hogy „rablást” tett a koronán.⁷¹ A 17. századig megítélésének legkritikusabb pontja nem a Magna Carta, hanem Arthur halála. De a nagy William sem mondja ki, hogy János ölte volna meg Arthurt, hiszen nála a herceg maga ugrik le a mélybe börtöne várfojáról. Csak annyit ad a szájába, hogy „e kövekbe bátyám szíve van”, legfeljebb sejteni enged, hogy a királynak érdekében állt eltávolítani az útból unokaöccsét.⁷²

Az öröklés rendje több Anjou-tartományban más volt, mint Angliában. Nem volt egyértelmű, hogy ha valaki fiúutód nélkül hal meg, ifjabb fivére vagy bátyjának leszármazottai kövessék. Richárd letehetette Arthurt mint az angol trón várományosát, de a franciaországi birtokok legfelsőbb hűbérura a francia király volt. Normandia nem szeretett volna látni egy „bretagne-it” a hercegség élén. Anjou, Maine és Touraine azonban Arthurt ismerte el urának, aki hűbéri esküt is tett, és a Capet-k támogatásával haddal a grófságokba.⁷³ János rögtön harcba is szállt Fülöppel, aki 1200-ban területi engedmények fejében elismerte Normandia hercegének. A francia uralkodó azonban mindig megpróbálta az udvarában nevelkedő Arthurt nagybátyja ellen fordítani.⁷⁴ Ugyan 1200-ban János visszafogadta az udvarába Arthurt, a herceg mégis újra Fülöphöz távozott, aki elismerte az Anjou-birtokok urának, s el is jegyezte leányával. 1202-ben Arthur francia hadakkal támadta meg Normandiát, és foglyul ejtette nagyanyját, Eleonóra királynét Mirebeau várában. Ennek hírére Poitou nemessége is az ő pártján fogott fegyvert.⁷⁵ Ám vele szemben János nem várt sikert aratott, kiszabadította anyját, majd Falaise-ban bebörtönöztette Arthurt.

Mondhatjuk, János jogosan járt el, hiszen Arthur fegyvert fogott törvényes királya ellen. Poitou grófja is volt, ellene Bretagne hercege sem indíthatott volna hadat, s nem foghatta volna el Aquitánia hercegnőjét. A jog szerint a felségsértőre más nem várható, mint a fővesztés. Más kérdés, hogy bírói tárgyalásra, amelyen elítélték volna, nem került sor. Forrásaink túlnyomó része azonban nem tudja, hogy mi lett a herceggel, és azt sem, hogy ha életben hagyták, hol raboskodott. Egyedül a mindenhol Fülöp Ágost dicshimnuszát zengő, így itt csekély hitelű Guillaume le Breton szól Arthur megöléséről, ő viszont regénybe illően: „János csónakba szállt, és megparancsolta, Arthur jöjjön ki a várból és szálljon be a csónakba, aztán eltávolodott a parttól. [...] a zsarnok [...] megragadta, és a kardját belevágta [...]

⁷⁰ Gillingham: *John*, ODNB.

⁷¹ *János király*, II. felv. 1. szín.

⁷² *János király*, III. felv. 3. szín.

⁷³ Everard, J. A.: *Brittany and the Angevins: Province and Empire 1158–1203*. Cambridge, 2004. 167.

⁷⁴ *Vita Hugonis*, II. 149.

⁷⁵ Wendoveri Roger: *Flores*, I. 168–169.; *Vita Hugonis*, II. 147.

az élettelen testet a hullámok közé vetette.⁷⁶ A legtöbben annyit közölnek csak, hogy Arthur a börtönében meghalt. Coggeshalli Radulf „hallomásból” tud arról, hogy „Arthur a Szajnába fulladt”.⁷⁷ Az, hogy János ölte meg az unokaöccsét, egyetlen egykorú hazai forrásban szerepel.⁷⁸ A Margami évkönyvek szerint János, amikor egyszer Rouenban lerészegedett, és „be-léköltözött az ördög” (*ebrius et daemonio plenus*), saját kezűleg ölte meg a herceget, majd egy követ kötözött a holttesthez, és a Szajnába dobta.⁷⁹ Kérdezhetnénk, hogy a távoli walesi annalista mit tudhatott arról, mi történt Normandiában. A ciszterci évkönyvírónak talán azért adhatunk hitelt mégis, mert az apátság donátora az a William de Briouze volt, aki foglyul ejtette és egy ideig őrizte is Arthurt, ily módon, ha kiszivárgott valami, arról William tudhatott. Más kérdés, hogy De Briouze később fellázadt a király ellen, így elképzelhető, hogy emiatt nem teljesen objektív a margami évkönyvíró sem.

Wendoveri Roger is csak közvetett forrásból tudja, hogy Arthurt meggyilkolták. Informátora jelen volt, amikor De Briouze felesége az udvar előtt megvádolta a királyt, hogy megölte unokaöccsét.⁸⁰ A feleség vádját a famíliához közel álló Margam évkönyvei sem közlik, pedig csak lehetett olyan súlyú, hogy az annalista utaljon rá. A vád évekkkel később, Rogernél merül fel: szerinte ezért fogatta el a király De Briouze feleségét és fiát, akik éhen haltak a börtönben.⁸¹ Sokkal valószínűbb, hogy János a fegyverrel lázadó bárót akarta így behódolásra kényszeríteni. Nem volt kérdés, hogy De Briouze főbenjáró vétket követett el. Nem a „zsarnok” veszejtette el, hanem tizenkét báró ítélte el, és lépett vele szemben hadba János oldalán.⁸²

A hagyományos János-narratíva úgy látja, a király szándékosan éhezette halálra a foglyokat. Ezzel szemben több egykorú forrásunk is csak arról tud, hogy az ifjú De Briouze és anyja éhen haltak.⁸³ Egyedül Coggeshalli Radulf tudja úgy, hogy megölték őket.⁸⁴ Azt egyik kútfőnk sem mondja, hogy a király éhezette volna őket halálra. Nem is lett volna értelme, sokkal hasznosabbak voltak túszként – élve. A középkorban előfordult, hogy egy-egy fogoly eltűnt a tömlőc mélyén, és életét vesztette a nyomorúságos körülmények miatt. Ha azonban a „szívtelen” király nem átallott még gyermekeket is halálra éheztetni, II. Fülöp vagy a felkelő bárók miért nem használták ki ellene?

Coggeshalli Radulf egy zavaros történetet kanyarított Arthur sorsáról. E szerint János csak meg akarta fosztani a szeme világától és férfiaságától. Az őrzésével megbízott kamarás azonban visszafordította a pribékeket, majd a saját szakállára dolgozva elhintette Arthur

⁷⁶ Guillaume le Breton: *La Philippide* [Philippidos Libri XII]. In: Œuvres de Rigord et de Guillaume le Breton historiens de Philippe Auguste. Publiées ... par H. E. Delaborde. I–II. Paris, 1882–1885. I. 3–385., itt I. 173. vv. 552–559.; *Krónikások – krónikák*. Szerk. Mezey László. Budapest, 1960. II. 130.

⁷⁷ Coggeshalli Radulf: *Radulphi de Coggeshall Chronicon anglicanum*. Ed. Joseph Stevenson. (RS, 66.) London, 1875. 145.

⁷⁸ *Margami évkönyvek*. In: *Annales Monastici*. Ed. H. R. Luard. I–V. London, 1864–1869. I. 27.

⁷⁹ Carpenter: *Magna Carta*, 84.; *Margami évkönyvek*, I. 27–28.

⁸⁰ Wendoveri Roger: *Flores*, I. 316., II. 48–49.

⁸¹ „*fame perierunt*”: Wendoveri Roger: *Flores*, II. 57.

⁸² Rymer: *Foedera*, I/1. 107–108.; *History of William Marshal*, II. vv. 14317–14490.

⁸³ „*fame perierunt*”: *Tewkesburyi évkönyvek*, in: *Annales Monastici*, I. 59.; „*fame periit*”: *Wintoni évkönyvek*, in: *Annales Monastici*, II. 81.; „*fame et siti cruciata, miserabiliter vitam finivit*”: *Waverleyi évkönyvek*, in: *Annales Monastici*, II. 265.; „*fame pereunt*”: *Worcesteri évkönyvek*, in: *Annales Monastici*, IV. 391.; „*fame necata*”: *Crowlandi évkönyvek*, in: *Memoriale fratris Walteri de Coventria*. I–II. Ed. W. Stubbs. London, 1872–1873. II. 202.; „*fame necavit*”: *Margami évkönyvek*, I. 30.

⁸⁴ „*occiduntur*”: Coggeshalli Radulf: *Chronicon*, 164.

halálhíré, ezzel vélve lecsillapíthatónak a lázongó bretonokat.⁸⁵ Ez csak olaj volt a tűzre, a bretonok Jánost vádolták, fegyvert ragadtak, a kamarás pedig már hiába bizonygatta, hogy a herceg él.

Felmerülhet az a kérdés is, hogy ha Arthurt megölték, Fülöp hogyan szalaszthatta el az alkalmat, hogy Jánost ezzel is befekettítse. Ez egyáltalán nem illik a „karakteréhez”: ha akár csak sejtette, hogy veszélyben az élete, miért nem aknázza ki ezt az ütőkártyát? Még 1210-ben is, amikor János békét akart vele kötni, Fülöp azt a feltételt szabta, hogy „először adja át Arthurt!”⁸⁶ Tehát a francia király évekkal később sem lehetett teljesen meggyőződve a herceg haláláról. A legvalószínűbb az, hogy Arthur valamikor a tömlöcben veszthette életét. Jánosnak sokkal inkább megfelelt az, hogy lebegteti, hogy unokaöcse életben van.

Az Anjou-birodalom veszte

A leginkább elterjedt narratíva szerint Jánost azért idézte Fülöp 1202-ben a francia pairek bírósága elé, amely megfosztotta hűbéreitől, mert meggyilkoltatta Arthurt. Nem így történt. Hiszen, ahogyan fentebb láttuk, még 1210-ben sem volt biztos benne a francia király sem, hogy Arthurt meggyilkolták. A Matthew Paris által később közölt „idézet” sokan átvették, noha nem alapul valós bizonyítékokon: ha János „Franciaországban büntettet követett el, a vele egyenragú főurak halálra ítélik. Anglia uralkodója büntetlenül megölhet [...] bármely bárót, amint megölte Arthurt?”⁸⁷ Nem ezért idézték perbe, hanem, ahogyan alább látjuk majd, vazallusi kötelezettségeinek az elmulasztása miatt.

Egy másik népszerű narratíva szerint Jánost azért idézték a főhűbéresek elé, mert „elraboltatta” X. Lusignani Hugó jegyesét, és „erőszakkal” feleségül vette. Igaz, hogy Angoulême-i Izabellát az apja korábban odaígérte Lusignan urának, de a grófnő önszántából ment hozzá a királyhoz. Nem volt példa nélküli, hogy egy eljegyzést felbontottak, és egy örökösnt a második-harmadik jegyese vett nőül, alkalmazkodva a politikai helyzethez. Jánosnak szüksége volt Angoulême-re, máskülönben megrendült volna az aquitániai Anjou-uralom. A „feleségszerzés” így egy politikai terv része volt, de ezt utóbb a rovására írták, amikor a Magna Carta kiötlőit a piedadstálra emelték, Jánossal szemben pedig a vádbeszédet fogalmazták. A tizenkét éves Izabella sem volt még menyasszony, csak *kijelölt* jegyes.⁸⁸ Ha valóban „menyaszszonyszöktetés” történt volna, a Lusignanok azon nyomban fegyverrel vettek volna elégtételt, de nem ez történt: majdnem két év telt el, amíg fegyveres konfliktusra került sor János és a Lusignan-família között 1202 nyarán, melynek ráadásul más volt az oka. Lényeges körülmény az is, hogy Fülöp csak másfél évvel ez után idézte Jánost Párizsba. Néhány hónappal János és Izabella házassága (1200 augusztusa) után pedig még a legszívélyesebben fogadta Anglia királyát a Louvre-ban. Ennek ellenére annak a királynak, aki megnyirbálta a bárók privilégiumait, utóbb a fejére lehetett olvasni, hogy egy „nőügy” miatt veszítette el az Anjou-birodalmat. Ez nem felel meg a valóságnak. Igaz, egy francia-flamand krónika szerint a későbbiekben a király is mondta, hogy „Izabella miatt veszítette el” kontinentális birtokait,⁸⁹ de a tények ismeretében ezt csakis képletesen érthette, hiszen végső soron birtokainak elvesztése a Lusignan-házzal való viszályára volt visszavezethető. Az idézés oka az volt, ahogyan János a La Marche-i konfliktust kezelte. A Lusignan-família a magának követelt Anjou-

⁸⁵ Coggeshalli Radulf: *Chronicon*, 139–141.

⁸⁶ Coggeshalli Radulf: *Chronicon*, 145.

⁸⁷ *Krónikások*, II. 130–132.

⁸⁸ Vincent: *John*, 28–31.

⁸⁹ Anonyme de Béthune, *Histoire*, 104.

örökséget, La Marche-ot – abszolút jogtalanul – fegyveresen megszállta, amiért még Fülöp szerint is felelniük kellett hűbéruruk, János előtt. János maga elé idézte őket, de nem hívott össze semmilyen bírói fórumot, ami megillette volna a bárókat, hanem azt az ultimátumot adta nekik, hogy álljanak ki párviadalra igazukért. Jóllehet a királynak formailag igaza volt, a 13. század elején már nem döntöttek duellummal ilyen súlyú ügyben. A legfelsőbb hűbérúr jogán Fülöp közbelépett, és tisztességes eljárást követelt Jánostól. A király visszakozott, el-elhalasztotta a tárgyalást. Fülöp *azért* vonta felelősségre, mert megtagadta hűbéreseitől a méltányos igazságszolgáltatást, és *ezért* idézte Párizsba, ahol azonban János nem kívánt számot adni cselekedeteiről. A Capet-uralkodó kapva kapott az alkalmon, hogy megbüntesse „engedetlen” hűbéresét. János menlevelet kért, Fülöp azt válaszolta, szabad menetelt biztosít, „kivéve, ha az ítélet másképp nem rendel”. Jánosnak nem volt választása, „tudta, a börtön és halál veszélye várt rá”.⁹⁰ Az agyafúrt Capet jogosan járt el.

II. Henrik Anjou-birodalma a 13. század elejére összeomlott. E tanulmány kereteit szétfeszítené annak taglalása, melyek voltak ennek a társadalmi, gazdasági, politikai és katonai okai. Mégis, mivel a „Birodalom” elvesztése is az egyik legfőbb vádpont, amit János fejére olvasnak, meg kell világítanunk, mitől dőlt volna az össze akkor is, ha nem János a feje. A korabeli angol királyi hatalom nem volt azon a fejlettségi szinten, hogy hűbéres jogon bírt tartományok laza konglomerátumát egy kora újkori értelemben vett állammá kovácsolja össze. Az uralkodó katonai potenciálja korlátozott volt, hiszen Normandia hercegeként nem vehette igénybe Anjou-béli hűbéreseit és viszont. Az, hogy a Plantagenetek a korabeli Franciaország kétharmad részét bírták, csalóka, a valóságban e területek megőrzése terhet jelentett. Az állandósuló háborúk kimerítették a kincstárat.⁹¹ Már Richárd alatt megkezdődött a „Birodalom” bomlása, hiába állt a király szinte folytonosan hadban, területeit egyre kevésbé tudta megtartani. Nem egyedül Jánost terheli a felelősség azért, hogy 1206-ra Fülöp visszahódította Anjou-t, Maine-t, Normandiát, s Aquitánia kivételével elveszett a „Birodalom”. Anglia és szövetségesei Bouvines-nél 1214-ben vereséget szenvedtek.⁹² Egy tengerparti sáv (Guyenne) maradt a „tortából”. Az ütközetben János ott sem volt, fő erői sem vonultak fel, mégis „az ősi föld” elvesztéséért őt tették felelőssé. Valójában János folytatta Richárd művét, és az Anjou-hatalmat igyekezett minél több határvédművel megerősíteni. 1213-ban flottája Damme-nál vereséget mért a franciákra. Ez azonban nem volt elegendő. Az Anjou-birtokok hadereje már Richárd alatt is jórészt zsoldosokból állott, akiket már ő is nehezen tudott fizetni. A nagyszámú franciaországi helyőrség fenntartása és a hatalmas birtokok ellenőrzése pedig szinte lehetetlen, sőt értelmetlen is volt. Anglia már az 1190-es években is erőn felül teljesített, hogy a kor legnagyobb szabású keresztes vállalkozását pénzelje. S amikor a problémák kiütköztek, János mentette, ami menthető, Aquitániát. Ennek ellenére a Magna Carta báró felkelői is azt vágták a fejéhez, hogy nem képes megvédeni országait. Minduntalan bátyjához vagy apjához hasonlították, pedig 1206-ban győztes hadjáratban megvédte Poitou-t, ötven évesen hosszú hadjáratot vezetett a betörő skótok ellen, Írországból és Walesből hódolatra bírta a törzsi fejedelmeket. Ugyanakkor János katonai potenciálját nem lehet összehasonlítani az 1180-as évek Anjou-birodalmáival, ahogyan a szemben álló felet, II. Fülöp országát sem az 1160-as évek széttagolt Capet-hűbéreivel.

⁹⁰ *Krónikások*, II. 131–132.

⁹¹ Bartlett, Robert: *England under the Norman and Angevin kings, 1075–1225*. Oxford, 2002. 4–11., 51–68.

⁹² Lásd például: Gillingham, John: *The Angevin Empire*. London, 2009.; Aurell, Martin: *L'Empire des Plantagenêt, 1154–1224*. Paris, 2003.

János és az egyház

Ha a Magna Carta alapján egy – fiktív – „vádbeszédet” állítanánk össze a „rossz királlyal” szemben, az első, amit kiemelhetnénk, az egyház jogainak lábbal tiprása lenne. A szabadságlevél első cikkelye kimondja – és a hatvanharmadik még egyszer megerősíti –, hogy „egyház legyen szabad, bírja teljes jogait és sértetlen szabadságait”.⁹³ A „Szent Egyház felemelésére” eszközölte ki nyolc prelátus, hogy az uralkodó a „választások szabadságát, amely a legnagyobb jelentőségűnek [...] tekintendő az egyház számára [...] tiszteletben” tartsa.⁹⁴

Az általános megítélés szerint János súlyos adókat rótt az egyházra, jogtalan illetékeket szedett, és egyházi javakat foglalt le: az „apátok zsákját jól” kirázta”.⁹⁵ Mondhatnánk, semmi más nem történt, csak amit II. Henrik alatt megszokhattunk. Nem volt újdonság, hogy az uralkodó, például felségsértésre hivatkozva, konfiskált földeket. A Magna Carta is *ugyanúgy* sérelmezi a *korábbi* uralkodók „vétkei”: azokat a javakat is vissza kell szolgáltatni, amelyekről „Henrik király [...] Richárd király” fosztotta meg tulajdonosaikat.⁹⁶ Henrik módszeresen tartott üresedésben javadalmakat, és a saját embereit nevezte ki püspökké. Az 1164-es Clarendoni Konstitúciókban világossá tette, hogy „azok a klerikusok, akiket bármilyen ügyben [...] vádolnak, a királyi bíró idézésére a király kúriájába” jöjjenek, s ott feleljenek „azokban az ügyekben, amelyet a kúria oda tartozóknak” talál”.⁹⁷ Ami „a fellebbezéseket illeti”, ha az „érsek nem szolgáltatna igazságot, az ügyet a király úr elé kell vinni, hogy a jogvitát az ő utasítása szerint” fejezzék be.⁹⁸ Ha „vita támad valamilyen birtokról”, amelyet a klerikus mint alamizsnát igényel, a laikus pedig mint világi hűbért”, „a király főbírája fogja eldönteni, vajon az a birtok” egyházi-e vagy világi hűbér”.⁹⁹ Hiába egyezett ki Henrik az Avranches-i megegyezésben (1172) Becket Tamás meggyilkolása után, s ígérte meg, hogy garantálja az egyházi választások szabadságát, nem tartotta be. Richárd alatt visszatérni látszik a Clarendoni Konstitúciókból kivehető gyakorlat. Elvieken ugyan szabad volt a püspökválasztás, a király biztosította is a kanonokokat szabadságukról, de a valóságban csak azt választhatták, akit az uralkodó akart: „...a választás a király kápolnájában, az ő hozzájárulásával történjék. [...] A „megválasztott [...] ugyanott tegyen homáriumot” a királynak, „és csak azután szen-

⁹³ „*Anglicana ecclesia libera sit, et habeat jura sua integra, et libertates suas illesas [...] carta nostra confirmavimus*”: Carpenter: *Magna Carta*, 50. 1. c.; Sz. Jónás Ilona (szerk.): *Középkori egyetemes történeti szöveggyűjtemény*. Budapest, 1999. (a továbbiakban: SzGy) 264.

⁹⁴ „...*quod libertatem electionum, que maxima et magis necessaria reputatur ecclesie Anglicane [...]*”: Carpenter: *Magna Carta*, 50.; SzGy, 264. 1. c.; A nagy szabadságlevél: in: *Nemzeti alkotmányok az Európai Unióban*. Ford. Heka László et al. Budapest, 2016. 243–249., itt 243., 249. 1., 63. c.

⁹⁵ *János király*, III. felv. 3. szín.

⁹⁶ Carpenter: *Magna Carta*, 65.; SzGy, 265. 52. c.

⁹⁷ „*Clerici rectati et accusati de quacunq[ue] re, summoniti a Justitia regis venient in curiam ipsius, responsuri ibidem de hoc unde videbitur curia regis quod ibidem sit respondendum*”: A Clarendoni Konstitúciók: *Select Charters and Other Illustrations of English Constitutional History*. Ed. William Stubbs. London, 1870. 129–134., itt 132. Magyar fordítás: SzGy, 254–256., itt 254. 3. cap.

⁹⁸ „*De appellationibus [...] si archiepiscopus defecerit in justitia exhibenda, ad dominum regem perveniendum est postremo, ut praecepto ipsius [...] controversia terminetur*”: Clarendoni Konstitúciók, 133. 8. cap.

⁹⁹ „*Si calumnia emerisit inter clericum et laicum, [...], de ullo tenemento quod clericus ad elemosinam velit attrahere, laicus vero ad laicum feudum, [...] per capitalis Justitiae regis considerationem terminabitur, utrum tenementum sit pertinens ad eleemosinam sive ad laicum feudum*”: Clarendoni Konstitúciók, 133. 9. cap.

teljék fel”.¹⁰⁰ Ahogy az már Hódító Vilmos óta szokásban volt. Richárd ugyancsak keresztül-vitte, hogy Canterbury érseki székebe saját híve kerüljön.¹⁰¹ János uralkodása alatt annyi lett a különbség, hogy míg II. Henriket a pápa sem tudta rákényszeríteni az investitúra-jog tiszteletben tartására, mivel lekötötték a császárral folytatott harcai, most a király nem kisebb pápa-egyéniséggel került szembe, mint III. Ince.

János nem volt olyan hajthatatlan a klérussal szemben, mint az apja vagy Richárd, aki gondolkodás nélkül lefoglaltatta a kegytárgyakat is.¹⁰² Bátyja nem is rejtette véka alá, hogy váltságdíja jó részét Canterburytől reméli.¹⁰³ Bár János az egyházra is kivetette a pajzspénzt, többször szedett be rendkívüli hadsegélyt, de nem „szöktette meg anygalkáikat”, amikor csak „óhajtotta”.¹⁰⁴ A legtöbb esetben megvolt erre a törvényes oka, mivel a klerikusok nem fizették a bírságokat. Magát a pénzbüntetést nem is teszi szóvá a Magna Carta, csak azt, hogy az csak a klerikusok „világi javai után vethető ki”.¹⁰⁵

A történetírásban gyakorta „összecsúsznak” különféle események, mint amikor Canterbury érseki széke megürül, majd János a pápa jelöltjét, Stephen Langtont nem fogadja el, végül III. Ince kiközösíti az uralkodót. Ám a helyzet nem ennyire egyszerű. Nem arról van szó, hogy dacolt volna a pápával, aki válaszként kiátkozta az „egyház ellenségét”. Még későbbi ellenfelei sem rótták fel neki *ekkor*, hogy megfosztja az egyházat a szabadságaitól. Miután Walter érsek 1205 júliusában meghalt, János 1208 márciusáig megpróbált kompromisszumos megoldást keresni, és még ragaszkodott ahhoz is, hogy betartsa a kánoni választások rendjét. A választás előtt kérte a káptalant, hogy tárgyaljanak a jelölről.¹⁰⁶ Személyesen is elment Canterburybe, amit sem Henrik, sem Richárd nem tett volna meg. A király támogató volt egy jelöltet, John de Gray-t, de a káptalannal is meg akart egyezni, nem a saját hívét akarta a nyakukra ültetni. A kanonokok el is fogadták volna Gray-t, de az érseki tartomány püspökei nem. A királytól függetlenül elhúzódó disputa kerekedett arról, hogy ki vehet részt a primás megválasztásában. A káptalan titokban saját jelöltet állított, akit Rómába küldött, és aki kihirdette magát érseknek. Így az új érsek legitimitásával szemben jogos kételyek merülhettek fel, de János ekkor sem lépett fel erőszakosan. A titkos választással szemben az egyházmegye püspökei tiltakoztak. János békésen próbálta rendezni a vitát, hajlandó volt megvárni egy új választás eredményét. Egy újabb választás során a kanonokok immár valóban Gray-re voksoltak, egyes nézetek szerint János nyomására,¹⁰⁷ de a befolyásolásnak más nyomát, mint azt, hogy a király ott időzött, nem látni.¹⁰⁸ Az egyházmegye püspökei újfent kérték, hogy a kanonokok az ő beleegyezésükért is folyamodjanak. János ragaszkodott a megválasztott jelölthöz, de hajlandó volt még egyszer a pápához fordulni, és kérni Gray megerősítését. A király azzal érvelt, jogosan, hogy a titokban megejtett választás érvénytelen. Ugyanakkor a korábban, titokban megválasztott jelölt önállósította magát, és

¹⁰⁰ „*in capella ipsius domini regis debet fieri electio assensu domini regis et consilio personarum regni. [...] Et ibidem faciet electus homagium et fidelitatem domino regi sicut ligio domino, [...] priusquam sit consecratus.*”: Clarendoni Konstitúciók, 133–134. 12. cap.

¹⁰¹ *Epistolae Cantuarienses*: in: *Chronicles and Memorials of the Reign of Richard I.* Ed. William Stubbs. (RS, 38.) London 1864–1865. (a továbbiakban: Epp. Cant.) II. 362–364., 399–401. sz.

¹⁰² Canterburyi Gervasius: *Gesta*, II. 90.; *Itinerarium*, I. 443.; Newburgh-i Vilmos: *Historia*, I. 399.

¹⁰³ Epp. Cant. 361–362. 368. sz.

¹⁰⁴ *János király*, III. felv. 3. szín.

¹⁰⁵ Carpenter: *Magna Carta*, 57.; A nagy szabadságlevél, 245. 22. c.

¹⁰⁶ Warren: *John*, 160.

¹⁰⁷ Canterburyi Gervasius: *Chronica*, II. 99.

¹⁰⁸ Warren: *John*, 161.

maga is a Szentszékhez fordult, mire III. Ince minden korábbi választást érvénytelenített. Mivel a pápa abban is állást foglalt, hogy a választásban a püspököknek nem lehet része, immár Canterbury érsekségének prelátusai fordultak szembe Incével. A káptalan tizenhat kanonokja is Rómába utazott, és végül is beleegyezett abba, hogy a pápa egy új jelöltet, a párizsi teológus Stephen Langtont szentelje fel. 1207 nyarán a pápa csupán arról értesítette a királyt, hogy „megtörténtnek tekinti” a választást.¹⁰⁹ János még mindig bízott a rendezésben, és tanácskozássra hívta a bárókat és a prelátusokat, melynek eredményét azonban Ince nem várta meg.¹¹⁰ Mi több, a pápa „új fronton” is támadt: írt a báróknak, hogy csak úgy legyenek hívek a királyhoz, ha Istennek és a pápának is tetszik. A földi királyhoz való hűség soha ne sértse a mennyei királyt. Ha az uralkodó bűnös tanácsot követ, ne féljenek neki elmentmondani.¹¹¹

Langton nem volt jó választás. I. Vilmos óta az angol egyház viszonylag elszigetelten működött. San Crisogono kardinálisában azonban János ellenfelei is az univerzalisztikus hatalomra törő pápa hívét látták. Példa nélküli volt, hogy kívülről ültessenek Anglia nyakára prímást. Langton ráadásul, aki párizsi egyetemi működése alatt közel állt Fülöp udvarához, a Capet-k emberének tartották. Soha nem töltött be angol javadalmat: a klérus számára *idegen* volt.

János immár aktivizálta magát: számúzta Canterbury kanonokjait, és rátette kezét a birtokokra.¹¹² A „jogtalanul ráerőszakolt” Langton nem engedte be az országba. Egész Anglia Ince ellen fordult. Még a klérus jó része is úgy látta, a pápa rájuk kényszerítette a saját emberét, és Róma jogtalanul érvénytelenített egy szabályos választást.¹¹³ Mindezt figyelembe véve alaptalan azt sugallni, hogy a 1207-ben lezajlott Langton-ügytől egyenes út vezet a Magna Carta mozgalomig. Igaz, ez is hozzájárult az ellenzék fellépéséhez, de addig még évek telnek el.

III. Ince nyomban kilátásba helyezte az interdictumot. János először készséges volt, a megegyezés fontosságát hangsúlyozta, fogadott követeket Rómából, és maga is küldött követet oda. A pápa azonban kérlelhetetlen maradt.¹¹⁴ 1208 márciusában kihirdette az országra az interdictumot, majd Jánost 1209 januárjában kiátkozta.¹¹⁵

János türelme ekkor elfogyott. Elrendelte, hogy ha a szentségek kiszolgáltatását megtagadják az egyháziak, lefoglalhatja az egyházi birtokokat. Immár több püspök hajlott a Szentszék felé, és száműzetésbe vonult, követve Langtont, aki Pontigny apátságába húzódott vissza. Más „ellenszegülőket” a király száműzött – több esetben ítélet nélkül. A javaik adminisztrátorok kezébe kerültek. Ez növelte a királlyal szembeni elégedetlenséget, amire a Magna Carta is reflektált: „...egyetlen szabad embert se [...] száműzzenek törvényes ítélet nélkül”.¹¹⁶ Mindazonáltal a klerikusok visszaválthatták a birtokaikat. Sok királyhű, hivatali klerikus élt ezzel. A királynak sem volt ínyére, hogy saját embereitől is elkobozza javaikat.¹¹⁷

¹⁰⁹ Bartlett: *England*, 404–405.

¹¹⁰ Gerald: *De rebus*, 352.

¹¹¹ *Selected letters of Pope Innocent III concerning England (1198–1216)*. Ed. C. R. Cheney – W. H. Semple. London, 1953. 97–99.

¹¹² *Crowlandi évkönyvek*, II. 199.

¹¹³ *Margami évkönyvek*, I. 28.

¹¹⁴ Sidney Painter: *King John*. Baltimore, 1966. 173–174.

¹¹⁵ *Selected letters*, 117–120., 123.

¹¹⁶ „Nullus liber homo [...] exuletur, [...] nisi per legale iudicium parium suorum vel per legem terre”: Carpenter: *Magna Carta*, 61–62.; SzGy, 265. 39. c.

¹¹⁷ *Vita Hugonis*, II. 155.

A száműzetésbe vonultak helyébe új emberek léptek, akik ugyan nem voltak felszentelve, de működött minden, még az egyházi bíróságok is. A házaknál kereszteltek, zárt kapuk mögött eskettek. Nem volt jele széles körű elégedetlenségnek. Róma távol volt Angliától, már ekkor is.

Összességében János nem tett semmit, ami indokolta volna a szigorú pápai büntetést. Úgy gondolta, amikor az ország hadban áll, az uralkodó kérhet hozzájárulást az egyháztól is.¹¹⁸ Úgy tartotta, hogy a választás kieroszakolásával Róma bitorolja a korona jogait. A király nem vonta kétségbe a pápa tekintélyét, míg lehetséges, hogy II. Henrik elment volna idáig. Az ő országában szenvedett mártíromságot egy canterburyi érsek, nem Jánoséban, mégis az utóbbival szemben adták ki a Magna Cartát. Az árnyalt megítélés kedvéért megemlítendő, hogy azért is bírálták, mert meg akart egyezni Rómával. János végül kész volt erre: 1211-ben fogadta Pandolfo Verraccio legátust, aki előadta a pápa álláspontját. III. Ince hajthatatlan volt: a királynak el kell fogadnia Langtont, vissza kell fogadnia a száműzötteket, és visszaadni javaikat. Ezt János, a mellette kiálló bárókkal egyetértésben, visszautasította.¹¹⁹

A király nem tarthatta országát éveken át átok alatt. Nem hinnénk 1215-ből visszatekintve, de képes volt hallgatni a józan tanácsra. Anglián belül még nem tört felszínre a feszültség, de a számító Fülöp azzal ostromolta a pápát, hogy ő zabolázhassa meg az engedetlen angol uralkodót, és indíthasson keresztes hadjáratot. 1212 végén János indított követet a Kúriába, és kénytelen volt beleegyezni, hogy csak úgy fogadják vissza a hívők nyájába, ha elismeri hűbérurának a pápát, s fájdalomdíjat is fizet.¹²⁰

Amikor arról van szó, hogy a „nagy” Plantagenet kiterjesztette a világi hatalmat az egyház fölé, akkor a tradicionális megítélés az erős központi hatalom kiépítésének politikájáról beszél, ha viszont Jánosról van szó, akkor arra mutatnak rá, hogy kifosztotta a klérust: „kacsintva” hívta „ezüst, arany”, nem riasztotta vissza sem „harang”, sem „gyertya”.¹²¹ Holott János nem képviselt mást, mint az apja: a hatalmat a Plantagenetek rendszerében kívánta gyakorolni. Azt hitte, nemes cél vezet, apja birodalmának visszaszerzése. A „rossz király” bélyegének velejárójaként Jánosból szinte „istentagadó” is lett. A legtöbb forrásunkban található arra példát, hogyan „gyalázta meg” az egyházat. Egyszer Szent Edmund kegyhelyénél nem tudott mit adományozni, így kölcsönkért egy selyemkendőt a templomból. A valóság ezzel szemben az, hogy János évente tíz márka ezüstöt juttatott Bury St Edmundsnak.¹²² A király tett egyházi adományokat, Coventrynek és Worcesternek, Fontevraultnak, alapított Szent Jakab-kegyhelyet Readingben, kolostort Beaulieu-ben, elengedte a ciszterek gyapjúvámját.¹²³ Az általános megítélés szerint János inkább az élvezeteket hajszolta, mintsem a Szentföldön harcolt volna,¹²⁴ de fiatalkorában igenis fel akarta öltetni a keresztet.¹²⁵ Ápolta Szent Wulfstan és Oswald kultuszát, ereklyéik mellett, Worcesterben akart temet-

¹¹⁸ Painter: *John*, 137–138.

¹¹⁹ *János király*, III. felv. 1. szín.

¹²⁰ *Selected letters*, 130–136.; 178–180.

¹²¹ *János király*, III. felv. 3. szín.

¹²² Brakelond: *Chronicle*, 178. 6. jegyzet.

¹²³ *Vita Hugonis*, II. 139., 232.; Church: *King John*, 129–130.

¹²⁴ Gerald: *De principis*, 482.

¹²⁵ Gerald: *De rebus*, 86.; uő: *De principis*, 535.; uő: *Expugnatio*, 203.

kezni.¹²⁶ Szívét a croxtoni premontreiek vették magukhoz.¹²⁷ A Magna Carta kiadását megelőző években naponta 2000 szegénynek osztatott ételt.¹²⁸

Szent Hugó vitájának szerzője, Eynshami Ádám kételkedve fogadja a királyról terjengő azon híreszteléseket, hogy nehezen viseli a misét, sürgeti a papot, hogy gyorsítsa fel a szertartást, mert már éhes; emegy áldozás nélkül.¹²⁹ Ezeket más forrás sem támasztja alá, az életrajzíró nemigen hitt ezeknek, mert maga is látta, milyen bensőséges viszonyt ápolt Hugóval. Ott volt a püspök halálos ágyánál, aki a védelmébe ajánlotta az egyházat, majd maga vitte a koporsóját.¹³⁰ Ádám szerint János nem menthetetlenül „démoni”. Nehezen volt képes arra, hogy „Istennél keressen oltalmat”, de ez nem jelenti azt, hogy az egyház megátalkodott ellenségeként lássuk.¹³¹

A Magna Cartához vezető út

Langton 1213-ban hazatérhetett, mégsem lehetett elégedett. Pandolfo legátus Angliában maradt, és a pápa nevében a nemrég még interdictummal sújtott Jánossal egyetértésben nevezett ki új prelátusokat.¹³² III. Ince most, hogy a kiátkozott visszatért a kebelére, a király mellé állt azokkal szemben, akik azért fordultak szembe Jánossal, mert az túlzottan is szolgálkészen állt a pápa mellé.¹³³ Az elégedetlenség ki is robbant, északon a bárók megtagadták a hadba hívó parancsot, de a király képes volt erőt felmutatni, zsoldosokat fogadott fel és hadba szállt.¹³⁴ A felek ugyan most még egyezségekre jutottak, de az ellenállás szikrája már nem hunyt ki.¹³⁵ A király hadjáratra készült a „Birodalom” visszafoglalására. Pillanatnyi győzelmet aratott ugyan Langton és ellenfelei fölött, de rosszul mérte fel, hogy Anjou és Normandia visszaszerzése akkor is többet nyom a latban, ha hűbéri esküt fogad a pápának. A bárók jó része úgy vélte, feláldozta Anglia szuverenitását. A Pireneusoktól Ír földig nyúló Anjou-birodalom bárói megalázkodjanak egy „olasz pap” előtt, aki „dézsmát, adót” szedhet tőlük?¹³⁶

1214-ben a nemesek megtagadták, hogy az országon kívül hadakozzanak, amire még nem volt példa. Sok báró nem szállt táborba, és vazallusait sem küldte el.¹³⁷ A király csekély harcértékű „szerencselovagokra” alapozhatott,¹³⁸ és a francia hadszíntérről volt kénytelen újabb *scutagiumot* kérni. Nyílt visszautasításban volt része, a pajzspénzt széles körben megtagadták. A pénz előteremtéséhez János újabb földeket vett zár alá, amivel nyíltan szembeszegültek a bárók, főképp északon. A források egy idő után „északiakként” hivatkoztak mindazokra,

¹²⁶ Powicke, F. M.: *Stephen Langton*. Oxford, 1928. 86–88.

¹²⁷ *Crowlandi évkönyvek*, II. 232.

¹²⁸ Carpenter: *Magna Carta*, 94.

¹²⁹ *Vita Hugonis*, II. 143.

¹³⁰ *Vita Hugonis*, II. 188., 225.

¹³¹ *Vita Hugonis*, II. 144. Vö. Zsolt. 52, 9.

¹³² Warren: *John*, 190–191.; Painter: *John*, 231.

¹³³ *Selected letters*, 213.

¹³⁴ Coggeshalli Radulf: *Chronicon*, 167.; „barones Northanbrunenses”: Wenderoveri Roger: *Flores*, II. 80., 82.

¹³⁵ Coggeshalli Radulf: *Chronicon*, 167.

¹³⁶ *János király*, III. felv. 1. szín.

¹³⁷ Holt, J. C.: *The Northerners: A Study in the Reign of King John*. Oxford, 1992. 88–100.; Prestwich, Michael: *English Politics in the Thirteenth Century*. London, 1990. 97–98., 100.

¹³⁸ Coggeshalli Radulf: *Chronicon*, 168.

akik ellenszegültek a királynak.¹³⁹ Észak-Angliában a Plantagenetek hatalomgyakorlási módszerei kevésbé voltak nyomasztóak.¹⁴⁰ Az adók és vámok nehezen csordogáltak a kincstárba, és a bárók megszokták, hogy a királyt illető ügyekben is maguk bírászkodjanak. János viszont északon is kizárólagossá tette a monarchia tekintélyét.¹⁴¹ De az elégedetlenség 1214-ben már nem csupán északra terjedt ki.

A Magna Carta-mozgalom leginkább elterjedt narratívája Wendoveri Rogertől származik. E szerint a bárók egységes frontot alkotva Buryben összegyűltek, egy *colloquiumon* titokban megvitatták I. Henrik szabadságlevelét, és esküt tettek Szent Edmund oltáránál, hogy ha a király nem szavatolja a szabadságaikat, visszavonják hűségüküket, és háborúba lépnek ellene.¹⁴² Más kortárs forrásokban is megjelenik, hogy a bárók Hitvalló Edward „jó törvényeire” vagy I. Henrik chartájára hivatkoznak, kérdés azonban, mennyit ismerhettek ezekből.¹⁴³ A 12. században valóban létezett egy *Leges Edwardi Confessoris*, de ez nem valós törvénygyűjtemény, hiszen Edward törvényei nem maradtak fenn. Ettől még hihették valódinak, mert a 13. századra elterjedt, de törvényeken inkább a „régijó szokásokat” értették.¹⁴⁴ I. Henrik valóban tett egy koronázási esküt, s arról adott ki egy chartát, amelyet egyrészt soha nem alkalmaztak, másrészt nincs benne szó a Magna Carta meghatározó kérdéseiről, az *auxiliumról* és a *scutagiumról*. A „jó Hitvalló jogainak helyreállítása” is inkább „vezérszó” volt, sokan nem is tudhatták, mit jelent egyáltalán, talán még maga I. Henrik sem, pedig hivatkozott erre.¹⁴⁵ Henrik chartája, még ha a bárók nem is tudták, mi állt benne pontosan, precedenst teremtett, hogy a követeléseiket egy „újabb” szabadságlevelben rögzítsék, különösen ha a király arra tett esküt, hogy „a bárók tanácsával együtt” tartja be a Hitvalló törvényeit.¹⁴⁶ Erre azonban maguk nem lettek volna képesek, ha nem állt volna mögöttük Stephen Langton, aki „ismerni vélte” a Hitvalló törvényeit, és „megtalálta” a Henrik által kiadott szabadságlevelet. Wendoveri Roger tanúsága szerint 1213 augusztusában az érsek tanácskozássra hívta a bárókat és a főpapokat a londoni Szent Pál székesegyházba.¹⁴⁷ Ő hívta fel az egybegyűltek figyelmét, hogy I. Henrik esküt tett arra, hogy visszavonja a rossz törvényeket, és helyreállítja a Hitvalló idejéből való „régijókat”. Ez által – szöveg szerinti – „visszaszerezhetitek elvesztett szabadságaitokat”, és „visszaállíthatjátok a régijó állapotokat”. Langton felolvasta a dokumentumot, a bárók pedig esküt tettek, hogy harcolni fognak ezért.¹⁴⁸ A krónikás beállításával ellentétben Henrik chartája nagy benyomást mégsem tehetett a mozgalomra, hiszen többé szóba sem került, maga a Magna Carta sem tért ki rá, ahogy a

¹³⁹ „*unus ex Norensibus*”, „*Norenses*”, „*barones Norenses*”, „*Norois*”: *Dunstable-i évkönyvek*. In: *Annales Monastici*, III. 43.; *De Antiquis legibus liber. Cronica maiorum et vicecomitum Londoniarum*. Ed. Thomas Stapleton. London, 1846. 201.; Vincent, Nicholas: *Baronial grievances aired at the New Temple*. The Magna Carta Project, January 2015. https://magnacartaresearch.org/read/itinerary/Baronial_grievances_aired_at_the_New_Temple (letöltés: 2022. január 26.)

¹⁴⁰ Holt: *Northerners*, id. mű.

¹⁴¹ Warren: *John*, 229.

¹⁴² Wendoveri Roger: *Flores*, II. 111–112.; Carpenter: *Magna Carta*, 288.

¹⁴³ *Crowlandi évkönyvek*, II. 217–218.

¹⁴⁴ Carpenter: *Magna Carta*, 119.

¹⁴⁵ *English Historical Documents*. Gen. Ed. D. C. Douglas. II.: 1042–1189. Ed. D. C. Douglas – G. W. Greenaway. London, 1981. 400.; Warren: *John*, 227.; Carpenter: *Magna Carta*, 253.

¹⁴⁶ Carpenter: *Magna Carta*, 253.

¹⁴⁷ Wendoveri Roger: *Flores*, II. 83–87.

¹⁴⁸ Wendoveri Roger: *Flores*, II. 84–86.

Hitvalló törvényeire sem. Annyit tudhatunk biztosan, hogy az érsek és a bárók valamiféle egyezséget kötöttek.¹⁴⁹

Immár Anglia más területeinek jelentős famíliái is, mint a Fitzwalterek, Mandeville-ek és Bigodok is zászlót bontottak, de az egész ország nem állt hadba. Körülbelül 40 báró és lovagjaik fogtak fegyvert, de a „józanabb”, kevésbé militáns részük, nagyjából 100 báró Közép- és Dél-Angliában még kivárt.¹⁵⁰ A lázadók hangadói nyíltan felmondták a hűséget a királynak, de arról, hogy a „dögvész lángra lobbantotta” volna az országot, nem volt szó.¹⁵¹

A király hadereje főképp zsoldosokból állott, de a mérsékelt, békepartí urak is kiálltak volna mellette, ha pattanásig feszülnek az indulatok. Langton az utóbbiakra képes volt hatni, és úgy tűnt, sikerül tárgyalásra összehozni a feleket.¹⁵² Ügyes húzás volt a királytól, hogy 1215 márciusában felvette a keresztet, így a pápát is maga mögött tudhatta.¹⁵³ János közeledett volna egy megegyezéshez, de a lázadók bevették Londont, és a semleges bárókat harcba szólították.¹⁵⁴ Komolyabb összecsapásra nem került sor, a viszály megmaradt *discordiának*, ahogyan a Magna Carta is lefesti.¹⁵⁵ Sok megszólított lord nem csatlakozott, így a lázadók is visszakoztak, és június 10-én Windsor mellett, Runnymede mezején találkoztak Jánossal, és átadták követeléseik első fogalmazványát („A Bárók Feltételei”).¹⁵⁶ 1215. június 15-én a király pecsétjével megerősítette a szabadságlevélben foglalt artikulusokat.¹⁵⁷

Scutagium vel auxilium

A Magna Carta legnagyobb jelentőségűnek tekintett artikulusai az adó kivetését szabályozzák. „Hadmegváltási és más adót csakis királyságunk közös tanácsával lehet kivetni, [...] a követelt adó mértéktartó legyen.”¹⁵⁸ Ha a király más indokkal akar hűbéri segélyt vagy *scutagiumot* kivetni, össze kell hívnia „a királyság közös tanácsát”, prelátusokat [...], bárókat és közvetlen hűbéreseit az ügy tárgyalására.¹⁵⁹ A hűbéreket nem sújthatták a teljesíthetőnél nagyobb teherrel: „...senkit sem lehet arra szorítani, hogy a lovagi hűbér [...] után nagyobb szolgálatot teljesítsen.”¹⁶⁰

Miért volt az *auxilium* és a *scutagium* ennyire kardinális jelentőségű? Ami az *auxiliumot* illeti, nem volt pontosan meghatározva, hogy mikor várhatja el az uralkodó. Sokszor a bárók tanácsával (*per consilium*) vizsgálták meg, hogy valamely rendelkezés összhangban van-e a

¹⁴⁹ „*commotio baronum contra regem*”: Wendoveri Roger: *Flores*, II. 87.

¹⁵⁰ Warren: *John*, 227–229.

¹⁵¹ Wendoveri Roger: *Flores*, II. 114.

¹⁵² Canterburyi Gervasius: *Chronica*, II. 109.; Coggeshalli Radulf: *Chronicon*, 172.

¹⁵³ Vincent: *John*, 91.

¹⁵⁴ Wendoveri Roger: *Flores*, II. 117.

¹⁵⁵ Carpenter: *Magna Carta*, 69.; SzGy, 265. 61. c.

¹⁵⁶ *Select charters*. Ed. William Stubbs. London, 1921. 284–291.; McKechnie, William Sharp: *Magna Carta. A Commentary on the Great Charter of King John*. Glasgow, 1914. 487–493.

¹⁵⁷ Church: *King John*, 227.

¹⁵⁸ „*Nullum scutagium vel auxilium ponatur [...] nisi per commune consilium regni nostri, [...] non fiat nisi rationabile auxilium.*” Carpenter: *Magna Carta*, 54.; SzGy, 264. 12. c.

¹⁵⁹ „*commune consilium regni de auxilio assidendo*”: Carpenter: *Magna Carta*, 55.; SzGy, 264. 14. c.

¹⁶⁰ Carpenter: *Magna Carta*, 56.; SzGy, 265. 16. c.; Veszprémy László: *Servientes, sergaints. Katonai reformok a 12–13. századi Magyarországon és Európában*. In: Erdei Gyöngyi – Nagy Balázs (szerk.): *Változatok a történelemre. Tanulmányok Székely György tiszteletére*. Budapest, 2004. 151–155., itt 154.

szokásokkal.¹⁶¹ A rendkívüli hadsegély benne volt a szokásjogban, de a főhűbéresek szívesen vették, ha a korona „kegyes jóakarataukért” (*gracious aid*) folyamodik. Ez történt 1202-ben, amikor János azért kért hadsegélyt, mert tartozott húszezer márkával II. Fülöpnek. Ehhez a bárók hozzájárultak, pedig tisztában voltak vele, hogy ez tényleges adót jelent. Később már nem lettek volna ilyen „kegyesek”, de János már nem kérte „jóakarataukat”. Maga a rendkívüli *auxilium* tehát nem az „ördögi Plantagenet” adója, hanem összhangban állt a joggal, és a Magna Carta nem tiltja, csupán a kivetésének a mikéntjét szabályozza.

A pajzspénz, a hadi kötelezettség megváltása (*écouage*) már egy évszázaddal János uralkodása előtt megjelent, és II. Henrik alatt általánossá vált.¹⁶² A vazallusok hadba szállása, az *auxilium* is ölthette anyagi hozzájárulás formáját (vö. „kivetik”, *ponatur*), amennyiben, kivételes esetekben, ki lehetett váltani a főhűbéresek *consilium*ának egyetértésével, de II. Henrik és Richárd is gyakorta folyamodott érte. A vazallusok a hűbéres föld hányadában voltak kötelesek fegyvereseket kiállítani, mégpedig meghatározott – 20 font – évi jövedelem után egy nehézpáncélos lovat (a „lovag hűbére”, *feudum militis*).¹⁶³ A pajzspénz elterjedésével a személyes hadba szállás jelentősége csökkent, a *scutagium* rendszeres adóvá vált. A 13. század elejére a körülbelül 5000 főnyi lovagi középbirtokosság 80%-a megváltotta katonai kötelezettségét.¹⁶⁴ A koronának is jobban megfelelt, ha az adott hűbértartományban igénybe vehető sereg helyett pénzt szednek.¹⁶⁵ János idején a pajzspénz már nem volt elegendő a háborús terhek fedezésére.¹⁶⁶ A király ezért rendkívüli hűbéri segílyt kért, de úgy, hogy nem mondott le a *scutagium*ról sem. Mivel azonban a kormányzat addig nem foglalkozott azzal, hogy a *scutagium*ra át nem térő vazallusok fejenként hadba szállnak-e, most nehezen álltak újra hadba azok, akik nem tudták fizetni a pajzspénzt.

A *scutagium* nemcsak a folyamatos háborúk, hanem a nehézpáncélos fegyverzet technológiai fejlődése miatt sem volt elegendő. Így akik a pajzspénz helyett kényszerűségből inkább személyesen szálltak volna hadba, csak gyengébb fegyverzetben tudtak kiállni. Már II. Henrik rendelkezett arról, hogy lovagjai egy adott birtokhányad után megszabott fegyverzetben szálljanak hadba (Fegyverzetről szóló Asszíza).¹⁶⁷ A középbirtokosság száma csökkent, a korona hiába próbálta a folyamatot megállítani. 1205-ben János bevezette, hogy minden tíz lovag egy páncélost állítson ki.¹⁶⁸ Ugyanakkor már a *Domesday Book* óta hadbírságokat vetettek ki arra, „akit katonai szolgálatra hívtak be, de ezt teljesíteni elmulasztja”.¹⁶⁹ Ezzel sem János kezdte tehát kizsigerelni a nemességet, de a lovagok ebben az időben kezdték nagy terhenek érezni.

¹⁶¹ *Curia Regis Rolls*. Ed. C. T. Flower. I–VII. London, 1923–1955. I. 142., 162., 392., 382., VI. 203–204., 351. 382.; Stenton, Dorothy May: *English Justice from the Conquest to the Great Charter: 1066–1215*. Oxford, 1964. 104.

¹⁶² Bartlett: *England*, 63., 65., 164., 174.; Daniell, Christopher: *From Norman Conquest to Magna Carta: England 1066–1215*. Abingdon, 2003. 90–92.

¹⁶³ Saul, Nigel: *Chivalry in Medieval England*. Cambridge, Mass., 2011. 87., 258–259.

¹⁶⁴ Gravett, Christopher: *English Medieval Knight 1200–1300*. Oxford, 2002. 9.; Huscroft, Richard: *Ruling England 1042–1217*. Abingdon, 2015. 169.

¹⁶⁵ Huscroft: *Ruling*, 85–86., 102–103., 158. 170.; Harvey, Sally: *The Knight and the Knight's Fee in England*. Past & Present, vol. 49. (1970) 3–43.; Coss, Peter R.: *The Knight in Medieval England 1000–1400*. Stroud, 1993. 24–26., 171–174.

¹⁶⁶ Bartlett: *England*, 202–218., 222–223.; Huscroft: *Ruling*, 169.

¹⁶⁷ Prestwich, Michael: *Edward I*. New Haven, 2008. 241.; Veszprémy: *Servientes*, 153.

¹⁶⁸ Gravett: *English Medieval*, 10.

¹⁶⁹ SzGy, 362.

A főhűbéreseket sem tudták kiállítani a lovagi hűbér alapján számolt hadkiegészítési kvótájukat. 1210-ben egy 98 *feudum militis*-szel tartozó báró csupán 10 lovaggal állt a seeregbe.¹⁷⁰ Egyre több lett a *serviensek* (*serjeant*) száma, akik már nem bírtak földet hűbérként, hanem az udvar fizette és fegyverezte fel őket.¹⁷¹ A királyi háztartás lovagai sem bírtak önálló lovagi hűbérrrel.¹⁷² A 12. századi *Constitutio domus regis* szerint évjáradékban részesültek, a hadjáratok idejére pedig napidíjat kaptak.¹⁷³ Később a háztartásbéli lovagok körét alkalmilag fizetettekkel töltötték fel.¹⁷⁴

Már II. Henrik alkalmazott zsoldosokat, amit a jövedelmei lehetővé is tettek.¹⁷⁵ János azonban a megcsappant kontinentális birtokok miatt is kevésbé hagyatkozhatott erre, mégis fizetett erő felfogadására kényszerült. A zsold megerhelte a kincstárat. Egy nehézpáncélos havi zsoldja a 12. század végén 90 shilling volt, azaz a középbirtokosi birtok egyévi jövedelmének (20 font, vagyis 400 shilling) csaknem a negyede. Ez néhány év alatt a kétszeresére emelkedett.¹⁷⁶ Henrik vagy Richárd idején a korona vazallusai hadban álltak más hűbéres tartományokban is, általában fizetségért. A 12. század végére azonban egyre kevésbé vállaltak szolgálatot, még magasabb zsold ellenében sem. János így kénytelen volt – drágább – külföldi zsoldosokat alkalmazni, ahogy az Bouvines-nél is történt.¹⁷⁷ Az 1210-es években Angliában is külhoni zsoldosokat alkalmazott, ami annyira terhessé vált, hogy a Magna Carta meg is fogalmazta, hogy „eltávolítunk [...] minden idegen lovagot, [...] zsoldost, akik [...] a királyság kárára jöttek”.¹⁷⁸ Mivel más eszköz nem állt a rendelkezésére, János kénytelen volt emelni a *scutagium*ot, előbb a két-, majd 1213–1214-ben a háromszorosára. Eleve többször is vetette ki a pajzspénzt, mint elődei: ő tizenhat év alatt tizenegyszer, II. Henrik harmincnégy év alatt nyolcszor, Richárd pedig tíz év alatt háromszor. János megpróbálkozott azzal is, hogy az általános, minden ingatlantulajdonnal bíróra kiterjedő hadkötelezettséget is megújítsa.¹⁷⁹ Ezért rendelte el, hogy minden tizenkét évesnél idősebb szabad ember szálljon harcba.¹⁸⁰ Ez sem növelte népszerűségét.

A „bűnlajstrom”

Nézzük meg, hogy a János fejére olvasott „vádponatok” közül mi az, amiért a király valóban felelőssé tehető. Kezdjük azzal, hogy kormányzata nagy terhet rótt Angliára, „kifosztotta”

¹⁷⁰ Saul: *Chivalry*, 61.; Prestwich, Michael: *English Politics in the Thirteenth Century*. London, 1990. 103.

¹⁷¹ Veszprémy: *Servientes*, 151–152.

¹⁷² Morillo, Stephen: *Warfare under the Anglo-Norman Kings 1066–1135*. Rochester, 1994. 52–57., 60–65.

¹⁷³ SzGy, 243–244.

¹⁷⁴ Prestwich, J. O.: *Military Household of the Anglo-Norman kings*. *English Historical Review*, vol. 96. (1981) 2–35., itt 8–9.; Church, S. D.: *The Household Knights of King John*. Cambridge, 1999. 10., 41., 43., 75., 77., 81.

¹⁷⁵ Crouch, David: *William Marshal. Court, Career and Chivalry in the Angevin Empire, c.1147–1219*. London, 1990. IX., 157–168.

¹⁷⁶ Warren: *John*, 145.

¹⁷⁷ Strickland, Matthew: *War and Chivalry. The Conduct and Perception of War in England and Normandy, 1066–1217*. Cambridge, 1996. 119.

¹⁷⁸ Carpenter: *Magna Carta*, 65. 51. c.; Gravett: *English Medieval*, 9.

¹⁷⁹ Morillo: *Warfare*, 47., 53–56., 66–69.; Huscroft: *Ruling*, 33., 66., 69., 103.

¹⁸⁰ Gravett: *English Medieval*, 16.

alattvalóit.¹⁸¹ Rendkívüli módon nehezteltek rá az *amercement* miatt. A korona a legkisebb kihágásokat és vétségeket – ha valakit tanúként vagy esküdtként idéztek be, de nem jelent meg a bíróságon, vagy ha a tudtára jutott egy bűntény, de nem jelentette – szigorúan büntette, de az *amerciamentum*, „engesztelési díj” révén megváltható volt. A kormányzat ezzel is bevételhez próbált jutni. Ez a díj azonban nem János találmánya, hanem a joggyakorlat része volt. A 12. századi *Dialogus de Scaccario* ismer olyan eseteket, amikor valakit „tartozás terhel a királlyal szemben, amelyet valamilyen vétség büntetéseként róttak ki”.¹⁸² A Magna Carta elismeri, hogy a királynak joga van kiróni; nem magát az *amercement*-t nehezményezte, hanem annak mikéntjét: „szabad ember [...] engesztelési díjat csak a vétek mértéke szerint fizessen. [...] ne érintse létfenntartását”.¹⁸³ A bárókat csak „a velük egyenlők ítélete által” sújthatták bírsággal.¹⁸⁴

II. Henrik korában az *amercement* behajtása nem történt olyan szigorral, mint János kormányzata alatt. Ha valaki nem tudott fizetni, „esküjével [...] bekerült a jegyzékbe mint adós”. Ha a következő évben sem tudott fizetni, akkor foglalhatták le javait.¹⁸⁵ II. Henrik is megengedte azonban, hogy „ha időközben megfizetik”, „a birtokokat [...] vissza kell adni”. János viszont nem várta ki, amíg az adósok képesek lesznek pénzhez jutni. Erre reagál a Magna Carta: „...nem foglalhatunk le földet [...] adósság fejében, amíg az adós ingóságai elegendőek” a fizetésre.¹⁸⁶ Csak azt akarták elérni, hogy az *amercement*-t a szokásjogban meghatározott módon szedjék be. A bírságokat azonban igazságtalannak érezték, azért is, mert egyeseknek a király „jóakarata” megvásárolható volt, míg azoknak a javain, akik nem tudtak gyorsan pénzhez jutni, a korona már be is rendezkedett.¹⁸⁷ A büntetések alól az egyház és a nemesség is próbált kibúvót keresni, például oly módon, hogy elrejtették ingóságaikat. A király poroszlói viszont mindent felkutattak, s ha eltitkolt javakra bukkantak, még magasabb bírságot vetettek ki. A megbírságotak kiválhatták a lefoglalt javakat, de sokszor kénytelenek voltak újabb földeket zálogba adni – például éppen a kincstárnak.¹⁸⁸

A Magna Carta kifogásolja azt is, hogy a király többeket megfosztott „birtokaitól, váraitól, kiváltságaitól”.¹⁸⁹ Ez azonban nem azt jelentette, hogy bárkitől önkényesen vett el javakat, hanem azoktól foglalt le, akik nem fizettek bírságokat vagy *scutagium*ot. Igaz viszont, hogy ő emelte a *scutagium*ot olyan szintre, hogy a nemesség széles köre nem volt képes azt fizetni, és ő fejlesztette tökélyre az *amercement* rendszerét. Sok esetben persze a kormányzat gyakorlata áthágta a törvényes kereteket, például bárókat is elfogtak bírói eljárás és ítélet nélkül, amit sérelmez is a Magna Carta: „Egyetlen szabad embert se fogjanak el, vessenek tömlőcbe, fosszanak meg javaitól [...] törvényes ítélet nélkül, melyet a vele egyenlők hoztak.”¹⁹⁰ Lényeges azonban, hogy a Szabadságlevél egyértelműen utal arra, hogy Jánoson kívül már II. Henrik és Richárd is járt el így, „*sine legali iudicio parium suorum*”. Nem arról van szó tehát,

¹⁸¹ *Crowlandi évkönyvek*, II. 232.

¹⁸² [Richard Fitzneale] *Dialogus de Scaccario. The Course of the Exchequer. Constitutio Domus Regis. The establishment of the Royal Household*. Ed., transl. Charles Johnson – F. E. L. Carter – D. E. Greenway. Oxford, 1983. Vol. II. XIII. cap. 107.; SzGy, 261.

¹⁸³ Carpenter: *Magna Carta*, 57.; SzGy, 265. 20. c.

¹⁸⁴ Carpenter: *Magna Carta*, 57. 21. c.

¹⁸⁵ *Dialogus de Scaccario*, vol. II. XIII. cap. 107.

¹⁸⁶ Carpenter: *Magna Carta*, 53., A nagy szabadságlevél, 9. c.

¹⁸⁷ Carpenter: *Magna Carta*, 67., 55. c.; Painter: *John*, 134.

¹⁸⁸ Warren: *John*, 149.

¹⁸⁹ Carpenter: *Magna Carta*, 65.; SzGy, 265. 52. c.

¹⁹⁰ Carpenter: *Magna Carta*, 61–62.; SzGy, 265. 39. c.

hogy a „zsarnok” János embereket csukatott le, amikor csak kedve szottyant rá. Amikor birtokokat vetetett zár alá, meg volt győződve, jogosan jár el, hiszen majdnem minden hűbérúr megszegte a katonaállítási kötelezettségét, mert képtelen volt annyi lovagot kiállítani, amennyit birtokai után kellett volna. Előfordult azonban, hogy a király valóban megsértette a törvényes eljárás rendjét, mert úgy idézett meg valakit, hogy nem állított „szavahihető tanúkat”.¹⁹¹ Anélkül rött ki bírságokat, hogy meghallgatta volna a „szomszédságból állított esküdtek vallomását”.¹⁹² Volt arra is példa, hogy a király valakit hosszú ideig tartott fogva, sokakat ítélet nélkül: a Magna Cartában ígéretet tett, hogy ítéletet „megtagadni” vagy „elnapolni” nem fog. „Akit megfosztottunk birtokaitól [...], ítélet nélkül, annak mindazt *tüstént* vissza fogjuk juttatni.”¹⁹³

Érdemes figyelembe venni, hogy Magna Carta olyan hűbérúri jogon alapuló prerogatívák kihasználását is sérelmezte, amelyeket a korábbi Plantagenetek is alkalmaztak. A gond az volt, ezek nem voltak pontosan tisztázva. Így például a korona háború esetén elővásárlási joggal bírt, amelyet azonban gyakorta békés időszakban is alkalmaztak. Korábban is előfordult, hogy nem rögtön fizettek, de a Szabadságlevél ennek a gyakorlatnak gátat vetett: a király „senkitől sem vehet birtokba gabonát [...] azonnali fizetés nélkül”.¹⁹⁴

A király szemére vetették azt is, hogy jogtalanul aknázza ki a gyámsági jogait. A Magna Carta felszólalt az ellen, hogy János az „ősinél” magasabb örökösödési illetéket (*relevium*) szedett.¹⁹⁵ Ám tudnunk kell, hogy ez már II. Henrik és Richárd eszköztárában is benne volt. Nem volt azonban a *relevium*nak megszabott aránya, egyszeri jutalékként, ha úgy tetszik, egyénekre szabva vetették ki. A Magna Carta megalkotói se tudták, mi az „ősi” szokás ezzel kapcsolatban. Az I. Henrik korabeli illeték nem volt kőbe vésve, attól már II. Henrik is eltért. A *Dialogus de Scaccario* például megfogalmazza, hogy a királynak „olyan feltételeket kell szabnia, amelyeket csak tud”.¹⁹⁶ Ebben János tehát csak követte elődeit. Viszont felelőssé tehető abban, hogy a kiskorú nemeseket szándékosan nem nagykorúsította, hogy gyámsági jogát tovább élvezhesse. Az örökösök javait adminisztrátorok kezébe helyezte, akik „megkárosították” a jövedelmeket.¹⁹⁷ A király az örökösöket rangon alul házasította ki, olykor saját híveinek juttatva uradalmakat.¹⁹⁸ Az özvegyeket férjhez menetelre kényszerítette, nem adta ki az özvegynegyedet.¹⁹⁹

A „jó király”

Egy-egy történetíró próbált mérleget vonni János uralkodásáról. A crowlandi évkönyvíró úgy látja, hogy a király mind a jó-, mind a balsorsot megtapasztalta, része volt megpróbáltatásokban, de áldást, „jószerencsét” is hozott az országra. Kegyes, jótékony és nemes lelkű volt, de egyedül maradt, hívei cserben hagyták, halálát kevésbé fájlalták.²⁰⁰ Canterburyi Gervasius nem számol be különösebb elégedetlenségről a királlyal szemben, pedig az *interdictum*ot is

¹⁹¹ Carpenter: *Magna Carta*, 61. 38. c.

¹⁹² Carpenter: *Magna Carta*, 57.; SzGy, 265. 20. c.

¹⁹³ Carpenter: *Magna Carta*, 61–62.; SzGy, 265. 39., 40. c.

¹⁹⁴ Carpenter: *Magna Carta*, 59.; A nagy szabadságlevél, 245. 28. c.

¹⁹⁵ Carpenter: *Magna Carta*, 39., 520.

¹⁹⁶ *Dialogus de Scaccario*, vol. II. IX. cap. 96.

¹⁹⁷ Carpenter: *Magna Carta*, 51., 4., 5. c.

¹⁹⁸ Carpenter: *Magna Carta*, 51.; A nagy szabadságlevél, 244. 6. c.

¹⁹⁹ Carpenter: *Magna Carta*, 52–53.; A nagy szabadságlevél, 244. 7–8. c.

²⁰⁰ *Crowlandi évkönyvek*, II. 232.; Carpenter: *Magna Carta*, 90.

megélte. Úgy látja, Angliát összességében békében és nyugalomban kormányozták.²⁰¹ Még Giraldus Cambrensis sem tagadta, hogy János uralma idején béke és jólét honolt, legalábbis a koronázása utáni időszakban. Mint írja, a király időlegesen le tudta csillapítani az országot, de sok mindenben hátráltatta, hogy II. Fülöppel állandóan viszályban állt.²⁰²

Ezek szerint létezik egy „jó király” is? Mint annyi más, János uralkodását sem lehet feketén-fehéren értékelni. Van olyan kútfőnk, amely „nagy fejedelemnek” titulálja, aki eréllyel, határozottan irányította a királyságot.²⁰³ Más kijelenti, hogy János adminisztrátorai között érezte jól magát. „Fáradtságos munkával” dolgozott éjt nappallá téve.²⁰⁴ Az bizonyos, hogy a király továbbfejlesztette a normann és Plantagenet uralkodók kormánysszerveit, azoknak új feladatokat és hatásköröket juttatott. A számvevőszéket megszilárdította, megnövelte a titkos pecsét őre alá rendelt ügyeknek a körét. Megkezdte a kancelláriai oklevelek regisztrumokba foglalását (*Rotuli Chartarum*).²⁰⁵ Állandóan úton volt, kontrollálta sheriffjeit, bíráit.²⁰⁶ Mondhatni, maga kormányzott. Ezért lett ő maga az elégedetlenség céltáblája, s nem az adminisztrátorok, mint Richárd esetében történt. Erre gondolhatott a krónikás is, amikor megállapította, hogy „egyedül volt hatalmas” (*potens*), nem pedig arra, amit a Magna Carta-tradíció alapján gondolnánk, hogy a *potentiával* megnyomorította alattvalóit. A *potens* itt pozitív értelemben jelenthet „nagy”, „politikus” uralkodót.²⁰⁷

János uralkodásának vannak előre mutató vonásai a gazdaságpolitika terén is. Egysége-sítette a súlyokat és mértékeket, amit a Magna Carta is jóformán csak nyugtázott.²⁰⁸ A Szabadságlevél megerősíti, hogy a kereskedők „biztonságban utazhatnak [...] anélkül, hogy [...] jogtalan vámot követelnének tőlük”, de a király éppen hogy átláthatóbbá tette a belső vámos rendszerét.²⁰⁹ Bristolnak megadta azt a kiváltságot, hogy polgárai ne folytassanak „pert a város falain kívül bármilyen jogvitában”, senkít „se kényszerítsenek, hogy párviadalnak vesse alá magát. [...] a pereket a városban annak szokása szerint kell lefolytatni”.²¹⁰ Ezzel szemben sokkal inkább ismertté vált az az egyedül Wendoveri Rogernél szereplő történet, hogy egy bristoli kereskedőnek naponta egy fogát tépette ki, míg nem fizeti meg az adót.²¹¹ A valóságban viszont azzal a szabadsággal ruházta fel Rouent, hogy polgárai „áruikat békében és nyugodtan adják el”. Vámmentes kikötőt biztosított nekik Londonban, védte őket a párizsiak versenyétől: csak roueni polgár hajózhatott a Szajrán.²¹²

Jánost nem akarták megfosztani a tróntól. A francia trónörökös meghívása már egy több hónapig tartó polgárháború következménye. A huszonöt báró józanságról tanúságot téve nem kívánta az eltávolítását. A Magna Carta is úgy szól, hogy „a bárók és a király közös célja” a „királyság megjavítása”: maguk is úgy érezhették, hogy lehetséges egy „*emendatio regni*”.²¹³

²⁰¹ Canterburyi Gervasius: *Gesta regum*, II. 95.

²⁰² Gerald: *De rebus*, 232., 288.

²⁰³ *Crowlandi évkönyvek*, II. 232.

²⁰⁴ Coggeshalli Radulf: *Chronicon*, 184.

²⁰⁵ Vincent: *John*, 71–73., 78.

²⁰⁶ Warren: *John*, 133–135.

²⁰⁷ Canterburyi Gervasius: *Chronica*, II. 100.

²⁰⁸ Carpenter: *Magna Carta*, 60.; SzGy, 265. 35. c.

²⁰⁹ Carpenter: *Magna Carta*, 62.; SzGy, 265. 41. c.

²¹⁰ SzGy, 364–365.

²¹¹ Wendoveri Roger: *Flores*, II. 55.

²¹² SzGy, 446.

²¹³ Carpenter: *Magna Carta*, 69.; SzGy, 265. 61. c.

Összegzés

Mint láthattuk, vannak olyan objektív tényezők, amelyek más megvilágításba helyezhetik János uralkodását. Fontos adottság volt, hogy évtizedek óta létezett a II. Henrik által kiépített Plantagenet-kormányzat, egy olyan szigorú hatalomgyakorlási szisztéma, amellyel szemben már sokkal korábban kirobbanhatott volna az elégedetlenség – például a Becket Tamás ellen elkövetett merénylet alkalmával –, de a hatalmi bázis János utolsó éveig igen szilárdnak bizonyult. A kormányzás rendkívül szervezett volt, az igazgatás részesei az országot az uralkodó távollétében is vezetni tudták.

A Magna Carta egy folyamat eredménye volt. A Szabadságlevélben említett sérelmek az 1170-es évekig vezethetők vissza. János uralmát nem lehet elszakítani a megelőző időszaktól, ehelyett egységben kell látni az egész Plantagenet-uralommal. János folytatta apja hatalomgyakorlási módszereit, de a válság előjelei már akkor jelen voltak, mielőtt trónra lépett volna. Mi több, míg Henrik „a hatalom teljessége” gyakorlásával kormányozhatott, a fiát bárói már önkényuralkodónak látták. Míg Henrikről úgy tartották, hogy nem tett mást, mint kíméletlenül érvényt szerzett a jognak, Jánost már „despotának” tartották.²¹⁴

Az 1180-as évektől a korona bevételei rohamosan csökkentek, a háborúkat már nem volt képes finanszírozni. Az „Anjou-birodalom” fenntarthatatlan volt, szinte magától omlott össze: a távoli, a kontinensen fekvő tartományokat egyre nehezebben lehetett kézben tartani. A király ezzel olyan kényszerpályára került, amelyről már nem tudott visszakapaszkodni. Walesi Gerald szerint a háborúk oltárán maga sem akarta feláldozni az egyház és a bárók jogait,²¹⁵ de nem volt más választása. Ebből az ördögi körből nem volt kiút, Jánosnak pénzre volt szüksége, hogy visszaszerezhesse örökségét, de attól tartott, ha veszni hagyja, nem maradhat meg a trónon.

Míndamellet Jánost sem lehet „felmenteni” és csupán a külső körülményeket okolni. Nem mondhatjuk, hogy a „torz” személyisége, az „ördögi” karaktere az eredője mindennek, de úgy is érezhetjük, hogy magatartásával kihívta maga ellen a sorsot. A politikai-társadalmi helyzet azonban olyan feszültségekkel volt teli, amelyeket nem tudott kezelni. 1215-ben egy ilyen, évtizedek óta nem látott krízist talán egyetlen Plantagenet sem tudott volna orvosolni.

ATTILA BÁRÁNY

King John and Magna Carta

King John of England (1199–1216) has his 'own' historical mythology, known almost worldwide. It is therefore difficult to see his rule unbiased. In the traditional narrative he has every characteristic of a 'bad monarch'. In English medieval history he is an archetype of the immoral and unprincipled ruler with immense ambition. It seems predestined that the barons would oppose the 'evil king' and implement the Magna Carta in 1215 at Runnymede. For a long time, research has not really looked beyond the surface, did not examine in depth how the king governed, contenting itself with the fact that he destroyed the work of his father, the great Plantagenet, Henry II. All we knew was what the Magna Carta implied: he levied taxes in violation of the law. His reign is so overshadowed by the great charter of liberties as if

²¹⁴ Hollister, C. Warren: *King John and the Historians*. *Journal of British Studies*, vol. 1. (1961) 1/Nov. 1–19.

²¹⁵ Gerald: *De rebus*, 232.

nothing else had happened. There are objective factors that may shed a different light on John's reign. For decades, Henry II had been building up his own Plantagenet government, a strict system of power that could have been the subject of discontent much earlier. Magna Carta was the result of a longer process. The grievances of the barons can be traced back to the 1170s, and while they cannot be separated from John's rule, they must be examined in the context of the whole Plantagenet regime. John did nothing but continued his father's methods, but he was now seen as a 'despot'. It is clear that the crisis was not entirely rooted in the king's 'twisted' personality, or his 'diabolical' character. The political and social situation was full of tensions that none of the Plantagenets could have found a remedy for.

PÓSÁN LÁSZLÓ

A Valdemár-háborúk és a stralsundi béke

Az északnémet kereskedővárosok szervezete, a Hanza és Dánia közötti 1367–1370 közötti háború, valamint az ezt lezáró, Stralsundban kötött béke a Hanza történetének csúcspontjaként, a kereskedővárosok gazdasági súlya mellett politikai és katonai hatalmának kétségbevonhatatlan bizonyítékaként él a köztudatban.¹ A történeti tények, forrásadatok azonban jelentősen árnyalják ezt a képet, sőt azt a kérdést is joggal vetik fel, hogy beszélhetünk-e egyáltalán erről a konfliktusról mint a Hanza által vívott háborúról. A Hanza szövetséghez tartozó alsószász és vesztfáliai városok ugyanis nem vettek részt benne, de olyan városok, amelyek nem voltak a Hanza tagjai, mint például a holland vagy seelandi városok Amszterdam és Briel vezetésével, igen. A Dánia ellen létrejött katonai szövetséghez fejedelmek, uralkodók is csatlakoztak.²

A Hanza

A Hanza alapvetően privilégiumokat, jogi kereteket és ezekből adódóan védelmet jelentett az északi- és balti-tengeri kereskedelemben érdekelt északnémet kereskedők és vállalkozósaik számára. Üzleti célú szövetkezéseik, együttműködéseik (*universitas mercatorum*, *gemener kopman*) a 13. század második felétől egyre hatékonyabban és sikeresebben tudott gazdasági előnyökre és kiváltságokra szert tenni a Balti- és az Északi-tenger térségében. A külföldön elnyert kereskedelmi privilégiumok megtartása és minél hatékonyabb kihasználása érdekében a szóban forgó területeken az északnémet kereskedők közös telephelyeket, lerakatokat (ún. *kontorokat*) hoztak létre, amelyek saját statútumaik szerint működtek, s viszonylag nagy önállóságot, autonómiát élveztek. Ezeknek a kontoroknak a létrejöttéhez, kiváltságaira, kereskedelmi szerepére épült az északnémet kereskedők üzleti tevékenysége. A késő középkorban Hanza néven ismert szervezet lényegében külföldön jött létre, valamiféle közös Hanza jog is csak a kontorokban létezett. Mivel a távolsági kereskedelemmel foglalkozók többnyire a lakóhelyeik szerinti városi tanácsoknak is tagjai voltak, az *universitas mercatorum* ezeknek a városi tanácsoknak is egyfajta szervezete lett. Az északnémet kereskedővárosok így bizonyos értelemben „belenőttek” a Hanzába. A kereskedelmi érdekek a tanácsosok személyes érintettsége révén a városi tanácsok ügyévé is váltak, így a kereskedelmi érdekek és célok elérésére gyakran maguk a városok is síkra szálltak.

Az egyes városok közös gazdasági vagy politikai cselekvéséről szóló kétoldalú szerződésekből a 14. század közepére alakult ki az a városszövetség, amely a történeti irodalomban

¹ Dollinger, Philippe: *Die Bedeutung des Stralsunder Friedens in der Geschichte der Hanse*. Han-sische Geschichtsblätter, Bd. 88. (1970) 148–162.; Friedland, Klaus: *Die Hanse*. Stuttgart–Berlin–Köln, 1991. 77.; Fritze, Konrad: *Die Bedeutung des Stralsunder Friedens von 1370*. Zeitschrift für Geschichtswissenschaft, Bd. 19. (1971) 194–211.

² Hammel-Kiesow, Rolf: *Die Hanse*. München, 2000. 110.

Hanza néven ismert (*steden van der dudeschen hense*).³ A Flandria elleni első kereskedelmi zárlat (1358–1360) és a Dánia elleni katonai fellépésről határozó kölni konföderáció (1367) létrehozása döntő lépések voltak ebben a folyamatban.⁴ Ugyanakkor a formálódó Hanza a későbbiekben is egy folyamatosan változó, képlékeny formáció maradt, amelyet az egyes városok újabb és újabb generációjához tartozó, újabb és újabb kereskedőcsoportjai mint e városok vezető rétegei mindig is a maguk igényei és érdekei szerint alakítottak.⁵ A mindenkori üzleti kapcsolatok sokfélesége és változékonysága mellett a Hanza kereskedők hálózata mintegy 2500 család vállalkozását, üzleti tevékenységét jelentette, amelyek döntően egymás között létesítettek rokoni kötelékeket és üzlettársi kapcsolatokat. A családi és üzleti viszonyok nagyon gyakran átfedték egymást, így még jobban megerősítették a szervezethez tartozást és adott ügyekben a közös fellépés lehetőségét, az érintettek széles körének együttes cselekvését.⁶ Egy Hanza kereskedő általában a testvéreivel, sógoraival vagy jó barátjaival alakított közös kereskedőtársaságot vagy társaságokat úgy, hogy az abban részt vevők többnyire más városokban éltek, ezért az, ha valahol valami történt, más városokban, régiókban sem maradt közömbös. A fennmaradt testamentumok a Hanza-partnerek közötti szoros személyi kapcsolatokról tanúskodnak.⁷ Visby polgárainak jelentős része például Lübeckből és Stralsundból származott, s ez a tény alapvetően meghatározta a Hanzán belüli kapcsolatrendszerüket.⁸ Az egyes kereskedőtársaságok, városok vagy régiók érdekei gyakran nagyon eltértek egymástól, ezért nem volt arra példa, hogy valami mellett egyöntetűen kiálljon mindegyik Hanza város. A Hanza gyűléseken a szervezethez tartozó közel kétszáz város közül alig két tucat vett részt. Az ott meghozott s közösnek szánt döntéseket az egyes városok tanácsainak kellett jóváhagyni vagy elutasítani, így teljes egységet kifejező álláspontok nem születtek, és az egyes kontorokban is más-más kereskedőcsoportok és városok domináltak.⁹

³ Burkhard, Mike: *Die Ordnungen der vier Hansekontore Bergen, Brügge, London und Novgorod*. In: Graßmann, Antjekathrin (Hg.): *Das Hansische Kontor zu Bergen und die Lübecker Bergenfahrer*. International Workshop 2003. (Veröffentlichungen zur Geschichte des Hansestadt Lübecks 41.) Lübeck, 2005. 58–77.; Graichen, Gisela–Hammel-Kiesow, Rolf: *Die deutsche Hanse. Eine heimliche Supermacht*. Hamburg, 2014. 49–81.

⁴ Fekete László: *A nemzetközi munkamegosztás szervezeti kiépülésének kezdetei a későközépkori Európa északi felén*. Századok, 120. évf. (1986) 641–676., itt: 645.

⁵ Fahlbuch, Friedrich Bernward: *Zwischen öffentlichem Mandat und öffentlicher Macht. Die hansische Führungsgruppe*. Hansische Geschichtsblätter, Bd. 123. (2005) 43–60.

⁶ Carsten, Jahnke: *Handelsnetze im Ostseeraum*. In: Foquet, Gerhard–Gilomen, Hans-Jörg (Hg.): *Netzwerke im europäischen Handel des Mittelalters*. Ostfildern, 2010. 189–212., itt: 199.; Ewert, Ulf Christian–Selzer, Stephan: *Social Networks*. In: Harreld, Donald (Hg.): *A Companion to the Hanseatic League*. (Brill's Companions to European History 8.) Leiden–Boston, 2015. 162–193., itt: 182.; Hammel-Kiesow, Rolf: „*Herren der Hansen*”, *ökonomische Netzwerke und Proto-Globalisierung*. In: Schilp, Thomas–Welzel, Barbara (Hg.): *Dortmund und die Hanse. Fernhandel und Kulturtransfer*. (Dortmunder Mittelalter-Forschungen 15.) Bielefeld, 2012. 17–31.

⁷ Cordes, Albert: *Die Rolle der Handelsgesellschaften in der Arbeitswelt des spätmittelalterlichen Hansekaufmanns*. In: Tandecki, Janusz (Hg.): *Die Rolle der Stadtgemeinden und bürgerlichen Genossenschaften im Hanseraum in der Entwicklung und Vermittlung des gesellschaftlichen und kulturellen Gedankengutes im Spätmittelalter*. Toruń, 2000. 33–48.

⁸ Friedland: *Hanse*, 143.

⁹ Schubert, Ernst: *Novgorod, Brügge, Bergen und London. Die Kontore der Hanse*. Concilium Medii Aevi, Bd. 5. (2005) 1–50.

Az első Valdemár-háború előzményei

IV. Valdemár dán király (1340–1375) a svéd korona belső meggyengülését kihasználva 1360-ban katonai erővel visszafoglalta a Sund-szoros túlsó partján, a Skandináv-félsziget déli részén fekvő, 1343-ban elveszített Skåne, Blekinge és Halland tartományokat. Szövetségesnek ehhez megnyerte a mecklenburgi herceget, aki már 1357-ben beavatkozott a svéd belügyekbe a Magnus királlyal szembe forduló trónörökös, Erik oldalán, valamint Sachsen–Lauenburg fejedelmét. A Mecklenburggal szorosabbra fűzött viszonyt házassággal erősítette meg, s idősebb lánya, Ingeborg a következő évben feleségül ment II. Albert mecklenburgi herceg fiához, Henrikhez.¹⁰ Skåne (vagy Schonen) tartományban az ottani éves nagy heringvásárokhöz kapcsolódóan¹¹ a Hanza városok számos kiváltsággal rendelkeztek, ezért az ott történtek érthetően némi nyugtalanságot okoztak. Valdemár király ígéretet tett a német kereskedők privilégiumainak megtartására, s így a Hanza városok tudomásul vették a Skandináv-félsziget déli részén történeteket, de nem különösebben voltak azzal elégedettek, mert a Balti- és Északi-tenger közötti hajózást lehetővé tevő Sund-szoros mindkét oldala ugyanannak hatalomnak, a dán koronának az ellenőrzése alá került.¹²

A hatalmi és politikai szempontok mellett Valdemár expanzív lépését pénzügyi érdekek is motiválták, mert nagyobb arányban akart támaszkodni a kereskedelemből származó bevételekre, vámokra, illetékekre, vásári jövedelmekre,¹³ ezért a Hanza jövőjére vonatkozóan reális lehetőségként kellett számolni az eddigi kiváltságok esetleges megnyirbálásával vagy megvonásával. De olyan hírek is szárnyra keltek, hogy Skåne és a többi itteni terület megszerzése után a dán király Gotland szigete és az ottani Hanza város, Visby elfoglalására készül. 1361. május 1-jén II. Magnus (1319–1364) svéd király levélben figyelmeztette Visby magisztrátusát, hogy ellenségei rajtaütést terveznek.¹⁴ Május 19-én Lübeck, Wismar, Rostock, Stralsund és Stettin városok rostocki megbeszélésük után közölték, hogy hajlandók 4000 lübecki márkát fizetni Valdemárnak a Hanza privilégiumok gotlandi megőrzéséért. Az ajánlat szerint az összeg egyharmadát Lübeck, másik harmadát Rostock és Wismar, utolsó

¹⁰ Bracke, Nils: *Die Regierung Waldemar IV.* (Kieler Werkstücke Reihe A: Beiträge zur schleswig-holsteinischen und skandinavischen Geschichte 21.) Frankfurt am Main, 1999. 35–37.; Findeisen, Jörg-Peter: *Schweden. Von den Anfängen bis zur Gegenwart.* (Geschichte der Länder Skandinavien) Regensburg, 2008. 54–55.; Hoffmann, Erich: *Königserhebung und Thronfolgeordnung in Dänemark bis zum Ausgang des Mittelalters.* (Beiträge zur Geschichte und Quellenkunde des Mittelalters %.) Berlin, 1976. 147.; North, Michael: *Europa expandiert 1250–1500.* (Handbuch der Geschichte Europas 4.) Stuttgart, 2007. 273.; Patrik, Fritz: *Norwegen. Von den Anfängen bis zur Gegenwart.* (Geschichte der Länder Skandinaviens) Regensburg, 2002. 70.; Pósán László: *Skandinávia a középkorban.* Debrecen, 2012. 55., 158.

¹¹ A skånei heringvásárokhöz lásd Jahnke, Carsten: *Der Silber des Meeres. Fang und Vertrieb von Ostseehering zwischen Norwegen und Italien (12–16. Jahrhundert).* (Quellen und Darstellungen zur hansischen Geschichte, NF. 49.) Köln–Weimar–Wien, 2000. 219–221.; Lampen, Angelika: *Fischerei und Fischhandel im Mittelalter. Wirtschafts- und sozialgeschichtliche Untersuchungen nach urkundlichen und archäologischen Quellen des 6. bis 14. Jahrhunderts in Gebiet des Deutschen Reiches.* (Historische Studien 461.) Husum, 2000. 141–149.; Pósán László: *A halpiacok működése a középkori Hanza-kereskedelemben.* In: Halmos Károly – Kiss Zsuzsanna – Klement Judit (szerk.): *Piacok a társadalomban és a történelemben.* (Rendi társadalom – polgári társadalom 26.) Budapest, 2014. 337–349., itt: 340–341.

¹² Zimmerling, Dieter: *Die Hanse. Handelsmacht im Zeichen der Kogge.* Düsseldorf, 1976. 167–169.

¹³ Pósán: *Skandinávia,* 55.

¹⁴ Kunze, Karl (Hg.): *Hansisches Urkundenbuch.* Bd. IV. Halle, 1896. (a továbbiakban: HUB IV.), itt: Nr. 9.

harmadát pedig Stralsund és Stettin fizeti.¹⁵ A dán király azonban nemcsak jóval nagyobb összeget, hanem folyamatos adóbevételt is akart, így 1361. július 22-én a flottája megérkezett Gotland partjaihoz, és a csapatai partra is szálltak. Gyorsan ellenőrzésük alá vonták a szigetet, s július 27-én már Visby városa is Valdemár kezébe került. A harcokban mintegy 1800 gotlandi vesztette életét, a dán uralkodó pedig súlyosan megsarcolta a város polgárait.¹⁶ A családi kapcsolatokon keresztül ez érzékenyen érintett számos északnémet várost, a dán hódítás után bevezetett új adók és vámok pedig még szélesebb körben okoztak felháborodást a Hanzán belül.¹⁷

A kereskedővárosok tudták, hogy gazdasági szankciók, kereskedelmi büntetőintézkedések ebben a helyzetben már nem lesznek elegendőek gazdaságpolitikai céljaik eléréséhez, elkerülhetetlen a Dánia elleni katonai fellépés, a háború. Négy nappal azt követően, hogy Valdemár meghódította Gotlandot, és uralma alá vette Visbyt, 1361. augusztus 1-jén Greifswaldban a Hanza városok küldöttei már arról tárgyaltak, hogyan szálljanak szembe a dán királlyal. Szeptember 7-én Lübeck, Hamburg, Wismar, Rostock, Stralsund, Greifswald úgy döntöttek, hogy a Hanza kikötőkben bevezetik a minden hajó és szállított áru után fizetendő vámot, a *Pfundzollt*, és ebből a pénzből finanszírozzák a Valdemár elleni háborút. Arról is határoztak, hogy kereskedelmi bojkottot vezetnek be Dániával és azokkal a városokkal szemben, amelyek megszegik ezt a tilalmat. Ezzel együtt megtiltották a dán vizeken történő hajózást, és engedélyezték a dán hajók elleni kalóztámadásokat.¹⁸ A greifswaldi katonai szövetséghez szeptember 8-án Magnus svéd és VI. Hákon (1355–1380) norvég király is csatlakozott, és megállapodtak a Hanzával arról is, hogy együtt megszerzik Valdemártól Skåne tartományt, valamint Gotland és Öland szigeteket. A katonai kiadások finanszírozására a norvég és svéd király a kereskedővárosoktól akart hitelt felvenni, s fedezetül felkínálta zálogként Bohus várát annak minden jövedelmével, vagy ha a hitelezők úgy akarják, akkor Varberg várát. Skåne elfoglalása után az itteni fontosabb várakat, azaz Helsingborgot, Skanöret és Falsterbót azok minden bevételével együtt szintén zálogba adják a Hanzának.¹⁹ A következő napon a városok küldöttei abban is megegyeztek, hogy a hadi kiadásokat és a hadizsákmányt egyaránt a kiállított hajók és fegyveresek arányában osztják meg egymás között, illetve hogy az egyes városok pontosan hány hajót és fegyverest finanszíroznak a háborúhoz. Lübeck vállalta, hogy kiállít 6 koggét és 6 schutent (vagy snickent), valamint 600 fegyverest. Hamburg 2 koggét ígért 200 fegyveressel, Rostock és Wismar együtt 6 koggét, 6 schutent és 600 katonát, Stralsund és Greifswald közösen ugyanennyit vállalt, ahogyan Kolberg, Stettin és Anklam is együtt 6 kogge, 6 schuten és 600 fegyveres finanszírozására tett ígéretet. Bréma 1 koggét és 100 katonát, Kiel egy 40 Last méretű hajó és az ahhoz szükséges ember, továbbá 10 schuten küldését vállalta.²⁰

¹⁵ HUB IV. Nr. 13.

¹⁶ Andersson, Ingvar: *Valdemar Atterdags tåg mot Gotland 1361*. In: Forn Vänner. Journal of Swedish Antiquarian Research, 1926. 395–417., itt: 405.; Bohn, Robert: *Dänische Geschichte*. München, 2001. 31.; Friedland: *Hanse*, 144.; Klinge, Matti: *Die Ostseewelt*. Helsinki, 1994. 45.

¹⁷ Baur, Kilian: *Freunde und Feinde: Niederdeutsche, Dänen und die Hanse im Spätmittelalter (1376–1513)*. (Quellen und Darstellungen zur hansischen Geschichte, NF. 76.) Wien–Köln–Weimar, 2018. 15.; Selzer, Stephan: *Die mittelalterliche Hanse*. Darmstadt, 2010. 66–67.; Nort, Michael: *Geschichte der Ostsee. Handel und Kulturen*. München, 2011. 71.

¹⁸ Koppmann, Karl (Hg.): *Die Recesse und andere Akten der Hansetage*, Abt. I., Bd. 1. Leipzig, 1870. (a továbbiakban: HR I,1.) Nr. 259.

¹⁹ HUB IV. Nr. 25.

²⁰ HR I,1. Nr. 263.; HUB IV. Nr. 27.

Az északi térségben a hajók teherbefogadó képességének, űrméretének meghatározására szolgáló Last 1900–2000 kilogrammot tett ki.²¹ A *kogge* a középkori észak-európai kereskedelem nagy áruszállító hajótípusa volt, de nagyságuk, méretük között jelentős különbségek lehettek. A koggék teherbefogadása általában 40 és 120 Last között mozgott, hosszúságuk és szélességük aránya pedig többnyire 3:1 vagy 4:1 körül alakult.²² Számos Hanza város, mint például Lübeck, Wismar, Stralsund, Danzig (Gdańsk) vagy Elbing (Elbląg) pecsétjének képe egy koggét ábrázolt, ami mutatja, milyen jelentőségű volt ez a hajótípus az északnémet kereskedővárosok életében.²³ A *schuten* vagy *snicken* típusú hajók ugyan kisebbek voltak, mint a koggék, de ugyanúgy nagyobb mennyiségű áru szállítására készítették őket. Teherbefogadásuk általában 30–40 Last volt. A fedélzet vonalánál magasabbra emelkedő orral, lapos, láda alakú hajótesttel és háromszögletű, ún. latin vitorlájú árboccal rendelkeztek.²⁴

A Dánia elleni szövetséghez a Német Lovagrend és Holstein grófjai is csatlakoztak, de a lovagrend csak pénzügyi támogatást ígért, a katonai fellépésben való részvételtől elzárkózott, és a holsteini grófok sem vállaltak komolyabb katonai erővel történő fegyveres részvételt.²⁵ A greifswaldi tárgyalások és döntések nagy jelentőségűnek bizonyultak a Hanza történetében, mert a városok először vezettek be közös adót a közös katonai kiadások fedezésére. A norvég és a svéd király együtt 2000 fegyveres és a szállításukhoz szükséges hajók kiállítására tett ígéretet. A szövetséges haderő parancsnokának Lübeck polgármesterét, Johan Witenborgot kérték fel.²⁶

Az első Valdemár-háború

A katonai szövetség létrehozásáról és a Dánia elleni háborúról szóló greifswaldi döntéseket természetesen még nem követték azonnal hadi események. Ez részben összefüggött a késő őszi és téli időszak közeledtével, amikor a balti- és északi-tengeri vizeken egyre kockázatosabbnak számított a hajózás. Az északnémet kikötővárosok gyakorlatában (majd fokozatosan a jogrendjében is) a hajózási szezon február végétől, márciustól szeptember vagy október végéig tartott, utána már nem volt ajánlatos (később kifejezetten tiltottá vált) a kikötőkből kifutni, útra kelni.²⁷ A legfőbb ok azonban az volt, hogy a szövetségnek fel kellett készülnie a háborúra. Szükségük volt hajókra, fegyveresekre, és tájékoztatniuk kellett azokat a városokat is az elfogadott döntésekről, amelyek nem voltak ott a greifswaldi gyűlésen. Lübeck például 1361. november 19-én írt levelet az észtországi Reval (Tallin) városának, amelyben beszámolt a Dánia ellenes szövetségkötés körülményeiről, céljairól és a már meghozott határozatok-

²¹ Jahnke: *Silber*, 219.; Paulsen, Reinhard: *Die Koggendiskussion in der Forschung. Methodische Probleme und ideologische Verzerrungen*. Hansische Geschichtsblätter, Bd. 128. (2010) 19–112., itt: 35.

²² Dollinger, Philippe: *Die Hanse*. Stuttgart, 1989. 187.

²³ Olechnowitz, Karl-Friedrich: *Der Schiffbau der hansischen Spätzeit. Eine Untersuchung zur Sozial- und Wirtschaftsgeschichte der Hanse*. Weimar, 1960. 5.

²⁴ Paulsen, Reinhard: *Schiffahrt, Hanse und Europa im Mittelalter. Schiffe am Beispiel Hamburgs, europäische Entwicklungslinien und die Forschung im Deutschland*. (Quellen und Darstellungen zur hansischen Geschichte 73.) Köln–Weimar–Wien, 2016. 74., 90., 103.

²⁵ Baur: *Freunde und Feinde*, 15.; Fritze, Konrad – Krause, Günter: *Seekriege der Hanse*. Berlin, 1989. 118–120.; Ziegler, Uwe: *Die Hanse. Aufstieg, Blütezeit und Niedergang der ersten europäischen Wirtschaftsgemeinschaft*. München, 1954. 95–97.; Zimmerling: *Hanse*, 167–169.

²⁶ Graichen – Hammel-Kiesow: *Deutsche Hanse*, 145.

²⁷ Friedland: *Hanse*, 158.; Pósán László: *Tengerjog és hajózási szabályok a középkori Hanza-kereskedelemben*. Collectio Iuridica Universitatis Debreceniensis VII. (2007) 229–246., itt: 232.

ról.²⁸ 1362. februárban, márciusban, ahogyan közeledett a hajózási évad, a kereskedővárosok elkezdtek a zsoldosszerződéseket megkötni, toborozták a fegyvereseket. Stralsund például 1362. február 3-án két pomerániai kismessel, Gerhard Dothenberggel és Hermann Roggelynnel kötött szerződést. A két nemes 200 márkáért tíz fegyveresével fél évre szegődött a város szolgálatába.²⁹ Bréma később, március végétől fogadta fel a Valdemár elleni háborúhoz vállalt katonákat. 1362. március 27-én négy nemes vállalta, hogy teljes fegyverzettel, felszereléssel, továbbá két számszeríjással és három csatlóssal Szent Mihály napjáig (szeptember 29.) 40 márka zsoldért elszegődik a város szolgálatába.³⁰ Négy nappal később, március 31-én tíz nemes, mindegyik egy-egy csatlós kíséretében állt Bréma szolgálatába, ugyancsak szeptember végéig, 100 márka zsoldért.³¹ Rostockból számos feljegyzés maradt fenn 1363/1364-ből az 1362-ben alkalmazott zsoldosok kifizetéseiről.³² A haderő felállításának feladata mellett a Hanza városoknak folyamatosan szemmel kellett tartaniuk a dánokat is, nehogy váratlan rajtaütések érjék őket. E célból őrhajók járőröztek a német partoknál, ami már a kezdetektől komoly kiadásokat jelentett. Egy 1362. április 11-én kelt oklevél tanúsága szerint ezeket a költségeket Lübeck, Hamburg és Wismar magára vállalta, s egyúttal figyelemzették a városokat, hogy a dán koronához tartozó Sjaelland sziget délkeleti partjai mellett fekvő Møn szigetnél két nagy dán hajót láttak, tele a király fegyvereseivel (*due naves magne cum armatis regis Danorum prope Meoniam sunt constitute*).³³ Arra vonatkozóan, hogy az 1361. szeptember 9-én vállalt s ígért hajók és fegyveresek közül az egyes városok és a többi szövetséges végül mennyit teljesített, sajnos nem rendelkezünk adatokkal. Néhány oklevél alapján arra következtethetünk, hogy ha a Hanza városok eleget is tettek ígéreteiknek, a svéd és norvég uralkodók sokat késlekedtek, és a holsteni grófok is csak ímmel-ámmal vállalkoztak a csatározásokra. Egy 1362. május 1-jén írt levél szerint például a svédek által ígért katonai erőből csak mutatóba érkezett három hajó, továbbá kettő a holsteini gróftól. A levél arról is tájékoztat, hogy a svéd király a flottája többi részét Helsingborgnál ígerte összegyűjteni.³⁴

A Hanza városok Sjaelland és az ottani várak ellen akartak támadást indítani, mert itt voltak a legerősebbek a dán király pozíciói. Az itteni várak és városok (Kalundborg, Søborg, Kopenhagen, Vordingborg, Karsør, Gurre, Nebbe, Favrholt) mind Valdemár közvetlen uralma alatt álltak.³⁵ Első célpontként Koppenhágát jelölték meg, de a svéd uralkodó – a saját érdekeit szem előtt tartva – azt szorgalmazta, hogy előbb a Sund feletti ellenőrzést vívják ki, s ennek érdekében a szorosot őrző legerősebb vár, Helsingborg elfoglalása legyen az első. Végül ez az álláspont győzedelmeskedett (*venimus ad passagium Oressund, et satis fortes fuisset ad obsidendum castrum Copmanhavene. Sed per vestros nuncios et literas nos rogari feceratis, ut ad Helsingborch dīverteremus*). Minderre a Hanza városok egy a svéd és norvég királyoknak később, 1370. június 24-én írt levelükben emlékeztettek.³⁶

²⁸ HR I,1. Nr. 264.

²⁹ HUB IV. Nr. 33.

³⁰ Ehmck, Dietrich Rudolfc–cBippen, Wilhelm von (Hg.): *Bremisches Urkundenbuch*, Bd. III. Bremen, 1880. (a továbbiakban: BUB III.) Nr. 182.

³¹ BUB III. Nr. 183.

³² HR I,1. Nr. 311, 313.

³³ HR I,1. Nr. 269.

³⁴ HR I,1. Nr. 269.

³⁵ Bracke: *Regierung Waldemars*, 102.

³⁶ Koppmann, Karl (Hg.): *Die Reccesse und andere Akten der Hansetage*, Abt. I., Bd. 2., Leipzig, 1872. (a továbbiakban: HR I,2.) Nr. 3.

A kereskedővárosok 27 koggéból és 25 kisebb hajóból álló flottája, valamint 2740 fős serege április közepén érkezett Helsingborghoz. A sereg tábornokot vert a partra, s megkezdte az előkészületeket az ostromhoz. A Hanza felállított 16 kőhajítót, és hozzálátott a falak rombolásához. A megígért svéd flotta és haderő azonban sem ekkor, sem később nem érkezett meg.³⁷ A Hanza városok közül feltehetően nem mindegyik állította ki a hadjárat megkezdéséig a vállalt hajókat és fegyvereseket, mert a források tanúsága szerint például Wismar városa 1362. június 28-án két koggé bérbe vételéről állapodott meg. Az egyik nagy hajót négy helyi polgártól bérelte ki heti 5 lübecki márka összegért, s ígéretet tett, hogy ha a hajóban kár esik, 450 márka kártérítést fizet.³⁸ A másik koggét egy rostocki hajótulajdonostól vette bérbe heti 18 lübecki márkáért, és kár esetén 800 márka megfizetését vállalta.³⁹ A két hajó értéke közötti különbség arra enged következtetni, hogy a rostocki jóval nagyobb lehetett.

A Hanza flottája és serege 12 héten át vesztegelt Helsingborgnál, és próbálta elfoglalni a várat (*iacuimus ante Helsingborch cum magnis expensis bene ad 12 septimanas adventum vestrum expectantes*).⁴⁰ Az elhúzódó, hosszú ostrom lehetővé tette Valdemárnak, hogy összegyűjtse flottáját és katonáit, és július 8-án váratlanul rajtaütött a Helsingborgnál horgonyzó, védtelenül hagyott Hanza-hajókon. Számos foglyot ejtett (köztük több város tanácsának tagját), és 12 nagy koggét zsákmányolt. Ez a Hanza flottájából a nagy hajók közel felét jelentette, melyek hiánya komoly nehézségeket vetített előre a sereg utánpótlásának, ellátásának terén. Johan Wittenborgnak csak jelentős engedmények árán sikerült elérnie a dán királynál, hogy megmaradt hajóival további harc nélkül elhagyhassa Helsingborgot. A gazdag Lübeck polgármestereként ígéretet kellett tennie, hogy a fogságba esett német polgárokért követelt magas váltságdíjat a Hanza városok rövid határidőn belül ki fogják fizetni. Amikor a megvert hajóhad visszatért Lübeckbe, a katonai mulasztások, sikertelenségek és a pénzügyi ígérek miatt Johan Wittenborgot láncra verték, gyors eljárással elítélték, majd nyilvánosan kivégezték.⁴¹

A Hanza helsingborgi kudarca azonban még nem jelentette a háború végét, de komolyabb hadműveletekre a hajózási évad végéig hátralévő bő három hónapban már nem került sor. A szemben álló felek elsősorban pozícióik, helyzetük megerősítésével voltak elfoglalva. IV. Valdemár királyságában az északnémet városokkal szemben a németalföldi kereskedőket igyekezett előnyösebb helyzetbe hozni, és 1362. augusztus 21-én megerősítette Kampen polgárainak dániai kiváltságait.⁴² 1362. szeptember 28-án Magnus svéd és Hákon norvég királyok a korábban ígért Bohus és Varberg vára helyett Öland szigetét s ott Borgholm várát, valamint országaikban a pénzverést adták zálogba a Hanza városoknak.⁴³ Ez az oklevél azt jelzi, hogy az ígérek ellenére sem Bohus, sem Vorberg nem került ténylegesen a német kalmárok kezére, és flottájuk kudarca után erre esélyük sem maradt. Mindkét zálogba ajánlott vár ugyanis a Sundon túl állt, így a Hanza általi tényleges birtoklásuk előfeltétele a Helsingborg és a Sundot ellenőrző várak feletti fennhatóság megszerzése lett volna. Vorburg vára a Kattegat partján állt, Bohus pedig a Göta-folyó Bagaholm nevű szigetén lévő határvár volt Norvégia és Svédország között. A július 8-i helsingborgi kudarcot követően e várak zálogba

³⁷ Graichen-cHammel-Kiesow: *Deutsche Hanse*, 146–148.

³⁸ HUB IV. Nr. 42.

³⁹ HUB IV. Nr. 43.

⁴⁰ HR I,2. Nr. 3.

⁴¹ Dollinger: *Hanse*, 83–84.; Friedland: *Hanse*, 142–145.; Jahnke, Carsten: *Die Hanse*. Stuttgart, 2014. 169–171.

⁴² HUB IV. Nr. 54.

⁴³ HUB IV. Nr. 57.

vétele gyakorlatilag lehetetlenné vált, ezért ajánlotta a két skandináv uralkodó (apa és fia) az északnémet városoknak a Balti-tengeren, a svéd partoknál fekvő Öland szigetét és Borgholm várát.

Az ősz folyamán tárgyalások kezdődtek a Hanza és Valdemár között egy tartósabb fegyverszünetről, amit végül 1362. november 10-től két évre szólóan, 1364. január 6-ig sikerült megkötni.⁴⁴ A fegyverszünetet lényegében a háborúban ténylegesen részt vevő városok kötötték, a katonai erőfeszítésekhez csak anyagilag hozzájáruló porosz városok viszont elutasították azt. Ennek fő oka az volt, hogy a Lübeck vezette, hajókat és fegyvereket kiállító városok elsősorban a skånei vásárok feletti korábbi ellenőrzést, ottani gazdasági pozíciót akarták visszaállítani, míg a poroszok főleg a Flandriába és Angliába irányuló, a Sundon átmenő hajózásban voltak érdekelték.⁴⁵ A katonai kiadások és az elmaradt kereskedelmi bevételek mindkét félnek komoly anyagi veszteséget jelentettek, s ez a körülmény jelentős szerepet játszott a fegyverszüneti megállapodásban. A német kereskedők közül például már a megegyezés előtt egyre többen próbáltak a tiltás ellenére árut szállítani Dániába.⁴⁶

Annak érdekében, hogy ne csak fegyverszünetet, hanem békét is tudjanak kötni, 1363 májusában a dániai Lolland szigetén, Nyköbingben tárgyalóasztalhoz ültek a városok és Valdemár követei. A béketárgyalások megkezdésében minden bizonnyal szerepet játszott az a körülmény, hogy a dán király megegyezésre jutott az egyik eddigi ellenfelével, Håkon norvég királlyal, aki a két ország közötti jó kapcsolat és szövetség megerősítéseként 1363. április 9-én feleségül vette Valdemár kisebbik leányát, Margitot. Ez jelentősen megváltoztatta a hatalmi viszonyokat Észak-Európában.⁴⁷ Ugyanakkor az álláspontok nagyon távol álltak egymástól. A kereskedővárosok a Hanza korábbi előjogainak visszaállítását akarták elérni, a dán uralkodó pedig – megerősödött külpolitikai helyzetét kihasználva – ragaszkodott a kereskedelem nagyobb arányú megadóztatásához, a Hanza privilégiumainak megnyirbálásához.⁴⁸ Ebből következően a dán korona területén továbbra is megmaradtak a Hanza által sérelmezett adók és vámok. A skånei heringvásárokat látogató lübecki kereskedők eljárója, Marquard Ruthenstein például 1363. szeptember 7-én írt levelében arról számolt be, hogy a dán királyi tisztségviselők mértéktelenül megadóztatják a német kalmárokat, Valdemár király pedig új, rézből vert pénzt bocsátott ki, ami nagyon hátrányos volt a Hanza kereskedői számára.⁴⁹

1363 késő ősztén, a november elején tartott újabb és sikertelen megbeszéléseket⁵⁰ követően a kereskedővárosok azzal számoltak, hogy kiújulnak a fegyveres harcok. Egy 1363. november 20-án kelt levélben például azt kérték polgáraiktól, kereskedőiktől, hogy a következő év január 6-án lejáró fegyverszünet miatt a Sundon még január 6. előtt keljenek át (már ha

⁴⁴ HUB IV. Nr. 62.

⁴⁵ HR I,1. Nr. 297.; Riis, Thomas: *Die preußischen Städte und Dänemark im 14. Jahrhundert*. In: Jörn, Niels–Werlich, Ralf–Gunnar–cWernicke, Horst (Hg.): *Der Stralsunder Frieden von 1370. Prosopographische Studien*. (Quellen und Darstellung zur hansischenn Geschichte, NF. 46.) Köln–Weimar–Wien, 1998. 133–152.

⁴⁶ HR I,1. Nr. 271, 273.

⁴⁷ Götze, Jochen: *Von Greifswald bis Stralsund. Die Auseinandersetzungen der deutschen Seestädte und ihrer Verbündeten mit König Valdemar von Dänemark 1361–1370*. Hansische Geschichtsblätter, Bd. 88. (1970) 83–122., itt: 91.; Hoffmann: *Königserhebung*, 147.; North: *Europa expandiert*, 273.; Strecker, Werner: *Die äußere Politik Albrechts II. von Mecklenburg*. Jahrbücher des Vereins für Mecklenburgische Geschichte und Altertumskunde, Bd. 78. (1913) 1–300., itt: 121.

⁴⁸ HR I,1. Nr. 293., 294., 295.; HUB IV. Nr. 83., 86.

⁴⁹ HUB IV. Nr. 96.

⁵⁰ HR I,1. Nr. 305.

ilyen időben mégis hajóra szállnának), mielőtt azt a dán király lezárná. Január 6. után viszont már ne a tengeren, hanem Hamburgon keresztül, az Elba vízi útját használva térjenek haza német földre.⁵¹ A háború kiújulásának lehetősége miatt Valdemár, külső szövetségeseinek gyarapítása céljából, november végén egy nagy külföldi utazásra vállalkozott. Először Krakkóba ment, ahol megerősítette a III. Kázmér lengyel királlyal még 1350-ben kötött szövetségét.⁵² Lengyelországból Prágába utazott, ahol találkozott IV. Károly császárral, akit a Hanzával szemben sikerült a maga oldalára állítania. A császár közvetítésével megegyezett a holsteini grófokkal, akiket így leválasztott a kereskedővárosokról.⁵³ Mindezeket túl IV. Károly egyértelműen deklarálta a Lübeck által fizetendő birodalmi adó mértékét, ami az adott helyzetben nem éppen a Hanza város melletti kiállást jelentette.⁵⁴ Csehországból a dán király a pápai udvarba, Avignonba ment, ahol a pápa két ízben, 1364. február 25-én és március 3-án is fogadta őt. Hazafelé tartva megállt Flandriában, hogy ott szintén támogatókat keressen a Hanzával szemben.⁵⁵

A politikai támogatásra vonatkozó ígéreteken túl azonban Valdemár kézzel fogható katonai vagy pénzügyi segítséget, érdemi segítséget sehonnan sem kapott. A holsteini grófok is csak azt vállalták, hogy háború esetén 50 fegyverrel fognak a dán király zászlaja alatt hadba vonulni.⁵⁶ Egy újabb, költséges fegyveres konfliktus lehetősége a Hanza városokat is megosztotta. Ez az 1363. november 19-én tartott greifswaldi gyűlésükön egyértelműen kiderült. Stettin és Anklam nem akart újabb összecsapást Dániával, mások viszont, mint Lübeck, Wismar, Rostock vagy Stralsund kinyilvánították, hogy magukban is készek folytatni a küzdelmet IV. Valdemár ellen.⁵⁷ A porosz városok nem vettek részt a megbeszélésen, de világossá tették, hogy katonai segítséget továbbra sem fognak nyújtani. Arra azonban készek voltak, hogy beszédjék a *Pfundzollt*, de azt javasolták, az így befolyó pénzből szereljenek fel járőrhajókat Kampenben, amelyek a Sundon keresztüli hajózást biztosíthatják.⁵⁸

Az újabb dán–Hanza háborúhoz vezető út

1364. január 6-án lejárt a fegyverszünet, de a hajózásnak nem kedvező téli időszakban még nem került sor fegyveres összecsapásokra. A január 6-án tartott stralsundi tanácskozáson megjelent Hanza városok úgy döntöttek, hogy a hajózási évad az 1364. esztendőben húsvétkor kezdődhet, a hajóik onnantól kezdve futhatnak ki a tengerre.⁵⁹ A katonai fellépéssel mindkét fél várt tavaszig. 1364. február 27-én Hamburg levélben tájékoztatta a harcra készülő városokat, hogy a szomszédos birtokos nemesekkel kialakult konfliktusa miatt nem tud részt venni a Dánia elleni háborúban, és örülne, ha sikerülne Valdemárral meghosszab-

⁵¹ HUB IV. Nr. 104.

⁵² Christensen, Carl Andreas (Hg.): *Diplomatarium Danicum*, Raekke 3. (a továbbiakban: DD 3. R.), Bd. III. København, 1963. Nr. 284. (1350. május 13.); DD 3. R. Bd. VI. København, 1969. Nr. 411. (1363. december 13.)

⁵³ Riis, Thomas: *Das Gesandtschaftswesen im mittelalterlichen Nordeuropa*. In: Schwinges, Rainer-Christoph – Eriedt, Klaus (Hg.): *Gesandtschafts- und Botenwesen im spätmittelalterlichen Europa*. Stuttgart, 2003. 169–190., itt: 172.

⁵⁴ Tagil, Sven: *Valdemar Atterdag och Europa*. (Bibliotheca Historica Lundensis 9.) Lund, 1962. 254–246.

⁵⁵ Riis: *Gesandtschaftswesen*, 172.; Tagil: *Valdemar*, 274–275.

⁵⁶ DD 3. R. Bd. VII. København, 1972. Nr. 22.

⁵⁷ HR I,1. Nr. 307.

⁵⁸ HR I,1. Nr. 302., 307.; Riis: *Preußischen Städte*, 137.

⁵⁹ HR I,1. Nr. 310.

bítani a fegyverszünetet, de még jobban annak, ha békét tudnának kötni.⁶⁰ A porosz városok közölték, hogy nem kívánják kereskedelmi tevékenységüket szüneteltetni, ezért elzárkóztak attól, hogy kikötőiket a Dánia elleni támadások során a hadakozó városok hajói kiinduló bázisként használják.⁶¹

A Lübeck vezetett fegyveres harcot szorgalmazó városok tehát jóval kisebb támogatásra számíthattak, mint 1362-ben, a háború kezdetén, ezért 1364 tavaszán a nagyobb szabású hadműveletek helyett kénytelenek voltak megelégedni a Dánia elleni kalózációkkal, kisebb rajtaütésekkel.⁶² Hasonlóképpen tettek a dánok is. Stralsund például május 6-án arra figyelmeztette a Rostockban összegyűlt Hanza-küldötteket, hogy a Falster szigetet a Møn és Bogø szigetektől elválasztó Grønsund szorosnál egy dán flotta túnt fel, amely vélhetően Stralsund vagy Rostock város ellen tervez támadást.⁶³ A kisebb-nagyobb összecsapásokkal párhuzamosan azonban Stettin hercegének, Kamin püspökének, valamint a holsteini grófok közvetítésével 1364 márciusában újabb tárgyalások kezdődtek Valdemár és a Hanza között.⁶⁴

Abban, hogy a dán király erre hajlandónak mutatkozott, jóllehet sokkal kedvezőbb helyzetben volt, mint a háború kezdetekor, nagy szerepe lehetett a svédországi fejleményeknek. Még 1363 őszen a svéd arisztokrácia és főpapság jelentős része szembefordult Magnus királlyal, és annak sógorával, Albert mecklenburgi herceggel kezdtek tárgyalásokat a svéd korona jövőjéről. A herceg Albert nevű kisebbik fiát ajánlotta királynak, aki az anyja, Eufémia révén nőágon maga is a Folkung-házhoz tartozott. A Hanza városok közül a mecklenburgi herceg fennhatósága alá tartozó Rostock és Wismar messzemenőig támogatta a svédországi hatalomváltást, de egy ilyen fordulat Lübecknek és a több kereskedővárosnak sem volt ellenére. A jelentős létszámú német származású polgársággal rendelkező Stockholm már 1363 őszen megnyitotta kapuit Mecklenburgi Albert előtt, akit a következő év februárjában Mora mezején királlyá választottak, majd márciusban megkoronázták.⁶⁵ Erről a jelentős politikai eseményről az új svéd király apja, Albert mecklenburgi herceg március 26-án levélben tájékoztatta Rostock városát.⁶⁶

A mecklenburgi–svéd szövetség jelentősen átformálta a politikai erőviszonyokat az észak-európai térségben. A dán királynak figyelembe kellett vennie azt is, hogy a Dánia elleni háborút szorgalmazó Hanza városok között voltak mecklenburgiak is. Az nyilván nem volt véletlen, hogy a Hanzának zálogba adott Öland szigetét és ott Borgholm várát a Rostock által felfogadott fegyveresek őrizték, és a rostocki tanács által kinevezett kapitány kormányozta. Egy 1364. július 4-én kelt levél például arról számolt be a rostocki magisztrátusnak, hogy az ott szolgáló Heinrich von Domantze nemes (aki vélhetően egy zsoldoskapitány volt) kifizette katonáinak a zsoldot.⁶⁷

A Hanza és Valdemár közötti tárgyalások nem békekötésről, hanem csak a fegyverszünet újabb esztendőkké történő meghosszabbításáról folytak. A kereskedővárosok az 1364. június 18-i stralsundi gyűlésükön azt javasolták, hogy a fegyverszünetet 1368. február 2-ig hosszabbítsák meg.⁶⁸ A fegyvernyugvás idejének kiterjesztéséről szóló megállapodás június

⁶⁰ HUB IV. Nr. 106.

⁶¹ Riis: *Preußischen Städte*, 137.

⁶² Riis: *Preußischen Städte*, 137.

⁶³ HUB IV. Nr. 113.

⁶⁴ HR I,1. Nr. 316., 319., 320.

⁶⁵ North: *Europa expandiert*, 273.; Pósan: *Skandinávia*, 161.

⁶⁶ HR I,1. Nr. 323.

⁶⁷ HUB IV. Nr. 125.

⁶⁸ HR I,1. Nr. 326.

21-én született meg, s erről külön-külön állított ki oklevelet a közvetítésben részt vevő stettini herceg, a kamini püspök, valamint a két érintett fél.⁶⁹ A fegyveres összecsapás veszélyének elhárítását követően egy évvel később a Hanza és Dánia a háborúhoz vezető kérdésekben is megpróbálták a fegyverszünet idejére valamilyen megegyezésre jutni. Az 1365. március 27-én tartott stralsundi gyűlésen a kereskedővárosok kinyilvánították, hogy ezekről a vitás kérdésekről készek tárgyalni Valdemárral. A megbeszélések, egyeztetések egész nyáron, sőt még szeptemberben is folytak, s végül 1365. szeptember 30-án Vordingborgban aláírták az adókról, vámokról, kereskedelmi kiváltságokról szóló, a fegyverszünet idejére vonatkozó megállapodást.⁷⁰ A küldöttek által kialakított feltételeket a Hanza az 1365. október 5-én tartott rostocki gyűlésen ratifikálta,⁷¹ Valdemár király viszont csak november 22-én fogadta el és erősítette meg.⁷²

Mivel a vordingborgi szerződés egyik fél elvárásait sem elégítette ki, csak idő kérdése volt, hogy melyik oldalon hágják azt át hamarabb. A Hanza városok nem nyerték vissza korábbi kiváltságaikat, de tény, hogy több engedményt is kaptak. A dán királynak az eddigiekhez képest be kellett érnie kisebb bevételekkel. A feszültséget, amely a megállapodást követően sem mérséklődött, tovább növelték különböző politikai fejlemények. A Hanza 1366. december 16-án tartott gyűlésén a városok azzal a ténnyel szembesültek, hogy a Borgholmot és Öland szigetét a Rostock által kinevezett kapitány, Friedrich Suderland – feltehetően anyagi ellenszolgáltatás fejében – átadta Hákon norvég királynak, Valdemár vejének. A gyűlésen magának Rostock városának a felelőssége is szóba került. Ugyanitt beszéltek arról, hogy a porosz városok a Sundon keresztüli hajózás nehezebbé válása miatt széles körű szövetséget szeretnének létrehozni a dán és norvég királlyal szemben.⁷³ Ebből az oklevélből arra következtethetünk, hogy Valdemár a Lübecknek és a vend városoknak adott kisebb engedmények miatt kieső jövedelmeket a Sundon áthaladó hajók nagyobb mértékű adóztatásával akarta pótolni, sőt a fegyveresei nem egy esetben szó szerint is kirabolták az itt vitorlázó porosz vagy németalföldi hajókat.⁷⁴ Lübeck, Rostock, Stralsund, Wismar, Greifswald, Hamburg és Stettin, eltérő okokból ugyan, de elutasították az újabb fegyveres konfliktussal fenyegető porosz kezdeményezést, és inkább közvetíteni próbáltak.⁷⁵ Tény, hogy a porosz Hanza városok áruforgalmában a 14. század első felében egyre nagyobb jelentőségűvé vált a Sundon keresztül a Flandriával és Angliával folytatott kereskedelem,⁷⁶ ezért a hajózás akadályozása, megnehezítése nagyon komolyan érintette őket, ahogyan a Hanzához nem tartozó németalföldi, döntően zuidersee-i, holland és seelandi városokat is, amelyekkel a poroszok a kereskedelmi üzletek mellett politikai kérdésekben is egyre szorosabban együttműködtek.⁷⁷ Egy 1367. július 11-én kelt levél tanúsága szerint a porosz és németalföldi városok egy Valdemár királlyal

⁶⁹ HR I,1. Nr. 330., 333., 334., 336.; HUB IV. Nr. 117.

⁷⁰ HR I,1. Nr. 366., 367., 368., 369.; HUB IV. Nr. 156.

⁷¹ HR I,1. Nr. 374.

⁷² HR I,1. Nr. 370.

⁷³ HR I,1. Nr. 388.

⁷⁴ Fritze–Krause: *Seekriege*, 123–125.

⁷⁵ Riis: *Preußischen Städte*, 138.

⁷⁶ Czaja, Roman: *Die Entwicklung des Handels der preußischen Hansestädte im 13. und 14. Jahrhundert*. In: Nowak, Zenon Hubert – Tandecki, Janusz (Hg.): *Die preußischen Hansestädte und ihre Stellung im Nord- und Ostseeraum des Mittelalter*. Toruń, 1998. 35–50., itt: 42–45.

⁷⁷ Arnold, Udo: *Die Hanse und Preussen*. In: Angermann, Norbert (Hg.): *Die Hanse und der deutsche Osten*. Lüneburg, 1990. 79–95., itt: 86.; Holbach, Rudolf: *Die preußischen Hansestädte und die Niederlande*. In: Nowak, Zenon Hubert – Tandecki, Janusz (Hg.): *Die preußischen Hansestädte und ihre Stellung im Nord- und Ostseeraum des Mittelalter*, 91–110., itt: 103.

szembeni szövetség létrehozásáról szóló megbeszélést kezdeményeztek november 11-én Kölnben, mert Dánia a Sundnál akadályozta a hajózást.

A Hanza városok ezen a július 11-i gyűlésükön arról döntöttek, hogy a kölni tanácskozásig megtiltják a dán korona számára a legnagyobb bevételt jelentő heringkereskedelmet, illetve mindenféle egyéb cikk kereskedelmét Dániával és Norvégiával, a dán hajók jelentette veszély miatt pedig a Sundon való áthaladást csak flottába szerveződötten engedélyezték.⁷⁸ A vend városokat a porosz–németalföldi szövetség, valamint az északnémet kikötők ellen irányuló dán támadásról szóló tervek arra készítették, hogy az 1367. július 29-i stralsundi gyűlésükön feladják eddigi közvetítői szerepüket, de céljaikat egy költséges háború helyett még továbbra is tárgyalásokkal akarták elérni.⁷⁹ Azt követően, hogy a mecklenburgi herceg, illetve a holsteini grófok is hajlandóak voltak felsorakozni Valdemár ellen, a vend városok magatartása is megváltozott, és 1367. november 19-én már az ő részvételükkel kötötték meg a kölni konföderációt.⁸⁰ Ehhez a koronával szemben fellázadt jütlandi nemesség és Mecklenburgi Albert svéd király is csatlakozott.⁸¹ A konföderáció egyértelműen háborús céllal jött létre. Tagjai döntöttek arról, hogy a katonai célra igénybe vett hajók kiállítására, felszerelésére *Pfundzolt* szednek be, a téli időszakra vonatkozó eddigi hajózási tilalmakat figyelmen kívül hagyják, és 1368 elején a Sund szorosban az Északi-tenger felől jövő németalföldi hajók egyesülnek a balti-tengeri német flottával, és az egyesült hajóhad ott a szorosnál fog várakozni a további parancsra (és a kedvezőbb hajózási feltételekre).⁸² A flotta korábbi felvonultatásával a tavaszra tervezett hadműveletekhez akartak időt nyerni. A katonai előkészületek mellett a szövetségesek széles körű diplomáciai aktivitást is kifejtettek a császárnál, a pápánál, a lengyel királynál és számos más európai fejedelemmel a dán királlyal szemben.⁸³

Ezek a történések természetesen Valdemár előtt sem maradtak rejtve, s ő szintén igyekezett szövetségeseket keresni a német fejedelmek körében. Brandenburgban és Braunschweigben sikerrel is járt, és az ellene szerveződött koalíciót látva 1368 kora tavaszán Pomerániába és Brandenburgba utazott, hogy személyesen tárgyaljon egy esetleges katonai támogatásról.⁸⁴ A kölni konföderációval létrejött szövetség szorosabb és erősebb volt, mint a hat évvel korábbi greifswaldi szövetség. A közös haderő parancsnoka ismét Lübeck polgármestere, Brun Warendorp lett.⁸⁵

A második Valdemár-háború

1368. február 2-án lejárt a Hanza és a dán király közötti fegyverszünet, és három nappal később a kölni konföderáció hadat üzent Dániának.⁸⁶ A legfontosabb szövetségesek, Mecklenburg és Svédország nevében Albert mecklenburgi herceg február 20-án kelt levelében pontosította a Dánia és Norvégia elleni katonai együttműködés részleteit. Lübeckkel, Rostockkal, Stralsunddal, Wismarral és a többi vend várossal két évre szólóan tartotta érvényesnek a szövetséget, a porosz és németalföldi városokkal viszont csak egy évre. Jelezte, hogy

⁷⁸ HUB IV. Nr. 215.

⁷⁹ HR I,1. Nr. 405.

⁸⁰ HR I,1. Nr. 413.

⁸¹ HR I,1. Nr. 427.; HUB IV. Nr. 242.

⁸² HR I,1. Nr. 413.

⁸³ HR I,1. Nr. 431., 432., 433.

⁸⁴ Götze: *Von Greifswald*, 117., Pósan: *Skandinávia*, 58.; Tagil: *Valdemar*, 332–365.

⁸⁵ Graichen – Hammel-Kiesow: *Deutsche Hanse*, 157.

⁸⁶ HR I,1. Nr. 429.

Mecklenburg már a háború kezdetén kiállít 100 fegyverest, és Mecklenburg földjén Lübeck, Rostock, Stralsund és Wismar városoknak zálogba adja Wittenburg és Ribnitz várát a hozzájuk tartozó birtokokkal együtt.⁸⁷ A herceg tehát a háborúhoz kölcsönt vett fel a kereskedővárosoktól. Két héttel később, március 5-én Mecklenburg fejedelme Greifswald városát is bevette a két évre szóló szövetségi körbe, fia, a svéd király nevében pedig ígéretet tett, hogy Skåne földjén a dánoktól elfoglalt várakat átengedik a Hanzának, és ott visszaállítják a városok régi kiváltságait.⁸⁸ Ahogy az időjárás kedvezőbbé vált a tengeri hajózás számára, a kölni konföderációt alkotó szövetséges erők 1368 áprilisában támadást indítottak Dánia ellen.

A flotta az első Valdemár-háború eredeti tervét követte, és a királyság legnagyobb szigetére, a Sund déli oldalán fekvő Sjaellandra hajózott, ahol április 9-én ostrom alá vette, majd május 2-án el is foglalta s feldúlta Kopenhága városát, az itteni királyi várat pedig lerombolta.⁸⁹ A jütlandi és holsteini szárazföldi erők végigmasíroztak a Jütland-félszigeten, bevettek Koldingot, Viborgot, és a holsteini grófok magukat nyilvánították a félsziget urainak (*domini Jucie*).⁹⁰ Albert mecklenburgi herceg a háború kezdetén, április 3-án írt levelében azt ígérte, hogy a hónap folyamán további fegyvereket fog kiállítani, és május elején 300 lovaggal és csatlóssal fog készen állni Warnemündében arra, hogy az első kedvező széllel a Sundhoz, azaz a fő hadszíntérre hajózzon.⁹¹ Az első Valdemár-háború fontos tapasztalata volt, hogy a Sund-szorost ellenőrző legfontosabb vár, Helsingborg esetében elhúzódó, hosszú ostromra kell számítani, ezért a Hanza városok még a harcok megindulását követően is folytatták a fegyveresek toborzását, újabb és újabb zsoldosok szerződtetését. Egy 1368. április 3-án kelt szerződés szerint például három nemes szegődött el zsoldosnak Stralsund város szolgálatába, teljes fegyverzettel, azaz lóval, páncéllal, sisakkal, pajzzsal és fegyverekkel felszerelve.⁹² Rostockból egy viszonylag hosszú, számos tételt tartalmazó zsoldfizetési elszámolás maradt fenn.⁹³ A kölni konföderáció és szövetségesei rövid időn belül uralmuk alá vetették Dánia jelentős részét, melynek tudatában Albert svéd király 1368. július 25-én egy sor, Skåne tartomány területén a Hanza és németalföldi városokra vonatkozó kiváltságlevelet adott ki.⁹⁴ Teljes győzelemről azonban nem lehetett beszélni, mert a hajózás és a kereskedelmi forgalom szempontjából kulcsfontosságú helsingborgi erőd vagy a nagyobb dán szigetek (Sjaelland, Fyn, Lolland, Langeland, Falster) belső területein és Jütland egyes részein fekvő királyi várak továbbra is Valdemár kezében voltak.

A dán országtanács a katonai helyzetet mérlegelve a király távollétében 1368 nyarán már fegyverszüneti tárgyalásokat kezdeményezett. A Hanza városok 1368. augusztus 10-én Wismarban tartott gyűlésén a fegyverszüneti tárgyalásokon részt vett követek arról számoltak be, hogy a dán és a norvég küldöttekkel folytatott megbeszéléseken az a javaslat merült fel, hogy abban az esetben, ha sikerülne megállapodni a fegyvernugvásról, az 1369. április 1-

⁸⁷ HR I,1. Nr. 437.

⁸⁸ HR I,1. Nr. 438.

⁸⁹ Bracke: *Regierung Waldemars IV.*, 102.; Tagil: *Valdemar*, 319–320.

⁹⁰ Koppmann, Karl (Hg.): *Die Chroniken der niedersächsischen Städte. Bd. I. Lübeck*. Leipzig, 1884. 541.; Pósán: *Skandinávia*, 58.

⁹¹ HR I,1. Nr. 449.; HUB IV. Nr. 254.

⁹² HUB IV. Nr. 255.

⁹³ HR I,1. Nr. 452.

⁹⁴ HR I,1. Nr. 453., 454., 457., 461–464.

jéig lenne érvényben.⁹⁵ 1368 nyarának végén, kora őszén azonban még nem született fegyverszünet.

Az október 6-án tartott stralsundi gyűlés nem véletlenül rendelkezett úgy, hogy a kereskedővárosok a telet fegyverben töltsék, mert mindenki a harcok tavaszi kiújulásával számolt.⁹⁶ A poroszöldi városok vállalták, hogy egész télen 200 katonát fognak fegyverben tartani.⁹⁷ Az 1369. március 11-én tartott lübecki gyűlés úgy határozott, hogy a Hanzának készülnie kell arra, hogy tavasszal folytatódik a háború, ugyanakkor törekedni kell a vitás kérdések tárgyalásos rendezésére is. A városok küldöttei foglalkoztak azzal a kérdéssel is, hogy a konföderáció csapatai már korábban ostrom alá vették Helsingborgot, de érdemi előrehaladást még nem sikerült elérniük.⁹⁸ 1369 májusában Håkon norvég király, Valdemár veje és szövetségese követei révén a németországi Wolgastban tárgyalásokat kezdett a kereskedővárosokkal a fegyverszünetről.⁹⁹ Az egyeztetések hónapokig tartottak, ami vélhetően összefüggésben volt azzal, hogy a Hanza 1369 nyarán még mindig sikertelenül ostromolta Helsingborgot, azaz a Sundnál egyfajta állóháború alakult ki.¹⁰⁰ A hosszú tárgyalásoknak végül meglett az eredménye, s 1369. szeptember 5-én az északnémet kereskedővárosok és Norvégia 1371. június 24-ig, azaz majd két évre szóló fegyverszünetet kötött egymással.¹⁰¹ A konföderációs hadsereg parancsnoka, Brun Warendorp azonban ezt már nem érthette meg, mert 1369 augusztusában elesett a Sund melletti harcokban.¹⁰² A Norvégiával kötött fegyverszünet megfosztotta Dániát legfontosabb katonai szövetségésétől.

A stralsundi béke

Mivel a háború elhúzódása nagyon sok pénzbe került, 1369. november 30-án a Hanza kinyilvánította, hogy kész békét kötni a dán királlyal,¹⁰³ s ezt követően meg is kezdődtek az érdemi tárgyalások. A dán országtanács, amely Valdemár távollétében a kormányzati hatalmat gyakorolta, a háború befejezése érdekében kész volt messzemenő engedményeket tenni, és a városok békeajánlatára azt közölte, hogy tizenhat évre átengedné a Hanzának a skånei heringkereskedelem és a Sunon keresztüli hajózás szempontjából egyaránt kulcsfontosságú Skanör, Falsterbo, Helsingborg és Malmö várak bevételeinek kétharmad részét, a Kattegat partján álló Varberg erődítménye pedig nyitott vár lenne a német kereskedők számára.¹⁰⁴ A vár dán kapitánya levélben tudatta a kereskedővárosokkal, hogy amennyiben megegyezés születik, kész megnyitni a kapukat.¹⁰⁵

A tárgyalások a békefeltételekről a következő évben is folytatódtak, sőt az események alakításába a távolból maga a dán király is bekapcsolódott, amikor 1370. január 28-án a Dánia elleni háború legelszántabb támogatóinak, a porosz Hanza városoknak a skånei heringkereskedelem központjának számító Falsterbonál egy tekintélyes nagyságú kereskedelmi

⁹⁵ HR I,1. Nr. 475.

⁹⁶ HR I,1. Nr. 479.

⁹⁷ HR I,1. Nr. 480.

⁹⁸ HR I,1. Nr. 489.

⁹⁹ HR I,1. Nr. 491., 492.

¹⁰⁰ HR I,1. Nr. 493., 498., 499., 500.

¹⁰¹ HR I,1. Nr. 505., 506.; HUB IV. Nr. 315.

¹⁰² Graichen – Hammel-Kiesow: *Deutsche Hanse*, 157.

¹⁰³ HR I,1. Nr. 513.

¹⁰⁴ HR I,1. Nr. 514.

¹⁰⁵ HR I,1. Nr. 515.

telephelyet, ún. *Vittét* adományozott,¹⁰⁶ ami közel kétszer nagyobb volt, mint amit korábban a Hanzával szövetséges svéd király adott.¹⁰⁷ Ezzel az adománnyal Valdemár igyekezett egyenetlenséget szítani a kereskedővárosok között, ezenkívül a Mecklenburghoz, valamint Svédországhoz szorosabban kötődő, Lübeck vezette vend városokról is megkísérelte leválasztani a Német Lovagrend uralma alá tartozó porosz városokat, melyek polgármestereivel személyesen is találkozott.¹⁰⁸ A dán király próbálkozása nem járt sikerrel, s 1370 májusában a Hanza városok és a dán országtanács képviselői már a háborút lezáró békeszerződés aláírására gyűltek össze Stralsundban, amire május 24-én került sor.¹⁰⁹

A béke visszaállította a dán királyságban a Hanza korábbi kiváltságait, kereskedői mindennhová szabadon, akadály nélkül utazhattak, mindenhol korlátozások nélkül kereskedhettek, és a tengeri áruszállítás során mentesültek a vámok megfizetése alól. Abban az esetben, ha német kereskedők szekéren, szárazföldi utakon szállították áruikat, minden szerék után 80 dénár vámot voltak kötelesek fizetni. A későbbi viták elkerülése érdekében a szerződésben tételesen rögzítették az egyes áruk után fizetendő vámösszegeket (ti. ott, ahol azt fizetni kellett). Így például 1 Last hering után, ha azt Dánián belül szállítják, 20 dénárt kellett fizetni, ám ha azt hajóval a Sundon át vitték, vámmentes maradt. Egy Dániában vásárolt s német földre kivitt ló után, melynek értéke meghaladta a 20 márkát, azaz kiképzett csataló volt, 2 öre volt a vám. A német területekre terelt, dániai szarvasmarhák esetében 10 marha jelentett egy vámtételt, ami szinte csak jelképes, 10 dénárt tett ki. A Skåne-félszigeten fekvő heringkereskedelmi *Vitték*ben mindenhol a városok korlátozások nélkül, bárhol értékesíthettek bort, s utána semmilyen adót sem kellett fizetni, sört azonban telephelyenként maximum 6 italkimérésben árulhattak adómentesen. (A *Vitte* dán eredetű kifejezés, a dán korona által a Skåne-félsziget partján egy-egy északnémet városnak adományozott földterületet jelentette, amely a kereskedővárosok állandó telephelyét, szállás- és halfeldolgozó területét foglalta magában. A Dániában működő német kalmárok nem tartoztak a dán jog hatálya alá, így felettük nem a dán király tisztségviselői ítélkeztek, hanem a városukhoz tartozó *Vitte* elöljárója.)¹¹⁰

A békeszerződésnek már ez a pontja is korlátozta a dán korona hatalmát, de néhány másik előírása ebből a szempontból szinte példátlan helyzetet teremtett. Egyrészt előírta, hogy a dán uralkodó új pénzt mindig csak nyolc nappal Szent Mihály napja előtt (azaz szeptember 21-én) bocsáthat ki, máskor nem. A pénzkibocsátás, a pénzverés, továbbá annak idejének a meghatározása a királyok, fejedelmek hatalmának teljességéhez, a szuverén hatalmat alkotó jogok közé tartozott.¹¹¹ A középkori Európában saját joga csak az uralkodók verhetek pénzt, rendelkezhetek a pénzverés kérdéséről. Minden más magán- vagy jogi személy, így a Hanza városok is (pontosabban közülük néhány) a stralsundi békét megelőzően csak a császár vagy a tartományurak által tett adomány, elzálogosítás vagy bérbeadás révén gyakorolhatták a pénzkibocsátáshoz kapcsolódó jogokat.¹¹² A stralsundi béke viszont jelentősen

¹⁰⁶ HR I,1. Nr. 519.

¹⁰⁷ HR I,1. Nr. 464.

¹⁰⁸ Riis: *Preußischen Städte*, 142.

¹⁰⁹ HR I,1. Nr. 523., 524.

¹¹⁰ Lampen, Angelika: *Fischerei und Fischhandel im Mittelalter. Wirtschafts- und sozialgeschichtliche Untersuchungen nach urkundlichen und archäologischen Quellen des 6. bis 14. Jahrhunderts in der Gebiet des Deutschen Reiches*. Husum, 2000. 149.

¹¹¹ Gerics József: *A korai rendiség Európában és Magyarországon*. Budapest, 1987. 180.

¹¹² Luschin von Ebengreuth, Arnold: *Allgemeine Münzkunde und Geldgeschichte des Mittelalters und der neueren Zeit*. München–Berlin, 1904. 201.

szűkítette a dán korona pénzügyi mozgásterét, és megszabta, hogy évente csak egyszer lehet új pénzt kibocsátani, s azt is csak szeptember harmadik hetében.

Annak, hogy egy ilyen passzus bekerült a békeszerződésbe, a Hanza oldaláról nézve nem politikai, hanem elsősorban gazdasági, kereskedelmi oka volt. A középkorban az új pénz kibocsátása (*renovatio monetae*) alapvetően bevételi forrást, kincstári jövedelmet jelentett, mert a régi pénzerméket ugyanolyan névérték esetén is kevesebb újra lehetett beváltani. Az évenkénti pénzverés és hozzá kapcsolódó pénzbevéltás esetén mindenki tudta, hogy az új pénz csak kibocsátása időpontjában bírt a teljes névértékével, és egy év múlva már kevesebbet fog érni, így a pénzermék fokozatosan veszítettek értékükből, míg el nem érték az alacsonyabb beváltási árfolyamot.¹¹³ Azzal, hogy Dániában csak szeptember végén, a hajózási idény végéhez közel lehetett új pénzt kibocsátani, a Hanza azt érte el, hogy a tavaszi hajózás kezdetére a dán fizetőeszköz jelentős mértékben veszített értékéből, így arányosan drágábban adhatta el áruit, és olcsóbban jutott hozzá a helyi termékekhez. A békeszerződés értelmében Skanör, Falsterbo, Helsingborg és Malmö várai tizenöt évre zálogként a kereskedővárosok birtokába kerültek, az általuk kinevezett kapitányok szedték be a várakhoz tartozó jövedelmeket, melyek kétharmad része a Hanzát, egyharmada pedig a dán kincstárat illette. E várak birtoklásával a Sund az északnémet városok ellenőrzése alá került. A békeszerződés legfontosabb politikai eredménye az volt, hogy a dán országtanács a jövőben csak a Hanza egyetértésével választhatta meg Valdemár utódait, a dán uralkodókat.¹¹⁴

Ezek után nem meglepő, hogy a békeszerződés aláírásán a dán király nem jelent meg, s azt több mint egy évvel később, csak 1371. október 27-én volt hajlandó aláírni, s egyúttal ígéretet tett arra, hogy azt majd a nagypecséjtével is megerősíti,¹¹⁵ de erre nem került sor. A lübecki Hanza gyűlés 1373. május 7-én levelet küldött a dán uralkodónak, hogy az korábban tett ígéretéhez híven erősítse meg a békeokmányt a nagypecséjtével,¹¹⁶ de ez most sem történt meg. Az északnémet városok Dániába küldött követei az 1375. szeptember 29-én küldött levelükben arról számoltak be, hogy még a dánokkal folytatott tárgyalások előtt Helsingborgban arról értesültek, hogy Valdemár király beteg, ágyban fekszik, de ha Isten megsegíti és felépül, akkor a dán országtanács ülésén, 1376. január 24-én a starlsundi békét a nagypecséjtével fogja megerősíteni (*hulpe em God, dat he levede wente to sunte Johannes daghe, so queme des rykes rad tosamende, dar wolde he uns de breve bosehelen*).¹¹⁷

A második Valdemár-háború lezárása

Egy hónappal a dán–Hanza békeszerződés megkötése után, 1370. július 1-jén a kereskedővárosok öt évre szóló fegyverszünetet kötöttek Norvégiával.¹¹⁸ Annak az oka, hogy a Hanza nem békét, hanem csak fegyverszünetet kötött Norvégiával, az 1370 júniusában kelt levelek tanúsága szerint az lehetett, hogy számos kérdésben, leginkább a német kereskedők norvégiai kiváltságait illetően, komoly véleménykülönbségek voltak, s ezeket nem sikerült rendezni.¹¹⁹ A városok 1371. október 27-én Stralsundban tartott gyűlésén mindezek mellett még

¹¹³ Friedensburg, Ferdinand: *Münzkunde und Geldgeschichte der Einzelstaaten des Mittelalters und der neueren Zeit*. München–Berlin, 1926. 72.

¹¹⁴ HR I,1. Nr. 523., 524.; Pütter, August: *Der Stralsunder Friede vom 24. Mai 1370*. Stralsund, 1870.; Baur: *Freunde und Feinde*, 16.

¹¹⁵ HR I,2. Nr. 22.

¹¹⁶ HR I,2. Nr. 56.

¹¹⁷ HR I,2. Nr. 105.

¹¹⁸ HR I,2. Nr. 57.

¹¹⁹ HR I,2. Nr. 2., 3., 4.

az első Valdemár-háború pénzügyi elszámolásai is a sérelmek között szerepeltek. Elsősorban a mecklenburgi városoknak: Rostocknak és Wismarnak voltak anyagi követelései.¹²⁰ A Hanza és Norvégia közötti viszonyban a dán trónöröklés kérdése hozott változást. A trónörökös, Kristóf halála (1363) után IV. Valdemárnak nem volt fiúgyermek, így mindkét lányának, a Mecklenburgba férjhez ment Ingeborgnak és a norvég királynénak, Margitnak a fiai egyaránt szóba jöhettek lehetséges örökösökként.¹²¹

Amíg Dánia a Hanzával vívott háborút a stralsundi békével zárta le, Mecklenburggal egy dinasztikus szerződés révén tette ugyanezt. 1371. október 30-án Valdemár az idősebb lányától született unokáját nyilvánította a dán trón örökösévé. A stralsundi béke a Hanza jóváhagyásához kötötte a dán trón betöltésének kérdését, de az északnémet városoknak nem volt érdekük, hogy ugyanazon fejedelmi ház uralma alá kerüljön Mecklenburg, Svédország és Dánia és ezzel együtt lényegében a Balti-tenger jelentős hányada is. A Hanza nem akarta a balti-tengeri hatalmi viszonyok átrendeződését, így a korábbi szövetségesével, Mecklenburggal egyre hűvösebbé vált a kapcsolata.¹²² Egy 1373. április 11-én kelt oklevél tanúsága szerint Albert mecklenburgi herceg számos panaszt fogalmazott meg Lübeckkel szemben.¹²³ Ugyanakkor ez a viszony nem fajult fegyveres konfliktussá, mert a mecklenburgi herceg és fiai figyelmét Brandenburg ügyei kötötték le, melyet fejedelme, a Wittelsbach-házi Ottó tetemes summa ellenében hat évre szólóan átengedett IV. Károlynak, amit ugyanakkor a brandenburgi nemesség és a Wittelsbach-család több tagja élesen ellenezett.¹²⁴ Több 1372-ben kelt oklevél tanúsága szerint a kirobant harcokba a császár oldalán a szomszédos Mecklenburg is bekapcsolódott.¹²⁵ 1372 tavaszán a mecklenburgi hercegek többször is kinyilvánították, hogy támogatják a Luxemburgok brandenburgi törekvéseit.¹²⁶ Cserébe azt várták IV. Károlytól, hogy támogassa Ingeborg és Henrik herceg fiának, Albertnek a dán koronára támasztott örökös igényét. 1773. június 6-án Fürstenbergben a császár és Albert herceg abban állapodott meg egymással, hogy Mecklenburg támogatja a Luxemburg-házat Brandenburg megtartásában, IV. Károly pedig elismeri a herceg fiának, Albertnek a jogát a svéd koronára, és unokája, ifjabb Albert trónörökös igényét Dániában.¹²⁷ 1374. április 28-án a Tangermündében kiadott oklevelében a császár megismételte, hogy támogatja a mecklenburgi herceg unokájának dániai trónöröklését, a herceg pedig azt, hogy Brandenburg kérdésében a Luxemburgok mellett áll.¹²⁸ Május 28-án ugyanezt deklarálta örököse, Vencel is.¹²⁹ A Valdemár-háborúban Dánia ellen fellázadt Jütland jövőjéről a dán király, a mecklenburgi herceg és a holsteini grófok 1373. január 24-én Flensburgban megkötött egyezménye döntött, mely szerint a félsziget északi része Valdemár uralma alatt maradt, a déli része viszont Schleswig-Holsteinhez került.¹³⁰

¹²⁰ Grotefend, Hermann (Hg.): *Mecklenburgisches Urkundenbuch*. Bd. XVIII., Schwerin, 1897. (a továbbiakban: MUB) Nr. 10248.

¹²¹ Graichen – Hammel-Kiesow: *Deutsche Hanse*, 146.

¹²² Pósán: *Skandinávia*, 59.

¹²³ HR I,2. Nr. 48.

¹²⁴ Pósán László: *Németország a középkorban*. Debrecen, 2003. 257.

¹²⁵ MUB XVIII. Nr. 10291., 10299.

¹²⁶ MUB XVIII. Nr. 10320., 10327.

¹²⁷ MUB XVIII. Nr. 10449.

¹²⁸ MUB XVIII. Nr. 10554., 10555., 10556., 10557.

¹²⁹ MUB XVIII. Nr. 10571.

¹³⁰ MUB XVIII. Nr. 10391.

A kereskedővárosok és Norvégia közötti lassú és óvatos közeledés eredményeként 1375. június 24-én a Lübecki gyűlésen Hákon király követei is megjelentek, hogy az északnémet kalmárok norvégiai kiváltságairól tárgyaljanak.¹³¹ Érdemi előrelépés ekkor még nem történt, de a felek megállapodtak abban, hogy a következő év május elején újabb megbeszélést fognak tartani, és addig minden ellenségeskedéstől tartózkodnak.¹³² Ezzel lényegében egy évvel meghosszabbították az 1370-ben öt évre kötött fegyverszünetet.

1375. október 14-én meghalt Valdemár király, és ezzel a dán trón betöltésének kérdése egyik pillanatról a másikra aktuálissá vált. Az eddigi elméleti felvetések most napi gyakorlati kérdések lettek.¹³³ Trónigényének érvényesítéséhez a mecklenburgi hercegi ház már a korábbi években megszerezte a császár politikai támogatását. 1376. január 16-án IV. Károly Lübeck városához írt levelében azt kérte, hogy a Hanza városok Albert mecklenburgi herceg idősebb unokáját, Ingeborg fiát ismerjék el dán királynak, és ne Olafot, a norvég király és Margit gyermekét.¹³⁴ A császár beavatkozása a dán királyság ügyeibe válaszlépésre sarkallta a dán országtanácsot, és 1376. május 3-án az ekkor öt esztendőes Olafot megválasztotta uralkodónak, anyját, Margitot, Valdemár kisebbik lányát pedig régensnek, aki az országtanáccsal együtt gyakorolhatta a hatalmat.¹³⁵

A Dániában történtek miatt a Hanza városok május 18-án Stralsundban tartottak tanácskozást, de nem jutottak közös nevezőre, s csak abban állapodtak meg, hogy egy hónap múlva, június 19-én, ugyancsak Stralsundban, újból tárgyalni fognak a dán korona jövőjéről, és közös álláspontjut kialakítását követően készek tárgyalni külön-külön a dán országtanáccsal és a norvég királlyal.¹³⁶ A kereskedővárosok és Dánia közötti tárgyalások júliusban és augusztus első felében Karsörben, Norvégiával pedig Kaliningborgban folytak, s azokat mindkét helyen augusztus 14-én zárták le. Olaf mint a Hanza által támogatott új dán uralkodó megerősítette a stralsundi békét,¹³⁷ majd két nappal később, augusztus 16-án ugyanezt a dán országtanács előtt is megismételte. Valdemárral ellentétben, aki csak a kispecsétjével látta el a dokumentumot, Olaf (illetve az ő nevében az anyja) ezt a nagypecséttel tette meg.¹³⁸ 1376. augusztus 14-én az eddigi fegyverszünet helyett Hákon király is békét kötött a Hanzával, melynek lényeges része volt az, hogy a kereskedővárosok elismerik a fiát Dánia királyának.¹³⁹ A Dániával kötött augusztus 14-i szerződés nemcsak megerősítette a stralsundi békét, hanem a Norvégiával tető alá hozott megállapodások ki is teljesítették azt. Ugyanakkor a dán korona jövőjéről szóló döntés a Hanza városok többségének ellenségévé tette Mecklenburgot és Svédországot, és eddigi ellenfeleik, (Dánia és Norvégia) váltak a szövetségeseiké.

¹³¹ HR I,2. Nr. 86.

¹³² HR I,2. Nr. 90.

¹³³ Riis: *Gesandtschaftswesen*, 173.

¹³⁴ HR I,2. Nr. 112.; Seibt, Ferdinand: *Karl IV. Ein Kaiser in Europa 1346 bis 1378*. München, 1978. 310.

¹³⁵ Pósan: *Skandinávia*, 59.

¹³⁶ HR I,2. Nr. 117.

¹³⁷ HR I,2. Nr. 133., 134.

¹³⁸ HR I,2. Nr. 136.

¹³⁹ HR I,2. Nr. 123., 124., 125.

LÁSZLÓ PÓSÁN

The Valdemar Wars and the Treaty of Stralsund

The war between the Hanseatic cities and Denmark between 1367 and 1370 and the Treaty of Stralsund concluding it have entered the public consciousness as the peak of the history of the Hanseatic League, although in reality, it looked different in many ways. The Hanseatic cities of Lower Saxony and Westphalia did not take part in the conflict, while there were some among the warring cities who were not members of the Hanseatic League, and even princes and kings joined the military alliance against Denmark. The study is about the causes of the armed conflict, the invasion of Gotland by Valdemar IV, King of Denmark, (22-27 July 1361), the response of most of the Hanseatic cities, the formation of the alliance of Greifswald (1 August 1361), joined by Magnus, King of Sweden and Haakon, King of Norway. The first war against Denmark brought the defeat of the alliance of Greifswald (1362-1364), but the new anti-Valdemar coalition established with the Confederation of Cologne (1367) won a significant victory in the subsequent war, which Denmark recognised in the Treaty of Stralsund (24 May 1370).

HUNYADI ZSOLT

Konvent, generális káptalan, perjelségek: a johannita „hálózat” a középkorban*

Az elmúlt bő évtized hazai johannita kutatásai¹ számos tekintetben tárgyalták a szerzetes-lovagrend szervezeti felépítésével és működésével kapcsolatos kérdéseket. Ugyanakkor ezek az áttekintések vagy röviden értékelték a rend globális jellemzőit, vagy csak részkérdések vizsgálatára vállalkoztak, például a magyar–szlavón rendtartomány hovatartozását illetően. A következő rövid műhelymunka arra tesz kísérletet, hogy a nemzetközi rendtörténetírás által már feltárt, de idehaza eddig kevesebb figyelmet kapott megfontolásokat emeljen be a diskurzusba. A kérdésfelvetés annál is inkább időszerű, mert újabb elképzelések szerint a magyar–szlavón rendtartomány a 15. században vált le a rend egészéről. Az erről kialakuló érdemi vitát érdemes egy áttekintéssel előkészíteni.²

Mind a johanniták (1113), mind a templomosok (1119/20) a 11–12. század fordulóján létrejövő reformrendek sorába tartoztak, és az egyháztörténeszek többsége, elfogadva monasztikus jegyeiket, hangsúlyozza, hogy felépítésük, működésük többnyire a szabályozott kánonrendekével rokonítható. Azt is jó ideje gyanítjuk, hogy Szent János testvérei a generális káptalanok intézményét a ciszterciektől vették át,³ melynek kapcsán vetődik fel a templomos közvetítés lehetősége. Alaposabban vizsgálva az események láncolatát, azonban úgy tűnik, hogy ezen a téren az elsőbbség a johannitákat illeti meg. A ciszterci mintán túl a lovagrendek létrejöttüktől kezdve kénytelenek voltak szembesülni azzal az adottsággal, hogy tevékenységük fő színtere a Szentföld és a finansiális háttérrel jelentő európai birtokok, illetve humán erőforrás-utánpótlás között több ezer kilométernyi távolságot kell áthidalniuk. Amint erre a közelmúltban ígyekezünk felhívni a figyelmet, még a nemzetközi szakirodalom sem hangsúlyozta kellően, hogy a tartományok megszervezése a 12. századi szerzetesi reform lovag-

* A tanulmány elkészítését a Horvát Tudományos Alap (HRZZ) *Razvoj i naslijeđe viteških redova u Hrvatskoj* (milOrd) IP-2019-04-5513 sz. programja támogatta.

¹ A teljesség igénye nélkül: Hunyadi Zsolt: *The Hospitallers in the Medieval Kingdom of Hungary: c.1150–1387*. Budapest, 2010.; uő: *A johanniták Magyarországon a 12. század közepétől a konstanzi zsinatig*. Máltai Tanulmányok. A Magyar Máltai Szeretetszolgálat Tudományos Folyóirata, 1. évf. (2019) 1–2. sz. 11–124.; Ribi András: *A magyarországi rendtartomány története a konstanzi zsinattól a középkor végéig, különös tekintettel a fehérvári konventre*. A Magyar Máltai Szeretetszolgálat Tudományos Folyóirata, 1. évf. (2019) 1–2. sz. 125–171.; uő: *A fehérvári kereszties konvent története: Preceptorium, hiteleshely, ispotály a késő középkorban (1390–1543)*. Székesfehérvár, 2021.

² Ribi: *A magyarországi rendtartomány*, 131–133.; uő: *Johanniták vagy keresztiesek? A fehérvári konvent tagjai a középkor végén*. In: Kis Iván – Kozák-Kígyóssy Szabolcs László – Veres Kristóf György – Veszprémy Márton (szerk.): *Fiatal történeszek dolgozatai a középkori Magyarországról és Európáról*. Micae Mediaevalis 8. Budapest, 2019. 82–84.; uő: *A fehérvári kereszties konvent története*, 18–19., 163.

³ Hunyadi: *A johanniták Magyarországon*, 29.

rendi nívuma volt. A johannita perjelségek (*prioratus*), illetve a templomos tartományok (*provincia*) kötötték össze hatékony módon a rendek központjait a nagy földrajzi távolságban lévő adminisztratív alapegységekkel, a *preceptorium*okkal.⁴ Az első johannita tartományi káptalanra 1123-ban került sor,⁵ de ez még közel sem a frissen önállósodott (1114) intézmény egészét hívta össze egy közös fórumra, jöllehet az első tartományi tisztségviselőt innen ismerjük.⁶ Az első generális káptalant csak évtizedekkel később, 1176–1177-ben hívta össze Josbert, a johannita (nagy)mester,⁷ de az európai rendtagok részvétele csak az 1180-as években vált rendszeressé.⁸ Kérdezhetjük: hogyan tartották a kapcsolatot az eltelt bő fél évszázad alatt? Leginkább Mohamed ment a hegyhez, azaz a rend (nagy)mestere látogatott időnként Jeruzsálemből az európai rendtartományokba, hogy utánpótlást toborozzon, a *preceptorium*ok jövedelemezőségét javítsa, s nemegyszer diplomáciai missziókat teljesítsen. Ebben egyébként a templomosok jártak elől, hiszen már 1128–1129-ben útnak indult a rendi előjáró,⁹ míg az első johannita „vizitációkra” csak 1140-ben, illetve 1157-ben került sor.¹⁰

A johannita (nagy)mester tehát vagy személyesen, vagy a rendi vezérkaron keresztül tarthatta a kapcsolatot a tartományi vezetőkkel, illetve az 1180-as évektől a generális káptalan adott lehetőséget a találkozásra, ahol az utóbbiak bizonyos rendszerességgel megjelentek. Fontos ugyanakkor rámutatni, hogy ekkortájt, Cast de Murols (1171–1172) mesteri hivatalviselése idején egy új szervezeti forma, a nagyperjelség is megjelenik a rendi struktúrában.¹¹ A nagyperjelségek kialakulásának, működésének alapos feldolgozásával még adós a történettudomány, amire már a téma több kutatója is rámutatott.¹² Nem világos, hogy miért éppen az adott perjelségek kaptak közös előjárót, míg az adott régióban mások mentesültek a jobb híján középvezetőknek tekinthető előjárók felügyeletétől. Egyes vélemények szerint ez a rendi adók hatékonyabb összegyűjtését szolgálta,¹³ de a meggyőző bizonyítékkal egyelőre adós a szakma. Abban azonban erős konszenzus alakult ki, hogy az 1206-os, Margatba összehívott generális káptalan, illetve az ott összeállított statútumok fontos mérföldkövet

⁴ Riley-Smith, Jonathan: *Templars and Hospitallers as professed religious in the Holy Land*. Notre Dame, 2010. 47.

⁵ Forey, Alan: *The military orders: from the twelfth to the early fourteenth centuries*. Basingstoke, 1992. 155.; Riley-Smith, Jonathan: *Toward a history of military-religious orders*. In: Borchardt, Karl – Jaspert, Nikolas – Nicholson, Helen J. (eds.): *The Hospitallers, the Mediterranean and Europe: Festschrift for Anthony Luttrell*. Aldershot, 2007. 276–277.

⁶ Riley-Smith, Jonathan: *The Origins of the Commandery in the Temple and the Hospital*. In: uő: *Crusaders and Settlers in the Latin East*. Farnham, 2008. 5.

⁷ ... *de comuni et concordii voluntate et assensu fratrum tocius mei presentis capituli generalis*. Vö. Burgtorf, Jochen: *The Central Convent of Hospitallers and Templars: History, Organization, and Personnel (1099/1120–1310)*. Leiden–Boston, 2008. 52.; Riley-Smith, Jonathan: *The Knights Hospitaller in the Levant, c.1070–1309*. Houndmills – New York, 2012. 76.

⁸ Riley-Smith, Jonathan: *The Structure of the Orders of the Temple and the Hospital in c. 1291*. In: uő: *Crusaders and Settlers in the Latin East*. Farnham, 2008. 135.

⁹ Majd 1138–1139-ben, illetve 1149-ben. Riley-Smith: *The Origins of the Commandery*, 5.

¹⁰ Riley-Smith: *The Origins of the Commandery*, 5.

¹¹ Riley-Smith, Jonathan: *The Knights of St John in Jerusalem and Cyprus, c. 1050–1310*. London, 1967. 366–371.; Riley-Smith: *The Structure of the Orders*, 134.

¹² Luttrell, Anthony: *The Hospitaller Province of Alamania to 1428*. In: Nowak, Zenon Hubert (ed.): *Ritterorden und Region: Politische, soziale und wirtschaftliche Verbindungen im Mittelalter. Ordines Militares. Colloquia Torunensia Historica 8*. Toruń, 1995. 22.

¹³ Sire, Henry J.: *The Knights of Malta*. New Haven, 1994. 104.

jelentettek a johanniták rendi hierarchiájának kialakításában és stabilizálásában.¹⁴ Még akkor is, ha a johannita marsall és a Konvent 1299-ben megfogalmazott véleménye szerint Portugáliai Afonso (1203–1206) nagymesteri hivatalával fizetett azért, mert a generális káptalant a Jeruzsálemi Királyság területén kívülre hívta össze.¹⁵ A történetek tanulsága még fontosabb: a nagymester nyílt konfliktusba került saját rendjének előjáróival. A vélhetően erős akaratú vezető parancsát a Konvent előjárói megtagadták, mire Afonso 1206 szeptemberében lemondott és visszaindult Európába.¹⁶ A (nagy)mester és a Konvent közötti súlyos feszültség nem a 13. század elején tört először a felszínre. A vezérkar első nyílt harca már Assailly-i Gilbert (1163–1169/71) mestersége idején fellángolt. A nagymester az Egyiptom ellen szerveződő kereszties hadjáratra készülve majdnem anyagi csődbe vitte saját rendjét. Gilbert ugyan lemondott, amit a Konvent nem fogadott el, azzal érvelve, hogy a nagymester *resignatio*ja csak akkor érvényes, ha azt a pápa is jóváhagyja.¹⁷ Ennek ismeretében egészen sajátosan értelmezhetőek a margat-i statútumok. Míg látszólag a rendi konstitúció megszilárdulásának vagyunk tanúi, valójában a rendi vezetés a saját és a generális káptalan súlyát kezdte el növelni, megalapozva egy hosszú távú folyamatot, amely a nagymesteri hatalommal szembeni – modern kifejezéssel élve – fékek és ellensúlyok rendszerét alakította ki.

Ezekhez jó ideje nem is kellett hozzányúlni, amire részben utal az a tény, hogy Margat után egészen az 1260-as évek elejéig nem hívták össze generális káptalant.¹⁸ Annak ellenére sem, hogy a rend komoly krízishelyzetekben ment keresztül: akár a tragikus gázai csatára¹⁹ gondolunk vagy akár az ún. Szent Szabbász háborúra,²⁰ amelybe a lovagrendek is belekeveredtek. Ugyanakkor 1262 és 1270 között szinte évente hívták össze a johannita generális

¹⁴ Tipton, Charles: *The 1330 Chapter General of the Knights Hospitallers at Montpellier*. Traditio, vol. 24. (1968) 295.; Burgtorf: *The Central Convent*, 81., 118.; Bonneaud, Pierre: *The Hospitallers of Rhodes and their vow of poverty in the 15th century (1420–1480)*. Imago Temporis, vol. 7. (2013) 302.; Luttrell, Anthony: *Afonso of Portugal, Master of the Hospital: 1202/3–1206*. In: Edgington Susan B. – Nicholson, Helen J. (eds.): *Deeds Done Beyond the Sea: Essays on William of Tyre, Cyprus and the Military Orders Presented to Peter Edbury*. Farnham, 2014. 200.

¹⁵ Delaville le Roulx, Joseph (ed.): *Cartulaire général de l'ordre des Hospitaliers de Saint-Jean de Jérusalem*. 4 vols. Paris, 1894–1906. 4462. sz. Erről azonban nem tesz említést a *Cronica magistrorum defunctorum* (In: Dugdale, William (ed.): *Monasticon Anglicanum*. Vol. VI:2. London, 1830. 796.), és Burgtorf szerint az ok puszta az volt, hogy az 1202-es földrendés során az akkori johannita központ súlyosan megsérülhetett. Burgtorf: *The Central Convent*, 117.

¹⁶ Luttrell: *Afonso of Portugal*, 200–201.

¹⁷ Murray, Alan V.: *The Grand Designs of Gilbert of Assailly. The Order of the Hospital in the Projected Conquest of Egypt by King Amalric of Jerusalem (1168–1169)*. Ordines Militares. Colloquia Torunensia Historica, vol. 20. (2015) 19.

¹⁸ Néhány évig tartotta magát Judith Bronstein elmélete, miszerint 1225-ben is tartottak egy generális káptalant Tarsusban, de Burgtorf meggyőzően bizonyította, hogy ez valójában egy európai tartományi káptalan volt, azaz még csak nem is Tarsusba hívták össze. Lásd: Bronstein, Judith: *The Hospitallers and the Holy Land: Financing the Latin East, 1187–1274*. Woodbridge, 2005. 13., 79–80.; Burgtorf: *The Central Convent*, 184. Vö. Riley-Smith: *The Knights Hospitaller in the Levant*, 119. Burgtorf (*The Central Convent*, 9.) ugyanakkor felveti annak lehetőségét, hogy az első ismert, 1262-es káptalanon az 1258 és 1261 között született statútumokat is írásba foglalták. E mellett érvel Riley-Smith (*The Knights Hospitaller in the Levant*, 119.) is, bár valamelyest korábbra datálja a feltételezett generális káptalanokat.

¹⁹ Legutóbb lásd: Hunyadi Zsolt: *Az elfeledett gázai csata: La Forbie (1244)*. In: Pósnán László – Veszprémy László (szerk.): *Elfeledett háborúk: középkori csaták és várostromok, 6–16. század*. Budapest, 2016. 65–78.

²⁰ Legutóbb lásd: Sarnowsky, Jürgen: *Die Ritterorden und der Krieg von St. Sabas*. Ordines Militares – Colloquia Torunensia Historica, vol. 17. (2012) 69–80.

káptalant, és a század végéig összesen tizenhárom általános gyűlésről vannak adataink.²¹ Ráadásul az 1262-es generális káptalan statútumai a margatiakkal összemérhető jelentőséggel és hosszú távú következményekkel bírtak.²² A változások szele kifejezetten erősnek bizonyult. Az évtized végére egy új, regionális alapokon szerveződő rendi intézmény kezdett tettet ölteni: az ún. *nyelv*-ek (*linguae, langues, nationes*) rendszere.

A *nyelv*-ek létezéséről az első kézzelfogható adatunk 1268-ból származik,²³ de túlzás lenne azt a látszatot kelteni, hogy az intézmény pontos eredetét, kialakulásának folyamatát ismernénk, bár 1283-ra már biztosan működtek.²⁴ A kutatás hosszú időn keresztül a 13. század legvégére (1293–1297), illetve a 14. század elejére tette a hét *nyelv*²⁵ kialakulását, és a johannita intézményrendszerben többnyire a nagyperjelségek szerves folytatásaként értelmezte.²⁶ Az eltérő vélemények ellenére abban egyetértés alakult ki, hogy az egyes regionális egységek képviselői (*pillerius*) – akiknek a központi egységben tartózkodók szállását (*auberge, hospitia*) és ellátását (*stagia*) is meg kellett szerveznie – a Konvent tagjaivá lettek. Ez a folyamat már a ciprusi időszakban (1291–1309) elkezdődött, de csak Rodoszon teljesedett ki,²⁷ ahol a *Lovagok utcájában* mai is állnak ezek az *auberge*-k. Már első pillantásra is feltűnő, hogy a hét *nyelvből* három a Francia Királyság területén található *preceptorium*okat képviselte, de ez a helyzet könnyen magyarázható azzal, hogy az adminisztratív egységek számának arányában alakították ki a képviseleti rendszert. A három „francia” nyelv tette ki ugyanis a rendi tagság 42–51%-át, és a 13. század végétől közel nyolc évtizeden keresztül provanszál mestert választottak a rend élére.²⁸ Ugyanakkor könnyen lehet, hogy az 1260-as években elindult rendi reformok erősödtek fel, részben a Szentföld elvesztésének okán. Ennek világos jele, hogy a Konvent egyre komolyabb beleszólást kért a rendi döntésekbe, sőt a nagymester személyének kiválasztásába is. Modern terminológiával ezt alapvetően lobbitevékenységként lehetne leírni, amely vélhetően a pillanatnyi vagy éppen változó erőviszonyokat képezte le. Talán ennek tudható be, hogy pl. míg a Német nyelv (*Lingua Alemanie*), illetve képviselője a 13. század legvégén kifejezetten befolyásosnak tűnt a Konvent tevékeny-

²¹ Bronstein: *Hospitallers and the Holy Land*, 62., 79., 142., 144.; Riley-Smith: *The structure of the orders*, 142.

²² Cachia, Stefan: *Perceptions of Poverty: A Hospitaller Approach*. Proceedings of History Week, (2009) 62.; Hunyadi: *A johanniták Magyarországon*, 28–29.

²³ *Cartulaire* 3308. sz. Hugh Revel nagymester levelében a rend 7 régióját nevezte meg. Vö. Sire: *The Knights of Malta*, 101.; Riley-Smith: *The Knights Hospitaller in the Levant*, 129.

²⁴ Riley-Smith: *The Knights Hospitaller in the Levant*, 129.

²⁵ A 8. nyelv csak 1462-ben jött létre, amikor Portugália és Kasztília–León kivált a *Hispan* nyelvből. Borchardt, Karl: *National Rivalry among Hospitallers?: The Case of Bohemia and Austria, 1392–1555*. *Medievalista*, vol. 30. (2021) 206.

²⁶ Vö. Tipton: *The 1330 Chapter General*, 294.; Forey: *The military orders*, 158.; Borchardt: *National Rivalry among Hospitallers*, 206.; O'Malley, Gregory: *The Knights Hospitaller of the English Langue, 1460–1565*. Oxford – New York, 2005. 12.

²⁷ Brincat, Joseph M.: *The Languages of the Knights: Legislation, Administration and Diplomacy in a Multilingual State (14th–16th centuries)*. In: Kurbalija, Jovan – Slavik, Hannah (eds.): *Language and Diplomacy*. Malta, 2001. 261.

²⁸ Sire: *The Knights of Malta*, 36.; O'Malley: *The Knights Hospitaller*, 318.

ségében,²⁹ addig az 1340-es évekre szinte teljesen kiszorult a fősodorból,³⁰ és csak az 1420-as évekre nyerte vissza jelentőségét a rendi vezetésben.³¹

A vezérkarban és talán a rend egészében is érzékelhető változásokra egyértelműen utal a tény, hogy a 14. század első éveiben évente tartottak generális káptalant, mégpedig Cipruson. Az egyetlen, a nagymester által 1300. augusztus 1-re, Avignonba összehívott gyűlést a Konvent tagjai azzal az indokkal vétőzták meg, hogy a mester csak velük egyetértésben tehet ilyen kezdeményezést.³² A rend központja néhány évvel később, 1309-re Ciprusról Rodoszra költözött, és Fulque de Vilaret (1305–1317×1319) nagymester a pápa által kezdeményezett keresztes hadjáratra szánt forrásokat is a – korábban görög fennhatóság alatt álló – sziget elfoglalására költötte. Az új központban 1310-ben tartották az első generális káptalant, amely talán az első igazán összrendinek mondható gyűlés volt.³³ 1314-ig évente összegyűltek a rend tagjai, ezt követően azonban egy évtizedig (1324-ig) nem került sor újabb rendi gyűlésre. A vélhetően autokratikus módon irányító nagymester több ízben is nem pusztán összeütközésbe került a Konventtel, de a johannita előljárók puccsot is szerveztek ellene, sőt, „ellenmestert” választottak. XXII. János pápa (1316–1334) azonban nem erősítette meg hivatalában az „ellenmestert”, és Fulque-t tekintette legitim vezetőnek, de – érzékelve a renden belüli feszültséget – csak azért helyezte vissza hivatalába, hogy az „önszántából” lemondhasson.³⁴

A renden belüli személyi konfliktusok, a Szentföld visszaszerzésének (*recuperatio*) egyre távolabbra kerülő reménye, a pápák avignoni fogsága és a templomos rend feloszlata jelentős belső feszültségeket támasztott a johanniták körében. A rend komoly erőfeszítéseket tett, hogy hozzájáruljon a keresztes eszme újraélesztéséhez, és renomójuk javítására rendszeresen követeket delegáltak a pápai udvarba.³⁵ A „megörökölt” templomos *preceptoriumok* több régióban is átrendezték a birtok- és jövedelmi viszonyokat, amire reagálva a johanniták új perjelségeket szerveztek. Sőt, az újra összehívott generális káptalanok³⁶ egyikén (1337) dönthettek arról, hogy a templomos javak átvételének következményeit vizitáció révén mérik fel. Ennek során például az angol perjel 1338-ban 121 napot töltött vizitációval,

²⁹ Sire: *The Knights of Malta*, 105.; Luttrell: *The Hospitaller province of Alamania*, 28.

³⁰ A német *pillerus* volt az egyetlen, aki nem kapott konkrét hivatalt a Konventban. Tipton: *The 1330 Chapter General*, 296.; Sire: *The Knights of Malta*, 195–196.

³¹ Valentini, Roberto: *Un capitolo generale degli Ospitalieri di S. Giovanni tenuto in Vaticano nel 1446*. Archivio Storico di Malta, vol. 7. (1936) 135.; Sarnowsky, Jürgen: *Der Konvent auf Rhodos und die Zungen (lingue) im Johanniterorden (1421–1476)*. In: Nowak, Zenon Hubert (hrsg.): *Ritterorden und Region – politische, soziale und wirtschaftliche Verbindungen im Mittelalter. Ordines militares – Colloquia Torunensia Historica 8*. Toruń, 1995. 54–55.; uő: *Macht und Herrschaft im Johanniterorden des 15. Jahrhunderts: Verfassung und Verwaltung der Johanniter auf Rhodos (1421–1522)*. Vita regularis 14. Münster 2001. 147.; uő: *The Convent and the West: visitations in the order of the Hospital of St John in the fifteenth century*. In: Borchardt, Karl – Jaspers, Nikolas – Nicholson, Helen J. (eds.): *The Hospitallers, the Mediterranean and Europe: Festschrift for Anthony Luttrell*. Aldershot, 2007. 152.

³² Vö. Burgtorf: *The Central Convent*, 113., 131.

³³ Burgtorf: *The Central Convent*, 147.

³⁴ Sire: *The Knights of Malta*, 29.

³⁵ Vö. Tommasi, Francesco: *Giovanniti al servizio dei papi (secc. XIII–XIV in.)*. In: Jossierand, Philippe – Oliveira, Luís F. – Carraz, Damien (dir.): *Élites et ordres militaire au Moyen Age*. Madrid, 2015. 293–319. Ennek templomos párhuzamaira lásd: Borchardt, Karl: *Die Templar an der römischen Kurie im 13. Jahrhundert: ein Netzwerk?* Ordines Militares. Colloquia Torunensia Historica, vol. 20. (2015) 25–38.

³⁶ Burgtorf: *The Central Convent*, 147.

házként nagyjából három napot, és részletes jelentést készített a perjelség általános, mindenekelőtt pénzügyi helyzetéről.³⁷ A perjelek alapfeladata volt saját tartományuk *preceptorium*ainak vizitációja, eleinte évente, amelyek során rendszeresen magát a tartományi káptalant is elnökölték.³⁸ A 14. század második felétől jellemzően három-négy évente került sor perjeli vizitációra, aminek következtében a tartományi káptalanok összehívására is ritkábban került sor.³⁹

Ez utóbbi ritmust látszanak követni a generális káptalanok a 14. század első felében: 1324 és 1344 között hét általános gyűlést tartott a rend. Ezt követően azonban látványosan megritkult ezen intézmény működtetése: közel negyedszázados hiátus után 1367-ben, majd 1379/80-ban gyűltek össze a rendtagok, s ez utóbbi káptalan már az egyházszakadás jegyében zajlott. A szkizma idején mindössze négy generális káptalant hívott össze a rend, ha ide számítjuk az „ellenmester” Riccardo Caracciolo által Nápoly közelébe összehívott általános gyűlést (1384) is.⁴⁰ Ez persze nem azt jelenti, hogy a rendi vezérkar ne tárgyalt volna fontos kérdéseket két generális káptalan között, aminek ékes bizonyítéka a magyar–szlavón perjelség hovatartozásának, illetve a perjeli méltóság betöltésének kérdése.⁴¹ A szkizma felszámolását követően 1422 és 1522 között összesen huszonkét generális káptalan összehívására került sor, egyre rendszeresebbnek tűnő keretek között, átlagosan három–hat évente.⁴² Abban is egységessé vált a rendszer, hogy két római kitérőtől (1446, 1466/7)⁴³ eltekintve minden generális káptalant Rodoszon tartottak. A rend késő középkori történetében mindkét római tanácskozás kifejezetten fontosnak bizonyult. Itt született meg az a döntés, mely szerint rendszeres időközönként kell generális káptalant tartani, illetve a *nyelvek* közötti hatalmi harc is ekkor újult ki,⁴⁴ amelynek legfontosabb következménye a Konventen belüli szavazati arányok megváltoztatása lett. Sőt, ettől az időszaktól erősödött fel a vizitációk jelentősége a

³⁷ Forey: *The military orders*, 167.; O'Malley: *The Knights Hospitaller*, 60.

³⁸ Bronstein: *The Hospitallers and the Holy Land*, 9.

³⁹ Sarnowsky: *The Convent and the West*, 154. Erre a magyar–szlavón perjelség is bizonyítékul szolgál. Hunyadi: *A johanniták Magyarországon*, 78–79.

⁴⁰ 1383, 1384, 1410, 1420. Vö. Sarnowsky, Jürgen: *The Oligarchy at Work. The Chapters General of the Hospitallers in the XVth Century (1421–1522)*. In: Balard, Michel (dir.): *Autour de La Première Croisade. Actes Du Colloque de La Society for the Study of the Crusades and the Latin East, Clermont-Ferrand, 22–25 Juin 1995. Série Byzantina Sorbonensia 14*. Paris, 1996. 268.; Burgtorf: *The Central Convent*, 147.; Hunyadi Zsolt: *Törésvonalak: a johannita magyar–szlavón rendtartomány a szkizma idején*. In: Kincses Katalin Mária (szerk.): *Hadi és más nevezetes történetek*. Budapest, 2018. 218–219.

⁴¹ 1373. november 22. (A1427.) AOM 347. fol. 51r–v. Kiadása: Hunyadi: *The Hospitallers in the Medieval Kingdom*, Appendix B, № 49. Hunyadi: *Törésvonalak*, 216–217. Az 1427-től kiújuló vita részleteire lásd: Ribí: *A magyarországi rendtartomány*, 129–130.; uő: *A fehérvári keresztes konvent története*, 17–19.

⁴² Sarnowsky: *The Oligarchy at Work*, 268.; Burgtorf: *The Central Convent*, 147.

⁴³ Vö. Valentini: *Un capitolo generale*, Sire: *The Knights of Malta*, 36.; Sarnowsky: *Der Konvent auf Rhodos*, 54.

⁴⁴ Sire: *The Knights of Malta*, 121.; Luttrell: *The Hospitaller province of Alamania*, 35.; Sarnowsky: *Der Konvent auf Rhodos*, 50., 55.; uő: *The Oligarchy at Work*, 269–270.; uő: *Macht und Herrschaft*, 149. O'Malley: *The Knights Hospitaller*, 77.; Sarnowsky: *The Convent and the West*, 161.; Cachia: *Perceptions of Poverty*, 63. Bonneaud: *The Hospitallers of Rhodes*, 309.

rend európai perjelségeiben,⁴⁵ mi több, a magyar–szlavón perjelségről folyó vita is tovább gyűrűzött.⁴⁶

A rekonstrukció ezen pontján ugyanakkor elemi kérdések vetődnek fel: mitől függött és mi volt a jelentősége annak, hogy egy adott perjelség melyik *nyelv*hez tartozott? Az irányítás és a rendi adók beszédese szempontjából indifferens, hiszen mindenképpen a nagymester és a generális káptalan nevezte ki a tartományi vezetőket, sőt, többnyire a *preceptor*okat is. Az adók végül mind a rend kincstárába kerültek, függetlenül attól, hogy melyik régióból fizették be az adott summát. Annak sem volt jelentősége, hogy melyik *nyelv*-hez tartozva fizetett egy adott perjelség, mert nem egy adott, kirótt összeget osztottak több nagyobb vagy kisebb részre. A rendi adók kirovásánál az egyes perjelségek jövedelmezőségét egyenként vették figyelembe, és ennek alapján alakult ki a végösszeg.⁴⁷ Ezzel szemben világosan kitapintható, hogy a 14. század első harmadától egyre nagyobb jelentősége lett annak, hogy a Konvent tagjai milyen arányban képviselik saját *nyelv*üket a rendi döntéshozatalban. 1373-at követően, amikor hetvennyolc év után megszakadt a provanszál nagymesterek sora, komoly hatalmi harc kezdődött annak érdekében, hogy a nem francia *nyelvek* növeljék befolyásukat a rend vezérkarában. Innen nézve a magyar–szlavón perjelségről szóló vita is más fényben tűnik fel. A Ribí András által felfedezett 1466-os olasz nyelvű levelezés⁴⁸ értelmezési horizontját sem szakítanám el attól a küzdelemtől, amely a rendi vezetésben a szavazati arányok kérdésében zajlott. Saját korábbi szóhasználatomat is átfogalmaznám, hogy ti. a magyar–szlavón rendtartomány melyik *nyelv*hez „csatlakozott”.⁴⁹ Helyesebb úgy feltenni a kérdést, hogy „hova sorolták” a perjelséget. Mert bármilyen kevés adót fizetett is be a tartomány, a szavazásoknál, illetve a nagymester-választásnál komoly jelentősége lehetett a mérleg nyelvének is, függetlenül attól, hogy személyesen vagy *procurator*ok révén képviseltették magukat a generális káptalanokon.

A magyar–szlavón (vránai) perjelség „hovatartozása” a rodoszi másolati könyvekben

1330–1365	Lingua Italie ⁵⁰
1374–1386	Lingua Italie
1389–1400	Lingua Alamanie
1401–1438	Lingua Italie
1437–1445	–
1446	Lingua Italie
1447–1459	Lingua Alamanie
1460–1466	Lingua Italie
1467–1471	Lingua Alamanie
1472–1510	Lingua Italie

⁴⁵ Sarnowsky: *The Convent and the West*, 153–154. A régióba, illetve a magyar–szlavón perjelségbe küldött vizitációkról nagyon alapos áttekintést ad Ribí: *A magyarországi rendtartomány*, 130., és uő: *A fehérvári kereszties konvent története*, 18–19.

⁴⁶ Ribí: *A magyarországi rendtartomány*, 133.; uő: *A fehérvári kereszties konvent története*, 19.

⁴⁷ Vö. Hunyadi Zsolt: *Adalékok a johannita magyar–szlavón (vránai) perjelségre kirótt rendi adók kérdéséhez*. Acta Historica. Acta Universitatis Szegediensis, 116. (2002) 35.

⁴⁸ Ribí: *A magyarországi rendtartomány*, 133.; uő: *A fehérvári kereszties konvent története*, 19.

⁴⁹ Hunyadi: *A johanniták Magyarországon*, 29.

⁵⁰ 1358-ban közös *procurator* képviselte *Alamania* és *Bohemia* perjelségével.

A fentiek fényében meggyőződésem, hogy a magyar tartomány johannitái, bár sok szempontból eltávolodtak a rodoszi központtól,⁵¹ a rend egészének (kánon)jogi értelemben továbbra is részei maradtak. Az erre vonatkozó érveimet azonban már egy másik tanulmány gondolatmenetére tervezem felfűzni.

ZSOLT HUNYADI

Convent, General Chapter, Priors: The “Network” of the Knights Hospitaller in the Middle Ages

An important development for the highly centralized military orders in the 12th century was the formation of provinces. By the middle of the 13th century, hundreds of preceptories had been established across Europe and the Holy Land, and the leadership of the orders had to maintain close contact with them. It was done predominantly through the general chapter, modeled after the organization of the Cistercian order. It was the most important decision-making body of the military orders, including the Knights Hospitaller, where the leaders of the provinces (priors, provincial masters) could represent their administrative units in the province. This study examines the institution of the general chapter of the Knights Hospitaller, its purpose of counterbalancing the power of the Grand Master, and the transformation of this decision-making body in the late Middle Ages. In the period between the 12th and 16th centuries, the general chapter of the Knights Hospitaller convened at irregular times, mostly to appoint the leaders of the order, levy taxes, and discuss disciplinary issues. By the 15th century, two important changes had been introduced. First, from the middle of the century, convening the general chapter was included in the regulations of the order, second, it became obvious that these meetings became grounds of the constant political conflicts within the order. The influence of certain tongues (lingua) changed significantly over time, and the new power balance was represented at these meetings. In light of this information, the “affiliation” of the Hungarian-Slavonian priory can also be reassessed.

⁵¹ Az elszakadás/önállósodás hipotézisét lásd: Ribi: *A magyarországi rendtartomány*, 131–133.; uő: *Johanniták vagy keresztetek?* 82–84.; uő: *A fehérvári keresztetes konvent története*, 18–19., 163.

KOVÁCS ATTILA

A kazár és a magyar törzsszervezet összevetése

A szakrális és a kettős uralmi rendszer kérdésének új megközelítése

A szakrális és a kettős uralmi formát sokáig egymás szinonimáinak tekintették a történeti kutatásban. Ezt alapvetően Czeglédy Károly kutatásai nyomán a nemzetközi szakirodalom is sokáig vallotta. A hazai kutatásban többé-kevésbé egyetértés uralkodott abban a tekintetben, hogy a magyar törzsszövetségben – kazár hatásra – szakrális kettős uralmi rendszer létezett, és annak pontos másaként funkcionált őseink törzsszövetségében. Czeglédy úgy vélekedett, hogy a magyar törzsszövetség ezt az uralmi formát teljes egészében átvette a kazároktól, akikre ez a fajta rendszer közvetlenül a türköktől hagyományozódott át.

Szerinte a nomád népek körében kialakult szakrális kettős uralmi rendszert több kritérium alapján lehet a legjobban jellemezni, melyek, legalábbis a kazár esetben, a következők:

1. A szakrális uralkodó mellett – akit különböző vallási előírások kötnek, és bizonyos tevékenységekben korlátozva van – szükségszerűen felbukkan egy második uralkodó, aki a tényleges politikai hatalmat gyakorolja.
2. A kagán és a helyettes uralkodó különböző méltóságnévet visel.
3. A kazár kagán beiktatása előre meghatározott procedúra révén történik, amelynek kultikus elemei is vannak, és amelynek egyik aspektusa az uralkodás idejét meghatározó beiktatási ceremónia.
4. A kazár kagán mint szakrális uralkodó a kozmikus rend felelőse.¹

Egy második uralkodó hatásköre és hatalma olyan ütemben és mértékben növekedett, ahogy a kagán fokozatosan eltávolodott a köznapi ügyintézésről, és ahogy a szakralitást kísérelő tabuknak köszönhetően kiszorult a tényleges hatalomgyakorlásból.

A kazároknál a szakrális kettős uralmi forma jellegéről a muszlim források részletesen beszámolnak.² Például Ibn Fadlán szerint: „A kazárok királya, akit *kháqán*nak hívnak, csupán minden négy hónapban egyszer jelenik meg, távol tartva magát a néptől. Ő a nagy *kháqán*, a helyettesét pedig *kháqán bégnek* nevezik. Ő az, aki vezeti és irányítja a csapatokat, ő irányítja az ország ügyeit, s tartja kézben azokat. Ő jelenik meg nyilvánosan, s ő irányítja a hadjáratokat. Neki engedelmeskednek a szomszédos királyok. Minden nap alázatosan megjelenik a nagy *kháqán* előtt [...] Van neki [azaz a *kháqán bégnek* – K. A.] egy helyettese, akit *kundur khákánnak* neveznek, s az utóbbinak is van egy helyettese, akinek *Dzsáwsíghr* a neve. A nagy király [vagyis a *kháqán* – K. A.] szokása az, hogy soha nem ad audienciát az embereknek, nem intéz hozzájuk beszédet, és csupán az járul elébe, akit említettünk [...] Ha

¹ Czeglédy Károly: *A szakrális kettős királyság a steppei népeknél*. Magyar Nyelv, 20. évf. (1974) 1. sz. 11–17.

² Erre lásd Maszúdi, Isztahri, Ibn Hauqál és a többi muszlim szerző beszámolóit részletesen, Kmoskó Mihály fordításában a Kmoskó I/1 és Kmoskó I/2 kötetben (szerk.: Zimonyi István).

ez a nagykirály kilovagol, akkor az egész sereg kivonul a kíséretében, s közte és a lovas kíséret között egy mérföld távolság van [...] Királyainak uralkodási ideje negyven esztendő. Ha akár-csak egy nappal is meghaladja ezt az időt, akkor az alattvalói és kísérete megölik őt, mondván: »Az értelme megfogyatkozott és az ítélőképessége odavan.«³

A kazár kettős uralmi formával Györffy György, Czeglédy Károly és Kristó Gyula is foglalkozott. A magyar szakirodalomban évtizedeken átívelő vita alakult ki arról, hogy a magyar törzsszövetség vezetői közül ki volt a *kündü*, illetve a *gyula* cím birtokosa. A kérdés alapvető fontosságú, így nagyívű koncepciók születtek a források információinak, illetve a különböző steppei népek hatalmi berendezkedésének analógiás felhasználásával.⁴ Annyit szükséges csak megjegyeznünk, hogy az analógia alapját a muszlim források képezik, leginkább Ibn Ruzta és Gardézi munkája. Ezen forrásokban a magyar törzsszövetség ismertetésekor azt találjuk, hogy a magyarok *künde* címet viselő fejének tekintélyes haderő áll rendelkezésére, de a tényleges ügyeket a *gyula* címet birtokló vezérük intézi, és a magyarok neki engedelmeknek a hadászat és minden más dolog tekintetében.

A magyar és a kazár rendszer azonosságát Róna-Tas András vonta kétségbe, öt pontban vázolja ellentéteit.⁵ Elsőként megállapítja: „Ahol szakrális királyság van, ott kettős királyság is van, de ahol két vezető van, ott nincs okvetlenül szakrális királyság.”⁶

Másodjára cáfolja azt a magyar kutatók körében népszerű elméletet, hogy a kettős szakrális királyság bizonyítéka lenne egy bizánci forrás, nevezetesen György barát krónikájának folytatása. Itt olvashatjuk, hogy a császár követe a magyarok két fejével, Árpáddal és Kurszánnal tárgyalja meg a hadjáratot. Róna-Tas szerint Kurszán több forrásban is szerepel mint olyan kiemelkedő személy, aki hadjáratokat vezet nyugatra, és akinek a Kárpát-medence elfoglalásában oroszlánrésze volt. Ugyanakkor leszármazottai a későbbiekben sehol nem jelennek meg, és a nemzeti hagyomány sem vitte tovább Kurszán nevét és tetteit. Ebből arra következtet, hogy Kurszán Árpád öccse volt, azaz a magyar törzsszövetség irányítása valójában egy kézben – mégpedig Árpádéban – volt. Tehát a vezető funkciók családon belül öröklődtek, így a magyarok esetében nem beszélhetünk kettős uralmi berendezkedésről. Kurszán forrásokból való eltűnését az is magyarázza, hogy az Árpád-leszármazottak 950 körül a bizánci császárral (aktuálpolitikai megfontolásokból) csak a fontos személyeket ismertették, a többiekéről hallgattak.

³ Simon Róbert: *Ibn Fadlán. Beszámoló a Volgai Bolgárok földjén tett utazásáról*. Budapest, 2007. 101–105.

⁴ Munkámat 2015-ben küldtem el az Aetas szerkesztőségébe. Ezt követően született egy rendkívül alapos szakirodalmi összefoglalás a *kündü* és *gyula* hazai megítélését illetően, amely a kiterjedt hazai kutatásokat és az azt követő terjedelmes vitát közérthetően és precízen foglalja össze: B. Szabó János – Sudár Balázs: *Kende és Gyula? A magyar kettős fejedelemség teóriájától a forrásokig*. Századok, 153. évf. (2019) 5. sz. 927–948. Ezen munkával csak utólagosan tudtam foglalkozni. Így tanulmányomban a fő sarokpontokra koncentrálok, és csak a téma alakulásának megértése szempontjából elengedhetetlen alapkérdéseket említem a főszövegben. Pár oldallal később pedig B. Szabó és Sudár konklúziójára is reagálok.

⁵ Először az 1996-ban megjelent tanulmányában: *A honfoglalás előzményei*. Magyar Tudomány, 103. évf. (1996) 8. sz. 923. Azért az ő logikai láncolatán indulunk el, mert a kételyt megalapozó korai kritikák között Róna-Tas András nyújtotta a legstrukturáltabb cáfolatot. Az ő tanulmányának volt a legnagyobb hatása a témáról való gondolkodás megváltozásában. Kellő terjedelmű és megfelelő mélységben tagolt érvelése alapozta meg azt a fordulatot, amely a problémakörrel kapcsolatos vizsgálatokban bekövetkezett. Egyszerűen vele a szakrális kettős uralmi rendszer tagadásában a honfoglalás előtti magyarságot illetően, viszont a hibás érvelések javítása terén és az új válaszok mögötti miértekkel kapcsolatban eltérő véleményen vagyunk.

⁶ Róna-Tas András: *A honfoglaló magyar nép*. Budapest, 1997. 269.

A hatalmi viszonyokat, az öröklési rendet és a törzsszövetségi tisztségeket illetően számos koncepció született. Györffy György elsősorban a *De administrando imperio* (a továbbiakban: *DAI*) mint kortárs forrás adataira támaszkodva úgy vélte, hogy a magyar fejedelmi családból származó informátor aktuálpolitikai okokból hallgatta el a kettős fejedelemség létét, mégpedig azért, mert akkor be kellett volna számolnia arról is, hogy a legmagasabb pozíciót, a *kündü* méltóságot Árpád előtt egy másik dinasztia tagja, Levedi birtokolta. Szerinte a muszlim források azt bizonyítják, hogy a kettős fejedelemség létezett a magyaroknál. Árpád megválasztásánál feltűnő, hogy a *DAI* Álmos és Árpád esetében nem, csak Levediről szólva említi a karizmatikus vezetők jellemzőit. Györffy érvelése szerint a magyar hagyomány viszont őrizte ezt az információt, ami némileg torzult formában bukkan fel Anonymusnál, aki azt írja: „*Cundu pater Curzan*”, ami nem lenne más, mint annak az emléke, hogy Kurszán a *kündü* méltóságot viselte.⁷ Kristó Gyula ezt kétségbe vonta, mert szerinte egy nomád társadalomban elképzelhetetlen, hogy a fiú (Árpád) tekintélyesebb legyen apjánál. Ráadásul a magyar hagyomány Álmost fejedelemnek tekinti, és ennek megfelelően legendás már a születése is. Márpedig, ha Álmos volt a törzsszövetség vezetője, azaz a *kündü*, akkor a tisztséget fia, Árpád örökölte, így Kurszán nem lehetett más, csakis a *gyula* cím birtokosa.⁸ Egyik későbbi művében Kristó részletesebben is kifejtette álláspontját, megállapítva, hogy a szakrális uralkodókra egyáltalán nem jellemző a hadjáratok személyes irányítása, márpedig Kurszánnal kapcsolatban több forrás is erre utal (904-ben egy béketárgyalás keretében rendezett lakomán ölték meg a bajorok). Álmos feláldozása továbbá szakrális tisztségével kapcsolható össze, így atyja pozícióját értelemszerűen a fia, Árpád örökölte, azaz Árpád volt a *kündü*.⁹ Utóbb Györffy azzal érvelt, hogy Árpád *gyula* tisztségére György barát krónikájának folytatása adja a bizonyítékot, amelyből megtudjuk, hogy a dunai bolgárok elleni hadjáratról a követek Árpáddal és Kurszánnal tárgyalnak. A magyar mondai hagyományból pedig Árpád vezér honfoglalásban játszott aktív közreműködése domborodik ki.¹⁰ Érdekes Vékony Gábor felvetése, aki teljesen más oldalról próbálta meg értelmezni a magyar törzsszervezet hatalmi berendezkedését.¹¹ Várady Lászlónak ugyancsak önálló elképzelése van a magyar törzsszö-

⁷ Györffy György: *Tanulmányok a magyar állam eredetéről. A nemzetségtől a vármegyéig, a törzstől az orszáig. Kurszán és Kurszán vára*. Budapest, 1959. 158–160.

⁸ Kristó Gyula: *Levedi törzsszövetségétől Szent István államáig*. Budapest, 1980. 131–144.

⁹ Kristó Gyula: *Honfoglaló fejedelmek: Árpád és Kurszán*. Szeged, 1993. 39–45., 53–72.

¹⁰ Györffy György: *Krónikáink és a magyar őstörténet. Régi kérdések- új válaszok*. Budapest, 1993. 136–149.

¹¹ Vékony úgy vélte, hogy a magyarságnál nyoma sincs a kettős fejedelemségnek a muszlim források párhuzamos helyeinek összevetése alapján. Ezt meglepve olvashatjuk, hiszen a vonatkozó muszlim forrásokban nagyon is hasonlít a kazár és a magyar törzsszervezet politikai rendszerének leírása. Vékony az *argumentum ex silentio* elvére hivatkozva azt írja, feltűnő, hogy a muszlim források nem tudnak a csatlakozott kabarokról. Vékony szerint György barát krónikájának folytatásából kiderül, hogy Árpáddal és Kurszánnal tárgyal a bizánci követ, a *DAI* leírása szerint pedig a kabarok a háborúkban élöl járnak, és a kabarok három törzse egy fejedelem alá tartozik. Ezekből az adatokból vonja le azt a következtetést, hogy a *künde* tisztséget bíró Árpád a magyarok vezetője, míg Kurszán mint *gyula* a *kabarok* feje, ezért nem lehet szó kettős fejedelemségről, szakrális fejedelemségről. A két törzsszövetség egymáshoz való viszonyáról viszont nem nyilatkozik. Lásd: Vékony Gábor: *Ké-sőnépvándorláskori rovásfeliratok a Kárpát-medencében*. Szombathely, 1987. 115–117.

vetségről,¹² Bóna István pedig abból indult ki, hogy összesen négy személy ismert a honfoglalás időszakában, így a törzsszövetségi pozíciók közöttük oszlottak meg.¹³

Az okfejtés, amely szerint Kurszán Árpád öccse lehetett, Uhrman Ivántól ered, aki kifejti, hogy Álmos rituális feláldozását figyelembe véve csakis ő lehetett a *kündü*. Így az Anonymusnál szereplő adat alapján (*Cundu pater Curzan*) arra lehet következtetni, hogy Kurszán Álmos fia volt. Álmos 895-ben bekövetkező feláldozása után idősebb fia, Árpád lett a *kündü*, míg a *gyula* pozíciót öccse, Kurszán nyerte el. Ez lehet a magyarázata annak, hogy 895 után Árpád eltűnik a forrásokból, és a hadi események kapcsán Kurszán neve bukkan fel.¹⁴

Harmadjára Róna-Tas azt az elméletet vonja kétségbe, amely a 14. századi krónikakompozíción alapul. E híradás szerint Álmost, Árpád apját megölték Erdélyben,¹⁵ ugyanis nem mehetett be Pannóniába. Neves hazai kutatók szerint ez nem más, mint a szakrális királygyilkosságra tett utalás.¹⁶ Vékony Gábor ugyanakkor Álmos feláldozását egyértelműen az egyházi szerzők kulturális nézőpontjának megjelenéseként értékeli. Szerinte itt bibliai párhuzamról van szó, és a krónikakompozíció voltaképpen Mózesrel állítja párhuzamba Álmost.¹⁷ Róna-Tas véleménye szerint azonban elképzelhetetlen, hogy Árpád a honfoglalás után szakrális okokból megölette volna apját. Ha mégis valós az Álmos feláldozásáról szóló történet, úgy azt csakis Árpád tudtán kívül, a környezetéből valaki vagy valakik teheték azzal a céllal, hogy Árpádnak kedvezzenek, talán azért, mert Árpád számára Álmos veszélyes vagy hátrányos politikai irányvonalat képviselt. A családon belüli komoly politikai feszültségre Német Lajost és fia, Karlmann szembenállását hozza fel példaként.

¹² Várady szerint Bölc Leó munkájában is egyértelmű, hogy a magyarok egy fő vezetése alatt állnak, de ez csak háborús időszakra vonatkozik. A vezető szerepet szerinte a kabarok játszották a törzsszövetségben. A *gyula* méltóságot a Nyék törzs feje tölthette be, míg Bulcsú a magyar törzs fejeként a *karha* méltóságot viselte, ami azonos rangú volt a gyulával, összességében tehát párhuzamos hatásköröket gyakoroltak. Úgy foglal állást, hogy a magyar törzsszövetségben a kabarok játszották a vezető szerepet, és a kabar vezértörzsből származhatott Álmos és Árpád (L. Várady: *Revision des Ungarn-Image von Konstantinos Porphyrogenetos*. Byzantinische Zeitschrift, 82. évf. (1989) 22–59.

¹³ Bóna úgy véli, hogy 894/95-ben még Álmos a legfőbb vezető, aki a *kündü* méltóságot tölthette be. Őt a besenyőktől elszenvedett vereség miatt szakrálisan feláldozták. Mivel a feláldozás hagyománya fennmaradt az Árpád-dinasztiában, amelyben az Álmos név sem ritka, így Álmos halálát biztosan szakrális áldozatnak tekinthetjük. Árpád és Kusán pedig hadjáratokról dönt és azokat vezet, így egyikük lehetett a *gyula*, másikuk a *horka*. Bóna István: *A magyarok és Európa a 9–10. században*. Budapest, 2000. 27–28.

¹⁴ Uhrman Iván: *Az ősmagyar kettős fejedelemség kérdéséhez*. Történelmi Szemle, 30. évf. (1988) 2. sz. 218.

¹⁵ A sokat idézett részlet kései felbukkanása miatt meglehetősen vitatott. A forráshelyre lásd: *Scriptores rerum Hungaricarum, I-II*. Edendo operi praefiut E. Szentpétery. Budapestini, 1937–1938. 287. (a továbbiakban: *SRH*)

¹⁶ A legjobb összefoglalás erre Róheim Géza munkája, amely kimerítő alaposággal tárgyalja a kérdést. Róheim kiemeli, hogy a szakrális uralkodó funkciójához számos hiedelem kapcsolódhatott. Az égi-ekkel való kapcsolattartás mellett, népének jó sorsáért is felelős volt isteni erejénél fogva, valamint a természeti csapások jelezheték szakrális képességei hanyatlását. (Róheim Géza: *A kazár nagyfejedelelem és a turulmonda*. *Ethnographia*, 28. évf. [1917] 60–64., 64–68.) Már Álmos születéséhez is totemisztikus elemek kapcsolódnak, így az Árpádok dinasztiája a totemösök földöntúli erejével rendelkezik, és biztosítja a kapcsolatot az ősökkel. A totem feláldozása megfelel a királyölésnek, amelynek célja, a szakrális erő megújítása, és az egész népre való újbóli kiterjesztése. (Róheim: *A kazár nagyfejedelelem és a turulmonda*, 77–90.)

¹⁷ Vékony: *Későnépvándorláskori rovásfeliratok a Kárpát-medencében*, 115.

Róna-Tas negyedik érve az, hogy a kettős szakrális uralmi forma kialakulásához nem állt rendelkezésre elég idő.¹⁸ Ennek folyamata ugyanis a kazárok esetében is hosszabb ideig zajlott. Itt nem voltak kimutatható türk előzmények, így az önálló belső fejlődés egy évszázadnál is hosszabb folyamat volt.¹⁹ Márpedig Árpád kazár szertartás szerint végrehajtott hatalomba iktatását követően a kazár–magyar kapcsolatok – a besenyők európai honfoglalásának következtében – hamarosan és jelentős mértékben gyengültek.²⁰

Róna-Tas ötödik érve sommásan csak annyit mond, hogy a szakrális kettős fejedelemség kialakulásának a társadalmi folyamatok sem kedveztek.²¹ Itt feltehetően arra utal Róna-Tas, hogy a honfoglalással a magyarság kiszakadt a kazár érdekszférából, és a Kárpát-medencében egy teljesen új etnikai, politikai és földrajzi közegbe került.

A ki nem fejtett gondolatsort legjobban talán Zimonyi István megfogalmazásával tudnánk megvilágítani: „A középkori Európa kialakulásának korszakait nemcsak a római világtól való távolsági különbség határozta meg [...] a római világot az erdőzónától a Kárpát-medence és a dél-orosz steppe választotta el, ami azzal járt, hogy az erdővidéken létrejövő nagyobb politikai-társadalmi képződmények nemcsak a Rómával való találkozás nyomán alakultak ki, hanem a nomádok is hatással voltak rájuk. Ennek az alternatívának jelentősége fokozatosan csökkent, miután a Nyugat-Európában kikristályosodott Mediterráneum-erdővidék modell fokozatosan kelet felé hatolva az erdőzónában a Kárpát-medencét bekebelezte a 10. század végére.”²² Golden pedig kifejezetten hangsúlyozza, hogy a krisztianizáció előtti magyar társadalomban rendkívül erősek voltak a steppei hagyományok. A saját specifikus viszonyaikra alkalmazták a nomád hatalmi berendezkedés bevált formuláit (kulturális elemekkel együtt, amelyek nagy valószínűséggel kazár mintára mennek vissza), ami szükséges volt ahhoz, hogy egy még nem átrétegzett társadalmat integráltan működtetni lehessen.²³

A magyar és a kazár törzsszervezetet tehát nem lehet egyformán a kettős szakrális uralmi formával jellemezni. Módszertani szempontból teljesen más megközelítési módra van szükség, hogy cáfolni lehessen Czeglédy konstrukcióját. Ennek kifejtésekor az egyszerűség kedvéért követem Róna-Tas érvelésének sorrendjét.

Az első megállapítása, mely szerint a szakrális királyság mindig kettős királyság, de a kettős királyság nem mindig szakrális királyság, nemigen cáfolható. Mint megjegyzi, ezt a

¹⁸ Itt kell megjegyezni, hogy az uralmi formák tekintetében Walter Pohl végzett alapos kutatásokat. Megállapítja, hogy a steppei birodalmak történetében sokszor találunk kettős uralmi formát. Így a kazároknál és a dunai bulgároknál is (akikkel a magyarok közvetlen érintkezésbe kerültek). A magyarokról azt írja Pohl, hogy a muszlim források alapján szakrális kettős fejedelemség lehetett náluk. Ezzel szembeállítja a DAI híradását, ahol szerinte már egy hármass uralmi forma került leírásra (Pohl, W.: *Die Awaren. Ein Steppenvolk in Mitteleuropa 567 bis 822 n. Chr.*, München, 1988. 293–300.)

¹⁹ Erre lásd Márton Alfréd részletes tanulmányát: Márton Alfréd: *Szakralitás és hatalom a türköknél*. Aetas, 12. évf. (1997) 2-3. sz. 72–79.

²⁰ Hasonlót állapít meg Dobrovits Mihály is, amikor azt írja, hogy a magyarok elszakadtak a kazár birodalomtól, és több mint ötven évig nem lévén közvetlen kapcsolat, a magyarok egy másik legitímációs rendszerre kezdtek áttérni. Ráadásul Kazária összeomlásával a kereskedelmi kapcsolatok is összeomlottak a steppe régiójával. (Mihály, Dobrovits: *On some eastern parallels of the development and consolidation of the early Hungarian state*. Chronica, 11. évf. [2011] 100–102.)

²¹ Róna-Tas: *A honfoglaló magyar nép*, 269–272.

²² Zimonyi István: *A magyarság korai történetének sarokpontjai. (Elméletek az újabb irodalom tükrében)* Budapest, 2014. 199.

²³ Golden, P. B.: *The Khazar sacral kingship revisited*. Acta Orientalia Scientiarum Hungaricae, 60. évf. (2007) 2. sz. 187., 189.

tenyt fel nem ismerve a két fogalmat legtöbbször szinonimaként használták a szakirodalomban.

Második érve szerint, mint fentebb láttuk, Árpád egyedüli uralkodó volt, és Kurszán (Kuszán/Küszen vagy Kuszál) feltételezhetően, de nem bizonyíthatóan Árpád öccse lehetett. Így tehát a forrás nem bizonyíték arra, hogy a szakrális kettős uralmi forma létezett volna a magyaroknál. Ugyanakkor ezzel kapcsolatban Róna-Tas is kiemeli, hogy elmélete meglehetősen bizonytalan.

Czeglédy nyomán Györffy és Kristó egymással is szemben álló, a szakrális kettős uralmi rendszerre vonatkozó konstrukciója (Árpád és Kurszán tisztségének eltérő megítélése) azzal cáfolható, hogy a Kurszán és Árpád kettősét megörökítő források nem írják, hogy milyen funkciót tölthettek be a magyar törzsszövetségben, (vagyis ahol személynevek jelennek meg ott nincsenek tisztségek említve, ahol pedig a tisztségeket írják le, ott pedig személynevek nem társulnak hozzá).²⁴ Azaz személyiük összekapcsolása a *künde* és a *gyula* méltósággal bizonytalan,²⁵ akárcsak az a hipotézis, hogy Kurszán Árpád öccse lett volna.

A harmadik érvel, azaz Álmos feláldozásával hasonló a helyzet. A forrás nem írja, hogy tisztsége miatt áldozták volna fel. Ezzel kapcsolatban azt gondolom, valószínűsíthető, hogy a szállásterület elvesztéséért valakinek vállalnia kellett a felelősséget, ami nem jelenti azt, hogy az illetőnek mindenképpen szakrális pozíciója lett volna a magyar törzsszövetség vezetésében.²⁶ A forrás csak annyit ír: „...Álmost Erdély országban megölték, mindenesetre nem mehetett be Pannóniába.”²⁷ Ennek eldöntése a további kutatások feladata, különösen azért,

²⁴ A szóban forgó forrásokra és a bennük szereplő információkra érdemes megnézni György barát krónikájának folytatását, valamint a Sváb Évkönyvet, ezeket lásd: *A honfoglalás korának írott forrásai*. (a továbbiakban: *HKÍF*) Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 7. Szeged, 1995. 147. (ford. Moravcsik Gyula), 202. (ford. Lele József).

²⁵ B. Szabó és Sudár a példaértékű témaismertetés után éles fordulatot vesznek, és meglehetősen szellemes, de tudományosan tarthatatlan javaslattal állnak elő, mely szerint a muszlim forrásokban szereplő *gyula* és *künde* igazából egy személynév és egy tisztségnév lenne: azaz Gyula kündéről emlékeznének meg a források. Ebből vonják le azt a következtetést, hogy a magyaroknál nem volt sem szakrális kettős, sem kettős uralmi forma (B. Szabó – Sudár: *Kende és Gyula?* 963.). A gond az, hogy már Tóth Sándor László és Szegfű László is kimutatta, hogy a honfoglalás utáni magyarságnál jellemző a tisztségnévvel való megnevezés, akár még személynév rovására is. (Szegfű László – Tóth Sándor László: *Gyula*. In: Kristó Gyula [főszerk.]: *Korai magyar történeti lexikon* [9–14. sz.]. Szeged, 1994. 215. (a továbbiakban: *KMTL*). A nomád népek ugyanis állandó települések híján valakhez mentek, és nem valahová, ezért jellemző a magyarságnál a pusztaszemélynévadás. A viszonyítási alapot ezért a személyek képezték, akik nomád mivoltukból adódóan folyton mozgásban voltak, állapítja meg Moór Elemér. (Moór Elemér: *Magyar helynévtípusok*. Népünk és Nyelvünk, [1936] 110.) Az egytagú személynév használata miatt a 9–11. századi magyarságnál pedig a tisztségnév mint megkülönböztető jelző aktív szerepet játszott az azonosításban. A gyula tisztség esetén is ezt láthatjuk, hiszen az egyik kései gyula személynévét (Prokuj) ismerjük. A *gyula* tisztségből csak jóval később alakult ki a Gyula személynév, ahogy erre már Kristó is rámutatott. (Kristó Gyula: *Árpád fejedelemről Géza fejedelemig. 20 tanulmány a 10. századi magyar történelemről*. Budapest, 2002. 137.) Arról nem is beszélve, hogy a *DAI* konkrétan azt írja, hogy a *horka* és a *gyula* nem személynév, hanem tisztségnév. (Moravcsik Gyula: *Biborbanszületett Konstantín*. Budapest, 2003. 178–179.)

²⁶ Hasonlóan vélekedik Györffy, amikor azt írja, hogy szerinte a már funkció nélküli Álmost gyilkolták meg. (Györffy György: *Honfoglalás és megtelepedés*. In: Bartha Antal [szerk.]: *Magyarország Története I/1*. Budapest, 1984. 596.) Tóth Sándor László hasonlóan vélekedik, mondván, hogy előrehaladott kora miatt áldozták föl Álmost, s hozzáteszi: a szakrális és a tényleges uralkodót is büntethették rituális halállal. (Tóth Sándor László: *Az etelközi magyar–besenyő háború*. Századok, 122. évf. [1988] 4. sz. 572.)

²⁷ *HKÍF*, 359.

mert az Álmos feláldozását a honfoglalás idejére helyező forrás, a 14. századi krónikakompozíció, rendkívül kései.²⁸

Róna-Tas negyedik ellenérve az átvételhez szükséges idő rövidségével kapcsolatos. Ezt annyival egészíteném ki, hogy a szakrális kettős fejedelemség egy természetes folyamat eredményeként a kazároknál alakult ki. A magyarok részéről viszont adott volt a közös birodalmi keret,²⁹ és mindössze egy már kész struktúrát kellett volna adaptálniuk a saját törzsszövetségükre. Ehhez nem szükséges több száz év, viszont tény, hogy a besenyők európai honfoglalásával a kazár–magyar közvetlen érintkezés megszakadt. Így viszont a magyar törzsszövetség vezetői más hatalmi berendezkedéssel is megismerkedhettek, és a kazár modell a magyarságnál jelentőségét veszítette. Ezért inkább azt mondhatjuk, hogy a kettős uralmi rendszer átvételére való törekvésre nem a rendelkezésre álló idő volt kevés, hanem arról van szó, hogy a magyar fél, miután kiszakadt a kazár fennhatóság alól, önálló politikai berendezkedést valósított meg.

Ötödik érvét Róna-Tas szűkszavúan indokolja, aláhúzva, hogy a társadalmi folyamatok nem kedveztek a kettős szakrális uralom kialakulásának. Azonban nem ismerjük a magyarság pontos társadalmi szervezetét sem a 9. századot illetően, sem a 10. század nagy részére vonatkozóan, így aztán semmit sem állíthatunk a társadalmi folyamatokkal kapcsolatban. Róna-Tas valószínűleg a nomád életformára és a szomszédokkal létesített viszonyra gondolhatott.

A magyarság valóban más közegbe került a Kárpát-medencében, és ez idővel kihathatott a politikai rendszerre is. Azonban a hagyományok szívósságáról a 948 körül elkészült, magyar informátorok híradásaira támaszkodó *DAI* is tanúskodik. Egyértelműen kiderül belőle, hogy a magyar törzsszövetség vezetői, illetve a fejedelmi család tagjai szerint a magyar fejedelem legitimitását a kazár kagántól nyerte.

Új alapokra kell tehát helyoznünk annak cáfolatát, hogy a magyarság körében létezett a szakrális kettős uralmi forma. Ebben nyújthatnak alapvető segítséget a muszlim források. Ibn Fadlán, Maszúdi, al-Bakrí, Ibn Ruszta fontos információkat közöl a kazárok politikai vezető rétegéről. Megtudjuk tőlük, hogy a legfőbb hatalom birtokosa a *kagán*, aki szakrális hatalommal bír. A rangban közvetlenül őt követő méltóság, aki a tényleges ügyintézés vezetője és a hadügyeket is felügyeli, a *kagán bek/bég*, vagy más néven *jelek/jeleg*, akit *isadnak* is neveztek.³⁰ A méltóságok sorában őt követte a *künde* vagy *kündü*, amelynek van *kündür* írásos alakja is. A felső vezetésben az utolsó méltóság a *dzsáwsíghr/dzsausigir* volt.³¹

²⁸ Álmos feláldozásával kapcsolatban 2021-ben jelent meg alábbi tanulmányom, amely a szakralitás apropóján kapcsolódik jelen írásomhoz: *Álmos mint dinasztikus ős és az Árpád-dinasztia szakralitása*. *Ephemeris Hungarologica*, 1. évf. (2021) 1. sz. 111–128.

²⁹ A kazár–magyar viszonyra alapos és jó ismertetést ad Vásáry és Zimonyi: Vásáry István: *A régi Belső-Ázsia története*. [javított kiadás] Budapest, 2003. 141–142., 147–148.; Zimonyi István: *Muszlim források a honfoglalás előtti magyarokról (A Ġāyhānī-hagyomány magyar fejezete)*. Budapest, 2005. 250–259.; valamint Zimonyi István: *A kazárok szerepe Kelet-Európában*. Magyar Tudomány, 103. évf. (1996) 8. sz. 952–957.

³⁰ Az elnevezések időbeli váltakozást is mutatnak, lehettek egyszerre használatos szinonimák is. Erre lásd: Golden, P. B.: *Khazar Studies. I.* Budapest, 1980. 162–165., 184–185., 206–208.; Ligeti Lajos: *A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban*. Budapest, 1986. 480–483.; Márton Alfréd: *isad*. In: KMTL 288.; Tóth Sándor László – Zimonyi István: *Jelekh*. In: KMTL 302–303.; Márton Alfréd: *kagán*. In: KMTL 312.; Márton Alfréd: *künde*. In: KMTL 389.

³¹ Simon: *Ibn Fadlán*, 102.; Róna-Tas: *A honfoglaló magyar nép*, 193.; Golden: *The Khazar sacral kingship revisited*, 191.

Újabb munkájában Golden megjegyzi, hogy a muszlim forrásokban fennmaradt *išā* a türk rovás feliratok *šad* titulúsának felelhet meg. Ez a cím szogd eredetű lehet, ám Golden nem zárja ki, hogy más iráni nyelvű közösségektől is átszármazhatott a kazárookra. (Erre a kazár testőröket hozza példaként, akik az *Auruša/Ors* névvel szerepelnek a forrásokban, és akik a muszlim híradások szerint Kvárezmből jöttek az iszlám megjelenése idején, és a muszlim források nevüket némileg torzítva jegyezték le.) Továbbá megállapítja, hogy a még nem szakrális kettős királyságként működő Türk Birodalomban a *šad* az uralkodó rokona volt, mert a fontos tisztségek betöltésénél bizalmi emberre volt szükség, így jöhettek szóba a rokonok. Megjegyzi azt is, hogy ennek értelmében a *jelek/jeleg* is tagja volt az uralkodói dinasztíának, mely kifejezés jelentése 'fiatalabb uralkodó', 'herceg' lehetett. Ugyanakkor a *šad* titulust nem lehet kimutatni a türk és az ujjur utódállamokban. Nem jelenik meg a karlukoknál, a kimekeknél és az oguzoknál sem. Golden szerint a későbbi híradásokból ered a félreértés, amely azonosítja a *šad* és a *beg* titulust. A kazároknál a *kaqán beg* címösszetétel kifejezetten megkülönböztető terminus, ami jól mutatja, hogy a *beg* nem tagja az uralkodói dinasztíának.³²

Az áttekinthetőség kedvéért táblázatba foglalom a források információit.³³

	Maszúdi	al-Bakrí	Ibn Ruszta	Gardézi	Ibn Fadlán
kazárok	<i>ḥāqān</i>	<i>Īrān-šāh</i>	<i>ḥāqān,</i> <i>išā</i>	<i>khākān</i> <i>isā</i>	<i>khāqān,</i> <i>khāqān bēg,</i> <i>kundur khaqan,</i> <i>dzsawsīghr</i>
magyarok		<i>k.nda</i>	<i>K.nd.h,</i> <i>Ĝ.l.h</i>	<i>K.nd.h,</i> <i>Ĝ.l.h</i>	

Természetesen voltak még kisebb méltóságok is a Kazár Kaganátuson belül, mint a *tar-kan* vagy *elteber/yiltawar*, ezek funkciójáról Ligeti, Márton és Golden adott átfogó ismertetést.³⁴

A lényeg, hogy a Kazár Kaganátusba betagoledott magyar törzsszövetséget leíró, jól tájékozott muszlim források a magyarsággal kapcsolatban a *künde* és a *gyula* méltóságnevet ismerik. Az idevágó muszlim források mind a 9. századból valók, amikor is őseink a kazár kaganátus hatalma alá tartoztak. Ezért a forrásadatokkal kapcsolatban a következő mondható: a Gardézinél és Ibn Rusztánál a magyarokról szóló leírásból egyértelműen kiténik, hogy a magyar törzsszövetségnek két vezetője van, a *künde* és a *gyula*. Ebből a két méltóságból a *künde* volt a magasabb rangú.

³² Golden: *The Khazar sacral kingship revisited*, 186–189.

³³ Kmoskó Mihály: *Mohamedán írók a steppe népeiről I/1*. Magyar Őstörténeti Könyvtár 10. Szerk.: Zimonyi István. Budapest, 1997.; Kmoskó Mihály: *Mohamedán írók a steppe népeiről I/2*. Magyar Őstörténeti Könyvtár 13. Szerk.: Zimonyi István. Budapest, 2000.; *A honfoglaláskor írott forrásai. A honfoglalásról sok szemmel*. II. Szerk.: Kovács László – Veszprémy László. Budapest, 1996.; *A magyarok elődeiről és a honfoglalásról*. (a továbbiakban: MHK) Szerk.: Györfy György. Budapest, 1986.; Simon: *Ibn Fadlán*, id. mű.

³⁴ Ez a magyarban is megvan tarján és tárkány formában is (erre lásd: Golden: *Khazar Studies*, I., 181., 210–213.), úgy, ahogy a jelek/jeleg is kimutatható Jelő és Űllő formában is. Váltakozva bukkan fel ez az utóbbi névalak (sőt, a DAI tanúsága szerint Árpád fejedelem második fiának is ez volt a neve) attól függően, hogy a csuvas típusú vagy a köztörök alak került át az adott magyar csoport nyelvébe, erre lásd: Ligeti: *A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban*, 368., 481., 486.; Golden: *Khazar Studies*, I., 184–185.; valamint Márton Alfréd: *elteber*. In: KMTL 186.; ehhez kapcsolódva Golden: *Khazar Studies*, I., 147–150.

Ibn Rusztánál egész pontosan a következőket olvashatjuk: „A magyar pedig a turkok egyik fajtája. Főnökük 20 ezer lovassal vonul ki. Főnökük neve K.nd.h. Ez azonban csak névleges címe királyuknak, minthogy azt az embert, aki királyként uralkodik fölöttük Ğ.l.h-nak hívják. Minden magyar a Ğ.l.h nevű főnökük parancsait követi a háború dolgában, a védelemben és más ügyekben.”³⁵

Gardézínél pedig ez szerepel: „Ezek a magyarok pedig a turkok egyik fajtája. Az {ok} főnöke 20 ezer lovassal {vonul ki}. Ennek a főnöknek a neve K.nd.h. Ez a nagyobbik királyuk neve. Azt a főnököt, aki az {állami} ügyeket intézi, Ğ.l.h-nak nevezik. A magyarok azt teszik, amit a Ğ.l.h parancsol.”³⁶

A Dzsajháni-hagyomány alapján első pillantásra valóban úgy tűnhet, hogy a magyar törzsszervezet teljes mértékben lemásolta a kazár szakrális kettős uralmi rendszert, de természetesen nem erről van szó. Látható, hogy a leírás arra a korszakra vonatkozik, amikor a magyarok a kazár birodalom katonai segédnépei voltak.³⁷ A kazár birodalomban pedig a politikai vezetés szigorú rendszer szerint épült fel.³⁸ Magától értetődően ebben a struktúrában minden tisztséghoz kapcsolódott valamilyen feladatkör, az adott méltóság viselőjének voltak jogai és kötelezettségei. Ezek a feladatkörök egymástól jól elhatárolhatók lehettek. Ha nem így lett volna, akkor egyrészt nem alakult volna ki rá külön méltoságnév, másrészt így érvényesülhetett a feladatmegosztásból fakadó hatékonyabb ügyintézés, és általában el lehetett kerülni a kompetenciaharcokat, valamint az irányítási mechanizmusban a hiba lehetősége is minimális volt. Nem mellesleg, ennek köszönhetően a felelősség kérdése is könnyen tisztázható volt, ami nem gátolta a tisztségviselők cselekvési szabadságát. A kazár birodalmi rendszerben a legmagasabb pozícióhoz, a kagánéhoz és csakis a kagánéhoz kapcsolódott szakrális tartalom, annak minden külső megjelenítő eszközével, legyen az konkrét vagy szimbolikus dolog.

³⁵ HKÍF 32-33. ford. Czeglédy Károly.

³⁶ HKÍF 35. ford. Zimonyi István.

³⁷ A muszlim forrásokban szereplő információkra alapozva (ilyen például a körülárkolás, Sarkel erődjének fölépítése) több kutató arra gondolt, hogy a kazár–magyar viszony ellenséges volt. Mások viszont ezzel szemben a magyarok kazároktól való függését hangsúlyozták. Ezeket a nézeteket kimerítő alaposággal ismertette Tóth Sándor László, és alapvetően arra jutott, hogy a források adatai más-más időszakból valók, így a kazár–magyar viszony időbeli változásait jól tükrözik. Tóth Sándor László: *Szövetség vagy vazallitás? (Megjegyzések a magyar–kazár kapcsolatokhoz)* In: Piti Ferenc (szerk.): „Magyaroknak eleiről” Ünnepi tanulmányok a hatvan esztendő Makk Ferenc tiszteletére. Szeged, 2000. 637–642. Ugyanakkor Zimonyi rámutat, hogy a körülárkolás nem más, mint a Koránból jól ismert és a muszlim irodalomban elterjedt toposz, így erre komoly koncepciókat nem lehet építeni a kazár–magyar viszonyt illetően (Zimonyi: *Muszlim források a honfoglalás előtti magyarokról*, 252–254.).

³⁸ A kazár–magyar viszony megítélését a kutatásban sokan értékelték. Ezen elméleteket részletekbe menően szintén Tóth Sándor László ismertette. Megállapítja, hogy a magyar hagyományokra visszamenő hazai források, valamint a *DAI* híradásainak vizsgálata több megoldást is kínál a kazár–magyar viszony értékelésére. Döntő a témában a *DAI* mint kortárs híradás, amely a magyar fejedelmi család és a törzsszövetségi tisztségviselők közvetlen információiból merített. A *DAI* és a magyar hagyományok, illetve a magyar törzsszövetségi tisztségek vizsgálata egyértelműen arra mutat, hogy a magyarok kazár függésben éltek, és egyértelműen az ő vazallusaik voltak. Ennek ellenére Tóth sajátos álláspontra helyezkedik. A kagáni ajánlat kényszerű politikai lépés volt, ami szerinte azt sejteti, hogy nem volt teljesen egyértelmű a kazár dominancia. Ezt erősítheti Tóth szerint az is, hogy a muszlim forrásokból kiderül: a magyarok kétszer akkora haderővel rendelkeznek, mint a kazárok, így legfeljebb laza vazallitásról beszélhetünk. (Tóth: *Szövetség vagy vazallitás?* 645–654.)

A téma szempontjából Czeglédy álláspontja is revízióra szorul. A magyar törzsszövetség kazár birodalomba való beágyazottságának az volt a következménye, hogy a magyar politikai elit a kazár birodalmi elit tagja is volt egyben. Betagoltsága valamely kazár politikai méltóság birtoklásában fejeződött ki. Az, hogy a magyar hatalmi elitnek melyik méltóságot sikerült megszereznie, az a magyarság katonai és gazdasági potenciáljától függött, valamint attól, hogy az aktuális külső és belső körülmények mennyire erősítették vagy gyengítették a kazárok hatalmi struktúráját. Fontos befolyásoló tényező volt az is, hogy a birodalmon belüli hierarchiában az egyes népcsoportok helyzete hogyan változott.

Véleményem szerint mindezek figyelembevételével a forrásokból az tűnik ki, hogy a magyarok a kazár politikai felső vezetésben a meglehetősen előkelő *künde* pozíciót birtokolták. Ez az összbirodalmi rangsor harmadik legmagasabb méltóságát jelentette. Ehhez a pozícióhoz pedig nem társult olyan szakrális tartalom, mint ami a kazár kagán tisztségét jellemezte. Ez eleve lehetetlen is lett volna, hiszen mindkét méltóság egyetlen rendszer, a kazár birodalmi rendszer hierarchikus elemét képezte. Így törvényszerű, hogy más-más funkció és tartalom kapcsolódott ezekhez a tisztségekhez. A sorrendiségből következően a további funkciók sem bírhattak azonos tartalmakkal. Ebből az is következik, hogy az első számú magyar vezető, a *künde* méltóság birtokosa a hatalmi rangsor értelmében nem rendelkezhetett olyan szakrális jellegű hatalommal, karizmával, mint amilyennel a kazárok első számú vezetője, a kagán bírt. Ezért aztán végső soron teljesen mindegy, hogy milyen régóta éltek a magyarok a kazár birodalomban, a kazár szakrális kettős uralmi rendszer átvételére nem kerülhetett volna sor a kazár birodalmon belül. Márpedig jól látható, hogy a magyar törzsszövetség egyetlen politikai tisztség betöltésén keresztül kapcsolódott a kazár rendszerhez, hiszen a *gyula* cím ismeretlen eredetű, pontosabban a *gyula* méltóság nem szerepel az általunk ismert kazár politikai méltóságok között. Ez azt jelenti, hogy analógiásan hibás az összes olyan hipotézis, amely a források összevetése során abból indul ki, hogy a kazár birodalom első és második politikai méltósága összevethető a magyar törzsszövetség első és második politikai méltóságával. Tehát a kazár hatalmi struktúrában a magyar törzsszövetség két tisztségviselőjéből, csak az egyik (a *künde*) volt benne.

A *gyula* méltóság eredete ismeretlen.³⁹ Berta Árpád úgy foglalt állást, hogy egy meglehetősen régi titulusról van szó, amely a forrásokban több helyen fölbukkan. A *gyula* volt a király után a második számú vezető. Az ő parancsainak volt alárendelve a törzsszövetség hadereje, és ő rendelkezett a tényleges hatalommal. A tisztség eredete és elnevezésének értelme bizonytalan. Berta szerint Ligeti kazár eredetűnek véli, ugyanakkor erre semmi sem utal a kazár anyagban. A cím a magyarságnál tovább élt, és az idők folyamán személynév vált belőle.⁴⁰ A fentiekből következik, hogy a méltóság valószínűleg nem képezhette részét a kazár politikai tisztségrendszernek, legalábbis forrásunk egyáltalán nincs rá. Így két lehetőség marad: vagy belső magyar fejlődés eredményeképp jött létre a méltóság, vagy valahonnan kölcsönöztük. Az önálló fejlődés ellen szól, hogy a besenyő törzsszövetségben is felbukkan a *gyula*, igaz, már törzsnévként és nem méltóságként. Ebből pedig arra következtettek, hogy akár török eredetű a tisztség, akár más származású, feltételezhetően nem kazár közvetítéssel kölcsönöztük. Ez azt jelenti, hogy a *gyula* méltóság még a kazár függésbe kerülésünk előtt

³⁹ Pais Dezső szellemes megoldása szerint a *gyula* a török eredetű fáklya szóból eredeztethető (Pais Dezső: *A gyula és a kündü*. Magyar Nyelv, 27. évf. [1931] 5–6. sz. Budapest, 170–176.). Róna-Tas is elfogadja ezt az etimológiát, és szerint erre utalna Ibn Fádlán beszámolója is, amely leírja, hogy a *jeleg/bek* a kagán elé járulva a szertartásoknak megfelelően meggyújt egy fát, azaz fáklyát. (Róna-Tas: *A honfoglaló magyar nép*, 128.)

⁴⁰ Berta Árpád – Róna-Tas András: *West old Turkie II*. Wiesbaden, 2011. 1231.

juthatott el hozzánk, ezt erősíti a besenyő törzsszövetségben való megléte is, ahol már elveszthette eredeti funkcióját, és egyszerű törzsnévvé vált.⁴¹ A két – bár időben eltérő – kölcsönzés arra mutat, hogy a *gyula* címmel mindkét nép valahol a steppén ismerkedhetett meg, így átadóként szóba jöhet például a Türk Birodalom is, de ezenkívül még számos variáció lehetséges. Tehát a magyarok és a kazárok esetében nincs összehasonlítható méltóság-pár, és a funkciók sem összevethetőek.

Ligeti Lajos a *gyula* címmel kapcsolatban megjegyezte, hogy annak megléte a magyarban és a besenyők egyik törzsének neveként aligha lehet véletlen. Ebből arra következtetett, hogy a magyar–besenyő kapcsolatok nem csak ellenségeskedésből álltak, hanem esetleg arról lehet szó, hogy közös harmadik – eddig ismeretlen – forrásból merítették.⁴²

Még egy dolgot érintenünk kell, ez pedig a forrásokban mutatkozó hasonlóság kérdése. Visszautalva Ibn Fadlán leírására,⁴³ valamint Ibn Ruszta és Gardézi magyarokra vonatkozó feljegyzéseire, nagymérvű hasonlóságot fedezhetünk fel köztük.⁴⁴ Úgy vélem, ezt a muszlim kulturális szűrő hatásának tekinthetjük. A muszlim utazók kiemelt kereskedelmi partnere a Kazár Kaganátus volt, elsődlegesen ennek viszonyai érdekelhették a muszlimokat. Nem meglepő tehát, hogy a kazárokat jobban ismerték, és a róluk szóló híradások lényegesen hosszabbak, mint az egyéb térségbeli népekről ránk maradt híradások. Ebből az is következik, hogy a kazár birodalom kevésbé ismert népeinek leírásánál a kazárokról beszerzett információkra támaszkodhattak. Másrészt az új információt egyszerűbb volt egy már ismert rendszer kereteiben értelmezni, mint egy új, részben ismeretlen hatalmi rendszer leírásával kísérletezni. Harmadrészt, ha az információt olyan személyekkel is meg akarták osztani, akik számára az adott térség teljesen ismeretlen volt, illetve ha nagy igény mutatkozott olyan információk iránt, amelyek kereskedelmi, katonai és vallási szempontból is felhasználhatók voltak, akkor az érthetőség kedvéért törekedtek már ismert leírások használatára. Ráadásul a kazár birodalom alattvalói esetén, akik hasonló életmódot folytattak, mint a kazárok, takarékos és logikus dolog volt már bevált formulákat alkalmazni az adott nép (esetünkben a magyarok) leírásakor.

Így lehetséges, hogy a magyar *künde* és a kazár *kagán* leírása meglepően hasonlít egymásra. Erre példa egyrészt Ibn Fadlán közlése a kazár kagánról: „Ha ez a nagykirály kilovagol, akkor az egész sereg kivonul a kíséretében, s közte és a lovas kíséret között egy mérföld távolság van.”⁴⁵ Ennek párja másrészt Ibn Ruszta és Gardézi közlése a magyar *kündér*ről (a magyarok vezető tisztségéről): „Főnökük 20 ezer lovassal vonul ki. Főnökük neve K.nd.h.”⁴⁶ „Az {ok} főnöke 20 ezer lovassal {vonul ki}. Ennek a főnöknek a neve K.nd.h.”⁴⁷

Ugyanezt a párhuzamosságot láthatjuk a kazár *jelek/bek* (a kazárok második legmagasabb méltósága) és a magyar *gyula* esetében: a kazároknál „...a nagy *kháqán*, a helyettesít

⁴¹ A kazároktól való kölcsönzés ellen szól, hogy a besenyők törzsei már európai honfoglalásuk előtt is ellenséges viszonyban álltak a kazárokkal, ezért kicsi a valószínűsége, hogy a címet tőlük kölcsönözték volna.

⁴² Ligeti: *A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban*, 253–254.

⁴³ Itt természetesen az összes muszlim forrásra utalhatnánk, amelyik részletesen ismerteti a kazár hatalmi szférát, de a rövidség és az egyszerűség kedvéért csak Ibn Fadlánt hozom fel példának, akinek leírása a legtöbb információt szolgáltatja témánk szempontjából.

⁴⁴ A hasonlóságokra, de legfőképpen a források egymáshoz való viszonyára a legújabb és leginkább informatív összefoglalást Zimonyi István adja a Dzsaháni hagyomány részletes ismertetése kapcsán. (Zimonyi: *Muszlim források a honfoglalás előtti magyarokról*, 13–33.)

⁴⁵ Simon: *Ibn Fadlán*, 104–105.

⁴⁶ HKÍF 32. ford. Czeglédy Károly.

⁴⁷ HKÍF 35. ford. Zimonyi István.

pedig *kháqán* bégnek nevezik. Ő az, aki vezeti és irányítja a csapatokat, ő irányítja az ország ügyeit, s tartja kézben azokat. Ő jelenik meg nyilvánosan, s ő irányítja a hadjáratokat.⁴⁸

Ennek pedig párja a magyar *gyuláról* (a magyarok második legmagasabb méltóságáról) szóló leírás: „...azt az embert, aki királyként uralkodik fölöttük Ğ.l.h-nak hívják. Minden magyar a Ğ.l.h nevű főnökük parancsait követi a háború dolgában, a védelemben és más ügyekben.”⁴⁹

„Azt a főnököt, aki az {állami} ügyeket intézi, Ğ.l.h-nak nevezik. A magyarok azt teszik, amit a Ğ.l.h parancsol.”⁵⁰

A hasonlóságok tehát jól láthatók, márpedig a feljebb leírtakból következik, hogy a két-két funkció nem állítható párba, nem azonosak a feladatköreik, szakrális háttérük és hatalmi beágyazottságuk. Ráadásul a *DAI* magyar közlésre visszamenő információiból tudjuk, hogy a kazár kagán magához kérte Levedit, a magyar törzsszövetség legmagasabb tisztségviselőjét, aki készségesen meg is jelent a kagán előtt, hogy engedelmességen parancsainak. Az a fajta viselkedés, amelyet Levedi részéről látunk a forrásban, egy szakrális vezető részéről elképzelhetetlen.

Összefoglalóan elmondható, hogy a kazár birodalom részét alkotó nomád magyar törzsszövetség leírásakor a források, az információk értelmezésének megkönnyítése érdekében a kazár nomád birodalom ismertetésénél már alkalmazott terminusokat is felhasználták. A meglévő hasonlóságok mellett a jobban ismert kazár struktúra elemei felhasználásának és a muszlim szerzők kulturális szűrőjének is köszönhető, hogy a két magyar vezető méltóság leírása kísértetiesen hasonlít a kazár hatalmi hierarchia első és második helyén álló tisztségének leírására.

Fontos kiemelni, hogy a muszlimokat elsősorban olyan praktikus megfontolások vezérelték, hogy tiszta és világos leírást adjanak arról, milyenek is voltak a tényleges politikai viszonyok. Elsőrendű szempont volt, hogy a kereskedelem szempontjából nélkülözhetetlen információkat pontosan rögzítsék. Ebből a szemszögből felbecsülhetetlen jelentőségű volt annak biztos ismerete, hogy a gazdasági kapcsolatok kiépítésekor milyen hatalmi struktúrával kell számolniuk és milyen speciális viszonyokhoz kell alkalmazkodniuk a kereskedőknek, akik potenciálisan hittérítők és kémek is lehettek egyszerre. A formális viszonyokon túl a hatalom tényleges működésében kellett magukat kiismerniük annak érdekében, hogy a gazdasági kapcsolatokból a lehető legtöbbet profitáljanak.

Ugyanakkor a források időrétegét tekintve, a vonatkozó muszlim források abból az időszakból származnak, amikor a magyarság a kazár birodalom szerves részét képezte. A magyarság saját politikai vezető rétegénél fogva, a *künde* tisztségen keresztül kapcsolódott a kazár birodalom hatalmi struktúrájához. Más kazár méltóság betöltésére nincs példánk a magyar politikai elit körében. Ráadásul a birodalomban érvényesülő hatalmi hierarchiából következően a magyar *künde* tisztség funkcióihoz nem kapcsolódhattak olyan szakrális tartalmak, amelyeket a kagán birtokolt a kazár rendszerben, még csak a *jelek/bek* méltóság feladatköreivel sem bírhatott. Értelemszerűen a *gyula* méltóság sem rendelkezhetett sem a *künde* funkcióival, sem a kazár birodalom más tisztségének szakrális, spirituális jegyeivel. Mindezen megfontolásokat figyelembe véve, a kazár típusú szakrális kettős uralmi forma meglétét a magyar törzsszövetség esetében el kell vetnünk.

⁴⁸ Simon: *Ibn Fadlán*, 101–102.

⁴⁹ HKÍF 32–33. ford. Czeglédy Károly.

⁵⁰ HKÍF 35. ford. Zimonyi István.

NOVÁK ÁDÁM

Sokpecsétes oklevelek a Cillei család levéltárából*

A magyar történelemre nagy hatást gyakorolt stájer család, a Cilleiek családi levéltárát ma a Szlovén Köztársaság Levéltára (Archiv Republike Slovenije) középkori oklevelei között őrzik. Ebben az okleves anyagban találunk igazán becses és egyedülálló darabokat. Ilyen Cillei Anna és Garai Miklós házassági szerződése, melyen kettejük pecsétje mellett Cillei Hermané is megtalálható.¹ Ugyanitt található a Hunyadi és Cillei családok közötti szerződés megerősítése, amely 1456. március 31-én Budán kelt, és egyedülálló módon és ép állapotban őrizte meg Hunyadi János és fia, László beszercei grófok pecsétjeit.² Ugyancsak itt tanulmányozhatjuk I. Ulászló király és országnagyjainak sokpecsétes okleveleit 1441-ből. Április 17-én Ulászló király és tanácsának nyolc tagja Kottler Pétert nevezte ki zágrábi püspöknek, április 19-én pedig ugyanők békét kötöttek Cillei Ulrikkal.³ Dolgozatunkban röviden bemutatjuk a Cillei-levéltár történetét, az 1441. áprilisi szerződések, az első Ulászló és Cillei Ulrik meg egyezésének körülményeit, a részt vevő országnagyokat és pecsétjeiket.

Rövid levéltártörténet

A Cillei család történetéről és levéltárukról 2005-ben jelentetett meg lényegre törő összefoglaló írást Johannes Grabmayer és Christian Domenig a *Geschichte der Alpen* hasábjain német nyelven.⁴ Sajnos a tanulmány, amely friss információkat közöl a levéltár sorsáról, kevésbé ismert a magyar középkortudomány művelői körében. E sorok szerzője is csak pár évvel ezelőtt szerzett róla tudomást. Ezért is történhetett meg, hogy a 2014-ben a Haus- Hof- und Staatsarchivban végzett kutatásaink során meglepve tapasztaltuk, hogy az 1441. áprilisában kelt sokpecsétes okleveleket a levéltári munkatárs csupán xerox-, valamint a pecsétéről készült műanyag másolatokban szolgáltatva ki. Ugyanis az európai tekintetben is egyedülálló középkori magyar okleves adatbázis – mely ma a Hungaricanán érhető el, és ahol a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárának Diplomatikai Levéltára és Diplomatikai

* A szerző a Debreceni Egyetem „Magyarország a középkori Európában” Kutatócsoport munkatársa. A tanulmány alapjául szolgáló kutatást az Innovációs és Technológiai Minisztérium által meghirdetett Tématerületi Kiválósági Program (TKP2020-IKA-04) támogatta.

¹ Árvai Tünde: *Egy birodalmi grófnő a Magyar Királyságban: Cillei Anna*. In: Bagi Dániel – Barabás Gábor – Fedeles Tamás – Kiss Gergely (szerk.): *Ruscia-Hungaria-Europa*. Ünnepi kötet Font Márta professzor asszony 70. születésnapjára. Pécs, 2022. 15–30.

² Novák Ádám: *Seals of the Counts of Beszerce/Bistrița from the Archives of the Republic of Slovenia*. *Zgodovinski časopis*, megjelenés alatt.

³ Egy korábbi munkánkban részben már érintettük az okleveleket: Novák Ádám: *Főpapi pecsétek az 1439 és 1457 között kelt sokpecsétes okleveleken*. Debreceni Déry Múzeum Évkönyve, 90. évf. (2019) 79–88., itt 86–87.

⁴ Grabmayer, Johannes – Domenig, Christian: *Die Grafen von Cilli und ihr Archiv*. *Geschichte der Alpen*, Jg. 10. (2005) 75–92.

Fényképgyűjteménye kutatható⁵ – az okleveleket ugyan listázza, viszont őrzési helyeül a bécsi minoritenplatzi intézményt jelöli meg még ma is. A Cillei-levéltár eredeti dokumentumait ma már Ljubljanában kutathatjuk. Hogy hogyan kerültek oda, arról a fenti tanulmányból részletesen értesülhetünk.

A bécsi Hofkammerarchivba a 18. század második felében kerültek az oklevelek. Már itt is hozzáférhetőek voltak a kutatók számára, több oklevél szövegét ki is adták, többek között Joseph Chmel.⁶ Az anyagot 1851-től a Haus- Hof- und Staatsarchivba helyezték át. Borsa Ivánnak, az Országos Levéltár munkatársának szervező munkája eredményeként az 1960–1970-es években itt készültek róla mikrofilm-másolatok a Diplomataikai Fényképgyűjtemény részére.⁷ Az oklevelek ekkor még mindig Bécsben voltak, annak ellenére, hogy nem sokkal az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlása után a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság más levéltári anyagokkal együtt magának követelte a Cillei-okleveleket is. Az erről folytatott elhűződő tárgyalásokat a második világháború szakította meg. Ausztria és Jugoszlávia között csak 1975-ben született megállapodás.⁸ Ezt követően három részletben: 1983-ban, 1985-ben és 1986-ban szállították át a 736 darab Cillei oklevelet a Szlovénia Szocialista Népköztársaságba.⁹ 2000-ben az Archiv Republike Slovenije (ARS) új levéltári struktúrát alakított ki, melyben a Cillei oklevelek a 4001–4738-as számokat kapták.¹⁰ A továbbiakban a bevezetőben említett sokpecsétes okleveleket és azok pecsétjeit kívánom ismertetni. Előtte azonban vázoló a politikátörténeti körülményeket.

I. Ulászló király tavaszi hadjárata

1440-ben a szemben álló két trónigénylő, I. (Jagelló) Ulászló és V. (Habsburg) László, pontosabban a nevében politizáló Luxemburgi Erzsébet királyné között késő nyáron éleződött ki a konfliktus.¹¹ Miután 1440. július 17-én a hivatalban lévő bárók nagy része megerősítette Ulászló megkoronázását,¹² a hónap végére kialakultak a szemben álló csoportosulások.

⁵ <https://archives.hungaricana.hu> (letöltés: 2021. okt. 21., a továbbiakban: DL–DF)

⁶ Chmel, Joseph: *Materialien zur österreichischen Geschichte: aus Archiven und Bibliotheken. I–II.* Linz–Wien, 1832–38.

⁷ A Magyar Nemzeti Levéltár mikrofilmzéséről részletesen: Borsa Iván: *A Magyar Országos Levéltár középkori gyűjteményei.* Erdélyi Múzeum, 58. évf. (1996) 3–4. sz. 314–321.

⁸ A megállapodásról részleteiben: Rill, Gerhard – Springer, Elisabeth – Thomas, Christiane: *Österreichisch-jugoslawische Archivverhandlungen 1923–1982. Eine Zwischenbilanz.* Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs, Jg. 35. (1982) 288–347.

⁹ Az első 220 oklevélről (1262–1360) kivonatokat Christiane Thomas közölt négy közleményben: Thomas, Christiane: *Cillier Urkunden (1–4. Teil).* Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs, Jg. 35. (1982) 348–364., Jg. 37. (1984) 362–375., Jg. 38. (1985) 356–369., Jg. 39. (1986) 290–305.

¹⁰ Grabmayer–Domenig: *Die Grafen von Cilli,* 88–89. A levéltártörténeti összefoglalásban nagy segítséget nyújtott és ezúton köszönet illeti Fazekas István és Oross András levéltári delegátusokat.

¹¹ A köztörténeti áttekintésre lásd a vonatkozó részeket: Mályusz Elemér: *Az első Habsburg a magyar trónon.* Aetas 9. évf. (1994) 3. sz. 120–151.; Draskóczy István: *A tizenötödik század története.* Budapest, 2000. (Magyar századok. Szerk. Glatz Ferenc). 193–196.; Tringli István: *Az újkor hajnala: Magyarország története 1440–1541.* Budapest, 2003. 12–23.; Pálosfalvi Tamás: *A Rozgonyiak és a polgárháború (1440–1444).* Századok 137. évf. (2003) 4. sz. 897–928., itt 901–917.; Pálosfalvi Tamás: *A Hunyadiak kora (1437–1490).* Budapest, 2012. (Magyarország története 7.) 12–17. Újabbban: Pálosfalvi Tamás: *Koronázástól koronázásig: A korona elrablása és hazatérése (1440–1464).* In: Pálffy Géza (szerk.): *A Szent Korona hazatér: A magyar korona tizenegy külföldi útja (1205–1978).* Budapest, 2018. 125–166.

¹² Novák Ádám: *Középkori magyar pecsétek Varsóból.* Történeti Tanulmányok 26. évf. Supplementum (2018) 1–100., itt 43–56.

Július végén a lengyel és magyar király megfosztotta Losonci Dezsőt az erdélyi vajdai méltóságtól, valamint Kórógyi Jánost az országbíróaságtól, Garai László pedig elvesztette macsói báni tisztségét. Ulászló elkobozta továbbá Brankovics György szerb despota magyarországi birtokait is. Közvetlen hívei kerültek kulcspozíciókba. A király Rozgonyi Simon egri püspököt kancellárrá, gúti Ország Mihályt kincstartóvá nevezte ki. Kuzsalyi Jakcs László erdélyi vajda lett, Pálóci Simon pedig lovászmesterré lépett elő. Az utóbbi unokatestvére, Pálóci László az ajtónállómesteri tisztséget kapta, de a Perényi család nyalábi ágát képviselő ifj. János és mások is adományokban részesültek.¹³

Az Ulászlóval szemben álló Erzsébetet Rozgonyi János fiai, János és Osvát, továbbá a hatalomból kiszorított Garai László és Kórógyi János, valamint természetesen a királyné unokatestvére, Cillei Ulrik támogatta. A prelátusok közül Szécsi Dénes bíboros esztergomi érseket, Garai unokaöcsét szokás ehhez a körhöz sorolni. Az özvegy királyné a Szent Korona és több nyugati birtok Frigyes császárnak történt zálogba adásával 1440 augusztusában tetemes mennyiségű pénzhez jutott. Feltehetően ebből bérelte fel Jan Jiškra (Giskra) cseh zsoldosvezért és nagyjából 5000 katonáját, akik szeptemberre megérkeztek Felső-Magyarország keleti felére.¹⁴

Jelentősebb hadi eseményekre 1441 januárjában került sor először. Erzsébet pártja két irányból intézett támadást. Az egyik iránynak az esztergomi érsek várából Buda felé törő csapatmozgás tekinthető, ennek eredménye csupán Budafelhív víz feldőlése volt. Ulászló seregei válaszul ostrom alá vették Esztergomot, melynek következtében gyorsan fegyverszünetet kötöttek a felek. A másik támadást délről indította Garai László és Kórógyi János. Előrenyomulásukat Hunyadi János szörényi és Újlaki Miklós macsói bánok állították meg Bátaszékenél. Kettejük karrierje ezzel állt emelkedő pályára. A győztes sereg több erősséget foglalt el február során Tolnában és Baranyában. Erzsébet legjelentősebb támogatója, Cillei ellen Ulászló összehangolt támadást tervezett. Sereg élén Szlavóniába küldte Marcali Jánost és alsólendvai Bánfi Pált, maga pedig Stájerország ellen indult, hogy február 12-én Rédén várja be támogatóit.¹⁵

Bánfiék azonban Szombornál március elején vereséget szenvedtek Cillei zsoldosvezéréstől, Jan Vitovectől. Ezt követően Ulászló erőltetett menetben csapataival Szombathelyig nyomult, ahol tárgyalásokba bocsátkozott Cillei Ulrikkal.¹⁶ A tárgyalások során több sokpecsétes oklevél is született, melyek közül három a Cillei család levéltárába került, egyet ma az MNL OL-ban őriznek,¹⁷ egy pedig Freiburg város levéltárából került elő. Mivel az utóbbi rendkívül

¹³ Brankovics György szerb despota hűtlensége miatt magyarországi birtokait Ulászló eladományozta. Pálóci László adománya: DF 212 066., Perényi Péter fia János adománya: DF 269 912., nánai Kompolt János adománya: DL 39 125.

¹⁴ Novák Ádám: *Hadi események és résztvevői a Felső Részen 1440 és 1445 között – Azok a bizonyos „zavaros idők”*. In: Pósnán László – Veszprémy László (szerk.): *Elfeledett háborúk. Középkori csaták és várostromok (6–16. század)*. Budapest, 2016. 310–330.

¹⁵ Feiszt György: *I. Ulászló dunántúli hadjárata, 1441*. In: Bariska István – Mayer László (szerk.): *Határon innen, határon túl; Tanulmányok Tilcsik György 60. születésnapjára*. Szombathely, 2012. 115–122.

¹⁶ Pálosfalvi Tamás: *Cilleiek és Tallóciak: közdelem Szlavóniáért (1440–1448)*. Századok, 134. évf. (2000) 1. sz. 45–98., itt 56–60.

¹⁷ DL 13 619. Közli: C. Tóth Norbert: *Simontornya középkori történetéhez, 1264–1543*. Levéltári Közlemények, 71. évf. (2000) 1–2. sz. 93–127., 62. sz. 106–109. Az oklevél szövege alá egykoron három pecsétet nyomtak alá egy sorban (Újlaki Miklós, I. Ulászló király, Ország Mihály), mára azonban mindegyik lekopott.

jó állapotban őrizte meg a reá nyomott pecséteket, az alábbiakban a Cillei oklevelek mellett ezeket is részletesen ismertetjük.

A hadjárat alkalmával kiadott sokpecsétes királyi oklevelek

A) 1441. április 17. A Szombathely alatti táborban. Ulászló király VI. Albert osztrák herceg kancellárját, Kottreer Pétert számos szolgálatáért, különösen Marcali Imre kiszabadításáért kinevezi a zágrábi püspökség élére.¹⁸ Pergamenen, melyen eredetileg és ma is kilenc pecsét függ alá egy sorban beírt pergamenszalagokról. Középen I. Ulászló magyar királyi első titkospecsétje. Tőle balra három főpap vörös és egy főúr zöld, jobbra pedig négy főúr zöld színű pecsétje függ. A szöveg végén a megerősítők névsora.

B) 1441. április 17. A Szombathely alatti táborban. Ulászló király Kottreer Péter kinevezett zágrábi püspököt biztosítja, hogy Tallóci Matkó bán a birtokában lévő püspöki várakat karácsonyig átadja.¹⁹ Pergamenen, melyen eredetileg kilenc, ma hét pecsét függ alá egy sorban beírt pergamenszalagokról. Középen I. Ulászló magyar királyi első titkospecsétje. Tőle balra három főpap vörös, jobbra pedig három főúr zöld színű pecsétje függ. A szöveg végén a megerősítők névsora.

C) 1441. április 19. A Szombathely alatti táborban. Ulászló király békét köt Cillei Frigyes és Ulrik grófokkal követeiken, Thyffer Mártonon és Pakensteini Meusenreutter Jánoson keresztül.²⁰ Pergamenen, melyen eredetileg tíz, ma kilenc pecsét függ alá egy sorban, beírt (kivéve a királyé) pergamenszalagokról. Középen I. Ulászló magyar királyi első titkospecsétje, tőle balra három vörös viaszú főpapi és egy zöld viaszú főúri pecsét függ. A király pecsétjétől jobbra négy zöld viaszú főúri pecsét található. A szöveg végén a megerősítők névsora.

D) 1441. április 19. A Szombathely alatti táborban. Ulászló király ígéretet tesz a Cillei grófnak bizonyos Visegrádon őrzött oklevelek átadására.²¹ Pergamenen, melyen eredetileg tíz, ma kilenc pecsét függ alá egy sorban beíratlan pergamenszalagokról. Középen I. Ulászló magyar királyi első titkospecsétje, tőle balra három vörös viaszú főpapi és egy zöld viaszú főúri

¹⁸ Stadtarchiv Freiburg im Breisgau, Urkunden der Vorderösterreichischen Herrschaft, A1 IIIf, Sabaria (Szombathely/Ungarn) 1441 April 17. (Tévesen V. László okleveleként nyilvántartva) Az oklevél és a pecsét képeit lásd Memoria Hungariae „Magyarország a középkori Európában” Adatbázis (<https://lendulet.memhung.unideb.hu>) (letöltés: 2021. okt. 21., a továbbiakban: MH) 30001–30011.

¹⁹ ARS SI AS Nr. 4996. DF 287 160. Az oklevél és a pecsét képeit lásd: MH 22001–22009. Közli: Fraknói Vilmos: *Oklevéltár a magyar királyi kegyuri jog történetéhez*. Budapest, 1899. XIII. sz. 20–21. Fraknói kiadásánál a fejregesztában tévesen Kottreer Pál szerepel Péter helyett, pedig az oklevél szövegében helyesen „Petrus”-nak írták. Többben azonban a téves alakot vettek át. Például Angyal Dávid: *Az 1440: IV. törvényczikk. Századok*, 44. évf. (1910) 590–592., itt 591.; Mályusz Elemér: *A magyar rendi állam Hunyadi korában. Második rész. Századok*, 91. évf. (1957) 529–602., itt 549.

²⁰ ARS SI AS Nr. 4999. Ez az oklevél duplán szerepel az MNL OL DF adatbázisában. Mikrofilm készült egyszer a még Bécsben lévő eredeti oklevélről, majd később a xerox másolatról is. Eredeti: DF 258 347. Xerox: DF 287 161. Az oklevél és a pecsét képeit lásd: MH 22021–22031. Közli: Pray György: *Annales regum Hungariae*. Pars II. 352–353.; Katona István: *Historia Critica Regum Hungariae*. Ord. VI. Vol. XIII. 150–153. Teljes szövegű fordítása: Kunc Adolf: *Szombathely. Savaria rend. tanácsú város monographiája 1*. Szombathely, 1880. 69–71.

²¹ ARS SI AS Nr. 4998. Ez az oklevél is duplán szerepel az DF adatbázisában ugyanazon okok miatt. Eredeti: DF 258 346. Xerox: DF 287 162. Az oklevél és a pecsét képeit lásd MH 22010–22020. Kiadónata: Horváth Mihály: *Magyar regeszták a bécsi cs. levéltárból. 1118–1605*. Magyar Történelmi Társ., 9. kötet. (1861) 1–96. 145. sz. 61.

pecsét függ. A király pecsétjétől jobbra négy zöld viaszú főúri pecsét található. A szöveg végén a megerősítők névsora.

Érdemes elsőként kitérni arra, mit tudunk Kotttrer Péterről. A Passau városból származó klerikus kánonjogi végzettségének és ismeretségeinek köszönhetően sikerült magas pozíciókat szereznie az osztrák és a tiroli egyházban. Az 1420-as és 1430-as években IV. Frigyes herceg és unokaöccse, V. Frigyes kancelláriájában szolgált. Egy 1439-es oklevél Kotttrert mint Aquileiában kánonjogot végzett papot mutatja be.²² Ebben az időben nézeteltérése támadhatott Frigyessel, és 1439-ben elvesztette pozícióját és tekintélyét. Ezt követően Frigyes testvére és politikai ellenfele, VI. Albert herceg kancellárja lett. Feltehetően ez utóbbi minőségében került kapcsolatba az Erzsébet királyné fogságában lévő Marcali Imrével. Pálosfalvi Tamás kutatásaiból tudjuk, hogy 1440 márciusában Krakkóból Tallóci Matkó és Marcali Imre Erzsébethez sietett Komáromba, hogy értesítsék Ulászló érkezéséről, és megpróbálták rávenni, hogy fogadjon el a lengyel királyt hitvesül. Egy hirtelen – feltehetően Cillei Ulrik által sugallt – gondolatotól vezérelve Erzsébet lefogatta a bárókat.²³ Kotttrer VI. Albert herceggel együtt érkezhettek március végén, április elején Komáromba, ahol a későbbi V. László gyámságáról tárgyaltak.²⁴ Feltehetően ekkor végezhette el azokat a „szolgálatokat”, melyekkel hozzájárult Marcali Imre kiszabadításához.²⁵ Ulászló és az országnagyok Kotttrernek adott jutalma azonban nem lehetett több egy gesztusnál. A zágrábi püspökség és javadalmai ugyanis a Tallóciak és a Cilleiek között Szlavóniáért folytatott harc fontos terepét alkották. Bár az idézet oklevélben is ígértetett tett Ulászló, hogy Tallóci év végéig átadja a püspöki birtokokat, erre nem került sor.²⁶ Valójában Kotttrernek soha nem volt valódi kapcsolata a zágrábi püspökséggel. Karrierje 1443-ban ért véget, amikor VI. Albert herceg hazaárulás gyanújával letartóztatta. Egy ideig börtönben volt, de később kibékült a herceggel.²⁷

Ulászló király és a Cillei grófok békekötését ugyancsak Pálosfalvi Tamás elemezte. A tárgyalásokon, amelyekben igyekeztek minden vitás kérdést rendezni, Ulászló a gróftól ünnepélyesen felmentette azon ígérete alól, hogy visszatér a király fogságába. A király emellett kötelezte magát, hogy a grófok birtokainak rovására tett adományait visszavonja.²⁸

Kotttrer kinevezésében és a Cilleiekkel való kibékülésben közös elem, hogy Ulászló mindkettőt szűkebb tanácsának egyetértésével, azok jóváhagyásával határozta el. Érdemes megfigyelni, hogy kik voltak azok az országnagyok, akik elkísérték Ulászlót a dunántúli hadjáratra, és a politikai ügyekben hangjukat hallatták. A főpapok közül hárman voltak jelen. Rozgonyi Simon egri püspök és De Dominis János zenggi, majd később váradi püspök kezdetől támogatták Ulászlót. János tagja volt az 1440-ben Krakkóba küldött magyar követségnek, Rozgonyi pedig a király kancellárjaként ekkor a kormányzat valódi irányítója. A harmadikról, Péter csanádi püspökről keveset tudunk, azonban személye nem lehetett súlytalan, ugyanis nemcsak ekkor, de egy évvel később, az Erzsébet királynéval történő tárgyalások

²² Wiener Neustadt, Neukloster Urkunden (1267-1881) 1439 I 28. Monasterium.net, (www.monasterium.net/mom/AT-StiANK/NeuklosterOCist/1439_I_28/charter) (letöltés: 2021. okt. 21.)

²³ Pálosfalvi: *Cilleiek és Tallóciak*, 49–50.

²⁴ Bariska István: *III. Frigyes gyámsági kormányzása és Nyugat-Magyarország*. Századok, 141. évf. (2007) 5. sz. 1153–1191., itt 1161.

²⁵ Pálosfalvi: *Cilleiek és Tallóciak*, 50–51.

²⁶ Pálosfalvi: *Cilleiek és Tallóciak*, 62.

²⁷ Életrajzát részletesen lásd: Matić, Tomislav: *Petar Kotttrer – zagrebački biskup s potvrdom Babelskog Koncila*. Croatica Christina Periodica, vol. 44. (2020) 85. sz. 15–35.

²⁸ Pálosfalvi: *Cilleiek és Tallóciak*, 58–59.

során is Ulászló mellett találjuk, sőt az 1444-es szegedi béke aláírói között is szerepelt. Ami a világiakat illeti, kijelenthetjük, hogy Hunyadi János erdélyi vajdán és Pálóci László udvarmesteren kívül az Ulászló-párti bárók erős emberei mind jelen voltak. Közülük Tallóci Matkó horvát-dalmát-szlavón bánt és Újlaki Miklós erdélyi vajdát, macsói bánt és temesi ispánt kell kiemelnünk. Kettőn együtt az ország déli, délnyugati határvédelméért feleltek, minden bizonnyal ők adták a királyi sereg derékhadát. Mellettük említhető még a helyismerettel rendelkező Marcali Imre somogyi ispán, az udvari méltóságviselők közül pedig a karrierje elején járó Ország Mihály kincstartó, a Pálóci familiát képviselő Simon lovászmester és Cudar Simon pohárnokmester. Úgy tűnik, hogy az utóbbi később csatlakozott a királyhoz, mert csak a két április 19-én kiadott oklevelet erősítette meg.

A magyar országnagyok mellett feltehetően a lengyel kíséret több tagja is a Dunántúlra vonult, még ha a fenti négy oklevél nem is említi meg őket. Ilyen lehetett Jan Szczerkoczeni lublini kapitány, aki 1441. április 6-án a Mura folyónál Ulászló kíséretében volt,²⁹ illetve Mikolaj Szarlejski wrocławui kapitány, akit egy 1441. április 24-én Pápán kelt oklevélben említnek meg.³⁰

Az oklevelek pecsétjei

1. I. Ulászló magyar királyi titkospecsétje³¹

Vörös viaszba nyomott kör alakú pecsét. Mezejében címerpajzs, első negyedében az Árpádok sávjai, a másodikban a lengyel sas, a harmadikban a litván lovas, a negyedik helyen a magyar kettős kereszt hármashalmon. Gótikus minuszkulás körirata: S.wladislaus.dei.gracia.hungarie.polonie.dalmacie.croacie.(e)tc(etera).rex. Mérete körülbelül 50 mm.³²

2A. Rozgonyi Simon egri püspök nagyobb pecsétje³³

Vörös viaszba nyomott kör alakú pecsét. Gyöngysorral határolt körirat nélküli pecsétmezőben három ágú koronából nőző hattyú. A korona két oldalán minuszkulás írásjelek (?). Mérete körülbelül 22 mm átmérőjű.

2B. Rozgonyi Simon gyűrűspecsétje³⁴

Vörös viaszba nyomott nyolcszög alakú pecsét. Mezejében címerpajzs, benne koronából kinövő, jobbra néző hattyú. Körirata nincs. Mérete körülbelül 13x17 mm.³⁵

²⁹ Akta grodzkie i ziemskie z Archiwum Bernardynskiego we Lwowie. Vol. II–X. Lwów 1868–1886. (a továbbiakban: AGZ) VII. 82–83.

³⁰ AGZ V. 104. Ulászló lengyel kíséretéről egy rövid értekezést korábban már közöltünk: Novák Ádám – Bácsa Balázs Antal: *Polish and Hungarian lords in the entourage of Władysław, King of Poland and Hungary 1440–1442*. Studia z dziejów średniowiecza, vol. 23. (2019) 183–198.

³¹ A pecsét balról számított sorszáma a fenti okleveleken: A5, B5, C5, D5. MH 30007, 22006, 22027, 22016.

³² Kumorovitz Lajos Bernát: *A magyar királyi egyszerű és titkospecsét használatának alakulása a középkorban*. In: Angyal Dávid (szerk.): *A Gróf Klebelsberg Kuno Magyar Történetkutató Intézet évkönyve*. Budapest, 1937. 69–112., itt 108. Dóry Ferenc: *I. Ulászló magyar király pecsétjei*. Turul, 36. évf. (1918–1921) 32–33. Vö. Novák Ádám: *Additions to the itinerary and seals of King Władysław I of Hungary in the light of recent Hungarica research*. In: Bárány Attila (ed.): *The Jagiellonians in Europe: Dynastic Diplomacy and Foreign Relations*. Debrecen, 2016. 41–55.

³³ A4, B4. MH 30006, 22005.

³⁴ C4, D4. MH 22026, 22015.

³⁵ Novák: *Középkori magyar pecsétek*, 64.

3. *De Dominis János váradi püspök gyűűrspecsétje*³⁶

Vörös viaszba nyomott ovális pecsét, mely megegyezik zenggi püspökként használt tipáriumával. Mezejében a körirattól folytonos vonallal elválasztott címerpajzsban négyelt címer. Az első és negyedik mezejében kétfejű, koronás madárfej, a második és harmadik mezőben fent csillag, alul vízszintes pólya. A címerpajzs fölött püspöki süveg. Majuszkulás körirata: S IOHANNIS DEI DOMNI S EP SEGNIIENSIS. Mérete körülbelül 13x15 mm.³⁷

4. *Péter csanádi püspök pecsétje*³⁸

Vörös viaszba nyomott kör alakú gemmapecsét. Mezejében balra néző ifjú arca. Körirata nincs. Mérete körülbelül 13 mm.³⁹

5. *Újlaki Miklós erdélyi vajda, macsói bán, temesi ispán pecsétje*⁴⁰

Zöld viaszba nyomott kör alakú pecsét. Mezejében vízszintesen osztott pajzs, a felső mezőben vízszintes pólya. Minuszkulás köriratát folytonos vonalak határolják, kereszttel kezdődik, majd a S(igillum) rövidítést követően „nicolai. de(…)” kezdetű, bizonytalan olvasatú szöveggel folytatódik, végül virágmintával zárul. Mérete körülbelül 18 mm.⁴¹

6. *Tallóci Matkó horvát-dalmát-szlavón bán pecsétje*⁴²

Zöld viaszba nyomott kör alakú pecsét. A körirattól folytonos vonallal elválasztott pecsétmezőben hasított címerpajzs, melynek jobboldalon ágaskodó kétfarkú nyest (?), bal oldalon felezett sas. Minuszkulás körirata: S mathkonis de tollouc regni sclauonie bani. Mérete körülbelül 26 mm.⁴³

7. *Ónodi Cudar Simon pohárnokmester pecsétje*⁴⁴

Zöld viaszba nyomott kör alakú pecsét. Folytonos vonallal határolt négykaréjos pecsétmezeje alul és felül megtöri a köriratot. Alul jobbra dőlő címerpajzs, benne hatszögű csat, a Cudar család címere, bal felső sarkán jobbra néző sisak, a sisakforgóban a címerábra ismétlődik. A pecsétmezőt sisaktakaró tölti ki. Körirata olvashatatlan. Mérete körülbelül 25 mm.⁴⁵

8. *Pálóci Simon lovászmester pecsétje*⁴⁶

Zöld viaszba nyomott kör alakú pecsét. A körirattól folytonos vonallal elválasztott pecsétmezőben címerpajzs, benne háromágú koronából nőző címeralak, feltehetően a Pálóciak címere: Egyik kezével szakállát markoló, másikkal könyvet tartó férfi. Minuszkulás körirata

³⁶ A3, B3, C3, D3, MH 30005, 22004, 22025, 22014.

³⁷ Novák: *Középkori magyar pecsétek*, 66.

³⁸ A2, B2, C2, D2, MH 30004, 22003, 22024, 22013.

³⁹ Novák: *Főpapi pecsétek*, 87.

⁴⁰ A6, B6, C6, D6, MH 30008, 22007, 22028, 22017.

⁴¹ Fedeles Tamás – Novák Ádám: *Újlaki Miklós pecséthasználata*. Turul, 93. évf. (2020) 1 sz. 11–17. 12.

⁴² A7, B7, C7, D7, MH 30009, 22008, 22029, 22018.

⁴³ Novák: *Középkori magyar pecsétek*, 73.

⁴⁴ C8, D8, MH: 22030, 22019.

⁴⁵ Vö. Novák: *Középkori magyar pecsétek*, 85.

⁴⁶ A8, B: leszakadt, C9, D9, MH 30010, 22031, 22020.

töredékesen olvasható: (...) paloch. A körirat virágmintával zárul. Mérete körülbelül 26 mm.⁴⁷

9. *Guti Ország Mihály kincstartó pecsétje*⁴⁸

Zöld viaszba nyomott kör alakú pecsét. Mezejében a keretbe nyúló, jobbra dőlő címerpajzs három oldalékkal. A pajzs bal felső sarkán jobbra néző sisak. A sisakdísz a keretbe nyúló, jobbra forduló sasszárnypár. A pecsétmezőt a sisaktakaró tölti ki. Minuszkulás körirata töredékesen olvasható: michaeli (...) – (...)gh. Mérete körülbelül 27 mm.⁴⁹

10. *Vajdafi Marcali Imre somogyi ispán pecsétje*⁵⁰

Zöld viaszba nyomott ovális pecsét. Mezejében lent jobbra dőlő címerpajzs, benne jobb hátránt pólya a Péc nemzetség címere. Bal felső sarkán sisak, a sisakforgóban a címerábra ismétlődik. Az ábra fent és lent megtöri a majuszkulás köriratot, mely töredékesen olvasható: EMER(...) – MARC(...). Mérete körülbelül 16x14 mm.⁵¹

Összegzés

A Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára által koordinált oklevélfeltáró munka eredményeként létrejött Diplomatikai Fényképgyűjtemény páratlan egység, de a munka nem tekinthető befejezettnek. Ahogy több kutatási projekt már előttünk is rámutatott, számos oklevél lappang még külföldön köz-, egyházi és magángyűjteményekben. Az is jól látszik, hogy a DF-ben nyilvántartott adatok esetenként tévesek vagy megtévesztők lehetnek, folyamatos frissítésük tehát nagyon is kívánatos. Ezen az úton az Országos Levéltár néhány éve elindult, az ezt célzó munka létjogosultsága megkérdőjelezhetetlen. A fent bemutatott oklevelek esete azt is alátámaszthatja, mennyire fontos a külföldi levéltárakban folytatott Hungarika-kutatás, és milyen hasznos lehet a helyszíni kutatómunka. Különösen igaz ez, ha a kutató érdeklődésének központjában a pecsétek állnak.

Pecséttani szempontból az itt ismertetett négy oklevél kiegészíti egymást. A Freiburgban őrzött oklevél pecsétjei sokkal jobb állapotban maradtak fenn, így lehetőséget adnak a plasztikusabb és pontosabb leírásra, sőt az azonos napon kelt ljubljanai oklevélhez képest kettővel több lenyomat maradt fenn rajta. A három napon belül datált oklevelek arra is rámutatnak, hogy április 19-én Rozgonyi Simon egri püspök eltérő tipáriumot használt a gyámpecsétés oklevél megerősítéséhez. De Dominis János váradi püspökké történő kinevezése feltehetően ekkor vagy a hadjárat idején történhetett, hiszen még zenggi püspöki pecsétjét használta. A kisebb volumenű oklevéladói tevékenységet végző országnagyok, mint Péter csanádi püspök, Cudar Simon pohárnokmester, Pálóci Simon lovászmester és Marcali Imre somogyi ispán ezen pecsétlenyomatait csak innen ismerhetjük. Ezért is tartjuk fontosnak az 1439 és 1457 közötti sokpecsétés oklevelek mindegyikének közzétételét,⁵² hogy egy teljes pecsétkorpuszt összeállíthassunk.

⁴⁷ Vö. Pálóci László pecsétjével: Novák: *Középkori magyar pecsétek*, 77.

⁴⁸ A9, B9, C: leszakadt, D: leszakadt, MH 30011, 22009.

⁴⁹ Novák: *Középkori magyar pecsétek*, 82.

⁵⁰ A1, B: leszakadt, C1, D1, MH 30003, 22023, 22012.

⁵¹ Analógiája: DL 39 290.

⁵² Novák Ádám: *Egy kutatási program első eredményeinek bemutatása – Sokpecsétés oklevelek 1439 és 1457 között*. In: Gál Judit – Kádas István – Rózsa Márton – Tarján, Eszter (szerk.): *Micae Mediaevalis IV. Fiatal történészek dolgozatai a középkori Magyarországról és Európáról*. Budapest, 2015. 199–212.

SZÉKELY MELINDA

Plinius Egyiptomról és Aethiopiáról

C. Plinius Secundus Maior a Kr. u. 1. századi Római Birodalom prominens alakja, katonatiszt, befolyásos római állami hivatalnok, elismert író.¹ Számos műve közül csupán a *Naturalis Historia* maradt fenn; a harminchét könyvből álló enciklopédikus jellegű, gyűjteményes munkában Plinius összefoglalta kora teljes természettudományos ismeretanyagát. A VI. könyv a Kelet földrajzi leírását tartalmazza, melyben megelevenedik az ott élő népek történelme és kultúrája is. A könyv elején a szerző jelzi, hogy mit tartalmaz a kötet: a tájak, népek, tengerek, városok, kikötők, hegyek, folyók fekvését és a köztük lévő távolságokat írja le, valamint a népeket, amelyek ott élnek vagy éltek. A bevezetésben Plinius megadja a könyvhöz felhasznált szerzők nevét is, külön felsorolva a római és külföldi auctorokat. Az Egyiptomtól Aethiopiáig ívelő részletben elsősorban Iubára támaszkodik (VI. 170; 175; 176; 177; 179), hivatkozik M. Agrippára (VI. 164), a görög szerzők közül pedig név szerint említi Timostenést (VI. 163; 183), Eratostenést (VI. 163; 171; 183), Artemidórost (VI. 163; 183), Biónt (VI. 178; 180; 183), Daliont (VI. 183), Aristokreónt (VI. 183), Basilist (VI. 183), az ifjabb Simónidést (VI. 183) és Sebosust (VI. 183).

Pliniust mint katonatisztet különösen érdeklik a hadjáratok, csaták: megemlíti a perzsa nagykirály, Kambysés egyiptomi hadjáratát is (VI. 165). Kambysés Kr. e. 525-ben a pélusioni csatában és Memphis mellett aratott győzelmet Egyiptom felett. A perzsa győzelmet bizonyítja a Kambysés városa elnevezésű helység Egyiptomban, ahová Plinius szerint a perzsa sebesülteket telepítették le. A nagykirály Egyiptom után Aethiopia² ellen indult, de élelmisszerei elfogytak, így kénytelen volt visszafordulni, ám a líbiai sivatagon átvonuló serege a homokban pusztult el. Plinius beszámol egy Aethiopia ellen Augustus uralkodása idején indított hadjáratról is, amelyet P. Petronius egyiptomi *praefectus* vezetett, és felsorolja a megostromolt és kifosztott városokat (VI. 181–182).³ Kortársként ír a Nero kori aethiops hadjárat tervéről (VI. 181), és beszámol a katonai felderítők munkájáról, akik a korábbiaknál pontosabb távolságadatokkal szolgáltak a déli területeken (VI. 184).

Aethiopiával kapcsolatban nemcsak a hadjáratok, hanem a mitikus múlt is megjelenik Plinius leírásában, így a trójai mondakörben szereplő aethiops király, Memnón, aki sikeres csaták után végül Achilleus kezétől esett el (VI. 182). Plinius említi az Androméda-mítoszból ismert Képheus aethiops királyt is, aki Kassiopeia férje és Androméda apja volt (VI. 182). A mítosz szereplőinek nevét csillagképek őrzik.

¹ Kr. u. 23/24–79.

² Aethiopia (Aithiopia) az ókori Nubia területe, a mai Szudán.

³ Lásd ehhez: Török László: *Augustus Alsó-Núbiában*. Ókor. Folyóirat az antik kultúrákról, 6. évf. (2007) 3. sz. 18–34.

Foglalkoztatja Pliniust az egyiptomi csatorna építésének kérdése is.⁴ Az ókorban a vízi szállítás kedvelt volt, és olcsónak számított, továbbá a csatornaépítésben jártasak voltak, így kézenfekvőnek tűnt egy Nílus-ág összekötése a Vörös-tenger Szezei-öblével. Plinius leírja, hogy már igen korán (a Középbirodalom megszilárdulása idején) Sesóstris fáraó kigondolta a csatorna építésének tervét (VI. 165).⁵ Strabón is megemlíti a fáraó nevét, „aki már a trójai háború előtt megkezdte a csatorna ásását” (XVII. 1, 25; C 804). Hérodotos szerint II. Nékó (Kr. e. 610–595) építeni kezdett egy csatornát, (2, 158–159; 4, 39; 4, 42),⁶ amelyen négy napig tartott végighajózni, szélteben pedig két *triremis* (három evezősoros hajó) is elfért egymás mellett (2, 158). Száz évvel később, miután Egyiptom perzsa uralom alá került, I. Dareios (Kr. e. 521–486) fejezte be a csatorna építését, amit kőbe vésett feliraton is megörökített: „Én perzsa vagyok. Perzsiából elfoglaltam Egyiptomot. Én rendeltem el ennek [a csatornának] a kiásását a Nílus nevű folyótól, amely Egyiptomban folyik a[ma] tenger felé, amelyik Perzsiából indul ki.”⁷ Diodóros szerint azonban Dareios sem fejezte be a csatorna építését (1, 33, 9). A Ptolemaios-korból fennmaradt Pithom-sztélé azt bizonyítja, hogy II. Ptolemaios Kr. e. 269-ben ázott csatornája már elérte a Vörös-tengert,⁸ amit görög-római szerzők is megerősítenek (Diod. 1, 33, 11; Plin. VI. 165). Plinius megadja a csatorna méretét is: hossza 37,5 mérföld, szélessége 100 láb, mélysége 30 láb.⁹ A Pithom-sztélé azt is megemlíti, hogy II. Ptolemaios kiépíttette Arsinoé (ma Suez) kikötőjét is, amelyet nővéréről (egyben feleségéről) nevezett el (vö. Plin. VI. 167). A csatorna a következő századokban elhomokosodott. Egyiptom római uralom alá kerülése után Augustus gondoskodott a megtisztításáról. A 2. század elején Traianus alatt ismét átépítették a csatornát.¹⁰ Az építésről és a tisztítási munkálatokról megemlékeznek a források, de arra, hogy tartósan használni tudták volna, nincs adatunk. A csatorna – vagy csatornák – használatával kapcsolatban több probléma is felmerült. A gyors homokosodás mellett tudjuk azt is, hogy a Vörös-tenger északi részénél és a Szezei-öbölnél nem megfelelő a széljárás, ami az ókorban használt vitorlás hajóknál döntő akadály volt.¹¹ Rendkívül zátonyos is a terület, helyenként pedig sekély a víz, így a tengerjáró hajók számára nem volt biztonságos a hajózás. Plinius a helyiek félelmeit látja a csatornával szembeni ellenérzésekben: a szintkülönbség miatt áradástól tartottak, és a Nílus iható vizét féltették a tenger sós vizétől (VI. 166).

A szárazföldi kereskedelem viszont jól működött a római korban, Plinius három útvonalról is ír, amelyek Egyiptom földközi-tengeri partjától a Vörös-tengerig vezettek (VI. 166–167). A kiindulópontok Pélusion, a Casius-hegy és Gerrhum, a célállomás pedig mindhárom útvonal esetében a vörös-tengeri Arsinoé (ma Suez). Plinius hírt ad a sivatagi szállítás nehézségeiről is: a szél gyakran betemeti a nyomokat, így az utazók nádatkat szúrnak a homokba, így mutatva meg az útirányt a karavánoknak (VI. 166).

⁴ Lásd ehhez: Székely M.: *Szicklákon, tűzön-vízen át. Ókor. Folyóirat az antik kultúrákról*, 10. évf. (2011) 3. sz. 58–64.

⁵ Plinius e fejezeteknél Iuba művére támaszkodott.

⁶ Vö. Diod. Sic. 1, 33, 9.

⁷ Töttössy Csaba fordítása.

⁸ Desanges, J.: *Recherches sur l'Activité des Méditerranéens aux confins de l'Afrique (VIe siècle avant J.-C.-IVe siècle après J.-C.)*. Rome, 1978. 263–264.

⁹ Körülbelül 55,5 km, 30 m, 9 m. Az ókori számadatokat kritikusan kell fogadnunk. Ennek egyik oka, hogy a szerzők különbözőképpen használták a mértékegységeket.

¹⁰ Az *Amnis Traianusról* bővebben: Young, G. K.: *Rome's Eastern Trade. International Commerce and Imperial Policy. 31 BC – AD 305*. London – New York, 2001. 76–77.

¹¹ A Szezei-csatorna átadásakor (1869) már gőzhajókat használtak.

A Vörös-tenger délebbi kikötői közül Plinius kiemeli a római korban legkedveltebb Myos Hormost és Berenikét (VI. 168).¹² Myos Hormos azonosítása évszázados problémát jelentett a kutatók számára. A 19. század óta számos tudós Abu Sha'arral azonosította, annak ellenére, hogy a területen végzett ásások során nem találták a városhoz tartozó kikötői részt.¹³ Az utóbbi évtizedekben nemzetközi kutatócsoportok rendszeres és nagyarányú régészeti feltárásokat folytatnak a Keleti-sivatagban és a vörös-tengeri kikötőknél.¹⁴ 1993-ban David Peacock a feltárások eredményei és az irodalmi források vizsgálata alapján arra a következtetésre jutott, hogy Myos Hormos a mai Quseir közelében található Quseir al-Qadim kikötővel azonos.¹⁵ 1994-ben újabb *ostrakonok* és papiruszok kerültek elő, amelyek megerősítették Peacock feltételezését.¹⁶ Bereniké az egyiptomi vörös-tengeri kikötők közül a legalaposabban kutatott lelőhely, Myos Hormostól mintegy 300 kilométerre délre fekszik. A 19. század eleje óta ismert romvárosban 1994–2002 között folytak a Delaware Egyetem és a Leideni Egyetem közös ásatai, Steven Sidebotham és Willeke Wendrich vezetésével.¹⁷ A kikötő fontos szerepet játszott az afrikai harci elefántok behozatalában, amelyeket valószínűleg a mai Szudán és Eritrea partvidékéről szállítottak Egyiptomba. A város a Kr. u. 1. században élte

¹² A 2. századi Ptolemaios hat egyiptomi kikötőről írt: Arsinoe-Clysma, Myos-Hormos, Philoteras, Leukos Limen, Nechesia és Bereniké (Ptol. 4, 5, 8). A vörös-tengeri kikötőkről bővebben: Székely M.: *Kereskedelem Róma és India között*. Szeged, 2008. 34–37. (további bibliográfiával); Sidebotham, S. E.: *Berenike and the Ancient Maritime Spice Route*. Berkeley – Los Angeles – London, 2011. 175–189.

¹³ Lásd: Sidebotham, S. E.: *Ports of the Red Sea and the Arabia-India Trade*. In: Begley, V. – De Puma, R. D. (eds.): *Rome and India. The Ancient Sea Trade*. Wisconsin, 1991. 19.

¹⁴ Abu Sha'ar-nál a Delaware-i Egyetem végzett feltárást 1987 és 1993 között, Berenikénél a Delaware-i Egyetem és a Leideni Egyetem 1994 és 2001 között. Lásd: www.archbase.com/berenike/. (letöltés: 2022. márc. 05.) A Bereniké-projekt 2009-ben folytatódott a legjelentősebb amerikai kutató, Steven Sidebotham vezetésével; lásd: Sidebotham: *Berenike and the Ancient Maritime Spice Route*, id. mű. Quseir al Qadimnál a Chicagói Egyetem Keleti Intézete (1978, 1980, 1982), majd a '90-es években a Southamptoni Egyetem végzett feltárásokat David Peacock vezetésével, lásd: www.arch.soton.ac.uk/Research/Quseir/. (letöltés: 2011. jún. 18.). 1994 óta a Koptos–Quseir közötti 180 kilométeres úton található kis római erődök hálózatának feltáráásával a francia Hélène Cuvigny papyrológust bízták meg; lásd: Cuvigny, H. (éd.): *La route de Myos Hormos* (IFAO). Cairo, 2001.; Cuvigny, H.: *Researches in the Eastern Desert 1996–1999*. In: Boussac, Salles (ed.): *A Gateway from the Eastern Mediterranean to India. The Red Sea in Antiquity*. Manohar, 2005. 31–42. 1998–2004 között Bir Minayh-nál az ELTE Egyiptológiai Tanszéke folytatott kutatásokat Luft Ulrich vezetésével (a kutatási beszámoló megjelent 2010-ben: Luft, Ulrich (ed.): *BIR MINAYH, Report on the Survey 1998–2004*. Archaeolingua, 2010.).

¹⁵ Lásd: Peacock, D. P. S.: *The site of Myos Hormos: a view from space.*: *Journal of Roman Archaeology* (a továbbiakban: JRA) vol. 6. (1993) 226–232.; Quseir al-Qadim 6–8 kilométerre északra található a mai Quseir városától. Quseirt a kutatók sokáig az ókori Leukos Limen városával azonosították.

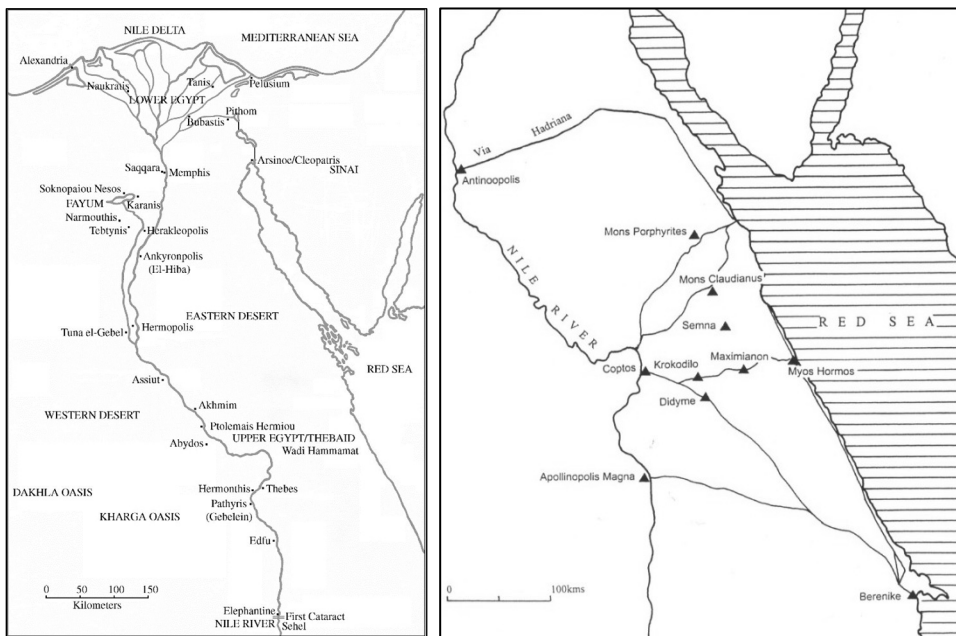
¹⁶ Lásd: Bülow-Jacobsen, A. – Cuvigny, H. – Fournet, J-L.: *The Identification of Myos Hormos. New Papyrological Evidence*. Bulletin de l'Institut français d'archéologie orientale (BIFAO) vol. 94. 1994, 27–38.; Whitcomb, D.: *Quseir al-Qadim and the location of Myos Hormos*. In: Boussac (ed.): *A Gateway from the Eastern Mediterranean to India*, 83–103; Peacock, D. – Blue, L. (eds.): *Myos Hormos – Quseir al-Qadim, Roman and Islamic Ports on the Red Sea*. Volume 1: *The Survey and Report on the Excavation.*, Oxford, 2006.; Székely: *Szicklákon, tűzön-vízen át*, 60.

¹⁷ Legújabb összefoglaló: Sidebotham: *Berenike and the Ancient Maritime Spice Route*, id. mű.

fénykorát, amikor Myos Hormos mellett Bereniké volt az Indiával és a Távols-Kelet más részeivel folytatott római kereskedelem egyik legfontosabb központja.¹⁸

Plinius leírja az aethiopsok és a trogodyták legnagyobb kereskedelmi központját, Adulist (Adulitum) is, amelyet tudomása szerint szökött egyiptomi rabszolgák alapítottak egykor, és közli legfontosabb árucikkait is: elefántcsont, orrszarvú agyar, vízilóbőr, teknőspáncél, majmok és rabszolgák (VI. 173). A kereskedők számára fontos információ az is, hogy a délebbi vizeken az ascita arab törzsek kalóztámadásokat hajtanak végre, melyek során marhabőr tömlőkre helyezett ideiglenes hidakról mérgezett nyilakkal támadják a hajókat (VI. 176).

A fordítás a *Sammlung Tusculum* szövegkiadása alapján készült.¹⁹ A szöveg értelmezéséhez és a jegyzetekhez felhasználtam ezenkívül Desanges,²⁰ valamint Conte²¹ munkáját is. A Plinius-részlet fordítása során a személyneveket, földrajzi neveket és mértékegységeket a szerző által használt latin alakjukban hagytam, melyekhez a jegyzetben magyarázatot fűztem.

¹⁸ Lassányi G.: *Az antik világ határán. A Keleti-sivatag a kései ókorban*. PhD-disszertáció. ELTE BTK, Budapest, 2009. 147.

¹⁹ C. Plinius Secundus d. Ä.: *Naturkunde.VI. Geographie: Asien*. Hg. von K. Brodersen. München, 1996.

²⁰ Pline L'Ancien: *Histoire naturelle. Livre VI, 4e partie: L'Asie africaine sauf l'Egypte. Les dimensions et les climats du monde habité*. Texte établi et traduit par: J. Desanges. Paris, 2008.

²¹ Gaio Plinio Secundo: *Storia naturale*. Ed. (trad. e note): G. B. Conte. Torino, 1982.

C. Plinius Secundus Maior: *Naturalis historia* VI.

XXXIII.

163. Most az Arabiával szemben fekvő part hátralevő részét mutatjuk be. Timosthenes²² a teljes öblöt négy napos hajóútnyi hosszúságúra, két nap hajóútnyi szélességűre, a szorost 7,5 mérföldre²³ becsülte; Eratosthenes²⁴ a part hosszúságát mindkét oldalon az öböl bejáratától 1200 mérföldben²⁵ adja meg, Artemidorus²⁶ az arab oldalt 1750 mérföldben,²⁷

164. a trogodyták területét²⁸ Ptolemaisig²⁹ 1187,5 mérföldben.³⁰ Agrippa³¹ szerint nincs különbség a két oldal között, és 1732 mérföldben³² határozza meg. A szélességét a legtöbben 475 mérföldben³³ adják meg, a délkelet felé néző öböltorkolat pedig egyesek szerint 4, mások szerint 7,5 vagy 12 mérföld széles.³⁴

165. Helyzete pedig ilyen:³⁵ a Laeanticus öbölnél³⁶ van egy másik öböl, amit az arabok Aeas-

²² Timosthenes (rhodusi): görög földrajztudós, flottaparancsnok II. Ptolemaeus Philadelphus egyiptomi uralkodó idejében, Kr. e. 280–270 között. Tíz könyvből álló *periplus*át gyakran idézi Eratosthenes és Strabo. Lásd még: Plin. VI. 15.

²³ 7,5 mérföld: 11 km. Strabo (XVI. 4. 4) 60 mérföldet említ.

²⁴ Eratosthenes: (Cyrene Kr. e. 282 k. – 202 k.): görög tudós, matematikus, geográfus. Földrajzi kérdésekben Anaximandrosra, Hecataeusra és Nagy Sándor hadjáratának kísérőire támaszkodott. Vö. Plin. VI. 3. Frg. III B 50 292.

²⁵ 1200 mérföld: 1776 km.

²⁶ Artemidorus (ephesosi): görög földrajztudós, aki Kr. e. 100 körül élt és alkotott. Tizenegy könyvben írt munkáját Strabo gyakran idézi. Lásd még: Plin. VI. 36.

²⁷ 1750 mérföld: 2590 km.

²⁸ Lásd: Plin. VI. 154.

²⁹ Ptolemais: lásd: Plin. VI. 171.

³⁰ 1187,5 mérföld: 1757,5 km.

³¹ M. Vipsanius Agrippa (Kr. e. 64/63 – Kr. e. 12): római hadvezér és államférfi, Augustus barátja, veje, egy ideig kijelölt utódja, befolyásos főparancsnoka. Íróként is működött, földrajzi kommentárokat írt. A Római Birodalom általa vezetett felmérése szolgált alapul egy nyilvánosan felállított világtérképhez vagy felirathoz, mely a *Tabula Peutingeriana* mintája lett. A műben az ismert világ területeit gyűjtötte össze méretük szerint, megadva a hosszanti kiterjedést és a vélhető szélességet is. Plinius a III–VI. könyveiben többször hivatkozik Agrippa művére, három esetben szó szerint is idéz belőle (V. 25; V. 38; VI. 37). A legtöbben úgy gondolják, hogy Agrippa munkáját egyfajta világtérképhez hasonló formában adták ki, de ez nem bizonyított és nem is nagyon valószínű: a méretadatoknak megfelelő rajzot nyilvánvalóan nem készítettek, inkább csak feljegyezték az adatokat. A mű talán egy nagy terjedelmű felirat formájában létezhetett. Két ránk maradt kisebb földrajzi munka, a *Demensuratio provinciarum* és a *Divisio orbis terrarum* ugyancsak merített Agrippa művéből. Lásd még: Sallmann, K. G.: *Die Geographie des Älteren Plinius in ihrem Verhältnis zu Varro*. Berlin – New York, 1971. 91–95.

³² 1732 mérföld: 2563,25 km.

³³ 475 mérföld: 703 km.

³⁴ 4 mérföld: 6 km; 7,5 mérföld: 11 km; 12 mérföld: 17,75 km.

³⁵ Plinius inntől a 170-es caputig Iubát követi (*Fragmente der griechischen Historiker* [a továbbiakban: FGrHist] 275 F 34); lásd még: Plin. VI. 96.

³⁶ Laeanticus öböl: lásd: Plin. VI. 156.

nak neveznek, ahol Heroon városa³⁷ fekszik. Cambyses városa³⁸ a nelusok és marchadák³⁹ között volt, itt telepítették le Cambyses seregéből a sebesülteket. Azután következnek a tyro nép,⁴⁰ Daneon kikötője,⁴¹ ahonnan hajózható csatornát vezettek a Nílusba, annál a részénél, ahol belefut a már említett deltába.⁴² A folyó és a Vörös-tenger⁴³ között 62,5 mérföld⁴⁴ távolság van. A tervet elsőként Sesostris,⁴⁵ Egyiptom uralkodója találta ki, majd a perzsa Dareios,⁴⁶ azután II. Ptolemaios,⁴⁷ aki 100 láb széles, 30 láb mély, 37,5 mérföld hosszú csatornát építtetett,⁴⁸ végig az Amarus-forrásokig;⁴⁹

166. azontúl azonban elrettentette őket az áradástól való félelem, miután kiderült, hogy a Vörös-tenger 3 róffel⁵⁰ magasabban fekszik Egyiptom földjénél. Néhányan nem ezt az okot említik, hanem azt, hogy a Nílus vizét, amely az egyetlen iható víz volt, elrontották volna azzal, hogy a tenger vizét beleengedik. Mindazonáltal szárazföldön gyakran megteszik az egész utat az egyiptomi tengertől, mégpedig háromféleképpen. Az egyik út Pelusiumtól⁵¹ vezet a sivatagon át, ahol homokba szúrt nádak mutatják az irányt, mivel az út nem látszik, amikor a szél betemeti a nyomokat.

167. A másik [útvonal] a Casius-hegy⁵² túlsó oldalán [kezdődik], és 60 mérföld⁵³ után becsatlakozik a pelusiumi útba; mellette laknak az autaeus arabok.⁵⁴ A harmadik út Gerrhum-ból indul, amit Agipsumnak is neveznek,⁵⁵ és ugyanazoknak az araboknak a területén át vezet, s bár körülbelül 60 mérfölddel rövidebb, de hegyes és vízben szegény. Mindezek az utak

³⁷ Heroon városa, Heroopolis: lásd: Plin. VI. 156.

³⁸ Cambyses városa: csak itt említett helység. Cambyses perzsa nagykirály (Kr. e. 529–522) megtámadta Egyiptomot és el is foglalta Kr. e. 525-ben.

³⁹ Nelusok és marchadák: csak itt említett törzsek.

⁴⁰ Tyro nép: csak itt említett törzs.

⁴¹ Daneon kikötője: csak itt említett kikötő.

⁴² Delta: lásd: Plin. V. 48.

⁴³ Vörös-tenger: lásd: Plin. VI. 84.

⁴⁴ 62,5 mérföld: 92,5 km.

⁴⁵ Sesostris: lásd még: Strabo (XVII. 1. 25 C 804). A 12. dinasztiaiban három ilyen nevű fáraó is volt, régészeti bizonyítékok azonban nem állnak rendelkezésre, így nem tudjuk pontosan meghatározni, melyikükről ír Plinius és Strabo. A csatornához lásd még: Székely: *Sziklákon, tűzön-vízen át*, 59–60.

⁴⁶ I. Dareios: lásd: Plin. VI. 133.

⁴⁷ II. Ptolemaeus Philadelphus: lásd: Plin. VI. 58; 167.

⁴⁸ 100 láb: 30 m, 30 láb: 9 m, 37,5 mérföld: 55,5 km.

⁴⁹ Amarus-források: vö. Strab. XVII. 1. 25.

⁵⁰ A latin szövegben *cubitus* (rőf) szerepel. 1 *cubitus* = 45 cm. Így a 3 *cubitus* 1,35 méter.

⁵¹ Pelusium: város a Nílus torkolat keleti ágánál; lásd: még Plin. V. 64.

⁵² Casius-hegy: az egyiptomi parton található homokhalom, amely kiemelkedik a teljesen sík környezetből, Pelusiumtól keletre a Sirbon-tenger és a Földközi-tenger között. A tetején építettek egy Zeus Casius szentélyt. A nyugati oldalon volt Cn. Pompeius Magnus sírja, akit Kr. e. 48-ban a közelben gyilkoltak meg, amikor C. Iulius Caesar elől menekülve egyiptomi földre érkezett. Lásd még: Strab. XVI. 2. 32.; Plin. V. 68.

⁵³ 60 mérföld: 88,75 km.

⁵⁴ Autaeus arabok: csak itt említett törzs.

⁵⁵ Gerrhum, Agipsum: Gerrha, Gerra, lásd: VI. 147.

Arsinoeba⁵⁶ vezetnek, amit a Carandra-öbölben⁵⁷ alapított és a lánytestvéréről nevezett el Ptolemaeus Philadelphus, aki elsőként fedezte fel Trogodyticét.⁵⁸ A folyót, amely Arsinoe mellett folyik, Ptolemaeusnak nevezte el.

168. Majd egy kis város következik, Aeum – mások ezt a helyet Philoteriasként⁵⁹ írják le –, azután az asaraeusok,⁶⁰ akik a trogodytákkal⁶¹ való házasságból származó vad arabok; Sapirine és Scytala szigetei,⁶² majd sivatag Myos Hormosig,⁶³ ahol a Tatnos⁶⁴ forrás található; az Aeas-hegy,⁶⁵ Iambe szigete,⁶⁶ sok kikötő, Berenice városa,⁶⁷ Philadelphus anyjának a nevééről, ahová, amint már mondtuk,⁶⁸ az út Coptosból⁶⁹ vezet, majd az autaeus arabok⁷⁰ és a gebadaeusok.⁷¹

XXXIV.

169. Trogodytice,⁷² amit a régiek Midoénak, mások Midioénak neveztek:⁷³ a Pentedactylos-hegy;⁷⁴ néhány sziget, amit Stena Dirának⁷⁵ neveznek, a Halonesusok⁷⁶ nem kevesebben, a Cardamine⁷⁷ és a Topazos,⁷⁸ ami a drágakőnek nevet adott. Az öböl szigetekkel van tele; ezek közül, amelyek bővelkedik vízben, azt Mareunak⁷⁹ nevezik, amelyek száraz, azt Eratonos-

⁵⁶ Arsinoe: egyiptomi kikötőváros a Vörös-tenger északnyugati részén, II. Ptolemaeus Philadelphus nevezte el lánytestvére, II. Arsinoe tiszteletére. Lásd még Strab. XVII. 1. 25.

⁵⁷ Carandra-öböl: csak itt megnevezett tengeröböl.

⁵⁸ Trogodytice: lásd: Plin. VI. 154.

⁵⁹ Aeum, Philoterias: kikötőváros a Vörös-tengernél, II. Ptolemaeus Philadelphus alapította; lásd még: Strab. XVI. 4. 5; Stephanos Byz.

⁶⁰ Asaraeusok: csak itt említett törzs a Vörös-tenger egyiptomi partján.

⁶¹ Trogodyták: lásd: Plin. VI. 154.

⁶² Sapirine és Scytala: csak itt megnevezett szigetek.

⁶³ Myos Hormos: kikötő a Vörös-tenger afrikai partján; lásd még: Strab. XVI. 4. 5; *Periplus Maris Erythraei* (a továbbiakban: *PME*) magyarul: W. Salgó Ágnes: *A Vörös-tenger körülhajóása. Egy ismeretlen alexandriai kereskedő útleírása a Kr. u. 1. századból*, Acta Universitatis Szegediensis: Acta Antiqua et Archaeologica, 2010. 1; Ptol. IV. 5. 8. Myos Hormos azonosításához lásd: Székely: *Szklákon, tűzön-vízen át*, 60. A

⁶⁴ Tatnos: csak itt említett forrás.

⁶⁵ Aeas-hegy: a Vörös-tenger egyiptomi partvidékén húzódó hegy, lásd még: Ptol. IV. 5. 14.

⁶⁶ Iambe: csak itt említett sziget a Vörös-tengeren.

⁶⁷ Berenice: II. Ptolemaeus Philadelphus anyja, lásd: Plin. VI. 103.

⁶⁸ Amint már mondtuk, az útvonal leírása Plin. VI. 100–106. *caputoknál* található. Lásd: Székely: *Kereskedelem Róma és India között*, 26–31; Székely: *Szklákon, tűzön-vízen át*, 58–64.

⁶⁹ Coptos: lásd: Plin. VI. 102.

⁷⁰ Autaeus arabok: lásd: Plin. VI. 167.

⁷¹ Gebadaeusok: csak itt említett törzs.

⁷² Trogodytice: lásd: Plin. VI. 154.

⁷³ Midoe, Midioe: csak itt megemlített nevek.

⁷⁴ Pentedactylos-hegy: csak itt említett hegy.

⁷⁵ Stena Dira: csak itt megnevezett szigetszoport a Vörös-tengerben.

⁷⁶ Halonesusok: csak itt megemlített szigetszoport a Vörös-tengerben.

⁷⁷ Cardamine: sziget a Vörös-tengerben; lásd még: Ptol. VI. 7. 44.

⁷⁸ Topazos: sziget a Vörös-tengerben; lásd még: Plin. XXXVII. 108.

⁷⁹ Mareu: sziget a Vörös-tenger afrikai oldalán; lásd még: Diodor. III. 48; Ptol. IV. 7. 11; nem azonosított.

nak;⁸⁰ ott a királyoknak helytartói voltak. A terület belsejében a candaesuk⁸¹ élnek, akiket ophiophagusoknak⁸² neveznek, és kígyót szoktak enni; nincs is más vidék, ahol jobban el lennének szaporodva.

170. Iubánál,⁸³ aki láthatólag igen figyelmesen vizsgálta ezeket a dolgokat, ennél a résznél – de talán csak a másolatok hibájából – kimaradt a másik Berenice, amit Panchrysosként⁸⁴ is emlegetnek, és a harmadik, Epi Dires,⁸⁵ ami kiváló fekvésű, ugyanis egy messzire kinyúló földnyelven található, ahol a Vörös-tenger bejárata és Arabia között hét és fél mérföld⁸⁶ a távolság. Ott van a szintén topázt termő Citis sziget.⁸⁷

171. Távvolabb erdők vannak, ahol Philadelphus elefántvadászat céljából alapította meg Ptolemaist, és ezért az Epi Theras⁸⁸ melléknevet adták neki; a Monoleus⁸⁹ tó partján fekszik. A második könyvben írtunk erről a területről,⁹⁰ ahol 45 nappal a nyári napforduló előtt és ugyanannyival utána délben az árnyékok eltűnnek, és a hátralévő órákban délre, a többi napon északra esnek; míg az elsőként említett Berenicében⁹¹ csak a nyári napforduló napján délben tűnnek el teljesen az árnyékok, egyébként semmi más érdekességet nem jegyeztek fel itt. 602 mérföldre⁹² van Ptolemaistól, és ez a tény igen nagy jelentőségű, mivel lehetőséget adott egy rendkívüli gondolkísérletre: itt mérték meg a világot. Eratosthenes⁹³ ugyanis az árnyékok kétségbevonhatatlan rendszerét felhasználva innen kezdett neki a Föld nagysága meghatározásának.

172. Innen az Azanius-tenger;⁹⁴ a hegyfok, amit egyesek Hippalusnak⁹⁵ neveztek, a Mandalum-tó,⁹⁶ Colocasitis szigete⁹⁷ és a tengerben számos más sziget, amelyeken igen sok a

⁸⁰ Eratonos: csak itt említett sziget.

⁸¹ Candaesuk: csak itt megnevezett törzs.

⁸² Ophiophagusok: csak itt említett törzs a Vörös-tenger nyugati partján.

⁸³ Iuba: a numidiai király fia. Azonos nevű apja Kr. e. 46-ban Thapsosnál elszenvedett veresége után Rómában nőtt fel, később római támogatással Mauretania királya lett. Egyebek mellett Arábiáról, Asszíriáról és Afrikáról írt műveket görög nyelven, melyekből töredékek maradtak fenn. Iuba Kr. u. 23-ban halt meg, néhány évvel Strabo után. C. Caesar parthus hadjáratán részt vett mint tudományos megfigyelő. Iuba műveit, amelyek az augustusi időkben születtek, Plinius számos helyen felhasználja, így a dél faunájáról a 8–11. könyveiben, a szubtrópusi fákról a 12–13., Arabiá kincseiről (gyöngyök, drágakövek, fémek) a 33–37. könyveiben. Lásd még: Sallmann, K. G.: *Die Geographie des Älteren Plinius in ihrem Verhältnis zu Varro*. Berlin – New York, 1971. 85–88. Lásd: FG rHist 275 F

⁸⁴ Berenice Panchrysos: Berenicétől délre fekvő város; Panchrysos (gö.) szó szerint „teljesen arany”.

⁸⁵ Berenice Epi Dires: város a Vörös-tenger bejáratánál; ma Ras Siyan.

⁸⁶ Hét és fél mérföld: 11 km.

⁸⁷ Citis: csak itt említett sziget.

⁸⁸ Ptolemais Epi Theras: II. Ptolemaeus Philadelphus által alapított helység; lásd még: Strab. XVII. 4. 7; *PME* 3; ma Aqıq.

⁸⁹ Monoleus: csak itt említett tó.

⁹⁰ Lásd: Plin. II. 183.

⁹¹ Lásd még: Plin. VI. 168.

⁹² 602 mérföld: 891 km.

⁹³ Eratosthenes: lásd: Plin. VI. 163.

⁹⁴ Azanius-tenger: lásd: Plin. VI. 108.

⁹⁵ Hippalus: lásd még: Ptol. IV. 7. 12;

⁹⁶ Mandalum-tó: csak itt említett tó.

⁹⁷ Colocasitis: csak itt megnevezett sziget.

teknős. Sace városa,⁹⁸ Daphnis szigete,⁹⁹ Adulitum városa¹⁰⁰ – ezt uraiktól elszőkött egyiptomi rabszolgák alapították.

173. Ez a város a trogodyták¹⁰¹ és az aethiopsok legnagyobb kereskedelmi központja; Ptolemaistól¹⁰² 5 napnyi hajóútra. Nagy mennyiségben szállítanak ide elefántcsontot, orrszarvúagyarat, vízilóbőrt, teknőspáncélt, majmokat és rabszolgákat.¹⁰³ Túl az arotera aethiopsokon¹⁰⁴ szigetek találhatóak, amelyeket Aliaeusnak¹⁰⁵ neveznek, hasonlóképpen Bacchias, Antibacchias¹⁰⁶ és Stratioton.¹⁰⁷ Innen tovább haladva Aethiopia partján van egy ismeretlen öböl, ami különös, mivel a távolabb fekvőket a kereskedők felkutatták. Ezután egy hegyfok van, rajta a Cucius-forrással,¹⁰⁸ amit gyakran felkeresnek a tengerészek.

174. Azon túl fekszik Isis kikötője,¹⁰⁹ 10 nap evezésre Adulitum városától,¹¹⁰ ide hozzák a trogodyták mirháját. A kikötő előtt található két sziget, amit Pseudopylaenek neveznek, beljebb még két Pylae,¹¹¹ az egyikben kőemlékművek vannak ismeretlen írással.¹¹² Azon túl az Avalitu-öböl¹¹³ következik, majd a Diodorus-sziget¹¹⁴ és más, lakatlan szigetek; a szárazföldön is pusztaság terül el, azután Gaza¹¹⁵ városa, a Mossylytes-hegy és kikötő,¹¹⁶ ahová fahéjat szállítanak. Ez a legtávolabbi hely, ahová Sesostris a seregét küldte. Egyesek ezen túlra helyeznek még egy partmenti aethiopsi várost, Baragazát.¹¹⁷

175. Iuba azt állítja,¹¹⁸ hogy a Mossylytes-hegységénél kezdődik az Atlanti-tenger:¹¹⁹ a szülő-

⁹⁸ Sace: csak itt említett város.

⁹⁹ Daphnis: sziget a Vörös-tenger nyugati partján.

¹⁰⁰ Adulitum (Adulis): a Vörös-tenger kikötővárosa, jelentős kereskedelmi központ; ma Zula.

¹⁰¹ Trogodyták: Plin. VI. 154.

¹⁰² Ptolemais: Plin. VI. 171.

¹⁰³ Lásd még: *PME* 6.

¹⁰⁴ Arotera aethiopsok: csak itt említett nép.

¹⁰⁵ Aliaeus-szigetek: csak itt említett szigetek a Vörös-tengerben.

¹⁰⁶ Bacchias, Antibacchias: szigetek a Vörös-tenger déli részén. Lásd még: Ptol. IV. 7. 38; Stephanos Byz.

¹⁰⁷ Stratioton: csak itt említett és nem azonosított sziget. Nevének jelentése: katonák.

¹⁰⁸ Cucius-forrás: csak itt megnevezett forrás.

¹⁰⁹ Isis kikötője: csak itt említett kikötő.

¹¹⁰ Adulitum városa: Plin. VI. 172.

¹¹¹ Pseudopylae, Pylae: csak itt említett szigetpárok a Vörös-tengerben.

¹¹² Sesostris egyiptomi uralkodó sztéléi, említi Strabo is (XVII. 1. 5, C790); hieroglif feliratok talán III. Ramses fáraótól. Lásd még: Diod. I. 55, 7–9.

¹¹³ Avalitu-öböl: öböl az avalitusok területén.

¹¹⁴ Diodorus-sziget: sziget a Vörös-tenger legdélebbi részén a Bab el-Mandeb szorosban. Lásd még: *PME* 25; Ptol. IV. 7. 38; ma Perim.

¹¹⁵ Gaza: más forrás nem említi ilyen nevű várost Aethiopiában.

¹¹⁶ Mossylytes-hegy és kikötő: lásd még: *PME* 10; nem azonosított.

¹¹⁷ Baragaza: Barygaza India nyugati partján található kikötőváros, amely jelentős szerepet töltött be az Egyiptomon áthaladó, Róma és India közötti kereskedelmi útvonalon. Más forrás nem említi Aethiopiában ilyen nevű várost, így Plinius tévedése lehet az általa használt, de nem nevesített szerzők adatának értelmezésekor. Lásd még: *PME* 43–49; Székely: *Kereskedelem Róma és India között*, 37–39.

¹¹⁸ Iuba: lásd: VI. 96; 170. FG_{Gr}Hist 275 F 35.

¹¹⁹ Atlanti-tenger: Herodotus szerint a Heracles oszlopain túli tenger (I. 203).

földjén, Mauretanián¹²⁰ túl egészen Gadisig¹²¹ lehet hajózni az északnyugati széllel.¹²² Az ő határozott véleményét ezen a helyen nem lehet figyelmen kívül hagyni. A Lepte Acrának, mások szerint Drepanumnak¹²³ nevezett indiai hegynyúlványtól tovább hajózva egyenes irányban előre az Exusta¹²⁴ mellett Malichu¹²⁵ szigetéig 1500 mérföld¹²⁶ távolság van, innen a Scenei¹²⁷ nevű helyig 225 mérföld,¹²⁸ innen az Adanu-szigetekig¹²⁹ 150 mérföld,¹³⁰ így lesz a nyílt tengerig 1875 mérföld.¹³¹

176. Az összes többi szerző úgy vélte, hogy déli irányban lehetetlen tovább hajózni a nap forrósága miatt. Sőt a szigetekről az ascitáknak¹³² nevezett arabok súlyosan veszélyeztetik a kereskedelmet; ezek ugyanis két-két marhabőr tömlőre hidat helyeznek, és onnan mérgezett nyilaikkal kalóztámadásokat indítanak. Ugyanaz a Iuba¹³³ még megemlíti, hogy a trogodyták¹³⁴ egyes törzseit therothoáknak hívják, mivel ügyesen vadásznak¹³⁵ és csodálatosan fürgék; említi az ichthyophagusokat,¹³⁶ akik úgy úsznak, mint a tenger teremtményei; valamint a banguosokat, zangenákat, thalibákat, saxinákat, sirechákat, daremákat és a domazenes törzseket is.¹³⁷

177. Továbbá kijelenti azt is, hogy a Nílus partján Syenétől¹³⁸ Meroéig¹³⁹ élő emberek nem aethiopsok, hanem arab törzsek, illetve még hozzáteszi, hogy a Nap városát¹⁴⁰ – amiről Egyiptom leírásakor azt mondtuk, hogy nincs messze Memphistől¹⁴¹ – arabok alapították. Vannak, akik Aethiopia távolabbi partját elveszik és Afrikához csatolják (de ők a víz miatt a folyóparton éltek). Mi az olvasóra hagyjuk, hogy a kérdésről kialakítsa a véleményét, és csupán felsoroljuk a városokat mindkét parton a feljegyzett sorrendjükben, Syenétől kezdve.

¹²⁰ Mauretania: római tartomány a mai Marokkó és Nyugat-Algéria területén.

¹²¹ Gades: ma Cádiz. Lásd még: Plin. IV. 119.

¹²² Északnyugati szél (Corus): lásd még: Plin. II. 121.

¹²³ Lepte Acra, Drepanum: hegynyúlvány a Szezi-öböl afrikai partján; lásd még: Ptol. IV. 5. 8; 14.

¹²⁴ Exusta: sziget az Arab-öbölben; lásd még: *PME* 20; Ptol. VI. 7. 44; ma Jabal al Ta'ir.

¹²⁵ Malichu: sziget a Vörös-tengeren Arabia Felix nyugati partján.

¹²⁶ 1500 mérföld: 2220 km.

¹²⁷ Scenei: csak itt említett helység.

¹²⁸ 225 mérföld: 333 km.

¹²⁹ Adanu-szigetek: Ptolamaeus említ két szigetet Adanu néven az Arab-öbölben (VI. 7. 44).

¹³⁰ 150 mérföld: 222 km.

¹³¹ 1875 mérföld: 2775 km.

¹³² Asciták: a parton élő arab törzs; lásd még: Ptol. VI. 7. 26; Stephanus Byz.

¹³³ FGrHist 275 F 36; lásd még: VI. 96.

¹³⁴ Trogodyták: VI. 154.

¹³⁵ A théra vadászatot jelent görögül; lásd még VI. 171.

¹³⁶ Ichthyophagusok: lásd még: VI. 95.

¹³⁷ Banguosok, zangenák, thalibák, saxinák, sirechák, daremák, domazenes: csak itt említett törzsek.

¹³⁸ Syene: fontos kereskedőhely a Nílus partján Elephantine szigetével szemben; lásd még: Plin. V. 59; ma Asszuán/Aswan.

¹³⁹ Meroe: város a Nílusnál Felső-Núbiában, az aethiops királyság Napata utáni fővárosa; lásd még: Plin. V. 53.

¹⁴⁰ Nap városa: Heliopolis; ma Al-Matariyah; lásd még: Plin. V. 49.

¹⁴¹ Memphis: jelentős város a Nílus nyugati partján; lásd még: Plin. V. 50; ma Mit Rahina.

XXXV.

178. Először a Nílus arab oldalát nézve: a catadupus törzs,¹⁴² azután a syeniták.¹⁴³ A városok: Tacompsus,¹⁴⁴ amit néhányan Thaticenek¹⁴⁵ neveznek, Aramum, Sesamos,¹⁴⁶ Andura, Nasarduma, Aindoma Come Arabetával és Boggia, Leupitorga, Tantarene, Emeae, Chindita, Noa, Goploa, Gistate, Megadale,¹⁴⁷ Premni, Nups,¹⁴⁸ Direa, Patigga,¹⁴⁹ Bacata, Dumana, Radata,¹⁵⁰ ahol egy arany macskát tisztelnek istenként, Boron¹⁵¹ és a szárazföldön Mallus-hoz¹⁵² közel Meroae.¹⁵³ Így jegyezte fel Bion.¹⁵⁴

179. Iuba másképpen adja meg:¹⁵⁵ azt állítja, hogy Egyiptom és Aethiopia között található egy erődített város, amit Megatichusnak¹⁵⁶ hívnak, az arab neve Mirsios, azután Tacompsus, Aramum, Sesamum, Pide, Mamuda, Orambis¹⁵⁷ közel egy bitumen lelőhelyhez, Amodata, Prosda, Parenta, Mania, Tessata, Gallas, Zoton, Grau Comen, Emeus,¹⁵⁸ a pidiboták, az aendondacometák,¹⁵⁹ sátoros nomádok, Cistaepe, Magadale,¹⁶⁰ Kis-Primin,¹⁶¹ Nups,¹⁶² Dirlin, Patingas, Breves,¹⁶³ a magasneusok,¹⁶⁴ Egasmala, Cramda, Denna, Cadeus, Atthēna, Batta, Alana, Macua, Scammus,¹⁶⁵ Gora¹⁶⁶ egy szigeten, ezeken túl Abale, Androgalis, Seres,¹⁶⁷

¹⁴² Catadupus törzs: Syenetől délre élő törzs.

¹⁴³ Syeniták: Syene lakói.

¹⁴⁴ Tacompsus: egy, a Nílus mindkét oldalán elterülő város és egy Nílus-sziget neve; Tachompsos (Hdt. 2. 29), Takompsos vagy Tachempso (Steph. Byz.), Metakompsos (Ptol. 4. 5. 33) néven is előfordul; ma az Asszuáni-gát által előtött Djerar.

¹⁴⁵ Thatice: csak itt említett névváltozat.

¹⁴⁶ Aramum, Sesamos: csak itt és a VI. 179-nél említett városok.

¹⁴⁷ Andura, Nasarduma, Aindoma Come Arabetával és Boggia, Leupitorga, Tantarene, Emeae, Chindita, Noa, Goploa, Gistate, Megadale: csak itt említett városok.

¹⁴⁸ Nups: A Nílus keleti ágánál található város; lásd még Ptol. IV. 7. 6.

¹⁴⁹ Direa, Patigga: csak itt és a Plin. VI. 179-nél említett városok.

¹⁵⁰ Bacata, Dumana, Radata: csak itt említett városok.

¹⁵¹ Boron: csak itt megnevezett város.

¹⁵² Mallus: csak itt és a Plin. VI. 179-nél említett város.

¹⁵³ Meroae: lásd: Plin. VI. 177.

¹⁵⁴ Bion: FGrHist 668 F 4.

¹⁵⁵ FGrHist 275 F 38.

¹⁵⁶ Nagy Fal a jelentése.

¹⁵⁷ Pide, Mamuda, Orambis: csak itt említett városok.

¹⁵⁸ Amodata, Prosda, Parenta, Mania, Tessata, Gallas, Zoton, Grau Come, Emeion: csak itt említett városok.

¹⁵⁹ Pidiboták, aendondacometák: csak itt megnevezett törzsek.

¹⁶⁰ Cistaepe, Magadale: csak itt említett városok.

¹⁶¹ Kis-Primin: Ptolemaeusnál is említett kikötő a Középső-Nílusnál.

¹⁶² Nups: lásd még: Plin. VI. 178.

¹⁶³ Dirlin, Patingas (Direlis, Patinga), Breves: csak itt megnevezett városok.

¹⁶⁴ Magasneusok: csak itt említett törzs.

¹⁶⁵ Egasmala, Cramda, Denna, Cadeus, Atthēna, Batta, Alana, Macua, Scammus: csak itt megnevezett városok.

¹⁶⁶ Gora: csak itt említett város egy Nílus szigeten

¹⁶⁷ Abale, Androgalis, Seres: csak itt említett városok.

Mallus¹⁶⁸ és Agoces.¹⁶⁹

180. Az afrikai oldal városai: Tacompsus (vagy ugyanaz a neve, mint az előzőleg már megemlítettnek,¹⁷⁰ vagy annak egy része lehet), Mogore, Saea, Aedosa, Penariae,¹⁷¹ Primis,¹⁷² Magassa, Buma, Linthuma, Spintum, Sidop, Censoe, Pindicitor, Acug,¹⁷³ Orsum, Suara, Maumarum, Urbim, Mulon¹⁷⁴ (amit a görögök Hypatonnak hívtak),¹⁷⁵ Pagoarca, Zamnes (innenlől vannak már elefántok), Mambli, Berressa, Coetum.¹⁷⁶ Volt még egy város arra korábban, amit Episnek hívtak, Meroével szemben,¹⁷⁷ de azt még azelőtt lerombolták, hogy Bion¹⁷⁸ írt volna ezekről.

181. Ezeket a helyeket írták le Meroéig,¹⁷⁹ bár jelenleg alig néhányukat lehet megtalálni a folyó bármelyik partján. Nemrég arról számoltak be Nero császárnak¹⁸⁰ (aki a többi hadjárat mellett Aethiopia megtámadását is tervezgette) a praetorianus katonák, akiket egy tribunus parancsnoksága alatt felderítésre küldött ki, hogy a sivatagon kívül nincs ott semmi. A római seregek Divus Augustus¹⁸¹ uralkodása idején oda is behatoltak, P. Petronius,¹⁸² a lovagrendből származó¹⁸³ egyiptomi praefectus vezetésével. Ő a következő sorrendben ostromolta meg a városokat (amelyeken kívül mást nem is találunk ott): Pselcis,¹⁸⁴ Primis,¹⁸⁵ Bocchis,¹⁸⁶

¹⁶⁸ Mallus: lásd még Plin. VI. 178.

¹⁶⁹ Agoces: csak itt megnevezett város.

¹⁷⁰ Lásd Plin. VI. 178.

¹⁷¹ Mogore, Saea, Aedosa, Penariae: csak itt említett helységek.

¹⁷² Primis: lásd Plin. VI. 181.

¹⁷³ Magassa, Buma, Linthuma, Spintum, Sidop, Censoe, Pindicitor, Acug: csak itt említett helységek a Nílustól nyugatra.

¹⁷⁴ Orsum, Suara, Maumarum, Urbim, Mulon: csak itt megnevezett helységek.

¹⁷⁵ A Hypaton görög szó jelentése: a legfelső.

¹⁷⁶ Pagoarca, Zamnes, Mambli, Berressa, Coetum: csak itt említett helységek a Nílustól nyugatra.

¹⁷⁷ Epis: csak itt megnevezett város. Meroe: lásd még: Plin. VI. 177.

¹⁷⁸ Bion: FGrHist 668 F 5; lásd még: Plin VI. 178.

¹⁷⁹ Meroe: lásd még: Plin. VI. 177; 180.

¹⁸⁰ Nero: római császár a Iulius-Claudius dinasztiából (ur. 54 – 68). 61-ben tervezte az aethiopsok elleni hadjáratot; lásd még: Cassius Dio XLII. 8. 1; Sen. *Quaest. nat.* VI. 8. 3. A felderítők az előkészületek jegyében térképezték fel a déli területeket, a hadjáratra azonban nem került sor a júdeai lázadás miatt.

¹⁸¹ Divus Augustus: lásd még: Plin. VI. 141.

¹⁸² P. Petronius: egyiptomi *praefectus* Kr. e. 25–21 között; aethiopsok elleni hadjáratáról Candace királynő (Plin. VI. 186) uralkodása alatt beszámol Strabo XVII. 1. 54 és Cassius Dio LIV. 5. 4 (tévesen Caius *praenomen* ad meg); Augustus ennek a hadjáratnak a sikereivel büszkélkedett Petronius megnevezése nélkül: Res Gestae Divi Augusti (RGDA) 26. Lásd ehhez: Török: *Augustus Alsó-Núbiában*, 18–34.

¹⁸³ Lovagrendből származó: Plinius itt is kiemeli azt a rendet, amelyből maga is származott; lásd még: Plin. VI. 160; Székely M.: *Társadalomkép Plinius Maior művében. Xenia.* (Agatha XXIV.) Debrecen, 2010. 177–184.

¹⁸⁴ Pselcis: helység Núbiában a Nílus nyugati partján; lásd még: Strab. XVII. 1. 54; Ptol. IV. 5. 74; IV. 7. 10; ma Dacca / Dakka.

¹⁸⁵ Primis: helység Núbiában a Nílus keleti partján; lásd még: Strab. XVII. 1. 54; Ptol. IV. 7. 19; ma Qasr Ibrim.

¹⁸⁶ Bocchis: csak itt említett város Aethiópiában; lásd még: Ptol. IV. 7. 16; Steph. Byz.

Forum Cambusis,¹⁸⁷ Attena, Stadissis,¹⁸⁸ ahol a mélybe zúduló Nílus a robajával elvette a hallás képességét az ott lakóktól. P. Petronius Napata¹⁸⁹ városát szintén kifosztotta.

182. A legtávolabbi hely, ahová elért, 970 mérföldre¹⁹⁰ volt Syenetől;¹⁹¹ mégsem tették azt a római csapatok pusztasággá: az egyiptomiak elleni háborúk meggyötörték Aethiopiát, miközben felváltva uralkodott és szolgált; a trójai háborúig mégis ragyogó és erős volt, míg Memnon¹⁹² uralkodott. Andromeda történeteiből pedig nyilvánvaló, hogy Cepheus¹⁹³ király idejében Syriát¹⁹⁴ és a partjainkat¹⁹⁵ irányította.

183. Hasonló módon a terjedelméről is eltérő adatokat írtak: először Dalion,¹⁹⁶ aki messze túlhajózott Meroén, majd Aristocreon,¹⁹⁷ Bion¹⁹⁸ és Basilis,¹⁹⁹ az ifjabb Simonides²⁰⁰ (aki 5 évig időzött Meroében, miközben Aethiopiáról írt). Timosthenes,²⁰¹ Philadelphus²⁰² hajóinak parancsnoka ugyanis a távolság megadása nélkül 60 napnyira becsülte az utat Syenetől Meroeig, Eratosthenes²⁰³ 625 mérföldre,²⁰⁴ Artemidorus²⁰⁵ 600-ra,²⁰⁶ Sebosus²⁰⁷ Egyiptom

¹⁸⁷ Forum Cambusis: helység Aethiopiában a Nílus 2. kataraktjától délre; lásd még: Ptol. IV. 7.

¹⁸⁸ Attena, Stadissis: csak itt említett helységek Nubiában.

¹⁸⁹ Napata: az aethiops birodalom régebbi fővárosa (Meroe előtt); lásd még: Strab. XVII. 1. 54; Ptol. IV. 7. 9. Valószínűleg több szakrális és világi központ is lehetett egy időben Felső-Núbiában.

¹⁹⁰ 970 mérföld: 1435,5 km.

¹⁹¹ Syene: lásd Plin. VI. 177; XII.19, Syene/Aswan mint *finis imperii*; *CIG (Corpus of Greek Inscripti- ons)* 5078: Dakka „Egyiptom és Aithiopia között”; lásd: Török: *Augustus Alsó-Núbiában*, id. mű; Török, László: *Between Two Worlds: The Frontier Region Between Ancient Nubia and Egypt, 3700 BC–AD 500*. Leiden, 2009.

¹⁹² Memnon: az aethiopsok mondabeli királya, anyja, Éós a hajnal istennője. Priamos unokaöccseként részt vett a trójai háborúban, ahol Hektór halála után ő lett a trójai sereg fővezére. Pajzsát anyja kérésére Héphaistos készítette. Több csatát is megvívott a harcokban, végül Akhilleus ölte meg. Holt- testét anyja ragadta ki a csata forgatagából, és Hypnos segítségével eljuttatta a Boldogok szigetére.

¹⁹³ Cepheus: Aethiopia mondabeli királya, Andromeda apja. A mítosz szerint Cepheus király felesége, Cassiopeia azt állította, hogy ő és a lánya sokkal szebbek, mint a tenger isten leányai, a Nereidák. Poseidon büntetésképpen előntötte Aethiopiát és tengeri szörnyet küldött rá. A jósek azt javasolták, hogy áldozzák fel Andromedát a szörnynek egy tengeri sziklához láncolva. Perseus a Medusa fej segítségével legyőzte a szörnyet, és feleségül vette Andromedát.

¹⁹⁴ Syria: lásd: Plin. VI. 41.

¹⁹⁵ Partjaink: a Földközi-tenger partjai.

¹⁹⁶ Dalion: FGrHist 666 F 2.

¹⁹⁷ Aristocreon: FGrHist 667 F 2.

¹⁹⁸ Bion: FGrHist 668 F 3; lásd: Plin. VI. 178.

¹⁹⁹ Basilis: FGrHist 718 F 2.

²⁰⁰ Simonides: FGrHist 669 T 1.

²⁰¹ Timosthenes: Frg. 37 Wagner; lásd: Plin. VI. 15.

²⁰² II. Ptolemaeus Philadelphus: lásd: Plin. VI. 58.

²⁰³ Eratosthenes: Frg. II C p. 152 Berger; lásd: Plin. VI. 3

²⁰⁴ 625 mérföld: mivel 8 stadium 1 mérföldnek felel meg (lásd: Plin. VI. 36), így ez az adat 5000 stadiumnak (925 kilométernek) felel meg; Plinius szerint ez épp a Syenétől Meroéba tartó út hossza (II. 184.).

²⁰⁵ Artemidorus: lásd: Plin. VI. 36.

²⁰⁶ 600 mérföld: 888 km.

²⁰⁷ Statius Sebosus: görög földrajztudós, aki Kr. e. 100 körül alkotott.

legtávolabbi pontjától Meroeig 1675-re,²⁰⁸ az imént említett szerzők ugyaninnen 1250-re.²⁰⁹

184. Nemrég azonban minden vitának vége szakadt, mivel Nero²¹⁰ felderítői Syenetől²¹¹ 975 mérföldet²¹² jelentettek ilyen módon: Syenetől Hiera Sycaminosig²¹³ 54,²¹⁴ onnan Tamáig²¹⁵ 72 mérföld²¹⁶ az aethiops euonymiták területén²¹⁷ keresztül, Primiig²¹⁸ 120,²¹⁹ Acináig²²⁰ 64,²²¹ Pitaráig²²² 25,²²³ Tergedumig²²⁴ 106 mérföld.²²⁵ Félúton található Gagaude szigete, itt láttak először papagájokat, míg a másik szigeten, amelyet Artigulának²²⁶ hívnak, egy majomszerű állatot,²²⁷ Tergeduson pedig kutyafejűeket.²²⁸ Innen Nabata²²⁹ 80 mérföldre²³⁰ van; a fent említettek közül ez az egy kisváros áll még. Meroe²³¹ szigete 360 mérföldre²³² található innen.

185. Meroe környékén virulóbb füvek, valamilyen erdőség, orrszarvúak és elefántok lábnyomai láthatók. Meroe városa a sziget bejáratától 70 mérföldre²³³ van, mellette fekszik egy másik sziget, Tadu,²³⁴ a [Nílus] jobb ágában, amely egy kikötőt képez.

186. A városnak kevés épülete van; egy asszony uralkodott ott, Candace,²³⁵ ez a név sok éven

²⁰⁸ 1675 mérföld: 2479 km.

²⁰⁹ 1250 mérföld: 1850 km.

²¹⁰ Nero: Plin. VI. 181.

²¹¹ Lásd Syene: Plin. VI. 177.

²¹² 975 mérföld: 1443 km.

²¹³ Hiera Sycaminos: helység Alsó-Núbiában a Nílusnál; lásd még: Ptol. IV. 5. 74; ma Maharraqah.

²¹⁴ 54 mérföld: 80 km.

²¹⁵ Tama: csak itt említett helység Aethiópiában.

²¹⁶ 72 mérföld: 106,5 km.

²¹⁷ Aethiops euonymiták: csak itt megnevezett törzs; a szó görög jelentése: jó nevű (törzs).

²¹⁸ Primi: lásd még Plin. VI. 181.

²¹⁹ 120 mérföld: 177, 5 km.

²²⁰ Acina: csak itt említett helység.

²²¹ 64 mérföld: 94,75 km.

²²² Pitara: csak itt említett helység a Nílus nyugati partján.

²²³ 25 mérföld: 37 km.

²²⁴ Tergedum: csak itt említett helység.

²²⁵ 106 mérföld: 157 km.

²²⁶ Gagaude, Artigula: csak itt említett szigetek a Níluson.

²²⁷ Majomszerű állat (*animal sphingion*): talán egy kutyafejű majom; lásd még: Plin. VI, 29, 34, 173; X, 72, 93, 199.

²²⁸ Kutyafejűek: Brodersen szerint kutyafejűeknek nevezett törzsről van szó. Mivel különleges állatok felsorolását találjuk a mondatban, Plinius esetleg a *sphingion*tól különböző kutyafejű majmokra is gondolhatott.

²²⁹ Nabata: Napata, lásd még: Plin. VI. 181.

²³⁰ 80 mérföld: 118,5 km.

²³¹ Meroe: lásd: Plin. VI. 177.

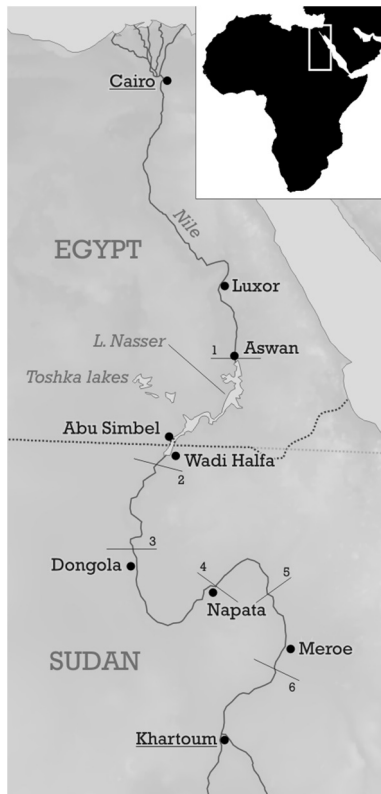
²³² 360 mérföld: 532,75 km.

²³³ 70 mérföld: 103,5 km.

²³⁴ Tadu: csak itt említett sziget a Níluson.

²³⁵ Candace: a Meroei Birodalom núbiai királynőinek titulusa; egy bizonyos királynő nevéként érti Strabo (XVII. 1. 54) és Cassius Dio (LIV. 5), ehhez hasonlóan: ApCsel 8. 27. Lassányi Gábor valószínűnek tartja, hogy a Strabonál szereplő, a Petronius-féle hadjárat idején élt félszemű

át szállt királynőről királynőre. Ott áll Hammon²³⁶ nagy tiszteletben álló szentélye, és az egész vidéken található kisebb templomok. Az aethiops uralom idején ez a sziget különösen híres volt. Azt mondják, általában 250 000 fegyverest és 3000 mesterembert adott. Azt beszélik, hogy manapság 45 más király is van Aethiopiában.

Candace/Kandaké Amanirenas királynővel azonosítható. Lassányi Gábor: *A szavannák fáraói. Núbia a meroitikus korban*. Ókor, 7. évf. (2018) 1–2. sz. 86.

²³⁶ Hammon: Ámon, egyiptomi isten; lásd még: Hdt. II. 29.

HALMÁGYI MIKLÓS

A gyulai vár kapujánál

*Szerémi György anekdotájának valóságai**

A 16. század derekán alkotó Szerémi György emlékirata lényeges kultúrtörténeti forrás a késő középkori Magyarországról. A művet olvasva fontos, hogy az anekdotázó kedvű szerző munkáját kritikusan kezeljük, még akkor is, ha az általa elmondott eseményekről kortársként ad olvasóinak beszámolót.¹ A továbbiakban Szerémi egyik kevésbé elemzett anekdotájának hátterét, valóságtartalmát vizsgálom. Az elbeszélés a 15. századi Dél-Alföldre vezet bennünket, és Hunyadi János a leírtak egyik hőse. Mielőtt a hitelességét ellenőriznénk, idézzük föl magát a történetet.

Vadregényes história

Szerémi György – miként a neve is mutatja – a Szerémségből, Kamancról származott, majd Gyulán töltötte fiatal kora egy részét. Előbb II. Lajos, majd Szapolyai János király udvari káplánja lett. Az 1540-es években elkészítette latin nyelvű, könyv terjedelmű emlékiratát, melyet magyar fordításban a következő címen idézünk: *Levél Magyarország romlásáról (Epistola de perditione regni Hungarorum)*.²

Szerémi elbeszélése szerint Szapolyai János királyt a nővére meghívta magához a felvidéki Jeszenő várába. Szerémi azonban helytelenítette, hogy a király elmenjen oda, mert csapdától féltette a királyt. Félelmét a következő történettel indokolta. Hunyadi János idejében élt egy György nevű úr, akit Fekete György vagy Szerecsen György (*Georgius Zerechen*)

* A jelen tanulmány jegyzetekkel ellátott változata azon gondolatmenetnek, melyet ismeretterjesztő munkáimban már előadtam. Pl.: Járt-e Csaba környékén Hunyadi János, a nagy hadvezér? <https://behir.hu/jart-e-csaba-kornyeken-hunyadi-janos-a-nagy-hadvezer>
Járt-e a környéken Hunyadi János? – A gyulai vár kapujának kalandos anekdotája. https://mnl.gov.hu/mnl/beml/hirek/jart_e_a_kornyeken_hunyadi_janos_a_gyulai_var_kapujanak_kalandos_anekdotaja

¹ Veszprémy László: *Szerémi György*. In: Kőszeghy Péter (főszerk.), Tamás Zsuzsanna (szerk.): *Magyar Művelődéstörténeti Lexikon*. I. Budapest, 2011. 169–170.

² Lásd Wenzel Gusztáv bevezetőjét a következő kiadványhoz: Szerémi György: *II. Lajos és János királyok házi káplánja Emlékirata Magyarország romlásáról, 1484–1543*. Közli: Wenzel Gusztáv. Pest, 1857. V–XXXIV.; Dudás Gyula: *Szerémi György élete*. Századok, 20. évf. (1886) 242–252.; Szebelédi Zolt: *Szerémi György Epistolájának nyelvi elemzése. PhD-értekezés*. 2017.; Kulcsár Péter: *Szerémi György*. In: Péter László (főszerk.): *Új magyar irodalmi lexikon*. P–Zs. Budapest, 2000. 2131–2132.; Székely György: *Élmény, néphit és valóság Szerémi művében*. In: Szerémi György: *Magyarország romlásáról*. Erdélyi László fordítását átdolgozat Juhász László. Bev. és jegyz. Székely György. Budapest, 1961. 7–22.; Szerémi: *Magyarország romlásáról*, 54., 55. o. (12. fejezet); Bartoniek Emma: *Fejezetek a XVI–XVII. századi magyarországi történetírás történetéből*. Budapest, 1975. 58.; Kulcsár Péter: *Humanista történetírók*. Budapest, 1977. 1103–1105.

néven emlegettek. Györgyöt száműzték Magyarországról, ezért a Török Birodalomba menekült, majd török segítséggel visszatért a Körös és Maros folyók vidékére, és Gyula közelében tábornokot vert Mezőmegyer és Gerla között (*Mezw Megier et inter Ghewla*). György nőtestvére, egy özvegy úrnő a gyulai várban élt (*in arce Gyula*). Az özvegy úrnő megízente Hunyadi Jánosnak, hogy fivére magával akarja vinni őt Törökországba. Hunyadi, aki ekkor Lippán tartózkodott, azt javasolta neki, hogy hívja magához Szerecsen Györgyöt, engedjék őt be a várba, majd csukják be mögötte a kaput. A gyulai úrnő így is tett: várába csalta Györgyöt, föl húzták mögötte a kaput, majd lelőtték. A forrás szerint a szökevény vezérnek Csabán volt a tábora (*erat in Chaba papilio sua*). Halála hírére az őt kísérő törökök visszaindultak hazájukba, de Hunyadi János üldözőbe vette őket, és csak kevesen menekültek meg közülük.³

A Szerémi művét elemző szerzők nemigen foglalkoztak ezzel az anekdotával,⁴ és a helytörténeti irodalom sem fordított rá különösebb figyelmet,⁵ nyilván azért, mert zavarosnak tűnhetett az olvasó számára. Számos időrendi problémát vet fel, a történet magja más forrásokkal nem vehető össze, így nem ellenőrizhető a hitelessége. Az alábbiakban arra teszek kísérletet, hogy rámutassak a kronológiai ellentmondásokra, majd az elbeszélés egyes részleteinek valóság tartalmára. Ily módon közelebb juthatunk a „monda születésének” és a szerző gondolkodásmódjának megértéséhez.

Időrendi problémák

A vadregényes történethez érdemes kritikus módon közelednünk. Szerémi György kedvelte az anekdotákat, furcsaságokat, pletykákat. A saját koráról lejegyzett történeteit is kritikusan kell kezelniünk,⁶ ezt az anekdotáját még inkább. A szerző Hunyadi korába teszi a történetet, akit 1446 júniusában választottak meg kormányzóvá. Erről a tisztségről 1453 elején a nyilvánosság előtt lemondott.⁷ Szerémi azonban azt is írja, hogy Fekete⁸ György száműzetése

³ Szerémi: *II. Lajos és János királyok házi káplánja Emlékirata Magyarország romlásáról, 1484–1543*, 236–239.; Magyarul: Szerémi: *Magyarország romlásáról*, 177–179. (43. fejezet); A latin szöveg a magyar *prebigh* – *pribek* – kifejezéssel illeti Szerecsen Györgyöt. Ez a szó délszláv eredetű lehet, és szökevény, „az ellenséghez átpártoló személy” a jelentése. Benkő Lóránd (főszerk.): *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* 3. Ö-ZS. Budapest, 1976. 284.

⁴ Erdélyi László érintette egészen röviden a problémát: „Szerémi egy történeti anekdotával figyelmessé tette a királyt a meghívásban rejlő veszélyre, és sikerült is őt visszatartania a látogatástól.” Erdélyi László: *Szerémi György és emlékirata*. Budapest, 1892. 41–42.

⁵ Mogyoróssy János Szerémi-kivonataiban még nem foglalkozott vele: Mogyoróssy János: *Történelmi adatok Szerémi György emlékirataiból. Gyulai Codex*. 1882. Implom József gyulai helytörténész Erdélyi László fordításából lemásolta a vonatkozó részt, de nem elemezte a hitelességét. Lásd: Implom József kézirata: MNL BÉML XIV. 75. b, 4. doboz. A gyulai várról szóló – különben szép összefoglalások sem tértek ki erre az anekdotára. Karácsonyi János: *Békésvármegye története*. Gyula, I–III. 1896.; Scherer Ferenc: *Gyula város története*. I. kötet. *A földesúri város*. Gyula, 1938.; Csorba Csaba: *Vég-Gyula várának története*. Budapest, 1985.; Havassy Péter: *A gyulai vár*. Gyula, 2008.

⁶ Veszprémy: *Szerémi György*, 169–170. Szerémi művének hitelességét más szempontból, II. Lajos halálának leírása szempontjából vizsgálja Farkas Gábor. Farkas Gábor: *Szerémi György hitelességének kérdése*. In: Az Egyetemi könyvtár évkönyvei. *Annales Bibliothecae Universitatis de Rolando Eötvös Nominatae*, 10. évf. (2001) 1. sz. 65–85.

⁷ Elekes Lajos: *Hunyadi*. Budapest, 1952. 287., 411.; Pálosfalvi Tamás: *A Hunyadiak kora. 1437–1490*. Budapest, 2009. 30.

⁸ Fekete néven más személyt is említ Szerémi: ő egy szerb hadúr, – a „Fekete ember”, „Jován cár”, Černi Jovan – aki 1527-ben szenvedett vereséget Cibak Imrétől, majd Szeged közelében, Tornyoson

Miklós boszniai királysága idején történt. Újlaki Miklós viszont Mátyás király idejében, 1471–1477 között volt Bosznia királya. A szerző tehát időrendi csúszásokkal meséli el a történetet. Ne feledjük azonban, hogy fiatal kora egy részét Gyulán töltötte, tehát elképzelhető, hogy ott hallott egy mondat, mely Hunyadi Jánost Csabához és környékéhez kötötte.

Özvegy úrnők Gyulán

Szerémi nem nevezi néven a gyulai várban élt özvegy úrnőt. Ki lehetett az illető hölgy? Nem tudjuk, csak találgathatunk. Szóba jöhet Maróti János bánnak, valamit az ő fiának, Maróti László bánnak az özvegye. Maróti János az 1430-as évek derekán halt meg.⁹ Fiát, Lászlót, 1447-ben már néhaiként említették.¹⁰ Egy 1451-ben kelt oklevél Maróti János özvegyéről – Orsolyáról – és Maróti László özvegyéről – Barbaráról – is megemlékezik.¹¹ Egy másik, 1453-ban kelt oklevél pedig megemlíti Borbálát, Maróti bán özvegyét és gyermekeinek, Lajosnak és Mátyusnak az anyját.¹² Nem elképzelhetetlen, hogy Maróti László halála után, amikor gyermekei még kiskorúak voltak, egy rablólovag kezdett garázdálkodni a környéken, az özvegy pedig védelmezőt keresett.

Haan Lajos „Fekete György” históriáját „Békés Csaba” történetéről írt könyvében 1450-re teszi.¹³ A forrás, Szerémi ugyan nem említ konkrét évszámot, a fent vázolt időrend alapján azonban észszerűnek látszik Haan Lajos datálása. Egy másik helytörténész, Haan Albert 1925-ben megjelent munkájában 1451-re teszi „Fekete György” esetét.¹⁴ A történet véleményem szerint alaposabb kritikát kíván, ugyanis nem zárható ki, hogy benne különböző személyek és események emléke mosódott egybe.

érte a halál. Szerémi: *Magyarország romlásáról*, 107., 132–135. (34. fejezet), 301.; Szerémi: *II. Lajos és János királyok házi káplánja Emlékirata Magyarország romlásáról, 1484–1543*, 126.

⁹ Németh Csaba: *Maróti János, a gyulai vár építtetője*. Gyula, [2007.] 75–76.; Karácsonyi János: *Maróthy János, macsói bán élete*. In: *A Békésvármegyei Régészeti és Mivelődéstörténelmi Társulat Évkönyve*. 13. Békés-Gyula, 1888. 5–29. 17. 5–29.

¹⁰ „*egregios Lodovicum et Mathyus filios condam Ladislai bani de Maroth*” 1447. nov. 25. Lásd: Kammerer Ernő: *A zichi és vásonkeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára. Codex diplomaticus domus senioris comitum Zichy de Zich et Vasonkeo*. IX. Budapest, 1899. 176. (133. sz.); vö. Havassy: *A gyulai vár*, 81.

¹¹ „*dominas Ursulam et Barbaram, relictas ...*” HU-MNL-OL-DL 14508., 10. sor. <https://archives.hungaricana.hu/hu/charters/view/163564/?pg=1&bbox=3589%2C-2405%2C5341%2C-1248> – letöltés: 2022. augusztus 21. (Lásd az oklevél Hungaricana-regesztáját.)

A két hölgy e szerint az 1451. november 25-én kelt oklevél szerint a gyulai plébániatemplomnak adományozta Apáti falut. Haan Lajos – Zsilinzsky Mihály: *Békés megyei oklevéltár*. Budapest, 1877. 61–62.; Karácsonyi János: *Imre gyulai plébános codexa*. Magyar Könyvszemle, 4. évf. (1896) 1. sz. 8–15.; Scherer: *Gyula város története*, 48. Maróti János felesége a Kusalyi Jakcs család sarja volt. Lásd: Komáromy András: *Magyar nemzetségek*. Turul 10. évf. (1892) 14–28., 22. Karácsonyi János azonosítja a Jakcs nemzetségből származó hölgyet az 1451-ben említett Orsolyával. Feltételezi, hogy Maróti László nem Jakcs Orsolya fia volt, hanem Maróti János korábbi házasságából származott. Karácsonyi János: *Békésvármegye története*. Gyula, 1896. III. kötet, 95.

¹² HU-MNL-OL-DL 81111., 68. sor.; Kammerer: *A zichi és vásonkeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára*. 1899. IX. kötet, 372. A korábbi szakirodalom Maróti László feleségét – Borbálát – Újlaki Miklós lányának tekintette. Havassy Péter újabban joggal hangsúlyozza, hogy a források nem említik Borbála/Barbara családját. Havassy: *A gyulai vár*, 61.

¹³ Haan Lajos: *Békés Csaba mezővárosa hajdanáról ’s mostani állapotjáról*. 2. kiad. Pest, 1866. 8.

¹⁴ Haan Albert: *A csabai várkastély*. Körösvidék, 6. évf. (1925) 236. sz. 1. https://library.hungaricana.hu/hu/view/Korosvidek_1925_09-10/?query=csabai%20v%C3%A1rkast%C3%A9ly&pg=198&layout=s (letöltés: 2022. augusztus 21.)

Harcok és viszályok – a Marótiak

Az anekdota szerint György volt a neve annak az embernek, akivel a gyulaiak szembeszálltak. Találunk-e ilyen személyt Hunyadi korában? Igennel válaszolhatunk, bár az összefüggések áttételesek.

Amikor Magyarországnak két királya volt – V. László és I. (Jagelló) Ulászló –, Maróti László Hunyadi Jánossal együtt a lengyel Ulászló oldalán vitézkedett. I. Ulászló 1441. február 2-án kelt adománylevele részletesen foglalkozik a fiatal Maróti hadi tetteivel. Eszerint Harapki Botos András sokat ártott Ulászló híveinek Zaránd, Békés, Arad és Temes megyékben. Világos várában ekkor bizonyos Sztepán vajda volt a várnagy, akit Brankovics György szerb despota állított oda. Sztepán magához hívta Botos Andrást, és megosztozott vele a vár őrizetét illetően, és onnan kiindulva zaklatták Ulászló híveit. Maróti László azonban elfoglalta tőlük Világos várát. Az oklevélből az is kiderül, hogy Ulászló király magához hívatta Brankovics Györgyöt, aki azonban nem jelent meg a király előtt, hogy hűségéről biztosítsa. Az uralkodó ezután adományozta Világos várát és számos hozzá tartozó birtokot Maróti Lászlónak.¹⁵ A várat egyébként hamarosan újra Brankovics György kezén találjuk, aki 1444-ben Hunyadi Jánosnak adta tovább.¹⁶ Maróti Lászlóval kapcsolatban mindenesetre feltűnik egy György nevű személy, mégpedig a szerb despota, akiről tudjuk, hogy komoly török kapcsolatai voltak. A gyulai érdekeltségű Maróti László ugyan nem személyesen Brankovicsal harcolt, hanem az általa kinevezett világosi várnaggal, mégis Brankovics György ellenfelének számított, és egyazon oldalon állt, mint Hunyadi János. Esetleg ez is alapját képezhette Szerémi anekdotájának. Természetesen más lehetőség is mérleghető.

Szerémi elbeszélésében a gyulai úrnő *fivére* volt a hatalmaskodó személy. Van-e példa ebből a korból a Maróti családon belüli viszályra? Maróti János lánya – Anna – Kőrögyi Jánoshoz ment feleségül, de a házasság nem teljesült be. IV. Jenő pápa 1437-ben kelt leveléből tudjuk, hogy a házasságkötés után véres viszály támadt. Azt nem fejt ki a levél, hogy pontosan kik vettek részt az ellenségeskedésben. A pápa arra utasította a pécsi püspököt, hogy vizsgálja ki az esetet, és ha valóban így állnak a dolgok, érvénytelenítse az esküvőt, a felek pedig kapjanak lehetőséget, hogy mással kössenek házasságot.¹⁷ Maróti Anna ezután Csáky Ferenc bihari főispánhoz ment feleségül, és sajátos módon került szembe fivérével, Maróti Lászlóval. Állítása szerint apja és fivére – Maróti László – kijelentették, hogy olyan formában részesedhet az örökségből, mintha férfi volna. Maróti László 1445–1446-ban az ország számos káptalanja előtt tiltakozott nővére kijelentése ellen.¹⁸ Arról nincs adat, hogy véres

¹⁵ HU-MNL-OL-DL 71964.; *Diplome privind istoria comitatului Timiș și a orașului Timișoara. Oklevelek Temesvármegye és Temesvár történetéhez*. Vol. II. 1430–1470. Anyagát gyűjtötte: Pesty Frigyes. Magyarázó jegyzetekkel kiadta: Livia Magina, Adrian Magina. Cluj-Napoca, 2014. 112–117. (Nr. 86.); Márki Sándor: *Aradvármegye és Arad szabad királyi város monographiája. Aradvármegye és Arad szabad királyi város története*. II. kötet. Első rész. Arad, 1892. 124., 126.

¹⁶ Márki: *Aradvármegye és Arad szabad királyi város monographiája*, 126.; vö. Havassy, *A gyulai vár*, 60.

¹⁷ Fejér György: *Codex Diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*, X/7. Buda, 1843., 877.; Karácsonyi, *Békésvármegye története*, III. kötet, 95.; Karácsonyi: *Békésvármegye története*, I. kötet, 24.; Havassy: *A gyulai vár*, 59.

¹⁸ Arad, HU-MNL-OL-DL 13860.; Csanád, HU-MNL-OL-DL 13861.; Buda, HU-MNL-OL-DL 13862.; Székesfehérvár, HU-MNL-OL-DL 13863.; Várad, HU-MNL-OL-DL 13864.; Szekszárd, HU-MNL-OL-DL 13866.; Szekszárd, HU-MNL-OL-DL 13866.; Pécsvárad, HU-MNL-OL-DL 13869.; Pécs, HU-MNL-OL-DL 13891.; Pécsvárad, HU-MNL-OL-DL 13892.; Pécsvárad, személyesen, HU-MNL-OL-DL 13893.; Arad, HU-MNL-OL-DL 13902.; Bács, HU-MNL-OL-DL 13905.; Csázma, HU-MNL-OL-DL 13906.; Kő HU-MNL-OL-DL 13907.; Kenéz Győző oklevélfordításait (HU MNL Békés

konfliktussá fajult volna a viszály, de az eset példát jelent a Maróti családon belüli fivér-nővér szembenállásra.

Szerémi történetében olvashattuk Mezőmegyer, Gerla¹⁹ és Csaba nevét. Ezek a településeken Ábránfy-birtokok feküdtek. Az 1460-as évek végén az oklevelek szerint volt példa viszályra az Ábránfy- és a Maróti-uradalom emberei között. Egy 1469-ben kelt oklevél olyan hatalmaskodásokról számol be, melyeket Ábránfy Tamás jobbágysai és – egyebek mellett – gerlai birtoka ellen követtek el Maróti Mátyus emberei.²⁰ 1468-ban a gyulai várnagyok – Macedóniai János és Lecssei Sulyok András – Ábránfy néhány gerendási jobbágysát hurcolták el.²¹ Az eset idején Maróti Mátyus volt Gyula ura. Az ügyből per lett, melyben egy bizonyos Zerechen-i Ádám volt Maróti Mátyus ügyvédje.²² Talán az ő neve is közrejátszott a Szerémi-nél szereplő Szerecsen György mondájának kialakulásában.

Hunyadi és Békés megye

Még ha Szerémi elbeszélése zavaros is, és erős fenntartásokkal kezelendő, Hunyadinak mindenképp köze volt Békés megyéhez. Zsigmond királytól, majd később V. Lászlótól 1456. május 12-én olyan birtokokat kapott adományba, melyek a mai Békés megye területén feküdtek – ilyen volt Szentandrás, Csabacsüd, Szentetornya.²³ Csaba ugyan nem volt közöttük, de Hunyadi János mindenképpen jelentős szerepet játszott a korabeli Békés megyében, ahogy a környező területeken is.

A Csabán birtokos Ábránfy család egyik tagját, gerlai Ábránfy Tamást Hunyadi bajtársaként tarthatjuk számon: Tamás részt vett Hunyadi János híres „hosszú hadjáratában”, melynek során a keresztény sereg 1443–1444-ben sikeresen tört előre a Balkán félszigeten az oszmán erőkkal szemben. Visszaúton, a szerbiai Krusevác közelében I. Ulászló király 1444

Megyei Levéltára, XV. 3.) Almási Tibor gondozta. Karácsonyi: *Békésvármegye története*, III. kötet, 95.; Karácsonyi: *Békésvármegye története*, I. kötet, 24.; Havassy: *A gyulai vár*, 59–60.

¹⁹ Szádeczky az elírások közt hozza: „Gherla (Gywla = Gyula h. 236.).” (Szádeczky Lajos: *Szerémi György élete és emlékirata*. Budapest, 1892. 75.)

²⁰ Gerendási jobbágyság elleni támadásról, a Gerla közelében levő, Fábianfoka nevű halastó megrongálásáról stb. ír az 1467-ben kelt oklevél, 1469-ben kelt levélbe másolva. Haan Lajos: *Békés vármegye hajdana II.* (Oklevéltári rész.) Diplomatarium Békessiensis. Pest, 1870. 80–84. o.; Karácsonyi: *Békésvármegye története*, I. kötet, 202–203.

²¹ Gerendási jobbágyság elhurcolásáról Mátyás király 1469. március 6-án kelt oklevele: Veress Endre: *Gyula város oklevéltára*. Budapest, 1938. 18–21.; *Mátyás király levele*, 1469. márc. 6. Makk Ferenc fordításában, In: Kristó Gyula (szerk.): *Békés megye története a honfoglalástól a török világ végéig*. Békéscsaba 1981. 61–66.; Karácsonyi: *Békésvármegye története*, I. kötet, 203.

²² Maróti Mátyust fővesztéssel büntették volna, ha elítélik. A betegen fekvő Ábránfy Tamás azonban – megyeri castellumában – lemondott a Maróti Mátyus elleni pereskedésről, „kivéve a perből bizonyos föld, a Körös folyó és két királyi jobbágy ügyét”. Aradi káptalan 1469. április 28-án kelt oklevele. HU-MNL-OL-DL16843. Haan – Zsilinzsky, *Békés megyei oklevéltár*, 82–84. (42. sz.) Karácsonyi: *Békésvármegye története*, I. 202–204.; Scherer: *Gyula város története*, 58–59. Macedóniai János nevét Scherer említi, Karácsonyi idézett műve nem.

²³ HU-MNL-OL-DL 37634.; <https://archives.hungaricana.hu/hu/charters/view/171055/?pg=0&bbox=2517%2C-3405%2C4269%2C-2248> (letöltés: 2022. augusztus 21.); Kristó Gyula: *Olvasókönyv Békés megye történetéhez I. A honfoglalástól 1715-ig*. Békéscsaba, 1967. 42–44.; Kristó Gyula: *Békés megye a honfoglalástól a törökvilág végéig. Nyolcszáz esztendő a források tükrében*. Békéscsaba, 1981. 69–71. Tudjuk, hogy 1434. január 17-én Bázalban kelt oklevél szerint 1200 aranyat kölcsönöz Hunyaditól, és zálogba adja neki Arad megyében Papi mezővárost a hozzá tartozó marosi rév felével együtt. Elekes Lajos szerint nem sokkal ezután kaphatta meg Hunyadi a fent említett Csanád és Békés megyei birtokokat. Elekes: *Hunyadi*, 99–100.

januárjában meg is adományozta Ábránfy Tamást a Temes vármegyében levő, Kígyós nevű elhagyatott királyi földdel. Az adományozást tartalmazó oklevelet, bár erősen sérült formában maradt ránk, érdemesnek tartjuk tanulmányunk végén, magyar fordításával együtt közölni.²⁴

Az oklevél keltezése is hiányos, ám lehetséges valamelyest pontosítani azt. Dátuma a következőképp hangzik: „*Datum in descensu nostro exercituali campestri prope opidum Krwsowcz partium ... anno eiusdem Millesimo quadringentesimo quadragesimo quarto.*” Ha az 1444-es évszámon túl tovább szeretnénk pontosítani azt, akkor Almási Tibor felvetésére hagyatkozhatunk. Ő hívta föl a figyelmet, hogy a szokásos „*anno Domini*” fordulat helyett az évszám előtt ’*anno eiusdem*’ kifejezés áll, amely az Úr Krisztus valamelyik ünnepére, ez esetben bizonyára a vízkeresztre (*Epiphaniae Domini*) utal. I. Ulászló tehát alkalmasint olyan napon készíttethette ezt az oklevelet, melyet Vízkereszt ünnepéhez viszonyítva ad meg az oklevél.

Azonban ennél pontosabb datálást is megkísérelhetünk. Ulászlónak ugyanis fennmaradt egy másik, ugyancsak 1444-ben, szintén Krusevácon kiadott oklevele is. Ezen már jobban olvasható a dátum: „*prope oppidum Kruseuaz partium Rascie octavo die festi Epiphaniarum Domini*”²⁵ Ennek alapján tehát 1444. január 13-án biztosan Krusevác mellett táborozott a király. A hosszú hadjáratból hazafelé siető sereg vélhetően nem tartózkodott itt hosszabb ideig. Január 20-án, Szent Fábíán és Sebestyén ünnepén már Jagodinában keltezett oklevelet Ulászló, január 25-én, Szent Pál apostol megtérésének ünnepén pedig Nándorfehérvárnál.²⁶ Ezért feltételezem, hogy az Ábránfyt és bajtársait megadományozó oklevél ugyancsak 1444. január 13-án keletkezett. Ezt támasztja alá, hogy a másik oklevél teljesen olvasható datálása illeszkedik az Ábránfynak adott dokumentum hiányos datálásához, melyet tehát a jobban olvasható oklevél alapján pontosíthatunk: „*prope opidum Krwsowcz partium Rascie, [octavo?] die festi Epiphaniarum Domini ...*”, azaz: Krusevác mezőváros mellett, a rácországi (szerbiai) részeken, az Úr megjelenési ünnepének nyolcadik napján. Elképzelhető, hogy a hiányzó részben eredetileg az „*octavo*” szó nem szerepelt: ezért nem zárhatjuk ki a január 6-i keltezést sem. Ez azonban feltételeznél, hogy a király legalább egy hétig Krusevác alatt táborozott, ami kevésbé valószínű.

Hunyadi vallásossága

Hunyadi Jánost leginkább nagy hadvezérként tartjuk számon, azonban mély vallásosságáról is érdemes szót ejteni. Volt katonája, András karthauzi szerzetes lett, és egyik művében róla is megemlékezett. Beszámolója szerint Hunyadi naponta két szentmisét hallgatott térden

²⁴ Lásd a függelékben, Almási Tibor átiratában és fordításában.

²⁵ HU-MNL-OL-DL 29476.; Székely Ottokár: *Hunyadi János első török hadjáratai (1441–1444)*. Hadtörténelmi Közlemények, 20-22. évf. (1921) 1–64., 61–62.; Elekes: *Hunyadi*, 210.

²⁶ HU-MNL-OL-DL 27658 és HU-MNL-OL-DL 13757; Székely: *Hunyadi János első török hadjáratai (1441–1444)*, 61–62.; Elekes: *Hunyadi*, 210.

állva.²⁷ Az Eszterházy-család fraknói kincseiről 1725-ben készült leltára pedig számon tartott egy „iskatulát” (dobozt), melyben rózsafűzért őriztek: felirata szerint Hunyadi Jánosé volt.²⁸

Merre járt Hunyadi?

Szerémi szerint Hunyadi Lippán tartózkodott, amikor a gyulai úrnő kérésével hozzá fordult: „Ugyanabban az időben Hunyadi János vajda Lippán volt, s ott a város mellett kolostorhelyet rendelt remeték számára, s kertet, fákat ültetett nekik s vetettét úgy áprilisban.”²⁹ Engel Pál jegyzéke alapján nyomon követhetjük, hogy Hunyadi János kormányzóként mikor merre járt. Lippán több ízben is megfordult: 1447. okt. 6-án; 1450. dec. 22–23-án és 1451. június 6-án.³⁰ Csaba nevű település is került Hunyadi útjába, 1449. július 28-án. Mivel azonban Hunyadi július 25-én Muhit, augusztus 6-án pedig Tokajt érintette, így az 1449-ben útba ejtett Csabát észszerű a Borsod megyei Hejőcsabával azonosítani.³¹

A kapu és felvonóhíd

Szerémi leírásában olvasható, hogy Fekete György mögött felhúzzák a vár kapuját („sursum traxerunt januam arcis”).³² Bár a ’híd’ kifejezés nem szerepel a szövegben, a kapu felhúzása egyértelműen felvonóhíd léteire utal. A gyulai vár részeként ma is megtekinthető az a felvonóhidas kapu, „melynek építészeti elemei a 15. század első felét idézik”.³³

²⁷ „Solitus enim semper erat ante lucem ecclesiam ingredi et missas binas flexo proplite summa cum devotione audire.” Andrae Pannonii Libellus de virtutibus Matthiae Corvino dedicatus. Fraknói Vilmos – Ábel Jenő (szerk.): *Két magyarországi egyházi író a XV. századból: Andreas Pannonius, Nicolaus de Mirabilibus.* (Irodalomtörténeti emlékek 1.) Budapest, 1886. 130.; Andreas Pannonius: *Könyvecske az erényekről.* Ford. Boronkai Iván. In: V. Kovács Sándor (szerk.): *A magyar középkor irodalma.* Budapest, 1984. 371–529., 371–529.; 525–526., 1108.; Puskely Mária: „Virágoskert vala híres Pannónia...” Budapest, 1994. 129–287., 283. (Lásd még: Andreas Pannonius: *Könyvecske az erényekről Corvin Mátyásnak ajánlva.* In: Csukovits Enikő (szerk.): *Mátyás és a humanizmus.* Budapest, 2008. 19–24.)

²⁸ „Egy fekete kerekded Iskatulában Egy vörös meczett Réghi olvaso, mely az raita való írás Szerint Hunyadi Jánosé volt.” Katona Imre: *A fraknói kincstár 1725-ös leltára.* Budapest. Művészettörténeti Értesítő, 29. évf. (1980) 2. sz. 131–147., 142.; Soós Sándorné: „...fonjunk rózsafűzért szép Üdvözetébül!” *A rózsafűzér imádsága és rózsafűzéses versek a XIX–XI. századi magyar irodalomban.* PhD-értekezés, 2009. 66. 343. jegyz., 69. 360. jegyz.

²⁹ Szerémi: *Magyarország romlásáról,* 177. Miután Hunyadi értesítik, hogy György elmegy a lakomára, „Hunyadi János mindjárt kihirdette a vármegyékben, hogy rögtön jöjjenek hadifegyverzetten Lippa helységbe lovasokkal és gyalogosokkal.” Szerémi: *Magyarország romlásáról,* 178.

³⁰ Engel Pál: *Hunyadi János kormányzó itineráriuma (1446–1452).* Századok, 118. évf. (1984) 974–997., 983., 985. A következő oklevelekre hivatkozik: 1447. okt. 6.: HU-MNL-OL-DL 55361.; 1450. dec. 22-én: HU-MNL-OL-DL 67435.; 1450. dec. 23-án: HU-MNL-OL-DL 28394.; 1451. július 6.: HU-MNL-OL-DL 85882. Tartalmuk kevésbé függ össze azzal, amit Szerémi leír. (Lásd a Hungaricana-regesztákat, Nagy Gyula: *A nagymihályi és sztáray család oklevéltára.* II. Budapest, 1889. 486–489.; Csánki Dezső: *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. V. kötet, Budapest, 1913. 508.*) Köszönet Almási Tibornak, hogy felhívta a figyelmemet Engel itineráriumára.

³¹ Engel: *Hunyadi János kormányzó itineráriuma (1446–1452),* 984., 993.; HU-MNL-OL-DF 247963. Az oklevél tartalma is ezt valószínűsíti. Lásd a Hungaricana-ban közölt regesztát.

³² Szerémi: *II. Lajos és János királyok házi káplánja Emlékirata Magyarország romlásáról, 1484–1543,* 238.; Szerémi: *Magyarország romlásáról,* 177–179.

³³ Havassy: *A gyulai vár,* 13. Lásd továbbá: Feld István: *A gyulai vár a középkorban.* In: Kollár Tibor (szerk.): *A középkori Dél-Alföld és Szer.* Szeged, 2007. <https://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/>

Összegzés

Szerémi vadregényes történetét elemezve elmondhatjuk: az általa feljegyzett formában az eset valószínűleg nem történt meg. Az elbeszélésnek azonban bizonyos elemei összefüggésbe hozhatók más források adataival. Nem kizárt, hogy a gazdag képzelőerővel rendelkező Szerémi (vagy akár még előtte más is) ilyesféle „valóságemelekből” állította össze az anekdota fennmaradt változatát.

FÜGGELÉK

I. Ulászló adománylevele Ábránfy Tamás és mások részére. Krusevác, 1444. január 13. [?] [január 6.]

I. Ulászló magyar király a Hunyadi János vajda hosszú hadjáratában magát kitüntető gerlai Ábrahám fia: Tamást a hadi szolgálat során szerzett érdemeiért két további bajtársával együtt a Temes megyei elhagyatott Kígyós királyi föld eladományozásával jutalmazza meg.

Eredeti: Esztergomi Prímási Levéltár, Acta radicalia T 52.

A sorhossz kétharmadánál található második hajtásában elszakadt, s a szakadás helyén jelentékeny hiányt szenvedett csonka oklevél. Fényképe a szöveg alatt az irat előlapján látható rányomott pecsét helyét, illetve csekélyke töredékét mutatja.

Másolat: HU-MNL-OL-DF 248684 (Régi jelzet: U 469)

Megjegyzés: Mondanivalónk szempontjából nincs jelentősége az oklevél hátoldalán található szövegnek, a megfogalmazó személyének és a pecsétnek, ezért ezek leírásától eltekintettünk, beérve a fényképmásolat adta lehetőségekkel. Az átírás és a tartalom magyar nyelvvű összefoglalása Almási Tibor munkája.

**/1/* Nos Wladislaus, dei gratia Hungarie, Polonie, Dalmatie, Croatie etc., rex Lythua[... nieque princeps supremus et here]s Russie memorie commendantes */2/* significamus presentium serie, quibus incumbit universis, quod cum divina bonitas statu dominia sub distensi */3/* nostri brachii regimine concluderit pluribusque gentibus promiscui populi nos preficere dignata fuerit ... sique liberalitate subiectum */4/* gubernare populum, ut inter obsequentium pluralitatem hii, quos servitii diligens sollicitus ... exercitia inter alios notabilis */5/* commendant ampliori remuneratione gaudeant premiati, qua de re debitum ut decet respectum ... [habentes ad illa preclara fidelit...(?)]atis³⁴ obsequia prompta sollicitudine */6/* et militarium actuum strenua opera fidelium nostrorum egregiorum Georgii filii Sebastiani de ac Ladislai de Thold et */7/* Thome filii Abrahe de Gerla, fidelis nostri dilecti magnifici Johannis de Hunyad ... capitaneorumque et belliductorum */8/* gentium maioris banderii eiusdem, que iidem in pluribus nostris et eiusdem Johannes way[wode] ... in ista presenti sancta et pia */9/* expeditione adversus sevos paganos Turcos instaurata, cui zelo fidei catholice fe[... rvore?] ... parcendo interfuerunt, et */10/* nobiscum per omnes fere partes rascie et Bulgarie usque ad confinia Romanie processerunt ... animosa strennitate */11/* in pluribus bellicis congressibus, qui cum ipsis Turcis habiti*

megyek_oroksege/Csongrad_megye/pages/Kozepkori_del_alfold_es_szer/012_gyulai_var.htm
(letöltés: 2022. február 9.)

³⁴ illa preclara fidelit...(?)]atis] *vagy*: integerrimam fidem et preclara fidelit...(?)]atis

*sunt ad nostrum visum ... ac bonorum */12/* amissione peregerunt, ut ergo eos exhibita delectent obsequia ad exhibendaque ... [deser?]tum nostrum Kygyos, */13/* vocatum in comitatu Themesiensi habitum, simulcum omnibus possessionibus ... in eodem existen[tibus] */14/* ac cunctis ipsarum utilitatibus et pertinentiis videlicet terris arabilibus cultis et in[cultis] ... [... virgu]ltis (?), montibus, vallibus, */15/* vineis, vinearum promontoriis, aquis, fluviis, piscinis, piscaturis, aquarumque [... decursibus ?] ... [... genera]liter quarumlibet */16/* utilitatum et pertinentiarum suarum integritatibus, quovis nomine vocitatis ... ex certa scientia et */17/* animo deliberato memoratis Georgio filio Sebastiani, Ladislao de Thold, ... [et Thome filio Abrahe de Gerla ?] ... [suisque heredibus et ?] posteritatibus universis */18/* dedimus, donavimus et contulimus, immo damus, donamus et conferimus iure perp[etuo] ... [et irrevocabiliter ?] ... [possidendum, tenendum ?] et habendum, salvo */19/* iure alieno harum nostrarum vigore et testimonio litterarum mediante, quas in formam ... [nostri privilegii redigi faciemus dum nobis ?] in specie fuerint reportate.*

**/20/* Datum in descensu nostro exercituali campestri prope opidum Krusowcz partium [Rasciae, octavo die festi Epiphaniarum Domini?], anno eiusdem */21/* Millesimo quadringentesimo quadragesimo quarto.*

Az oklevél szövegének magyar nyelvű kivonata:

Ulászló, Isten kegyelméből Magyarország, Lengyelország, Dalmácia, Horvátország és Litvánia királya, Oroszország főhercege és örököse [...] ama királyi kötelességét hangoztatván, hogy az uralma alatt élők közül elsősorban is a hadi szolgálatokban jeleskedőket kell bőséges jutalmazásban részesítenie, ennek okán tekintetbe véve Sebestyén fia: György, *Thold*-i László, valamint *Gerla*-i Ábrahám fia: Tamás odaadó buzgalommal teljesített hű szolgálatait, haditetteit és derekas cselekedeteit – akik valamennyien a nagyságos Hunyadi János kötelékébe tartoznak, lévén az ő nagyobbik bandériumának kapitányai, illetve seregevezérei – , és amely érdemeket legnagyobbrészt az ő és János vajda most legutóbbi, az ádáz pogány törökök ellen folytatott, szent és kegyes célú hadjáratában szerezték, amikor is szinte az egész Szerbián és Bulgárián keresztül egészen a római határokig eljutva a törökökkel vívott sok-sok katonai összecsapásban, királyi tekintete előtt magukat és javaikat sem kímélve vitézül küzdöttek, s ekként tanúsított helytállásuk révén kiérdemelvén a királyi viszonzást, a Temes megyében fekvő elhagyott *Kygyos* királyi földet, a benne lévő birtokokkal együtt, nemkülönben pedig azok valamennyi haszonvételével és tartozékával, tudniillik megművelt és műveletlen szántóföldekkel, ... cserjésekkel, hegyekkel, völgyekkel, szőlőkkel, szőlőhegyekkel, vizekkel, folyókkal, halastavakkal, halászó helyekkel és vízfolyásokkal – magyarán bármi néven nevezhető haszonvétel és tartozék teljességével – egyetemben biztos tudomás alapján és alapos megfontolás után a nevezett Sebestyén fia Györgynek, *Thold*-i Lászlónak és *Gerla*-i Ábrahám fia Tamásnak adja, ajándékozza és adományozza idegen jog sérelme nélkül, örök jogú bírásra, megtartásra és birtoklásra. Erről kiállított oklevelének színe előtt történő ismételt bemutatása esetére privilégium kiállítását ígéri az ügyben. Kelt a Krusevác mezőváros közelében vert mezei katonai táborhelyen [Rácország (Szerbia) területén, Urunk megjelenése (Vízkereszt) ünnepének 8. napján,?] ugyanazon Urunk 1444. évében az Úr 1444. évében.³⁵

³⁵ 1444. január 13., de nem kizárt, hogy Vízkereszt napján, vagyis január 6-án kelt az oklevél.

PÁSZTOR PÁLMA

Történelem és aktuálpolitika: sajtóbotrány A száműzött Rákóczi körül

„Kultúrállamban nem szabad hazaárulási botrányt csinálni.”

Munkámban azzal a sajtóbotrányral foglalkozom, amely Szekfű Gyula „A száműzött Rákóczi” című könyve megjelenésekor robbant ki. A pro és kontra újságcikkek kapcsán kívánok reflektálni a nemzeti-romantikus és a korszerűbb történelemszemlélet vitájára, továbbá arra is, hogy ez a sajtóbeli összecsapás valószínűleg azért is lett olyan hangos, mert a tudományos vita gyorsan erős politikai színezetet kapott. A modern, objektívebb szemlélet híveit azzal vádolták, hogy nemzetietlenek, és önös érdekből (legjobb esetben is jóhiszemű tévedésből) a Habsburg udvar érdekeit szolgálják ki. Rákóczi alakja, értékelése azért volt aktuális kérdés, mert Ferenc József Tisza István javaslatára alig egy évtizeddel a könyv megjelenése előtt hozatta haza Rákóczi és az emigránsok hamvait. A fejedelem alakja tehát ismét az érdeklődés középpontjába került, és mint szabadsághős – Kossuthhoz hasonlóan – a korabeli nemzettudat részévé vált.

A hagyományos és nagy tekintélynek örvendő nemzeti romantikus és a modernebb, kritikusabb szemlélet (adott esetben a szellemtörténet) között folyó vita igencsak elhúzódott: a könyv 1913-ban jelent meg,² a vita általam feldolgozott része 1914-ben zajlott, de még 1916-ban is komoly hullámokat vetett. Ezen évek során több száz cikk, illetve egyéb forrásértékű dokumentum jelent meg.³ Nem törekedtem arra, hogy átfogó képet adjak ezekről, hiszen azt már sok a témával korábban foglalkozó történész megtette.⁴ Ehelyett a vitafolyam politikai élére koncentráltam, nagyrészt a Márki Sándor hagyatékában fellelhető cikkek nyomán.⁵ Ezért is lesznek túlsúlyban az ellenzéki *Magyarország* cikkei, amely a vita egyik élharcosa volt. Írásommal a Márki-hagyaték történeti értékére kívánom felhívni a figyelmet.

¹ *Kavarodás egy könyv körül. Vihar az Akadémián.* Világ, 1914. március 31. 7. A tanulmányomban szereplő idézeteknél, beleértve az újságcímeket is, a mai magyar helyesírást alkalmaztam.

² Monostori Imre: *A száműzött Rákóczi sorsa.* In: Monostori Imre (szerk.): Szekfű Gyula a változó időkben. Életmű – fogadtatás – utókor. 1913–2016. Pécs, 2016. 135.

³ Vö. Monostori: *A száműzött Rákóczi sorsa*, 116.

⁴ Vö. Dénes Iván Zoltán: *A „realitás illúziója”. A historikus Szekfű Gyula pályafordulója*, Budapest, 1976.; Erős Vilmos: *Szekfű Gyula.* In: uő: *A szellemtörténettől a népiségtörténetig.* Tanulmányok a két világháború közötti magyar történetírásról. Debrecen, 2012. 61–85.; Erős Vilmos: *A magyar történetírás a dualizmus korában.* In: uő: *Modern historiográfia.* Budapest, 2015. 129–151.; Miskolczi Ambrus: *„Mi a magyar?” (Nemzetkarakterológia és nemzeti mitológia választóján).* Századok, 132. évf. (1998) 6. sz. 1263–1304.; R. Várkonyi Ágnes: *A pályakezdetés esélyei.* In: Ujváry Gábor (szerk.): *A negyedik nemzedék és ami utána következik.* Budapest, 2011. 35–57.

⁵ Márki Sándor Rákóczi-monográfiájához készült jegyzetei és a fejedelemhez köthető számos újságcikk megtalálható a Szegei Tudományegyetem Klebelsberg Könyvtárában őrzött hagyatékában. Nyomon követte a Szekfű könyve körüli botrányt is, többségükben e hagyatékból származnak az általam felhasznált újságcikkek.

Rákóczi és a politika

Szekfű Gyula első jelentős művének áttételesen aktuálpolitikai felhangja is volt. Bár a mű szakszerűsége és – főleg az adott korban – úttörő jellege vitathatatlan, bizonyos értelemben a nemzeti függetlenségi törekvések bírálataként is felfogható. Mivel a korszak népszerű, nemzeti-romantikus irányzatával gyökeresen szemben állt, erősen politikai színezetű támadások érték a sajtóban, sőt még a parlamentben is (például Pethő Sándor, Ballagi Aladár, Polónyi Géza részéről). Ballagi Aladár neves történész, aki „több mint harminc év óta hazánkban egyedül adja elő az újkori magyar történelmet és a történelmi módszertant az egyetemi tanszéken”,⁶ például az Akadémián elhangzott, nagy figyelmet kiváltó előadásában azt a kérdést tette fel, hogyan lehet „hazafias” (Szekfű annak nevezi könyvét) egy olyan mű, amely „a haza eszméje legnagyobb képviselőjének szakadatlan gúnyolása”. Ezek után pedig a „nemzettelen és hazátlan császárság lelkes kultuszával”, valamint „a nemzetet és hazát magasztaló irány fölényes lenézésével” vádolta Szekfűt, aki – szerinte – ennek érdekében emeli ki Savoyai Eugén és VI. Károly érdemeit, az utóbbit gyakorlatilag szabadsághősnek állítva be: „VI. Károly, mint egy szabadsághős, fiatalos lelkesedéssel kockáztatja életét hű katalonjai sorában a francia trónkövetelő ellen” – utal Szekfű a spanyol örökösödési háború eseményeire. Ballagi értelmezésében azonban csak a hatalomvágy mozgatta a későbbi császárt.⁷

Az *elzüllött Rákóczi* című könyvismertető az ellenzéki sajtóban egyenesen az Akadémia nemzettel szembeni állásfoglalásának minősíti a művet, hozzáfűzve, hogy az Akadémiának „alapszabály szerint ugyan politizálnia nem szabad, de ez nem vonatkozik Kossuthra és Rákóczira. Tisza István ellen nem szabad írni.”⁸ A *Pesti Napló*ban megjelent *A Szekfű-ügy kulisszatitkai* című cikk is hasonló hírokat penget: „...bizonyos osztrák körök rossz szemmel nézik, hogy Magyarországon egyre hatalmasabb arányokat ölt a Kossuth- és a Rákóczi-kultusz.”⁹ Szintén az Akadémiát támadja *A Nap*ban megjelent *Csákánnyal* című cikk, meglehetősen személyeskedő stílusban: „Az Akadémia, mint valami tót napszámos, csákánnyal megy neki a magyar nemzet eleddig legfényesebb ideáljának, Rákóczi Ferencnek.” „Az Akadémiánál különben ezt a nemzeti ideálokat pusztító működést már régóta tapasztaljuk [...] elfogadta a finnugor elméletet, azután pedig a török-tatár elméletet.”¹⁰ A *Világ* már nem fogalmaz ennyire egyoldalúan. A szélsőséges „hyper-soviniszta Akadémiánk egyszerre elveszti a fejét, ha bizonyos bécsi szempontok is belejátszanak a latba” megállapítás után leszögezi, hogy jóhiszeműséget feltételez a könyvvel kapcsolatban, és „kultúrállamban nem szabad hazaárulási botrányt csinálni”¹¹ – ez utóbbi a vitát gerjesztő cikkek egyik megszívlelendőbb megjegyzése.

„A munkapárt [a kormánypárt] jóvoltából politikai ügy lett egy szerencsétlen magyar eltelyedésből” – írja az *Újság*, az Egyesült Függetlenségi és 48-as párt erdélyi lapja.¹² Az *Esti Lap* a kolozsvári egyetemi professzorok (például Kenyeres Balázs, Dézsi Lajos, Erdélyi László) tiltakozását összegző cikkében szintén erős retorikával fogalmaz: hasonló eset „csak nálunk, ebben a sorsüldözött országban” lehetséges, mert „minket szabad sérteni, lerombolhatják,

⁶ Ballagi Aladár *a Szekfű-könyvről. Előadás az Akadémián*. Magyarország, 1914. május 13. 8.

⁷ Ballagi Aladár *„A száműzött Rákóczi”-ról. Akadémiai felolvasás*. Magyarország, 1914. május 17. 5–6.

⁸ *Az elzüllött Rákóczi*. Magyarország, 1914. március 17. 4.

⁹ *A száműzött Rákóczi: A Szekfű-ügy kulisszatitkai – Történetírók nyilatkozata – Polónyi Géza leleplez – Thallóczy Lajos szerepe*. Pesti Napló, 1914. március 26. 5.

¹⁰ *Csákánnyal*. A Nap, 1914. március 31. 1.

¹¹ *Kavarodás egy könyv körül. Vihar az Akadémián*. Világ, 1914. március 31. 7.

¹² Márki Sándor *a Szekfű-botrányról. Elítéli a Rákóczi-gyalázást*. Újság, 1914. március 28. 2.

bemocsokolhatják eszményeinket, korrupt törvényrendszerünk túri ezt”.¹³ A *Magyar Hírlap* 1914. március 28-i cikke nyíltan „tudományos palástba burkolt pamfletnek” nevezi Szekfű könyvét.¹⁴ A cikk álláspontja szerint a Tisza-korszakban korszellemmé vált a cinizmus, sőt odáig megy, hogy magát a miniszterelnököt is kis híján hazaárulással vádolja. Nem túl burkoltan penget politikai húrokat a *Magyarország* sem, amikor arról ír: Szekfű könyvében azzal vádolja az emigránsokat, hogy saját érdekeiket nézve készültek Magyarország boldogságát megzavarni, pedig ott a szabadságharc leverése után már szépen folyt a „nemzeti munka”. A szerző félreérthetetlenül céloz arra, hogy hasonló munka folyik 1914-ben is – amivel ő egyáltalán nem elégedett.¹⁵ Szintén a *Magyarország* egy másik cikke ennél is nyíltabban kever politikai érveket a vitába: „Első tekintetre látja mindenki, hogy az a kegyeletrabló könyv édes gyermeke a Tisza-rendszernek [...] Csak ennek a nyomorult kornak a szelleme teremhetett ilyen gyümölcsöt [...] Mérgezett talajból csak mérges növények fakadhatnak [...] Avagy miért nem adott ki az Akadémia ilyen könyveket akkor, mikor a koalíció volt kormányon?” „Négy esztendeje pusztítja ezt az országot a nyakára csempészett panamista bűnszövetség tatárjárása” – utal az aktuális Tisza-kormányra, majd hozzáfűzi: a „kegyeletsértőnek” bélyegzett mű hatására „a nemzet [...] feleszmélt, felriadt [...] kegyeletét megvédelmezni nyomban talpraállott”.¹⁶

A vádak alaptézise tehát az, hogy Szekfű meggyalazza Rákóczi emlékét, és „erkölcsileg elzüllött, kegyelemkenyéren élő, alattomos céljait hazudozásokkal és kicsinyes ármánykodással elérni akaró kalandorként”¹⁷ mutatja be a fejedelmet. A modern történelmi szemlélet-től eltérően a legtöbb kritika érzelmi és aktuálpolitikai alapokon áll. A Rákóczit nem túl kedvező fényben feltüntető pontokat több cikk azzal utasítja el, hogy Rákóczi „jellemé eleve kizárja az ilyen föltevés lehetőségét is”¹⁸; de ha még mindez igaz is lenne, olvasható például a *Pesti Napló* hasábjain, Szekfű „munkája akkor is kártékony és fölösleges”,¹⁹ amelyet „magyar embernek [...] megírnia szabad nem lett volna”.²⁰ A *Budapesti Hírlap*ban olyan merész állítások is megjelentek, miszerint „a valóság nem mindig igazság és legkevésbé történelmi igazság”,²¹ egy későbbi cikk pedig hasonló szellemben vallja, hogy Rákóczi „már életében sem ember volt, hanem az [...] eszme”.²² Dózsa Endre alispán, az Erdélyi Irodalmi Társaság elnöke a *Kolozsvári Hírlap* hasábjain kelt ki Szekfű műve ellen: „A tudós köntösébe öltözködve mondja el saját ferde képzeletében kialakult torzképét a nemzet egyik legnagyobbjának.”²³ Az *Újság* hasábjain dr. Kalmár Antal a könyvet megjelentető Akadémiát olyan „vén bűnösnek” nevezi, aki „megfosztotta az országot a nemzeti hagyományoktól”, mely tevékenység nem merül ki Rákóczi ábrázolásában, hanem példa rá a finnugor nyelvrokonság (Hunfalvy), illetve a török/tatár – magyar rokonság (Vámbéry) elmélete.²⁴

¹³ *A kolozsvári egyetem tiltakozása a Szekfű-féle Rákóczi-gyalázás ellen A professzorok elítélő nyilatkozata.* Esti Lap, 1914. március 30. 1.

¹⁴ *Szekfűék Rákóczija.* Magyar Hírlap, 1914. március 28. 1.

¹⁵ *Az elzüllött Rákóczi.* Magyarország, 1914. március 18. 6.

¹⁶ *Rákócziért.* Magyarország, 1914. április 2. 1.

¹⁷ *Az elzüllött Rákóczi.* Magyarország, 1914. március 17. 4.

¹⁸ *Az elzüllött Rákóczi.* Magyarország, 1914. március 17. 5.

¹⁹ *A száműzött Rákóczi.* Pesti Napló, 1914. március 26. 5.

²⁰ *A kolozsvári egyetem tiltakozása a Szekfű-féle Rákóczi-gyalázás ellen A professzorok elítélő nyilatkozata.* Esti Lap, 1914. március 30. 2.

²¹ *Szekfű Gyula könyve.* Budapesti Hírlap, 1914. március 28. 1.

²² *Szekfű és – Mikes.* Budapesti Hírlap, 1914. március 29. 9.

²³ *A száműzött Rákóczi.* Kolozsvári Hírlap, 1914. március 29. 3.

²⁴ *Bújj elő, vén bűnös! Újság,* 1914. március 29. 1.

Márki Sándor több ízben nyilatkozott a könyvet illetően, és naplójában sem hagyta szó nélkül az eseményeket: „Három nap óta a b[uda]pesti lapok tele vannak a Szekfű könyvéről az Élet és Magyarország számára írt cikkem reprodukálásával [...] a Budapesti Szemle is cikket kér a legközelebbi füzet számára A száműzött Rákócziról. Szóval ezzel a könyvvel eléggé meggyűlt a bajom.”²⁵ Márki egyik újságcikkében így nyilatkozik: „Mind a kettőnknek [ti. Szekfűnek és Márkinak] foglalkoznunk kellett volna azzal a lehetőséggel, nincs-e túlzás abban a magasztalásban és kegyeletben, amellyel a nemzet Rákóczihoz viseltetik. Én, bár a legterhelőbb adatokat is számba vettem, arra az eredményre jutottam, hogy nincs. Szekfű úr, ki jóformán csak a terhelő adatokat fogadta el, arra jutott, hogy van. Azonban Rákóczinak senki nem lehet szigorúbb bírója, mint Confessióban önmaga. Hiszen védeni kell őt saját vádjai ellen, mert pozitív adatok bizonyítják, hogy túl szigorú volt önmaga iránt. De Szekfű úr nem adja meg az abszolúciót.”²⁶ Később Márki több fórumon is taglalja a könyvvel kapcsolatos népszerű vádpontokat. A kassai egyetemi hallgatók tiltakozó gyűlésén pedig a mű egyetlen jó tulajdonságát ismeri el, miszerint „mégis egyszer ezt a nemzetet megmozgatja akkor, amikor mindenki a nemzeti érzés ellen dolgozik”.²⁷

Herczeg Ferenc író is kegyeltsértőnek tartotta a művet: „A nemzet önmagát becsüli meg régi nagyjaiban. [...] Nemzeti nagyjaink emléke közös kincse minden magyar embernek, Rákóczi kriptája pedig az a hely, ahol el kell némulnia a pártviszályok lárámájának.”²⁸ Apponyi Albert pedig március 30-án többek között így nyilatkozott: „A könyvben nincsen semmi történeti perspektíva. Valóságos kéjjel hordja össze a Rákóczi megalázásának és kudarcainak adatait. És nincs semmi érzéke a fejedelem nagysága iránt, aki egyetlen szavával óriás vagyont és az országban a második helyet biztosíthatta volna magának.”²⁹

Az *Újság* Nicolae Iorgát állítja szembe Szekfűvel. Iorga a dákoromán elmélet híve, a cikkben mégis ő tűnik fel pozitívabb fényben, mert bár bizonyos ellenérzéseket is megfogalmaz a magyarok ellen (Rákóczi „nevében mennek harcba ma is a magyar sovíniszták”), magáról a fejedelemről a legmélyebb tisztelet hangján ír: „...becsületes, tiszta jellemű fejedelem volt, a szabadság katonája, akinek lobogói alatt a szatmári és a máramarosí oláhok is küzdöttek.”³⁰ Hasonló szellemiséget képvisel a *Magyarország* is, amikor nemcsak azt emeli ki, hogy (a cikk szerzője szerint) Zia-Nafilyan bég, egy török történettudós forrásai sokkal megbízhatóbbak, mint a Szekfű által felhasznált források, hanem részletesen idézi a tudós elismerő szavait – azt sugallva, hogy még külföldön is jobban megbecsülik a fejedelmet, mint ahogy Szekfű tette. „Rákóczi a szabadság eszméjének megtestesült kifejezője, az ideáлизmus tragikus hőse, akinek a nevének nem ejtett foltot semmiféle tudományos tévedés.”³¹

Az Akadémia (legalábbis eleinte) hivatalosan kiállt az általa kiadott könyv mellett. Lásunk néhány idézetet *Az Est* 1914. március 28-i számában megjelent akadémikus nyilatkozatából! Andrassy Gyula szerint „tudni kell bírálni, nem pedig politikai hajszát indítani”; negatívumként a francia emigráció szerinte túlzott előtérbe állítását emeli ki.³² Andrassy egyébként később egy nagy lélegzetvételi tanulmányt is írt *A száműzött Rákóczi*ról, melyben

²⁵ Erdész Ádám (szerk.): *Márki Sándor naplói III.* Gyula, 2021. 408. (1914. március 29-i bejegyzés)

²⁶ *Márki Sándor Rákóczi*ról és *Thalyr*ról. Magyarország, 1914. március 28. 4.

²⁷ Szekfű Gyula: *Újabb válasz bírálóimnak.* Történeti Szemle, 3. évf. (1914) 3. sz. 454.

²⁸ *Rákóczi emléke.* Kolozsvári Hírlap, 1914. április 12. 8.

²⁹ *A Szekfű-ügy: Levél a szerkesztőséghez.* Budapesti Hírlap, 1914. április 11. 4.

³⁰ *Jorga és Szekfű.* Újság, 1914. május 5. 1.

³¹ *Török történettudós a Szekfű-könyvről. Egykorú tanúk Rákóczi párizsi életéről.* Magyarország, 1914. április 12. 8–9.

³² *Akadémikusok nyilatkoznak Szekfű könyvéről.* *Az Est*, 1914, vasárnap március 29. 7.

elismeri, hogy Rákóczi személyében „gyengeségekkel és tökéletlenségekkel bíró embert ismertünk fel [...], de olyan nemes, nagy embert, amilyen ritkán születik s akire méltán büszke lehet a magyar. Rákóczit fogatkozásai csak közelebb hozzák hozzánk, hiúsága jobban megérteti annak az áldozatnak a nagyságát, amelyet értünk és elveiért hozott.” Láthatjuk, hogy bár e sorok sem mentesek a nemzeti-romantikus felfogástól, legalább nem szeplőtlen ideálként igyekeznek feltüntetni a fejedelmet.³³ A sajtóban megjelent legtöbb nyilatkozathoz képest vélekedése kiegyensúlyozott: azért „sajnálja a Szekfű ellen megindított akciót”, mert az sérti a tudományos kutatás szabadságát. A mű ugyan „labanc szellemben” íródott, de nem politikai céllal, állítja Andrassy.³⁴ Szekfűről pedig kijelenti, hogy „tévedései ellenére határozott történetírói tehetség mutatkozik”, „van érzéke a világ eseményei és a magyar események között azon belső összefüggés iránt, amelyet nálunk sokszor szem elől tévesztenek...” További munkára biztatja a szerzőt, de hozzáteszi: „De mielőtt a nemzet egy héroszáról az elfogadottnál rosszabb véleményt közöl, vizsgálja meg jól, hogy igaza van-e. [...] s főleg kerülje el azt a hibát, melyet nézetem szerint e munkánál alighanem elkövetett, amikor véleményét talán nem annyira egyes adatok elfogulatlan és gondos mérlegeléséből merítette, mint inkább bizonyos hangulatok és impressziók hatása alatt kialakult nézetei által vezéreltetve ítélte meg az egyes bizonyítékokat.”³⁵

Térjünk vissza a március 29-i nyilatkozatokhoz! Báró Hengelmüller László úgy véli, Szekfű alkotása „tisztán történelmi mű”, ami „csak az igazat írja”, és „felhasználják a napi politika céljaira”. Békefi Remig már több fenntartást fogalmaz meg: Szekfű Rákóczi „egyéniségét több tekintetben nem ítéli meg helyesen”; a szerző „jóhiszeműségét” azonban nem vonja kétségbe. Károlyi Árpád szintén nem tart alaptalannak bizonyos kifogásokat, mégis meggyőződése, hogy e könyvnél „jobbat és értékesebbet évek óta nem produkált történetírásunk”. Tagányi Károly szerint a mű „sehol sem gyalázza” a fejedelmet, pusztán „emberi vonásokban mutatja be azt, aki eddig bálvány volt”. Nem vonja kétségbe a könyv „hazafias szellemét”, amely a „legalaposabb, legkomolyabb s a legjobban megírt történelmi művek közé tartozik”. Takáts Sándor a szerző védelmében leszögezi, hogy könyve „nem politikai célt szolgál, hanem csupán a történeti igazságot keresi”, és „a történetírás nem istenekkel, hanem emberekkel foglalkozik”. Egyetlen kifogásként csupán a szerző szarkasztikus hangvételét emeli ki.³⁶ A *Budapesti Hírlap* idézi azt a három akadémikust (Károlyi Árpád, Angyal Dávid, Takáts Sándor), akik levelező tagnak ajánlják Szekfűt; ők általánosságban véve is méltatják a szerzőt: „Kütfő-kritikai dolgozatai kifogástalan történeti módszerükkel tűnnek ki.” Továbbá a konkrét könyvről is elismerően szólnak: „E műnél jobbat és érdemesebbet évek óta nem produkált történetírásunk [...] Módszeres kritikája, mellyel korszaka forrásait boncolja és fölhasználja, szigorú, de tárgyilagos.”³⁷

Berzeviczy Albert, az Akadémia elnöke kissé ellentmondásosan, összességében mégis a könyv mellett felszólalva nyilatkozik. „Erről a könyvről azt, hogy Rákóczit gyalázza, dicsőségét meghurcolja, csak az mondhatja, aki a könyvet magát nem olvasta. Ez egy nagy tanulmányra valló történelmi munka, amely igen sok érdekes és becses új történelmi anyagot dolgoz fel, amely egyetlenegy történelmi tényt nem állapít meg, amit okmányilag igazolni nem tud.”³⁸ Március 19-i felszólalásában azonban enyhe bíráló hangok is megjelennek, amire

³³ Andrassy Gyula: *Szekfű: „A száműzött Rákóczi”*. Magyar Hírlap, 1914. május 10. 9.

³⁴ Andrassy Gyula: *Szekfű: „A száműzött Rákóczi”*. Magyar Hírlap, 1914. május 10. 1.

³⁵ Andrassy Gyula: *Szekfű: „A száműzött Rákóczi”*. Magyar Hírlap, 1914. május 10. 9.

³⁶ *Akadémikusok nyilatkoznak Szekfű könyvéről*. Az Est, 1914. vasárnap, március 29. 7.

³⁷ *Szekfű Gyula*. Budapesti Hírlap, 1914. április 7. 4.

³⁸ *A Rákóczi-mozgalom. Berzeviczy nyilatkozata*. Magyarország, 1914. április 12. 10.

később, mintegy magát mentegelve, hivatkozik annak jeléül, hogy mégsem állt a Szekfű nyíltan védelmezők közé: „[Szekfű könyve] azt a látszatot kelti, mert akarom hinni, hogy ez csak látszat, mintha írója szinte igyekezett volna Rákóczi nimbuszát némileg leszállítani, némileg elhomályosítani.”³⁹

A könyv körül kibontakozó vitafolyam a személyeskedéstől sem mentes; a *Magyarország „A megátalkodott Rákóczi-gyalázó”* című cikkében például Szekfű „sváb származását”, illetve egyik mesterének, Mika Sándornak „cseh származását” emlegeti egy névtelenül nyilatkozó akadémikus – utóbbihoz hozzáfűzve, hogy „a történelmi nihilizmus hangos hirdetője”.⁴⁰ A *Magyarország* kifejezetten lekezelő hangnemben emlegeti Szekfűt, gúnyt űzve a nevéből: „Valami Viola Gyula, vagy Rezeda Gyula, vagy Szegfű Gyula, szóval egy közismeretlenségnek örvendő mákvirág, valami császári-királyi ifjú csemete.”⁴¹ A *Tiszavölgy* lap felelős szerkesztője, Stéfán Ágost rahói ügyvéd cikkében „gazembernek” és „zugtörténésznek” nevezte Szekfűt, és elküldte neki az újság kérdéses számát.⁴² Ugyanakkor a fiatal történész védelmezői sem voltak mentesek a személyeskedéstől. A *Magyarország* tanúsága szerint néhány támogató Szekfű özvegy édesanyja vélt elkeseredésével érvelt: „...emlegetik [...] özvegy édesanyját is, akinek most nagyon fáj a fia ellen támadt felzúdulás”, Szekfű ellenzői szerint azonban „az a jó édesanya is, mikor keseregve olvassa a fia ellen feltámadó nemzeti haragot, biztosan így sóhajt fel: bár sohase írta volna meg azt a szerencsétlen könyvet”.⁴³

Ahogy a vita politikai síkra terelődött, egyre gyakrabban bukkant fel a sajtóban az a vád, hogy Szekfű előmenetele érdekében írt Habsburg érdekeket szolgáló művet: „a császári levéltárban gyors előléptetése, a már kért budapesti egyetemi magántanárságban és az ugyancsak már ajánlatba hozott akadémiai tagságban”⁴⁴ állnak legfőbb céljai. Az a vád, hogy Szekfű afféle politikai szélkakas lenne, a későbbi történetírásban is rendre felbukkan, például Dénes Iván Zoltán: *Eltorzult magyar alkat. Bibó István vitája Németh Lászlóval és Szekfű Gyulával* című könyvében. Ezt az álláspontot cáfolja Erős Vilmos részben azzal a ténnyel, hogy Szekfű a harmincas-negyvenes években élesen szembehelyezkedett a kormányok szélsőjobboldali politikájával, illetve hogy az ötvenes-hatvanas években egyenesen fasiszta történészként tartották számon.⁴⁵

Néhány vádpont

Kezdjük azzal a visszatérő motívummal, hogy Rákóczi a szabadságharc kritikus szakaszában is látogatta lengyel szeretőit. A nagy tekintélynek örvendő Márki Sándor több újság hasábjain is reflektált Szekfű könyvére; kifejtette, hogy a Szeniawszka hercegnővel való viszonyát nem tagadja, de az ő értelmezésében ez a kapcsolat inkább politikai célokat szolgált az aszszony III. Ágost lengyel királyra gyakorolt befolyása révén;⁴⁶ másrészt példaként megemlí-

³⁹ *A Szekfű-ügy. Levél a szerkesztőségnek.* Budapesti Hírlap, 1914. április 11. 4.

⁴⁰ *A megátalkodott Rákóczi-gyalázó. Egy akadémikus a Szekfű-könyvről.* Magyarország, 1914. április 5. 3.

⁴¹ *A Rákóczi-gyalázók.* Magyarország, 1914. március 18. 1.

⁴² *A Rákóczi-gyalázás ellen. A megsértett Szekfű.* Magyarország, 1914. március 29. 10.

⁴³ *Rákóczi és a Tisza-rendszer.* Magyarország, 1914. március 27. 9.

⁴⁴ *Az elzúllott Rákóczi.* Magyarország, 1914. március 18. 6.

⁴⁵ Dénes Iván Zoltán: *Eltorzult magyar alkat. Bibó István vitája Németh Lászlóval és Szekfű Gyulával.* Budapest, 1999.; Erős Vilmos: *A hatalom humanizálása avagy Szekfű démonizálása.* In: uő: *A szellemi történet a népiségtörténetig*, 52.; Erős: *Szekfű Gyula*, 61.

⁴⁶ *A hivatalos történelem-hamisítás. Márki Sándor Szekfű könyvéről.* Pesti Hírlap, 1914. március 28. 5–6.

tette, hogy I. Napóleon is szerette a nők társaságát – neki mégsem róják fel azt. Andrásy Gyula szubjektivebb érvhez nyúl: felteszi a kérdést, hogy miért ne élvezhette volna ezeket az örömeket Rákóczi. Hiszen „nincsen ember, akiben ne volna rossz, ne volna tökéletlenség” – egyúttal tesz egy oldalvágást a kortás politikusok felé is, mondván: „Nem egy demokratának és az igazi népbarátnak is jólesik a pezsgő és a havanna, amikor nem messze tőle embertársait az éhhalál és a megfagyás fenyegeti.”⁴⁷ Maga Szekfű az *Újabb válasz bírálóimnak* cikkében leszögezi, hogy ő csupán a hercegnővel folytatott konkrét viszonyról írt, „lengyelországi szeretkezésekről” soha nem szólt egy szót sem.⁴⁸ Szintén sűrűn megjelenő elem az emigráció francia szakasza, amelynek során az udvarló fejedelmet egyrészt „nevetséges vén gavalérlékné” mutatja be Szekfű (a kritikák ezzel szemben hangsúlyozzák, hogy még csak harmincnégy éves, tehát nem tekinthető öregembernek).⁴⁹

Komolyabb kérdés ugyane szakaszban a szerencsejáték problémája: Szekfűnél szerepel, hogy franciaországi emigrációja egy szakaszában „pinkapénzből”⁵⁰ élt, vagyis kártyabarlangot működtetett. A kártyabarlang léte tény, azonban például Márki szerint a fejedelem nem tudott róla,⁵¹ sőt szerinte a Hotel Transsylvanie játékbarlangja Savoyai Eugén hűgáié volt.⁵² Andrásy Gyula kiemeli, hogy meggyőződése szerint Szekfű nem bizonyított adatok alapján dolgozott; ugyanakkor felvet egy érdekes érvelést. Szekfű gyakorlatilag az ifjúság megrontásával vádolja Rákóczit a játékbarlang miatt: „...tudja, hogy [a játékbarlangnak köszönhetően] nem egy fiatal egzisztencia örvénybe merül.”⁵³ Ezzel szegezi szembe Andrásy azt a nézetet, hogy Rákóczi korában ez a fajta szórakozás nem volt elítélendő, például „a nagy mintakirály, XIV. Lajos megkövetelte, hogy ő nála is lehetőleg minden éjjel nagy hazárdjáték folyjék”, és ez „a játékbarlangot udvarképessé tette”.⁵⁴ Ballagi Aladár, aki nagy népszerűsége tett szert az Akadémián a könyv ellen irányuló felszólalásával, radikálisabb álláspontot képviselt. Szerinte Szekfű a „valószínűen”, „az volt a híre”, „föltehető” kifejezések tanúbizonysága szerint kétes értékű információkat használt fel.⁵⁵

Szekfű az általam áttekintett mindkét nyilvános reagálásában (*Felelet a száműzött Rákóczi dolgában, Újabb válasz bírálóimnak*) kitarzott álláspontja mellett. Felhívja a figyelmet, hogy támadói Pentenriedter császári követ párizsi jelentését minősítették „pletykák”-nak, „amely igen részletesen írja le Rákóczi helyzetét, a kártyázás dolgát s a híre van kifejezés nála kizárólag az összeg nagyságára, a 40 000 livres-re vonatkozik”. Szekfű másik idevágó forrása, az „elzüllött leleplezett boulevard-író”-ként beállított Léo Mouton, „a Bibliothèque Nationale-nak ma is könyvtárnoka, akinek elzüllése meséjével a *Magyarország* látta jónak traktálni olvasóit csak azért, hogy évekkal ezelőtt írt könyvének adatait diszkreditálja”.⁵⁶ Mouton adatai „néhány ortográfiai eltérést kivéve betűhíven megegyeznek a párizsi külügyminisztérium levéltárában

⁴⁷ Andrásy Gyula: *Szekfű: „A száműzött Rákóczi”*. Magyar Hírlap, 1914. május 10. 2.

⁴⁸ Szekfű: *Újabb válasz bírálóimnak*, 455.

⁴⁹ *Az elzüllött Rákóczi*. Magyarország, 1914. kedd, március 17. 4.

⁵⁰ *Az elzüllött Rákóczi*. Magyarország, 1914. kedd, március 17. 4.

⁵¹ *A hivatalos történelem-hamisítás. Márki Sándor Szekfű könyvéről*. Pesti Hírlap, 1914. március 28. 5–6.

⁵² *Válasz Szekfű Gyula feleletére*. Pesti Napló, 1914. április 5. 6.

⁵³ Szekfű Gyula: *A száműzött Rákóczi*. Budapest, 1993. 36.

⁵⁴ Andrásy Gyula: *Szekfű: „A száműzött Rákóczi”*. Magyar Hírlap, 1914. május 10. 8.

⁵⁵ Ballagi Aladár *„A száműzött Rákóczi”-ról. Akadémiai felolvasás*. Magyarország, 1914. május 19. 10–11.

⁵⁶ Szekfű: *Újabb válasz bírálóimnak*, 473.

levő aktákkal” – védi meg kútfőjét Szekfű.⁵⁷ Harmadik forrását, Prévost abbét meg sem említi Ballagi, Szekfű hivatkozik még Bizoton rendőrbiztos jelentésére is.⁵⁸

Az ifjúság szándékos megrontásának állítólagos vádja a következőképpen jelenik meg Szekfű munkájában: „A vagyoni romlásból így származtak házi kellemetlenségek, melyek már a fejedelem erkölcsi lényére is nyomasztó hatással voltak. Háznépe fenntartására szerencsebarlangból kénytelen a pénzt szerezni, mikor tudja, hogy ennek árán nem egy fiatal egzisztencia örvénybe merül...”⁵⁹ E pontra természetesen Szekfű is hivatkozik *Újabb válasz bírálóimnak* című munkájában.⁶⁰ Az *Akadémiai Értesítő* mellékletében megjelent *Felelet a száműzött Rákóczi dolgában* című művében azt is tagadja, hogy erkölcsileg elítélné a fejedelmet. Hangsúlyozza, hogy Rákóczinak anyagi gondjai voltak, de – francia ismerőseivel ellentétben – „nem redukálhatta háztartását”, úri kötelessége volt gondoskodni az övéiről. Ezt a játékbarlang-epizódot csupán azért említette meg, hogy előkészítse a későbbi, grobois-i elvonulás lélektanát – hiszen ilyen körülmények között érthető, hogy a fejedelem „e nyomasztó légkörből” szabadulni kívánt.⁶¹ A lélektani indítékok ugyanis igen fontos szerepet játszanak a szellemtörténeszek gondolkodásmódjában. Szekfű leginkább azzal érvel álláspontja mellett, hogy Rákóczi megbízottja, Brenner abbé nem működtethette volna a kártyabarlangot a fejedelem tudta nélkül. Már csak azért sem, mert a kártyabarlang az uralkodó nemtetszését váltotta ki, és így az ügy rengeteg papírmunkával járt; annak tudatában, hogy Rákóczi bejáratos az udvarba, nem ésszerű feltevés, hogy Brenner ez ügyben megkísérelte volna kijátszani őt.⁶² Könyve 21. jegyzetében Szekfű leírja, hogy „a király felfüggesztette a rendőrfőnöktől d’Absac és Péan ellen hozott ítélet végrehajtását, s reméli, hogy ha Rákóczi megtudja, mennyire el van tiltva a szerencsejáték, és őfelségének mennyire nem tetszik a dolog, maga fogja azt eltiltani házában”.⁶³ Ezzel szegezte szembe a *Pesti Hírlap* azt a feltevést, hogy Péan nevű ember nem is létezett Rákóczi udvarában: „A fejedelemnek azonban nem is volt Péan nevű hadsegéde. Nevével csak takaróztak idegen nevű tisztjei, kik Brenner és D’Absac szállásán, a Hotel du Peronban rögtönözték a kártyabarlangot, melyről azontúl nincsen is szó sem Mountonnál, sem az egykorú lapokban, sem a mémoires-íróknál.”⁶⁴

Az 1717-es magyarországi tatár betörés kérdése is szerepelt a vitatott pontok között; Márki Sándor szerint Rákóczi erről sem tudott, sőt amikor értesült róla, elkeserítette a hír: „Rákóczi épp azért nem ment bele a török–osztrák háborúba, mert nem akart Erdélyre zúdítani tatárokat; s el volt keseredve, amikor 1717-ben mégis megtörtént a tatárok betörése. Neki abban nem volt semmi része.”⁶⁵ Az *Újabb válasz bírálóimnak* című munkájában Szekfű maga is cáfolja, hogy ő azt állította volna, Rákóczinak része lett volna a tatár betörésben.⁶⁶ Hangsúlyozza, hogy Rákóczi „nemcsak tatár, de még rendes török sereg élén se akart” betörni az országba. Mint írja, Esterházy Antal ezt megtette ugyan, de ő is inkább csak kényserből. Ami a nemzet erre a hadieseményre adott reakcióját illeti, a 3000 foglyot ejtő tatár

⁵⁷ Szekfű: *Újabb válasz bírálóimnak*, 476.

⁵⁸ Szekfű: *Újabb válasz bírálóimnak*, 473., 476.

⁵⁹ Szekfű: *A száműzött Rákóczi*, 36.

⁶⁰ Szekfű: *Újabb válasz bírálóimnak*, 473–474.

⁶¹ Szekfű Gyula: *Felelet a száműzött Rákóczi dolgában*. In: *Akadémiai Értesítő*, 25. köt. 1914. 252.

⁶² Szekfű: *Újabb válasz bírálóimnak*, 478–479.

⁶³ Szekfű: *A száműzött Rákóczi*, 297–298. (21. jegyzet)

⁶⁴ *A hivatalos történelem-hamisítás. Márki Sándor Szekfű könyvéről*. *Pesti Hírlap*, 1914. március 28. 6.

⁶⁵ *A hivatalos történelem-hamisítás. Márki Sándor Szekfű könyvéről*. *Pesti Hírlap*, 1914. március 28. 6.

⁶⁶ Szekfű: *Újabb válasz bírálóimnak*, 456.

sereg kiűzése (érhető módon) sehogy sem tekinthető a kurucokkal szembeni ellenszenv megnyilvánulásának.⁶⁷

Akadémiai felolvasása során Ballagi az emigrációban élő Rákóczi nagypolitikai terveivel is foglalkozik. E tervek számos ponton adtak okot a vitára. Szekfű értelmezésében Rákóczit egész életében a „trónkövetelés”, mégpedig az erdélyi fejedelemség visszaszerzésének vágya mozgatta.⁶⁸ „Az ország nélküli hazátlan fejedelem, akit már életének minden ütőkártyájától megfosztott a sors, mindenáron részt akar venni a világ hatalmasainak játszmájában, akik győzedelmes hadseregeket, újonnan épített flottákat, rendezett pénzügyeket tartanak kezükben. Rákóczinak testén-lelkén kívül egyebe nem maradt. Egész diplomáciája önáltatásból vagy hazugságból szőtt pókháló.”⁶⁹ Szekfű ábrázolásában a fejedelem „körmeit tenyerébe vájva ragaszkodik görcsösen” fejedelemségéhez, pedig emigrációjában „diplomáciai nullává” változott. A *Magyarország* című lap szerint azonban ezt a jelentéktelenséget a Porta, a cár és más európai hatalmasságok nem látták.⁷⁰

Szekfű azonban éppen azzal érvel Thaly Kálmán (és követői) felfogása ellen, hogy „ugyanazon szemüvegen át nézi a dolgokat, mellyel Rákóczi áltatta önmagát”.⁷¹ Az önáltatás talán egyik legszemléletesebb példája véleménye szerint a török–magyar–spanyol szövetség terve. Rákóczi hangzatos ígéreteken kívül nem sokat kapott Fülöptől, mégis bizonyos volt benne, hogy a spanyol király egyenrangú partnerként kezeli. Ez a (Szekfű szerint téves) interpretáció Márki monográfiájában is megjelenik. (Magáról Márkiról egyébként Szekfű jó szívvel emlékezik meg, például a 201. jegyzetben kiemeli „lelkiismeretes előadását”.⁷²) Andrassy Márkival ért egyet, szerinte a spanyol uralkodó tehetséges minisztert kapott Alberoni személyében, akinek nagyravágását „a hatalmas négyes szövetség olyan komoly veszélynek találta, hogy nagy engedményeket is készek voltak tenni a harc kikerülése végett. Anglia hajlandó lett volna még Gibraltárról is lemondani. Alberoni annyira bízott sikerében, hogy e kedvező föltételeket visszautasította.” A kezdeti sikerek után Spanyolország kudarcot vallott, és így természetesen Rákóczi reményei is meghiúsultak.⁷³ Azonban, még ha el is fogadjuk, hogy a többi hatalom tartott a spanyoloktól, nem tudhatjuk, hogy ők maguk komolyan számoltak-e Rákóczival vagy sem. Ballagi akadémiai felszólalása szerint a világ hatalmasai számításba vették Rákóczit, és vitatja, hogy a spanyol szövetség csak hiú ábránd lett volna. Tagadhatatlan, hogy Rákóczi az emigráció éve alatt sokszor szenvedett visszautasítást, kudarcot, és meghiúsult kísérleteit Szekfű csak „tervkovácsolásnak” nevezi – Ballagi értelmezésében azonban egyszerűen csak túl gyorsan változott a korabeli nagypolitika.⁷⁴

Rákóczi hatalom(vissza)szerző terveinek sorába illeszthető a „kalózkirályság” kérdése. A *Magyarország* több ízben felháborodott hangvételű cikkeiben bírálja a könyv ezen pontját (is): „...folyton az ő erdélyi fejedelemségét keresi, de mikor látja, hogy azt nem érheti el, ajánlkozik oláh fejedelemnek [...], végül, mikor minden kötél szakad, arra ajánlkozik, hogy a Földközi-tenger kalózaiból összeállítandó szigetkirályságnak lenne a feje! Tehát a tenger söpredékének királya is lesz, csak bármiképp fejedelem lehessen. Hiszen a császári Szekfű szerint »Rákóczi morális nyomora, kit életének minden ütőkártyájától megfosztott a sors,

⁶⁷ Szekfű: *Felelet a száműzött Rákóczi dolgában*, 258.

⁶⁸ Andrassy Gyula: *Szekfű: „A száműzött Rákóczi”*. Magyar Hírlap, 1914. május 10. 2.

⁶⁹ Ballagi Aladár: *„A száműzött Rákóczi”-ról. Akadémiai felolvasás*. Magyarország, 1914. május 20. 4.

⁷⁰ *Az elzúllott Rákóczi*. Magyarország, 1914. március 18. 6.

⁷¹ Márki Sándor *Rákócziról és Thalyról*. Magyarország, 1914. március 28. 3.

⁷² Szekfű: *A száműzött Rákóczi*, 350–351. (201. jegyzet)

⁷³ Andrassy Gyula: *Szekfű: „A száműzött Rákóczi”*. Magyar Hírlap, 1914. május 10. 6.

⁷⁴ Ballagi Aladár: *„A száműzött Rákóczi”-ról. Akadémiai felolvasás*. Magyarország, 1914. május 20. 5.

oly nagy, hogy testén-lelkén kívül egyebe nem maradt«. ⁷⁵ Egy későbbi cikkben pedig ez olvasható: „Rákóczi és – kalózfejedelemség! A dolog oly hihetetlenül hangzik és a vád oly rettentő, hogy azt még az akkori kor erkölcsi méreteinek az alkalmazásával sem lehet sem megérteni, sem menteni. Mert egy kalózfejedelemség a XVIII. század elején is éppen csak olyan megbélyegző rablómesterség volt, aminő volna ma is [...]”. ⁷⁶ Több cikk is a szemére veti Szekfűnek, hogy „rablónak és zsványának” tekinti a fejedelmet. Ezek a szavak azonban nem szerepelnek a könyvben, egy kalózfejedelemségről azonban valóban esik szó velencei követjelentések alapján; ahogy a *Felelet a száműzött Rákóczi dolgában* című munkájában is fogalmaz: „Rákóczi egy időben egy, az Archipelagusban alapítandó fejedelemség tervével foglalkozott oly módon, hogy oda telepítést kérő kalózok volnának bocsátandók.” Szekfű Rákóczit ez esetben felmenti minden felelősség alól: szerinte az általa kalandornak tekintett Ploutman áldozata lett, amikor e tervvel foglalkozott. ⁷⁷

Térjünk vissza a fejedelmi címhez való ragaszkodáshoz, amelynek Andrassy május 10-i cikkében számos hasábot szentelt. Szekfű szerint Rákóczit „az erdélyi fejedelemségre való vágya és reménye motiválta” újabb és újabb szövetségesek keresésére; szellemtörténeti fel fogásában e köré szervezte Rákóczi motivációit. Véleménye szerint továbbá a fejedelem hajlott az abszolutizmusra. Andrassy nem tagadja, hogy óhajtotta Rákóczi a fejedelemséget, ám az szerinte leginkább csak eszköz lehetett a kezében, ugyanis a vele járó „anyagi hatalom lehet képes az osztrák ház hatásait ellensúlyozni”. Megítélése szerint Rákóczi legfőbb célja tehát nem maga a fejedelemség megszerzése/ visszanyerése, hanem nemzete szabadságának védelme. „Mindvégig azért az ügyért szenved, amellyel azonosította saját egyéniségét, rangját, méltóságát, amelyhez köti esküje is: a magyar rendi alkotmányhoz.” ⁷⁸ Megemlíti, hogy maga Rákóczi is bírálja önmagát a *Vallomásokban*, amiért világi célok is motiválták felkelése kirobbantásakor – de a fejedelemségről nem ejt szót. ⁷⁹

Egy további – mindmáig vitatott – pont a szabadságharc értelmezése. Ballagi Aladár szerint Rákóczi „szívós kítartással, nyolc álló esztendőn át folytatott harca tudtára adta Bécsnek, hogy a magyar nemzet nem kormányozható a rég behódolt osztrák provinciák módjára”. „Rákóczi hozta hatalmi egyensúlyba a magyar királyt a magyar nemzettel. A szatmári békével a Habsburg-háznak Carafa és Kollonich politikájával szakítania kellett örökre.” Rákóczi azonban „magára más mértéket szabott”, mint honfitársaira: nem tett hűségesküt az uralkodónak, mert ezzel az „alkotmányosságért” folytatott harcát egyszerű lázadássá silányította volna. ⁸⁰ Ugyanezt a kérdést Andrassy tanulmánya is részletesen vizsgálja, nevezetesen Szekfű azon konklúzióját vitatja, miszerint a szabadságharc eredménytelen volt, „még csak példaképpen sem használhattak a későbbi századok számára és hogy szenvedései következés nélkül maradtak; nem vált belőlük elevenül ható, kezdeményező történeti erő”. Ezt a nézőpontot Andrassy egyértelműen tagadja, mondván, Rákóczi harcai lényegében a magyar nemzeti öntudatot erősítik. „Rákóczi szenvedése a nemzet erkölcsi tőkét öregbítette. A nemzeti önérzet, a nemzeti érzés belső értéke úgy, mint minden értéké, a reá fordított munka és áldozat nagyságától is függ. Mentől több emberi erény, mentől több vér, heroikus tragikum, mentől több hazafias áldozat emléke fűződik a nemzeti múlt emlékéhez, annál indokoltabbá, belsőbbé, kiirthatatlanabbá és szebbé válik a hazához való ragaszkodás ösztöne.” Igazat ad

⁷⁵ Az „elzüllött” Rákóczi. Magyarország, 1914. március 18. 6.

⁷⁶ Rákóczi kalózfejedelemsége. Magyarország, 1914. május 31. 34.

⁷⁷ Szekfű: *Felelet a száműzött Rákóczi dolgában*, 256–257.

⁷⁸ Andrassy Gyula: *Szekfű: „A száműzött Rákóczi”*. Magyar Hírlap, 1914. május 10. 9.

⁷⁹ Andrassy Gyula: *Szekfű: „A száműzött Rákóczi”*. Magyar Hírlap, 1914. május 10. 2.

⁸⁰ Ballagi Aladár „A száműzött Rákóczi”-ról. Akadémiai felolvasás. Magyarország, 1914. május 19. 10.

Szekfűnek abban, hogy a szatmári béke elkerülhetetlen volt, és „a nemzet történelmi folyamata nem tér vissza az elhagyott mederbe, a Rákócziak és Bethlenek államrendszere mindörökké a múlté lett”, „de azért a magyar csak addig fog élni, míg a Rákóczi példája eleven kezdeményező erő marad, amíg Rákóczi szelleméből, áldozatkészségéből, szabadságszeretetéből, heroizmusából van valami nemzetünkben”.⁸¹ Az idézett sajtóforrások – legalább erkölcsi értelemben – hasznosnak tartják az emigráns-létet, míg Szekfű szerint minden száműzött létezése hasztalan. Rákóczit magát illetően lehet igazsága, de az általánosító következtetés „jogtalan és a teljes indukció hibáját rejti magában”.⁸²

A nagy történelmi kérdéseket, illetve a fejedelem jellemét érintő témák mellett olykor kisebb horderejű kritikai megjegyzések is felbukkannak. Például egy helyütt Zrínyi Péter tévesen Rákóczi nagybátyjaként szerepel a nagyapja helyett; illetve terminológiai kérdéseket is vitatnak a sajtóban, például az isztambuli mecseteket dómoknak nevezi Szekfű.⁸³ A szerző a *Felelet a száműzött Rákóczi dolgában* című írásában külön fejezetben reagál ezekre a kisebb vádakra is: a minaret versus dóm szóhasználatot megengedhetőnek tartja, a Zrínyi Péter mint Rákóczi nagybátyja kitévelt pedig „írás- vagy sajtóhibának” minősíti.⁸⁴

Azzal is többen vádolták a szerzőt, hogy említést sem tesz az ún. Welez-ügyről, nevezetesen egy avignoni, Rákóczi elleni merénylet tervéről. Nos, Szekfű igenis említést tesz róla, méghozzá a 80. jegyzetben – és azért nem bővebben, mert Saint-Simon megbízhatatlanságát ismerve nem adott hitelt ennek a híresztelésnek; a jegyzetet idézve: „Saint-Simon hatalmas fantáziája a trónkövetelők rendőri felügyeletét nem tudta kevésbé véres formában elképzelni. Az angol követ, Stair gázságairól rémületes dolgokat beszél el [...] vádagnak légből kapott voltát [...] eléggé kimutatta.”⁸⁵ A merénylőjelölt, Welez pedig Rákóczi egykori diplomataja, Vetési volt; ezt is Szekfű mutatta ki.⁸⁶

Végül egy stilisztikai jellegű vitapontot emelek ki: Szekfű irodalmias stílusa szintén támadási felületet jelentett. A szellemtörténeti felfogás eleve magában foglal némi elitista szemléletet, Szekfű pedig személy szerint is a magas, művészi értékű színvonal híve volt; Kazinczy stílusát vagy a nemzeti klasszicista Gyulai Pált tartotta ideálnak.⁸⁷ Szekfű stílusát Ballagi is elítélte: akadémiai beszédét azzal kezdte, hogy Szekfű, ahogy Ranke is, a „pszichológiai analízis módszerével dolgozik”, de hozzáfűzi: míg Ranke ezt nagy tehetséggel űzte, addig „szerzőnk a maga hőisével éppen ellenkező eljárást követ”. Elítélte Szekfű gunyoros hangvételét: „...a gúny [...] minden képességek legtörpébbje. Táplálója legtöbbször illetéktelen önérték s lényege mindig a tagadás, mely csak a felszínen mozog.”⁸⁸ Ballagi értelmezésében tehát Szekfűt nem annyira Ranke munkássága ihlette, hanem sokkal inkább más, szkeptikus szellemiségű szerzők, többek között Paul Bourget és Anatole France. Az utóbbi „sivár bölcseleti nihilizmusát a történelembé plántálva át, különösen két művében mutatta ezt be” (*Jeanne d'Arc és a pingvinek szigete*).⁸⁹ Szekfű megdöbbenéssel reagál arra az *Újabb válasz bírálóimnak* munkájában, hogy ezt a két eltérő felfogást képviselő szerzőt Ballagi egy kalap

⁸¹ Andrassy Gyula: *Szekfű: „A száműzött Rákóczi”*. Magyar Hírlap, 1914. május 10. 9.

⁸² Dénes Iván Zoltán: *A „realitás illúziója”. A historikus Szekfű Gyula pályafordulója*. Budapest, 1976. 70.

⁸³ *A megátalkodott Rákóczi-gyalázó*. Magyarország, 1914. április 5. 4.

⁸⁴ Szekfű: *Felelet a száműzött Rákóczi dolgában*, 257–258.

⁸⁵ Szekfű: *A száműzött Rákóczi*, 1993. 312. (80. jegyzet)

⁸⁶ Szekfű: *Felelet a száműzött Rákóczi dolgában*, 255–256.

⁸⁷ Erős: Szekfű Gyula, 76–76.

⁸⁸ Ballagi Aladár „A száműzött Rákóczi”-ról. *Akadémiai felolvasás*. Magyarország, 1914. május 17. 5.

⁸⁹ Ballagi Aladár „A száműzött Rákóczi”-ról. *Akadémiai felolvasás*. Magyarország, 1914. május 17. 5.

alá vette, hiszen „Bourget épp a morális felelősség követelményének a harcosa, tehát olyan ellentétben van France-szal, akárcsak a tűz a vízzel”.⁹⁰ Megtalálta Ballagi általa vélt forrását is: hasonló váddal illette Szekfűt a *Magyarország* cikkében a korábban már idézett „névtelen akadémikus”.⁹¹ Továbbá, fejtegette, a „szkeptikusság” vádjával nem függ össze az „imperializmus kultuszának” (például Bousset követésének) vádja sem.⁹²

Szekfű forrásai

Vizsgáljuk meg közelebbről, hogy milyen forrásokat használt valójában Szekfű! A szerző – a rankei módszer szellemében – jelentős mértékben támaszkodott a forrásokra: többek közt a párizsi *National Bibliothèque* iratait: Pierre Puchot Des Alleurs márki és Jean-Louis d’Usson de Bonnac márki kézíratait,⁹³ valamint az általa „ismeretlen, kiadatlan forrásokként” leírt Vigouroux-iratokat és D’Andrezel konstantinápolyi követ Rákóczival folytatott levelezését használta fel kutatómunkája során. Valójában nem egészen ismeretlen iratokról van szó (éppen Thaly másolta le az eredetieket), de felhasználásukra Szekfű kapott engedélyt Tallóczy Lajostól, és elsőként nyújtott róluk részletes ismertetést.⁹⁴

Márki Sándor véleménye szerint Szekfű túl „sietve dolgozott”, és azt is sérelmezte, hogy „alig használt mást, mint a Vigouroux és D’Andrezel-féle iratokat”.⁹⁵ Az *Újságban* megjelent cikke szerint „Szekfű már ismert adatoknak egyoldalú beállításával és ferdtítés számba menő kifakadásával tényeknek fogad el olyan dolgokat, melyek fölött a tudomány már napirendre tért”.⁹⁶

A Szekfű által felhasznált források hitelességét saját korában sokan kétségbe vonták; Ballagi Aladár külön kiemelte, hogy – szerinte – Szekfű kémek és kalandorok által írt források alapján dolgozott. A Ballagi által felsorolt személyek (Vetési László, Klement János, Vigouroux, Teylis, Bohn Vilmos Pál)⁹⁷ valóban tekinthetők kétes egzisztenciáknak, kémnek, esetleg egyszerre több megbízó szolgálatában álló kalandornak, de véleményem szerint ettől még történészként nem utasíthatjuk el a hozzájuk fűződő forrásokat. E szempontból Vigouroux személye azért is érdekes, mert róla a közismerten „kurucos” érzelmű Thaly elismerően nyilatkozott („eszes, ügyes, fáradhatatlan francia”⁹⁸); kalandor mivoltát és jellemgyengességét éppen Szekfű mutatta ki. Szekfű idézi Mikes Kelemen véleményét Vigouroux-ról, amelyet később támadói, köztük Ballagi is, igyekeztek ellene fordítani: „...ha húszat szól, tizenkilenc szava hazugság.” A Vigouroux neve által fémjelzett iratanyagban egyébként csupán egyetlen levél származik tőle, a többit mind ő kapta, így nem merülhet fel, hogy általában az anyag szándékosan torzítaná volna a tényeket. A Vigouroux-iratok tartalmát *A száműzött Rákóczi* 158. jegyzete részletezi.⁹⁹ Hasonló tendencia figyelhető meg Vetési László esetében is, akiről

⁹⁰ Szekfű: *Újabb válasz bírálóimnak*, 464.

⁹¹ *A megátalkodott Rákóczi-gyalázó*. Magyarország, 1914. április 5. 3.

⁹² Szekfű: *Újabb válasz bírálóimnak*, 466–467.

⁹³ R. Várkonyi: *A pályakezdés esélyei*, 38.

⁹⁴ R. Várkonyi: *A pályakezdés esélyei*, 43.; Szekfű: *A száműzött Rákóczi*, 7–8.

⁹⁵ Márki Sándor *Rákócziról és Thalyról*. Magyarország, 1914. március 28. 3.

⁹⁶ Márki Sándor *A Szekfű-botrányról – Márki Sándor nyilatkozik*. Újság, 1914. március 28. 8.

⁹⁷ *Szekfű forrásai hamisítványok. Ballagi Aladár mai fölolvása az Akadémián*. Magyarország, 1916. január 11. 8.

⁹⁸ Szekfű: *A száműzött Rákóczi*, 329. (113. jegyzet)

⁹⁹ Szekfű: *Felelet a száműzött Rákóczi dolgában*, 254–255.; Szekfű: *A száműzött Rákóczi*, 339–340. (158. jegyzet)

sztintén Szekfű mutatta ki, hogy – amennyiben igaz a merénylet terve – őt bízhatták meg annak végrehajtásával.¹⁰⁰

A *Magyarország* megszólaltatta Csuday Jenő egyetemi magántanárt, akinek egyik meg nem nevezett művét az Akadémia (a cikk állásfoglalása szerint) olvasatlanul elutasította. Csuday nemcsak az Akadémia tevékenységéről nyilatkozik elítélően, hanem Szekfű művéről is: „Ez az ember nem azokat az adatokat használta fel, amely adatokat mindenki hitelesnek ismert el eddig, amelyek Mikes Kelemen, Rákóczi kísérijének tudósításaival teljesen meg-egyeznek, hanem kéme és oly megfizetett egyének tudósításait, akikről mindenki tudhatja, hogy a bécsi kormány szája íze szerint, pénzért írták. És ebben a csúfos bostrányban is jellemző az Akadémiánkban meghonosodott korruptság.”¹⁰¹ A forrásokról többek közt egy másik egyetemi tanár, Apáthy István is elítélően nyilatkozik; de a kortárs sajtó azt a tényt elhallgatta, hogy ő nem történész, hanem az állattan tanára volt.¹⁰²

Országos tiltakozás A száműzött Rákóczi ellen

Több cikk is taglalja, hogy országszerte milyen tiltakozást váltott ki *A száműzött Rákóczi*. Szigethy János fővárosi bizottsági tag a polgármesternél indítványozott egy lovasszobrot a „méltatlanul meghurcolt” fejedelemnek.¹⁰³ Budapesten az egyetemi ifjúság (Sas-kör) is tiltakozó gyűlést tartott, amelyen többek közt felszólalt Polónyi Géza képviselő, illetve az egyesült Függetlenségi és 48-as pártból Lovászy Márton; jelen voltak ugyanebből a pártból további képviselők, valamint az Alkotmánypárt, a Kossuth Lajos párt, a kolozsvári egyetem, a Kossuth-szövetség és a függetlenségi párt számos vidéki képviselője is. Kossuth Ferenc, bár személyesen nem jelent meg, táviratban állt ki a tiltakozók mellett: „Szívvel-lélekkel önökkel vagyok, őrizzék meg hazánk örök dicsőségének, Rákóczi Ferencnek szent emlékét.”¹⁰⁴ Kolozsvárott az egyetem tanárai elítélték a könyvben fellelhető „alaptalan hazudozást”.¹⁰⁵ Mozgalom indult *A száműzött Rákóczi* iskolai könyvtárakból való kizárása érdekében. Az egyetemisták és a városi polgárok is több helyütt megmozdultak:¹⁰⁶ például a budapesti egyetemi ifjúság, a kassai törvényhatósági bizottság, az újpesti függetlenségi kör, a kolozsvári Kossuth-szövetség,¹⁰⁷ a sárospataki jogászfifjúság, a délvidéki németek, az egri 48-as párt,¹⁰⁸ a csíkvármegyei római katolikus tanítóegyesület, az Országos Középiskolai Tanáregyesület történelmi bizottsága (Gaál Mózes elnökletével),¹⁰⁹ a temesvári közgyűlés,¹¹⁰ a besztercei Székely-társaság közgyűlése,¹¹¹ a szegedi és orosházi polgárok,¹¹² a nyíregyházi polgárok.¹¹³ A

¹⁰⁰ Szekfű: *Felelet a száműzött Rákóczi dolgában*, 255–256.

¹⁰¹ *Egy pályamű kálváriája: Hogyan bírál az Akadémia?* Magyarország, 1914. április 9. 7.

¹⁰² Szekfű: *Újabb válasz bírálóimnak*, 453.

¹⁰³ *A Rákóczi-mozgalom*. Magyarország, 1914. április 3. 8.

¹⁰⁴ *Országos tiltakozás Rákóczi meggyalázása ellen*. Pesti Hírlap, 1914. április 2. 7.

¹⁰⁵ *Professzorok tiltakozása a Rákóczi-gyalázás miatt*. Esti Lap, 1914. március 28. 3.

¹⁰⁶ *A Rákóczi-gyalázók ellen*. Magyarország, 1914. március 29. 10.

¹⁰⁷ *A Rákóczi-mozgalom*. Magyarország, 1914. április 3. 7–9.

¹⁰⁸ *A Rákóczi-mozgalom*. Magyarország, 1914. április 4. 7–8.

¹⁰⁹ *A Rákóczi-mozgalom*. Magyarország, 1914. május 14. 7–8.

¹¹⁰ *A Rákóczi-mozgalom*. Magyarország, 1914. április 30. 9–10.

¹¹¹ *A Rákóczi-mozgalom*. Magyarország, 1914. április 12. 10.

¹¹² *A Rákóczi-mozgalom*. Magyarország, 1914. április 15. 8.

¹¹³ *Szubvencionált Rákóczi-gyalázás*. Magyarország, 1914. május 16. 6.

miskolci református főgimnázium felsősei radikális módszert választottak: kurucnótákat da-
lolvá vonultak fel, majd elégették Szekfű könyvét.¹¹⁴

A tiltakozó ülések, gyűlések mellett emléknapokat is tartottak szép számmal; ezek közül
(az általam áttekintett sajtóforrások alapján) a május 2-án tartott kassai kapta a legnagyobb
sajtóvisszhangot. Ezen Apponyi Albert is felszólalt, Rákóczi méltatva a híres „*Cum Deo pro
patria et libertate*” jelmondatral kezdve beszédét.¹¹⁵ Természetesen a felvidéki vagy akár kas-
sai lapok is bőségesen írtak a témáról.¹¹⁶ Márki naplója is megörökíti a nevezetes eseményt,
többek között a következő sorokat idézve Apponyi beszédéből: „Hogy ennek a nagy jellem-
nek [...] voltak emberi gyöngeségei, hát ki tagadja? Legkevésbé önmaga, ki Confessioiban
nyilvános gyónást tett a történelem ítélőszéke előtt. De micsoda perspektíva kell ahhoz, hogy
valaki [Szekfű] a gyarlóságok minden részletét összeszedje, és azt mondja: íme, ez Rákóczi!
Furcsa csillagászati tudomány az, amely a Napnak csak a foltjait tanulmányozva, azokat tel-
jes összefüggésükben úgy mutatná be, hogy: íme, ez a Nap.”¹¹⁷ Szerze az országban további
ünnepségeket is rendeztek.¹¹⁸

Az ünnepségek mellett Rákóczi nimbuszát erősítő egyéb kezdeményezések is történtek;
például sorra jelentek meg a róla szóló (és a nemzeti-romantikus történetírás jegyében fo-
gant) könyvek, többek közt Lampérth Géza *A glóriás Rákóczi* című műve. Az az ötlet is fel-
merült, hogy a kirakatokban nagyobb számban jelenjenek meg ezek a művek, a bevétel egy
részéből pedig egy Rákóczi-intézményt állítsanak fel.¹¹⁹

A *Magyarország* április 3-i számában pályázatot hirdetett egy új Rákóczi-mű megírá-
sára: „...kétezerkoronás pályadíjat tűz ki olyan, feltétlenül tudományos becsű mű megírá-
sára, amely Rákóczinak bujdosásban eltöltött életét ismerteti, különös tekintettel a bécsi ud-
varhoz való viszonyára: a körülötte titokban alkalmazott kémeknek és hasonló bérenceknek
szerepére, jelentéseikre és ezek tartalmának valóságára, úgyszintén a Szekfű-könyv által
a fejedelem ellen fölhozott vádakra és rágalmakra.”¹²⁰ Mind a budapesti szoborra, mind pedig
a pályázatra számos felajánlás érkezett a *Magyarország* szerkesztőségéhez a legkülönfélébb
társadalmi hovatartozású magán személyektől.¹²¹

¹¹⁴ *A Rákóczi-mozgalom*. Magyarország, 1914. április 4. 7.

¹¹⁵ *Országos Rákóczi-ünnep*. Apponyi Albert gróf Kassán. Az Újság, 1914. május 3. 6.

¹¹⁶ *Kassai Napló* (1914. május 3. 1.); *Kassai Közlöny* (1914. május 3. 1.), *Kassai Újság* (1914. május 3. 2.), *Felvidéki Újság* (1914. május 3. 1.)

¹¹⁷ Erdész (szerk.): *Márki Sándor naplói III.*, 412–413. (1914. május 2-i bejegyzés)

¹¹⁸ Budapesten a Katolikus Népszövetség (*Magyarország*, 1914. május 6. 6.), Balassagyarmaton (*Ma-
gyarország*, 1914. május 7. 6.), Lugoson az állami főgimnázium tanulói, Cegléden az iparos ifjak
önképző egyesülete (*Magyarország*, 1914. május 8. 8.), Petrosényban (*Magyarország*, 1914.
május 15. 8.), Szentgotthárdon a Magyar Asztaltársaság és a magyar királyi állami főgimnázium
(*Magyarország*, 1914. május 26. 13.), Rozsnyón (*Magyarország*, 1914. május 27. 12.), Tordán (*Ma-
gyarország*, 1914. május 14. 8.) stb.

¹¹⁹ *A Rákóczi-mozgalom: Indítványok*. Magyarország, 1914. április 16. 5.

¹²⁰ *A „Magyarország” Rákóczi-pályázata*. Magyarország, 1914. április 3. 1.

¹²¹ A teljesség igénye nélkül néhány példa: Névery Ilonka nagyszalontai nevelőnő (*Magyarország*,
1914. április 18. 4.), Papp Ferenc Oklándról (*Magyarország*, 1914. április 22.), Papp Amália Pápáról
(*Magyarország*, 1914. április 17. 6.), Balikó János Budapestről (*Magyarország*, 1914. május 15. 8.),
Galanthay Pál postatakarékpénztári számtanácsos (*Magyarország*, 1914. május 16. 6.), Pál Gyula
Oklándról (*Magyarország*, 1914. május 19. 13.), Boór Aladár Sopronból és Borsu Árpád Galántáról
(*Magyarország*, 1914. május 31. 10.), Furcsik János görögkatolikus tanító (*Magyarország*, 1914.
május 26. 13.).

Szintén több magánszemély, illetve testület küldött tiltakozó sorokat a szerkesztőségekbe, egy székesfővárosi tanító, Magyar Adolf például kollégáival együtt rendkívüli közgyűlést indítványozott, arra hivatkozva, hogy a „*Magyar nemzet története*” című tankönyv tartalma ellentmond Szekfű könyvének.¹²² De említhetnénk továbbá Karpinecz Emil felszólalását Rákóczi mellett a Görögkatolikus Tanítóegyesület hivatalos lapjában.¹²³

A kormány és az Akadémia válasza

Érdekes megvizsgálni, hogy minderre reagált-e kormány, és ha igen, hogyan. A szerzőt és a könyvet ért támadások hatására a kormány (legalábbis a sajtóban) igyekezett elhatárolni magát „a kegyeletsértő merénylettől”, ahogy a *Magyarország* cikke írta.¹²⁴ A tömegnyomásra a kormánylapok is pálcát törtek a könyv és szerzője felett. A *Budapesti Hírlap* például korábban a mű mellett állt ki, de az olvasói levelek hatására végül vezércikkben fordult el-lene, olvasható a *Magyarország A Rákóczi-gyalázás ellen az egész ország megmozdul* című cikkében.¹²⁵ Pedig korábban a kormány német lapjának számító *Pester Lloyd* többhasábos vezércikkben méltatta a művet.¹²⁶ A *Pester Lloyd* kérdéses cikkét (*Der entgötterte Rákóczi*) a *Magyarország* is említi azzal a megjegyzéssel, hogy „pártpolitikai érdekből” jelent meg itt – többhasábos formában és a politikai vezércikkek helyén.¹²⁷ Később azonban a *Pester Lloyd* változtatott az álláspontján, „most még azt is letagadja, hogy megdicsérte s azt mondja, hogy csak úgy ismertette, mint az akadémia többi kiadványait”.¹²⁸

Az erősen ellenzéki *Magyarország* radikálisan fogalmaz: „A nemzeti szellem ébredése fakadt Szekfű Gyulának Rákóczi-gyalázó könyvéből [...] A munkapárti kormányra persze nagyon kellemetlen ez az új nemzeti mozgalom. Ezt a kormányt egyenesen minden nemzeti érzés és nemzeti törekvés elfojtása végett hívták életre. [...] Fölvette hát a harcot a Rákóczi-gyalázással szemben megindult nemzeti mozgalom ellen is.” Ez az interpretáció ugyan vitatható, azonban azt már objektívebb megállapításnak fogadhatjuk el, hogy „A törvényhatóságokban a kormány emberei mindenütt a Rákóczi-gyalázó könyv megbélyegzése ellen foglaltak állást.”¹²⁹

Április elején nagy számban postáztak (főleg ellenzékieknek, illetve ilyen elkötelezettségű szerkesztőségeknek) a Szekfű-könyv mellett kiálló, névtelen füzeteket. „Ismeretlen tettesek sok ezer példányban küldenek szét mindenfelé az országban külön lenyomatban nyilatkozatokat, amelyekben egyes állami alkalmazásban lévő tudósok a könyv védelmére kelnek” – írja a *Magyarország*,¹³⁰ de említést tesz róla több más újság, például a *Pesti Hírlap* is.¹³¹ E füzetek ellen több felszólalás is olvasható Márki cikkgyűjteményében, például a

¹²² *A Rákóczi-mozgalom. Tanítók Szekfű könyve ellen.* Magyarország, 1914. május 5. 7.

¹²³ *Szekfűék veresége. A Rákóczi-mozgalom. A ruthének tanítói Rákócziért.* Magyarország, 1914. május 7. 7.

¹²⁴ *Rákóczi és a Tisza-rendszer: Mosakodik a kormány – Mozgalom a Rákóczi-gyalázók ellen.* Magyarország, 1914. március 27. 9.

¹²⁵ *A Rákóczi-gyalázók ellen. Az egész ország megmozdul.* Magyarország, 1914. március 29. 9.

¹²⁶ *Rákóczi és a Tisza-rendszer: Mosakodik a kormány – Mozgalom a Rákóczi-gyalázók ellen.* Magyarország, 1914. március 27. 9.

¹²⁷ *A Rákóczi-mozgalom. „Tudósok” Szekfű ellen.* Magyarország, 1914. április 30. 9–10.

¹²⁸ *A Rákóczi-gyalázók ellen.* Magyarország, 1914. március 29. 9.

¹²⁹ *A kormány a Rákóczi-mozgalom ellen.* Magyarország, 1914. április 8. 5.

¹³⁰ *A Rákóczi-mozgalom.* Magyarország, 1914. április 7. 7.

¹³¹ *A Szekfű-ügy legújabb eseménye.* Pesti Hírlap, 1914. április 7. 9.

függetlenségi párt pozsonyi elnöke, Szappanos Lajos is így tett.¹³² Májusban pedig Korniczky Dezsőtől, a *Kossuth Zászló* szerkesztőjétől bűnvádi feljelentés is érkezett a névtelen, valamint a megjelenés helyét és nyomdáját szintén elhallgató röpiratok szerzője ellen, amelyet a *Magyarország* publikált. A feljelentés „a sajtóról intézkedő 1914. évi XIV. tc. 24. paragrafusa értelmében az ismeretlen tettesnek ez a bűncselekménye vétséget képez és a 25. paragrafusa második pontja alapján a tettes egy hónapig terjedhető fogházzal és 100 koronától 1000 koronáig terjedhető pénzbüntetéssel büntetendő”. A feljelentőt saját vallomása szerint „a hazafias kötelesség” motiválta.¹³³

Térjünk át az Akadémia állásfoglalására! Maga a könyv megjelentetése is komoly vitákat gerjesztett; az általam áttekintett sajtóforrásokban több helyütt, például a fentebb már tárgyalt Ballagi-beszédet követően az Akadémián is felmerült ez a probléma. Az erősen bíráló beszéd után ugyanis Concha Győző elnök a teljes felelősséget a szerzőre hárította, és csak annyiban ismerte el az Akadémia vétségét, hogy az „megbízott könyvkiadó-bizottságának előadójában, az előadó érzékelésében és ítéletében”. Erre Ballagi megerősítette, hogy a kiadás minden bírálat nélkül történt, és ez véleménye szerint „minden akadémiai eszmének kigúnyolása [...] Hogy legyen tekintélye, ha maga se tudja, hogy mit ad ki?” Azt is hozzátette, hogy ha a könyv magánkiadásban jelent volna meg, semmi kifogással nem élne ellene.¹³⁴

Az Akadémia hivatalos állásfoglalása eleinte Szekfű mellett szól: „...tegnapelőtti ülésén hivatalosan kijelentette, hogy a Szekfű, császári fogalmazó könyvében nem gyalázta Rákóczit.”¹³⁵ Csupán annyit ismertek el, hogy „túlságosan hűvösen áll hősével szemben, és nincs kellő érzéke egy nemesszívű és fennkölt szellem férfiúi szerencsétlensége iránt”.¹³⁶

A sajtóban arról is találunk tudósítást, hogy az Akadémia megakadályozta, hogy a testület színe előtt a könyvet bíráló felolvasás hangozzék el, ugyanis Gieswein Sándor prelátus közbenjárására ez történt Landauer Béla tervezett felolvasásával. Az indoklás szerint „egy tudományos társulatban csak e társulat nivójának megfelelően megírt munka” hangozhat el.¹³⁷ Ballagi hasonló tárgyú (fentebb már sokszor idézett) beszédét csupán elhalasztották. A beszédet ugyanakkor a *Magyarország* három részletben teljes egészében közölte. Már ez is jelzi a kortársak szemében ezen előadás fontosságát, és jól példázza a Szekfű-vita főbb pontjait és a közhangulatot. A *Magyarország* már 1914. április 18-i cikkében jelezte, hogy Ballagi akadémiai beszédre készül Szekfű könyve témájában. Nyilatkozatában Ballagi az Akadémiát tartja hibásnak, Szekfűt mentegeti „fiatalsága, tájékozatlansága és történelmi látóköre teljes hiánya”. Magát a művet nem tartja tudományos értékű munkának, és éppen ezért kérvényezni fogja a visszavonását.¹³⁸ Az április 20-ára tervezett beszédet azonban egy (a hivatalos eljárásrend szerint mindig elsőbbséget élvező) székfoglaló miatt elhalasztották.¹³⁹

Végül május 12-én Ballagi megtarthatta beszédét. A *Budapesti Hírlap* tanúsága szerint „Színing megtelt az ülésterem. Ahol más alkalommal csak az egyik oldal padsoraiban szótkak sűrűbben ülni, ott a tegnapi ülésen annyian szorongtak, hogy még a padok közti átjárók is telve voltak akadémikusokkal.” E nagy érdeklődést néhányan a tudomány iránti szeretettel magyarázták, mások viszont a Szekfű-ellenes hangulatot emlegették. A cikk szerzője

¹³² *A Rákóczi-mozgalom: Válasz a Szekfű-plaidoyer-re.* Magyarország, 1914. április 10. 7.

¹³³ *Bűnvádi feljelentés Szekfű védői ellen. A Rákóczi-mozgalom.* Magyarország, 1914. május 15. 7–8.

¹³⁴ *Ballagi Aladár a Szekfű-könyvről. Előadás az Akadémián.* Magyarország, 1914. május 13. 8.

¹³⁵ *Gyalázta-e Szekfű Rákóczit?* Magyarország, 1914. április 2. 5.

¹³⁶ *A „Magyarország” Rákóczi-pályázata.* Magyarország, 1914. április 3. 1.

¹³⁷ *A Rákóczi-mozgalom.* Magyarország, 1914. április 25. 9.

¹³⁸ *Elégtétel Rákóczi szellemének.* Magyarország, 1914. április 18. 8.

¹³⁹ *A Rákóczi-mozgalom.* Magyarország, 1914. április 19. 5.

azonban úgy vélte, hogy „a magyar nemzeti érzés, a magyar hazafiság csődítette az embereket, mert nemzeti létünkkel egyik sokat szenvedett tragikus hősről, a nagy fejedelemről, II. Rákóczi Ferencről volt szó”.¹⁴⁰ Ballagi főbb vádpontjait már tárgyaltam, itt most csak a zárszóra szeretnék külön kitérni. E záró szavak ugyanis egyértelműen elítélőek; amellet érvelt az előadó, hogy Szekfű könyve sokkal inkább tükrözi Szekfű meggyőződéseit, mintsem a fejedelemét. „Az ő arcképe ez a munka. Látjuk olvasmányait, egész gondolkodását és legszemélyibb indulatait, a nevek elé tett jelzőkről pontosan megmondhatjuk, minő viszonyban van az általa idézett, most is élő írókkal, látjuk elfogultságát, szemünkbe szökik pártállása. Csak Rákócziból nem találunk művében, e külső vonatkozásokon kívül egyetlenegy igaz vonást sem. Az ily munka történettudományi szempontból értéktelen, mert ellentétben van a történetírás kétezer esztendővel ezelőtt kimondott és ma is érvényben levő amaz alapelvével: *Historia est finis veritas, nec ostentationi sed fidei veritatisque historia componitur* (A történelem célja az igazság és nem tüntetés végett, hanem hűség és igazság okáért kell azt megírni).”¹⁴¹ A *Magyarország* tanúsága szerint Ballaginak nemcsak a beszéd napján volt sikere, hanem utána is, „az országban mindenhonnet számos üdvözlést kapott”.¹⁴²

Ezek az Akadémián belül elhangzó felszólalások (vagy felszólalási tervek) jól példázzák, hogy a hivatalos állásfoglalás felszíne alatt magukat az akadémikusokat is megosztotta a könyv. Néhány akadémikus, név szerint Angyal Dávid, Békefi Remig, Fejérpataky László, Károlyi Árpád, Melich János, Riedl Frigyes, Tagányi Károly és Takáts Sándor azt a javaslatot tette, hogy „mentő nyilatkozatot kellene kibocsátani s azt ismert és ismeretlen nevű tudósokkal, történészekkel s más személyiségekkel tömegesen aláíratni, hogy ilyenmódon is bebizonyíthassák, hogy a Szekfű-féle Rákóczi-könyv ellen emelt kifogások tisztán csak pártcél érdekében születtek meg”. Más aláírókat azonban, a *Magyarország* cikkének tanúsága szerint, nem sikerült megnyerniük az ügynek.¹⁴³

Érdekes mellékszálát rajzolnak ki az Akadémia elnökének, Berzeviczy Albert „eltűnésével” kapcsolatos cikkek. A *Magyarország* április 2-i száma, amikor beszámol a budapesti egyetemisták tiltakozó üléséről, Polónyitól a következő szavakat idézi: „...az Akadémia elnöke mostanában jónak látja távol lenni a fővárostól, valami torokbetegség címén” – sugallva, hogy talán a felelősségvállalás elől próbál kitérni. Később még egyértelműbb az állítás: „A kitűnő elnöknek most is hörghurutja támadt. A Szekfű-féle levéltári labdacok támadták meg annyira gyöngye hangszálait, melyek már itthonléte alatt annyira elfátyolozták a hangját, hogy egyetlen bátor és őszinte szó nem tudta ajkait elhagyni.”¹⁴⁴ Maga az érintett április 11-én reagált a vádakra a *Budapesti Hírlap* hasábjain: „...külföldi utazásom már március közepén volt [...] kitűzve [...] semmiképp sem lehetett a Szekfű-ügy fölkavarásának következménye.” Megítélése szerint az egész ügy „tisztán személyek ellen irányult politikai hárszává fajult el”.¹⁴⁵

A *Magyarország* május 7-i száma tudósít arról, hogy Szekfű ajánló (Károlyi, Takáts, Angyal) végül visszavonták ajánlásukat, amit az ellenzéki lap „a tudományos igazság és a hazafias gondolkodás győzelmének” titulálta.¹⁴⁶ Az eseményre május 5-én Márki is reagál naplójában azzal a hírrel, hogy az Akadémia nagyhatén „Apponyi és Andrássy állítólag azzal

¹⁴⁰ *Még egyszer Szekfűről*. Budapesti Hírlap, 1914. május 13. 1.

¹⁴¹ Ballagi Aladár „A száműzött Rákócziról”. *Akadémiai felolvasás*. Magyarország, 1914. május 20. 5.

¹⁴² *A Rákóczi-mozgalom. Ballagi Aladár üdvözlése*. Magyarország, 1914. május 20. 11.

¹⁴³ *A Rákóczi-mozgalom. Mentőakció Szekfű érdekében*. Magyarország, 1914. április 24. 7.

¹⁴⁴ *Berzeviczy Albert eltűnt*. Magyarország, 1914. április 2. 6–7.

¹⁴⁵ *A Szekfű-ügy. Levél a szerkesztőhöz*. Budapesti Hírlap, 1914. április 11. 4.

¹⁴⁶ *Szekfűék veresége. A Rákóczi-mozgalom*. Magyarország, 1914. május 7. 6.

az elhatározással jöttek a választásokra, hogyha Szekfű Gyulát [...] éppen be is választják, akad[é]miai tagságukról lemondanak”. Végül erre nem került sor.¹⁴⁷ Szemléletes, hogy ugyanezen az ülésen a Szekfűt támogató Angyal „izgatással” vádolta Márkit, aki szerint épp ellenkezőleg, az ő cikkei nélkül még rosszabb lett volna Szekfű helyzete országszerte, de különösen Kolozsvárott. A könyv elleni támadások vezéralakjának számító Ballagi Márkit a „pártnak tett szolgálataiéért” dicséri – amitől egyébként, legalábbis a naplója tanúsága szerint, Márki igyekezett távolságot tartani.¹⁴⁸

Később azonban a vita új hullámokat vetett; nagy port vert fel 1915-ben az a tény, hogy Szekfű az előző év tavaszán sikerrel folyamodott a budapesti tudományegyetemhez magántanári habilitációért.¹⁴⁹ Ez annyira felháborította Sággy Gyulát, hogy interpellációt vitt a témában a képviselőház elé. A *Magyarország* maliciózusan tudósít: „...fölháborodást keltett az a tény, hogy Magyarország kultuszminisztere [Jankovich Béla] Rákóczi nagy szellemének védelmére se talált egy szót sem. Sőt mintegy fitymálva jelentette ki, hogy a tudomány szabadsága mentelmi jogot biztosít Szekfűnek arra nézve, hogy hasonló munkákat írjon.”¹⁵⁰

Az 1914-ben történtek lépések arra is, hogy a külföld felé is népszerűsítsék Szekfűt és könyvét, például egy a kormány által évi 40 ezer koronával támogatott *Ungarische Rundschau*-ban megjelent cikk révén, de terveztek egy közleményt a kormánynak szintén elkötelezett francia lapban (*Revue d'Hongrie*) is. Mindkét lap feladata az volt, hogy a magyar tudományos eredményeket külföldön ismertté tegye.¹⁵¹ Országon belül pedig egy második kiadással is próbálkoztak, először a Franklin Társulatnál, de a kiadó feltételhez kötötte a megjelenést: Szekfű „hagyja ki könyvéből mindazokat a részleteket, melyek szubjektív jellegűek”, s amelyekről az akadémiai nyilatkozatok is megállapították, hogy „sértők Rákóczi emlékére nézve”. Szekfű ezt nem tette meg, és mivel más kiadójelöltek is hasonló feltételeket támasztottak, a második kiadásra ekkoriban nem került sor.¹⁵²

Szekfű nyilvános reagálása

A vitában – ahogy fentebb is láthattuk – maga Szekfű sem maradt hallgatag az őt érő vádakkal szemben. A *Magyarország* első reakciónak a – korábban már említett – Stéfán Ágost rahói ügyvéd soraira levelezőlapon adott választ tekinti, amely így hangzik: „A Tiszavölgy 1914. március 18-iki számát köszönettel kézhez vettem, nagy érdeklődéssel elolvastam s mivel látom belőle, hogy az ott tárgyalt könyvemet nem méltóztatott elolvasni, bátor vagyok illő tisztelettel figyelmeztetni, hogy könyvem bármely könyvkereskedő útján megrendelhető. Kiváló tisztelettel. Bécsben, 1914. március 23. Szekfű Gyula dr. sk.”¹⁵³

Ha csak a nagyobb lélegzetvételű munkákat vesszük számításba, akkor az *Akadémiai Értesítő* mellékletében közölt „*Felelet a száműzött Rákóczi dolgában*” című írását tekinthetjük első válasznak: „...ma már szinte az egész magyar sajtó egyértelemmel azon fáradozik, hogy A száműzött Rákóczi c. munkámat hazaáruló, Rákóczi-gyalázó könyvként tüntesse fel és bélyegezze meg egész Magyarország nagy nyilvánossága előtt.” Meggyőződése szerint nem

¹⁴⁷ Erdész (szerk.): *Márki Sándor naplói III*, 413–414. (1914. május 5-i bejegyzés)

¹⁴⁸ Erdész (szerk.): *Márki Sándor naplói III*, 413–414. (1914. május 5-i bejegyzés)

¹⁴⁹ Pesti Hírlap, 1915. október 27. 12.

¹⁵⁰ A Szekfű-ügy a képviselőházban. Sággy Gyula interpellációja. Magyarország, 1916. január 13. 6.

¹⁵¹ Szubvencionált Rákóczi-gyalázás. „Friedrich Riedl, Ludwig von Thallóczy és Gustav von Heinrich” újabb aknája. Magyarország, 1914. május 16. 5–6.

¹⁵² A Szekfű-könyv csődje. A Rákóczi-mozgalom. Magyarország, 1914. május 19. 12.

¹⁵³ A Rákóczi-gyalázás ellen. A megsértett Szekfű. Magyarország, 1914. március 29. 10.

sokan olvasták támadói közül sem a könyvét: „...ha könyvem már nem is, e rövid Feleletet talán el fogják olvasni lelkiismeretes támadóim” – írja bevezető soraiban.¹⁵⁴

Szekfű gyakorlatilag mindkét általam vizsgált nyilvános válaszában arra a következtetésre jutott, hogy a vádak jelentős része rágalom, amely könyvének eltorzított értelemezéséből vagy szövegkörnyezetből kiragadott félmondatokból, szavakból ered. Külön foglalkozik például a környezetükből kiemelt negatív jelzőkkel („hebeburgya”, „karikatúrai módon egyszerű”, „nevetséges”, „idegrohamokban szenvedő” stb.), amelyek „az összefüggésből kiszakítva a szerző intencióival homlokegyenest ellenkező képet adnak”. Példaként említi a sajtóvitában többször felmerült „nevetséges” jelzőt – valójában nem ő, a szerző ítélte nevetségesnek a fejedelmet, hanem néhány kortársa, például a nagyvezír „nevetett a fejedelem kívánságain”.¹⁵⁵ Az a vád, hogy Rákóczit „nevetséges vén embernek” ábrázolta volna, szerinte szintén csupán az eredeti szövegkörnyezetből kiragadott néhány szó következménye. „A gyermekkirály trónra lépésekor Rákóczi már alig várt élvezetet az élettől, világi örömök hajszolásával nem töltötte többé idejét, 1715-ben, amikoről kezdve útján elkísérjük, már öreg ember volt. Történetünk is egy öreg ember története” – ez a teljes szövegösszefüggés.¹⁵⁶ A kártyabarlang kérdésében tartja fentebb vázolt álláspontját, ugyanakkor örömmel üdvözli, hogy „végre itt jelentkezik a történész, az, aki a kútfőkkel is foglalkozik s nemcsak többé-kevésbé üres szövegekkel és citátumokkal”.¹⁵⁷ Valamint továbbra is úgy látja, hogy sokan úgy támadják, hogy el sem olvasták a könyvét.¹⁵⁸

Konklúzióként megállapítja: „Én nem gyaláztam Rákóczit. S tudtommal senki sem gyalázta. De mivel akadtak emberek, akiknek Rákóczi-gyalázásra faute de mieux szükségük volt, elővették könyvem s megtalálták a módját, hogy olyan meggyalázó passzusokat olvassanak fel belőle az ország színe előtt, melyek a könyvben nincsenek, s melyek csak az ő kegyeletre és tisztességre képtelen lelkük silány szülöttei. Lelkők rajta! Ítéletet róluk én nem mondok.”¹⁵⁹ Vagyis sejteti, hogy a könyv körül kirobbanó hajszát politikai érdekek motiválták; gyakorlatilag megfordítja az ellenzéki lapok vádját, miszerint az Akadémia a kormány igényeit szolgálja ki.

A *Felelet a száműzött Rákóczi dolgában* (és Szekfű második nyilvános reakciójáról ez szintűgy elmondható) nem nélkülözi a szarkazmust, de ugyanez elmondható a neki adott válaszokról is. Vegyük például a *Magyarország* cikkeit: „...kevés iratot olvastunk, mely hetykébb, hencegőbb hangon lett volna írva.” „Szekfűnek szinte mániájává vált az a rögeszme, hogy könyvét senki sem olvasta el, csak vakon ítélik el.”¹⁶⁰ Nagyjából két héttel később szintén hasonló hangnemben szól a lap: „Szekfű tehát örömmel látja, hogy könyvével szemben nagymértékben növekszik a szimpátia. Úgy látszik, a szimpátia növekedésének tekinti Szekfűt, hogy a nemzet és társadalom tényezői sorra sietnek elítélni munkáját és hogy védelmezőinek száma egyre fogy.”¹⁶¹

Az *Újabb válasz bírálóimnak* című műben Szekfű elsősorban Márki, illetve Ballagi kritikáira reagál; Márki pedig – naplójának tanúsága szerint – úgy ítéli meg, hogy „rám haragszik jobban. Pedig nagyon haragszik.”¹⁶² A szakmai szempontokon túl valószínűleg az is közre-

¹⁵⁴ Szekfű: *Felelet a száműzött Rákóczi dolgában*, 251.

¹⁵⁵ Szekfű: *Újabb válasz bírálóimnak*, 472.

¹⁵⁶ Szekfű: *Felelet a száműzött Rákóczi dolgában*, 253–254.

¹⁵⁷ Szekfű: *Újabb válasz bírálóimnak*, 472.

¹⁵⁸ Szekfű: *Felelet a száműzött Rákóczi dolgában*, 251.

¹⁵⁹ Szekfű: *Felelet a száműzött Rákóczi dolgában*, 258.

¹⁶⁰ *A megátalkodott Rákóczi-gyalázó. Szekfű felelete*. Magyarország, 1914. április 5. 4.

¹⁶¹ *A Rákóczi-mozgalom. Szekfű és az Akadémia*. Magyarország, 1914. április 22. 7.

¹⁶² Erdész (szerk.): *Márki Sándor naplói III.*, 422. (1914. jún. 28-i bejegyzés)

játszhatott Szekfű indulatában, hogy a *Magyarország* 1914. március 29-i számában megjelent cikkében Márki még méltatással szólt róla („az új nemzedék egyik legkitűnőbb készült-ségű historikusa”¹⁶³), és elfogadta, hogy Szekfűnek „ahhoz is joga volt, hogy szembeszálljon a Rákóczi-kultusszal, ha azt túlzottnak találta”¹⁶⁴ Ezzel szemben két héttel később a kolozsvári hallgatók előtt már a „nemzeti érzés elleni”¹⁶⁵ munkáról beszélt; Szekfű szerint „nézetének megváltozása nem magyarázható egyébbel, minthogy a hírlapoktól táplált felháborodás őt is magával ragadta”.¹⁶⁶ Ha történelmi szemmel túl sarkított is ez a kijelentés, valóban érdekes, hogy kisebb ellentmondások észrevehetőek Márki nyilatkozataiban. Igaz, ez akár a sajtó torzításának is betudható, mivel például a március 29-i naplóbejegyzés is utal rá, hogy egy helyi újság „nem elég híven” közölte nyilatkozatát.¹⁶⁷ A teljesség kedvéért azt is meg kell említenünk, hogy már a kérdéses, méltatással kezdődő cikk későbbi szakaszaiban is feltűnnek bíráló hangok, például: Szekfű „minden díszétől megfosztva a legteljesebb pongyolában mutatja be”¹⁶⁸ a fejedelem alakját.¹⁶⁹

A száműzött Rákóczihoz hasonlóan Szekfű feleletének megjelenési körülményei is vitára adtak okot; ezt a kérdést Apponyi Albert mint tiszteleti akadémiai tag is vitatta az egyik ülésen. Szekfű ugyanis nem volt tagja az Akadémiának, ennek ellenére mégis az *Akadémiai Értesítő* közölte a támadásokra adott feleletét, amelyet Apponyi lekicsinylően „polémiának” nevez. Az értesítő szerkesztéséért felelős Heinrich Gusztáv főtítkárral azzal védekezett, hogy nem magában az értesítőben, hanem csupán annak mellékletében jelent meg.¹⁷⁰ E magyarázatban Apponyi „legnagyobb sajnálatára a legkisebb megnyugvást sem találta”, és hozzátette: „Az Akadémia természetével, céljával nem egyeztethető össze és ennek folytán az akadémiai kiadványok kellékeinek nem felelhet meg, hogy bármi kerülő úton is a pártpolitikába beleártsa magát és egyes pártok és irányok ellen ilyen kifakadásokra ragadtassa magát.”¹⁷¹

Összegzés

Szekfű egyik védője, Riedl Frigyes Szekfűnek írt egyik levelében így jellemzi a vitát: „A most dühöngő vita fő oka az, hogy könyve rendkívül elmérgesedett politikai pártélet kerékfogai közé került. Azt hiszik, hogy fegyvernek lehet használni a kormány ellen.”¹⁷² Az általam nagy számban, részletesen idézett cikkek meggyőződésem szerint ezt szemléletesen illusztrálják. Tanulmányomban arra kívántam rámutatni, milyen veszélyekkel jár, ha a történelmi munkák értékelésébe aktuálpolitikai szempontok keverednek, bármilyen politikai elvek jegyében történjék is az.

¹⁶³ Márki Sándor: *A száműzött Rákóczi. (Szekfű Gyula könyve)*. Élet, 1914. március 29., hivatkozik rá: Szekfű: *Újabb válasz bírálóimnak*, 453.

¹⁶⁴ Szekfű: *Újabb válasz bírálóimnak*, 451.

¹⁶⁵ Szekfű: *Újabb válasz bírálóimnak*, 452.

¹⁶⁶ Szekfű: *Újabb válasz bírálóimnak*, 454.

¹⁶⁷ Erdész(szerk.): *Márki Sándor naplói III.*, 408. (1914. március 29-i bejegyzés)

¹⁶⁸ Márki Sándor: *A száműzött Rákóczi. (Szekfű Gyula könyve)*. Élet, 1914. március 29. 388.; vö. Monostori: *A száműzött Rákóczi sorsa*, 122–123.

¹⁶⁹ Márki írása március 15-én született, és ezt közölte az *Élet* március 29-én. Monostori: *A száműzött Rákóczi sorsa*, 122.

¹⁷⁰ *Szekfű és az Akadémia*. Budapesti Hírlap, 1914. április 28. 5.

¹⁷¹ *A Rákóczi-mozgalom. Az Akadémia és a Szekfű-könyv*. Magyarország, 1914. április 29. 6.

¹⁷² Idézi: Lackó Miklós: *Szekfű-problémák*. In: uő: *Korszellem és tudomány 1910–1945*. Budapest, 1988. 34., vö. Monostori: *A száműzött Rákóczi sorsa*, 116.

Híd vagy sziget?

Beszélgetés Lupescu Makó Mária kolozsvári történésszel

Lupescu Makó Mária 1970-ben született Aranyosgyéresen. A Babeş–Bolyai Tudományegyetemen 1997-ban szerzett mesterdiplomát középkori történelemből, majd az Erdélyi Múzeum-Egyesület könyvtárában töltött időszak és a CEU középkori tanulmányok mesterképzésének elvégzése után, 1999-ben lett a kolozsvári egyetem oktatója. A középkori erdélyi nemesi végrendeletekről szóló doktori értekezését 2008-ban védte meg. Kutatási területe Erdély középkori és kora újkori vallás- és művelődéstörténete, különös tekintettel a végrendeletek anyagi kultúrájára és a koldulórendek történetére, továbbá a közép- és kora újkori magyar történetírás története, mely témákból számos folyóiratban (Colloquia – Journal of Central European History; Erdélyi Múzeum, Philobiblon) és kötetben jelentetett meg tanulmányokat.

Egy erdélyi magyar lányt az 1980-as évek vége felé mi visz a történelem szak felé? Mikor döntötted el, hogy történész leszel? És miért éppen a középkor?

Nem tudnám felidézni pontosan, hogy mi vitt a történész mesterség felé. Nem egy „megtérés volt”, inkább több mozaikkocka szerencsés csillagzat alatt történő „pászításának” tulajdonítom. Mint sokunk esetében, a család és néhány tanár volt meghatározó, talán az utóbbiak hangsúlyosabban. A történelem iránti érdeklődésemet általános iskolás magyar szakos tanárnóm keltette fel, aki a Bolyai Egyetemen magyar–történelem szakosként végzett, és mindig megragadta az alkalmat, hogy az „igazi”, a tankönyvekből hiányzó hiteles történelmi kontextust vázolja fel. Lassanként sokunk számára már zsenge korban nyilvánvalóvá vált, hogy valami nem egyezik a hivatalos, enyhén szólva is nacionalista történelem könyvek által közvetített kép és a Ranke-i „úgy, ahogy volt” történelmi valóság-kép között. A történelemhez tehát az irodalmon keresztül jutottam el. Jó történelemkönyvekhez nehéz volt hozzájutni, minőségi irodalomhoz valamivel könnyebb. A történelmi regények vezettek el a történelmi jellegű kérdésekhez: valójában hogyan is történtek az események, mi a valóság és mi a fikció? Akkor még főleg az igazság meg a valóság érdekelt. Verne, Dumas és Hugo jelentette a kezdetet, amire feltette később a koronát Tolsztoj, Dosztojevszkij és Jókai. Mellettük, emlékszem, mekkora reveláció volt a Cimbora gyermeklapban Benedek Eleknek a hunokról és magyarokról szóló történeteit olvasni. Persze, ehhez nem a könyvtárban lehetett hozzájutni. Akkor – a '70-es évek végén, '80-as évek elején – már elég sok könyv, folyóirat került tiltott listára. Az említett magyartanárnómnek, sok más mellett, féltve őrzött kincse volt a Cimbora, évfolyamonként egybekötve, benne Elek apó magyarságtörténeti mesélgetéseivel. Nekem kölcsönadta, de senkinek nem volt szabad szólnom róla. Jóval később, már fiatal egyetemi oktatóként a diákok félévi dolgozatait javítva eszméltem rá, hogy sokakra még mindig mekkora hatással volt Benedek Eleknek a rendszerváltás után immár könyvecske formájában is kiadott magyarságtörténete, hiszen első- vagy másodéves egyetemi hallgatók is előszeretettel idézték és használták fel – szakirodalomként.

Az akaratlanul is a történelmi pálya felé terelők között említeném az általános iskolai könyvtárosunkat is. Szülővárosomban, az aranyosgyéresi általános iskolában volt egy Kolozsvárról ingázó, fantasztikus könyvtárosnő, aki magyar–oroszlakot végzett az egyetemen, viszont tanítani nem volt lehetősége. Nála láttam azt is, hogy egy jó könyvtáros nem egyszerűen a katalógushoz irányítja a mit sem sejtő nebulót, hanem elbeszélget vele, s aszerint javasol neki olvasnivalót. Első osztályos koromban léptem be hozzá először a kis könyvtárterembe, s arra is emlékszem, hogy mi volt az első könyvecske, amelyet a kezembe adott: *A csúnya kislány*. Az utolsóira is emlékszem, melyet a nyolcadik osztály utáni nyári vakációban nyomott a kezembe: Tolsztojl *Háború és békéje* volt. Azzal kaptam kézbe: nem biztos, hogy élvezni fogom, de próbáljam meg. Hát, akkor nem lett befutó. Pár év múlva, immár egyetemi hallgatóként Kolozsváron, idegen nyelvként az orosz nyelvet felvéve, elérkezettnek láttam az időt, hogy újra elolvassam. Amit tizenhárom-tizennégy évesen nem láttam, éreztem, az húszévesen mind szembejött velem: az óriási távlatok, Kelet és Nyugat örök harca mellett az emberléptékűség ragadott meg igazán, az, hogy a három főszereplő magántörténete tulajdonképpen a mindenkori történelem része, és az, hogy a hősök nem történelemformáló, hétköznapi tettei sokkal izgalmasabbak lehetnek akár egy birodalom harcánál is az idegen betolakodók ellen. Azt hiszem, ekkor fedeztem fel, hogy a magánélet, a mindennapi élet története is a nagybetűs történelem része.

De visszakanyarodva a történet félbeszakadt fonalához: szerencsére a tordai középiskola is életben tudta tartani ébredező érdeklődésemet a történelem iránt. Nagy rácsodálkozás volt az is, amikor Jakó Klára, szintén Kolozsvárról ingázó tanárunk kilencedik osztályban a nevünk elemzésével próbálta felkelteni érdeklődésünket a történelem iránt: ilyesmivel is foglalkozhat egy történész? Mellette a filozófiatanárom, Bein István volt, akinek köszönhetően véglegesen a történelem mellett tettem le a voksom. Neki köszönhetően egy ideig ókortörténész szerettem volna lenni, ugyanis az athéni demokráciáról szóló órái még most is a fülemben csengenek. Szerencsére vagy sem, az egyetem hamar kiábrándított, ugyanis ott ókori történelemre nem lehetett szakosodni, csak ókori régészetre; ókortudásaink ma sem nagyon vannak. Azt hiszem, Bodor András volt az utolsó. Talán még elsőéves egyetemi hallgatóként az egyiptológia szele csapott meg, de Bodor tanár úr kerek pereg kijelentette, hogy azt mifelénk szakszerűen nem lehet művelni, Németországban vagy Angliában van annak komoly iskolája. Mivel Oxfordban végzett, tartotta a kapcsolatot komoly, nemzetközi hírű szerzett ókortudatókkal, s név szerint tudta, ki hol vezet vagy vezetett Egyiptomban ásátást. Őket lehetett volna valamilyen módon megkönykeezni, de egy kezdeti, pillanatnyi fellángolás leszámítva, a régészet nem vonzott. Életem első ásátása az egykori Apulum (ma Gyulaféhérvár) területén volt, és sejtésem mindjárt bizonyossá is vált: ez nem nekem való. Ennek ellenére javasolom az elsőéves történész hallgatóknak: tapasztalják meg a régészeti ásátást, a hangulatát, legfeljebb eldöntik, hogy kedvelik vagy sem, de egy történésznek fontos tudnia, mit is jelent a régészet. Még egy-két, immár középkori régészeti ásátáson a '90-es években egyetemi hallgatóként részt vettem, például a váradi várban a középkori püspöki palota feltárásán Adrian Andrei Rusu vezetésével, vagy a visegrádi ferences kolostor feltárásán. Ha emlékeim nem csalnak, ott találkoztunk mi is először, de ott ismertem meg a későbbiekben a CEU-n tanáromként tanító Laszlovszky Józsefet, valamint Buzás Gergelyt, akivel szoros, mondhatni baráti kapcsolatba kerültünk férjemnek, Radunak köszönhetően. Évekkel később, már egyetemi oktatóként és az Erasmus-kapcsolatok felelőseként sikerült együttműködési szerződést kötnünk a visegrádi Mátyás király Múzeummal, elsősorban a középkori régészetre szakosodó hallgatóink továbbképzése végett.

Általános és középiskolai tanárain hatása mellett a család felől is ért, közvetett módon, némi impulzus a múlt megismerése és kutatása iránt. Egyrészt, édesapám háromszéki lévén,

gyerekként minden nyaramat Ikafalván és Torján töltöttem. Hamar ráébredtem arra, hogy az egy másik világ: ott szabadon beszélhetek magyarul, nem bozgoroznak le (később tudtam meg az említett magyartanárnőmtől, hogy ez hazátlant jelent), nem csúfolnak ki a magyarságom miatt, ami Gyéresen gyermekkoromban mondhatni megszokott volt. A nagyszüleim, sőt még az édesanyám gyermekkorában is Gyéres még jobbára magyar településnek számított, az erőszakos iparosításnak köszönhetően azonban teljesen megváltozott a lakosság etnikai összetétele. Azzal, hogy felépítették a szocialista Románia második legnagyobb nehézipari kombinátját, megkezdődött egyrészt az Aranyos menti román falvak lakosságának, másrészt a Kárpáton kívüli román lakosságnak a betelepítése. Nem kellett egy évszázad sem, hogy Aranyosgyéresen teljesen fordítottjára változzék a magyarság aránya. Ma már teljes mértékben szórványnak számít. Általános iskolás koromban a három évvel idősebb nővéremék évfolyamában még két párhuzamos magyar osztály volt 28–30 diákkal, mi is voltunk negyven valahányan, de akkorra már nem engedték meg két magyar osztály indítását. Most pedig az összevont I–IV. osztályban alig van 5-6 gyerek, V–VIII. osztály pedig már nem is létezik.

Visszakanyarodva a családhoz, első „történelmi” kérdéseimmel édesapámat nyaggattam: hogyan lehetséges, hogy Székelyföldön annyi magyar él, sőt, szinte csak magyarok élnek, Gyéresen meg nem? Miért beszélnek a székelyek másként, mint mi, magyarok? Ehhez még hozzáadódtak a székelyföldi kirándulásaink, barangolásaink Ika váránál, Bálványosvárnál, s a hozzá fűzött legendák nagyon beindították a fantáziámat. Egy másik meghatározó tényező szintén gyermekkoromhoz kötődik. Ha a nyarakat Ikafalva jelentette, a telekhez a kukoricahántás és a szövés kapcsolódik. Ahogy beköszöntött a késő ősztél, a gyéresi anyai nagymamám szomszédjának, Mámikának a nagy konyhájában felállították a szövőszéket. Azért szólítottuk Mámikának, mert sokat ügyelt ránk. Minden este a konyhában gyűlt össze az ő családja, meg az én nagymamám, szüleim és édesanyám családja. Az asszonyok szóttek, guzsalyon fontak, néha a férfiakkal közösen kukoricát hántottak, és mindnyájan rengeteget meséltek, gyakran énekeltek. Rengeteg háborús történetet hallottam a gyéresi emberekről, a mi családunk tagjai által megélt és átélt frontélményekről, orosz fogságról, az elhurcolt zsidókról, és nem utolsósorban a nagymamám által egyszerűen csak a réginek nevezett világról. Ezek mind leüledtek, és a múlt iránti érdeklődés magvát hintették el.

Kellett később egy inspiráló környezet és motiváló személyek, akik mindezeket a felszínre hozták. Ezt tették az említett tanáraink. Nem volt kétséges, hogy történelem szakra fogok felvételizni, ami kezdettől fogva sikertelenségre volt ítélve. A középiskolát 1989-ben végeztem Tordán az egykori magyar királyi fiúgimnáziumból időközben Mihály vajda (Mihai Vi-teazul) nevére átnevezett líceum fél magyar osztályában, akkorra ugyanis a Ceaușescu-féle elnyomó rendszer egy fél magyar tannyelvű osztályt engedélyezett az egész Aranyosszék magyarsága számára. Magyar származásúakat azonban már néhány éve nem vettek fel a BBTE történelem szakára, és figyelmeztettek is, hogy semmi esélyem sincs. Hivatalosan ugyan ilyesfajta megkülönböztetés nem létezett, még a „magyar nemzetiségű románok” irányában sem („români de naționalitate maghiară” – így nevezték ugyanis a magyarokat), de nem hivatalosan mindenki tudta, hogy a magyarok számára a történelemszakképzés útja el van zárva. 1989 nyarán felvételiztem először, nyilván sikertelenül. Mivel erre számítottam, nem ért csalódás. A meglepetést a barátaim okozták. Mint minden tisztességes végzős középiskolás, az egyetemi felvételi után, nem várva meg az eredményhirdetést, túrázni mentünk a Csalhóba. Egy heti útravalóval megtömve a hátizsákjainkat indultunk el. Az első alkalommal, amikor a hegyekben kinyitottam a hátizsákom, legfelül Ceaușescu XIII. pártkongresszusi tézisei virítottak. A barátaim megréfták: az előző hónapokban annyit nyaggattam őket ezekkel a tézisekkel (szóról szóra be kellett őket magolni az egyetemi felvételire, akárcsak Románia

történelmét és az egyetemes történelmet, valamint a filozófiát), hogy most „visszaadták” nekem.

Másodszorra a rendszerváltás után, 1991-ben felvételiztem (körülbelül 12-13-szoros túljelentkezés volt, külön a magyar hallgatók számára elkülönített helyek még nem voltak), akkor már sikeresen, és nem volt kétséges, hogy jól választottam. A középkor iránti érdeklődést és elköteleződést ismételten tanáraimnak és személyes érdeklődésemnek tudhatom be.

Kik voltak a meghatározó tanáraid, kit tekintesz mesterednek? Mit jelentett számodra a CEU középkori tanszékén töltött idő?

Amikor 1991-ben elkezdtem Kolozsváron a BBTE-n a történelem szakot, a negyven fős évfolyamból hárman voltunk magyarok. Így aztán még csoportnak sem minősítettek minket: volt két román csoport és egy magyar alcsoport. Az elmúlt rendszer viszont nagyon is rányomta még a bélyegét a történelem oktatására és utánpótlására, és ez jól tükröződött a rendszerváltás után. Megengedték ugyan, hogy néhány tantárgyat (például egyetemes történelem, segéd tudományok, Bizánc története) magyarul tanuljunk, de oktatók nemigen voltak. Így, szerencsénkre, visszahívták oktatni a már nyugdíjazott Bodor Andrást, aki egyetemes ókort tanított nekünk, Bitay Ilonát, akivel a latin nyelvet sajátítottuk el, vagy Csetri Eleket, aki a történeti segéd tudományok rejtelseibe vezetett be. Mindent megtettek azért, hogy hármunkat a lehető legjobban felkészítsenek.

Meghatározó tanárain, mestere(i)m mégsem közülük kerültek ki, bár mindig nagy tisztelettel tekintettem rájuk. Másodévesként kezdtünk középkort tanulni, s attól kezdve mintha kitárult volna a világ: az egyetemes középkort, Bizánc történetét Tonk Sándor tanította, később pedig a kettőre zsugorodott középkortörténeti magyar alcsoportnak (a harmadik évfolyamtársunk ókorra szakosodott) szaktantárgyakat tanított (magyar forrásnyelv és paleográfia, középkori művelődéstörténet és egyháztörténet). Tonk Sándorral az órák olyanok voltak, mintha magánfelkészítőn vettünk volna részt, hiszen ketten (a későbbi férjemmel) hallgattuk az óráit. Ittük minden szavát, ő pedig oly nagy lelkesedéssel és tudással vetette bele magát az oktatásba, hogy lendülete, tudása, előadóstílusa, habitusa egyszerűen magával ragadott. Mi voltunk az első évfolyam, akiket tanított, s bizony utólag mesélte, neki sem volt könnyű: egyrészt ingázott Marosvásárhelyről, másrészt óráról órára neki is készülnie kellett, hiszen őt a kutatói pályáról szólították át az egyetemi katedrára. Nagyon szerencsések voltunk amiatt is, hogy különösen odafigyelt ránk, merthogy mindketten középkorra szakosodtunk. A férjem eleve már úgy jött az egyetemre, hogy tudta, középkorász szeretne lenni, középkori régészettel és művészettörténettel szeretne behatóbban foglalkozni. Esetemben a kezdeti, már jelzett rövid hezitálás után (pláne az első félévben tanított őstörténeti kultúrák után), az első félév végén következett a döntés a középkorra való szakosodás irányába. Elkötelezettségünket e kor kutatása iránt egyikünk sem bánta meg, így a negyedéven tanító egyik tanárunk jóslata nem vált be: nem haltunk éhen középkorásként. A koldulórendek iránti érdeklődésem is Tonk Sándornak köszönhető: félévi dolgozatot íratott, s olyannyira megtetszett a téma, hogy utólag szakdolgozat, mesteri disszertáció is lett belőle, illetve megmaradt a mai napig kutatási témáim egyikének.

Tonk mellett nagyon meghatározók voltak számomra az akkor frissen az oktatásba került fiatalabb román tanársegédek és adjunktusok, akik szintén a középkor és kora újkor területén tevékenykedtek. Maria Crăciun és Ovidiu Ghitta nevét emelném ki elsősorban, meg az újkoros Sorin Mituét, illetve a már idősebb, történetírást tanító Pompiliu Teodort. Nagyon szerettük Crăciun és Ghitta óráit, teljesen új friss szemlélettel, könyvészzettel jöttek. Főleg a francia és angol történetírás eredményeivel ismertettek meg, és ez akkor még igen szembe-tűnő volt. Mindig kíváncsiak voltak a véleményünkre, olvasatunkra a feladott témával kap-

csolatban, és különösen értékelték, ha a magyar történetírás álláspontját is ismertettük román évfolyamtársainkkal. Sokszor igen parázs viták alakultak ki – például a szemináriumokon, ha Erdélyhez kapcsolódó téma volt terítéken, mert nekünk másak voltak a meglátásaink, mind a román kollégáknak –, de úgy gondolom, ezek építő jellegűek voltak, és tanáraink jó irányba és mederbe tudták terelni a beszélgetést. Pompiliu Teodort nagyon karizmatikus, hihetetlen nagy tudású elméleti történésznek mondanám, aki elsősorban a felvilágosodás korszakának történetírását kutatta, de emellett a rendszerváltásig tabu témának számító görögkatolikus egyház történetének is elkötelezett kutatója és ezen kutatásoknak a támogatója volt. Széles körű hazai és külföldi kapcsolatrendszerét felhasználta arra, hogy a '90-es években nagynevű külföldi történészek jöjjenek hozzánk oktatni – például Jacques Le Goff, akit aztán az egyetem díszdoktorává is avattak –, de arra is hangsúlyt fektetett, hogy a fiatal tanárkollégák menjenek külföldre kutatni, könyvtározni. Előadásait nem volt könnyű követni, megérteni – olyan szókincssel és ehhez társuló előadói stílussal rendelkezett, amihez bizony fel kellett nőni. Emlékszem az első órák utáni elkeseredésemmre, amikor kijöve a kétórás előadásról, rájöttem, hogy bár igyekeztem maximálisan odafigyelni és közben jegyzetelni is, szinte semmi érdemem nem tudtam leszűrni. Csak akkor nyugodtam meg kissé, amikor rájöttem, román évfolyamtársaim is hasonló cipőben jártak – nem a román nyelvtudással volt tehát a gond. Az öt év alatt az egyetemes történetírás szóbeli vizsga Teodor tanár úrnál volt messze a legnehezebb: gyakorlatilag Hérodotosztól Claude Lévi-Straussig minden történetírót, történészt, történetírói irányzatot és iskolát ismerni kellett. A vizsgán azonban nem csak abból a kihúzott három tételből feleltünk, mert észrevétlenül, de előtérbe kerültek az előzmények, következmények, hatások is, úgyhogy jól végigfuttatott az anyagon. Megkedveltette velem is ezt a tárgyat, így hát amikor meghívott gyakornoknak az egyetemre, s már magyarul lehetett tanítani a történetírást, rám hárult ez a feladat, s egyáltalán nem bántam meg. Ma is nagy kedvvel oktatom.

Az igazi nagy hatás azonban az egyetem falain kívülről érkezett, Jakó Zsigmond révén. A Professzor urat még elsőéves egyetemi hallgatóként ismertem meg. Úgy emlékszem, akkori évfolyamtársam, a későbbi férjem szolt és vitt fel az Erdélyi Múzeum-Egyesület akkor első, Unió utcai székhelyére, mondván, ott kialakulóban van egy könyvtár, és segítségre lenne szükség a könyvek hordásához (a harmadik emeleten volt az EME székháza). Akkoriban nagy mennyiségben érkeztek Magyarországról az újjáalakult EME számára a könyvadományok, s elkelt a segítség. Egy ilyen könyvhordás/rendezés során ismertem meg a Professzor urat. Hihetetlen tekintélye volt: mind Erdélyben, a magyar és a román értelmiség körében, mind Magyarországon. Azóta sem találkoztam hozzá hasonlóval. Kiváltságnak tartom, hogy megismertem, és vele/mellette dolgozhattam. A Professzor úr mellett eltöltött idő folyamatos tanulást jelentett a legszélesebb értelemben: könyv- és irattári rendezéstől kezdve a középkori és kora újkori erdélyi történelem legkevésbé ismert eseményének megismeréséig mindent. Leginkább a könyvrendezések közbeni és a szabályos időközönkénti otthoni „számomkéréseket” követő beszélgetések voltak meghatározóak. A Professzor úrnak ugyanis szokása volt, hogy rendszeresen magához hívta azokat az ifjakat (és kevésbé ifjakat), akiket elkötelezettnek látott Erdély történetének művelésében, és elbeszélgetett velük, kifaggatta őket, hogyan haladnak, tanácsot adott a további munkához, és közben észrevétlenül a jövő történész nemzedék feladataival is megismertette. Ő ugyanis átlátta, hol áll a magyar történetírás Erdély történetének művelésében, milyen hiányosságok vannak, és ezeket hogyan lehet és kell pótolni. Átlátta a rövid és hosszú távú feladatokat, és megpróbálta a megfelelő embereket meg is találni rájuk.

Bár Jakó a rendszerváltás után nem tért vissza az egyetemi katedrára, figyelő tekintetét nem kerülték el annak hiányosságai. Így, amikor szóvá tettük, hogy az egy évnyi latin

nyelvkurzust nem érezzük elegendőnek a latin nyelvű középkori és kora újkori oklevelek megértésében való jártassághoz, az EME keretében lehetővé tette, hogy a már említett Bodor András^{hoz} extra latin nyelvórákra járjunk. Heti rendszerességgel mélyültünk el egyre jobban a latin nyelvtanban, és a Bethlen Farkas Erdély történetének magyar fordításán éppen akkor dolgozó Bodor tanár úr velünk is gyakoroltatta a latin nyelvű elbeszélő források magyarra való átültetését. Még az utánunk jövő jó pár generáció (amíg Bodor András egészsége engedte) középkorra és kora újkorra szakosodó tagjai is részesültek ebben a díjmentes szolgáltatásban, amiért a mai napig hálás vagyok az EME-nek és Jakónak. Ott, a dolgozósobájában, Kelemen Lajos figyelő portréjával a háttérben, könyvektől és oklevélmásolatoktól körülvéve gyakran mesélt is: egy régi, letűnt kor világát idézte fel. Ő még ismerte mindazokat a „nagy történészeket” (Mályusz, Domanovszky, Szentpétery, Hajnal, Fügedi, Kelemen Lajos, Szabó T. Attila), akikről én akkor egyetemi hallgatóként hallottam. A Professor úr adta munkáikat a kezembe: „Mária, ezt ismernie kell”, „Mária, ezt olvasnia kell!” – még most is a fülemben csengenek utasításai. Az ELTE-re is úgy indított el tapasztalatcserére, hogy a Bölcsészkar első emeleti folyosóján kezdjem az ismerkedést a képgaléria nagyjaival. Szakmáiságához, magas felkészültségéhez nem fér kétség. Másfelől szuverén egyéniség volt, akit nem lehetett beskatulyázni. Engel Pál mondta egyik interjújában, hogy az igazán nagy történészek azok, akik észrevesznek egy problémát, és megpróbálják azt megoldani, illetve olyan kérdést tesznek fel, amely eddig nem vetődött fel, vagy felvetődött ugyan, de a megoldását nem találták kielégítőnek. Ilyen történészből kevés van, de Jakó Zsigmond mindenképpen közéjük sorolható. Másfelől a Professor úrtól úgy is lehetett tanulni, hogy csak egyszerűen a közelében volt az ember, figyelve, hallgatva őt. Egyenessége, tisztessége, helyállása és gerincesége „ragályos” és inspiráló volt. Ha jellemezni szeretném, talán még azt is mondanám, hogy optimista, bizakodó volt. Amikor történelmi távlatokban beszélt, annak az embernek és szakembernek a bölcsességével tette, aki nagy történelmi viharokat, kemény megpróbáltatásokat élt át, és akinek emiatt tényleg lett volna elegendő oka a hitetlenségre, mégsem vált azzá. A végsőig elkötelezett volt Erdély történetének szakszerű feltárása és kutatása, a magyar történettudomány és az Erdélyi Múzeum-Egyesület iránt. A rendszerváltás után újjáalakult EME első elnökeként a semmiből szervezte újjá, nyilván mások segítségével, Erdély legjelentősebb „akadémiai” intézményét. Az ő irányítása alatt kezdtem dolgozni az EME könyvtárában és kialakuló kéziratárában, kezdetben önkéntesként, utána alkalmazottként. Legszébb tanuló- és munkaéveim voltak az EME-nél eltöltött évek.

Utána következett a '90-es évek végén, a 2000-es évek elején a budapesti intermezzo, a CEU-s évek. Friss házassokként, nagyon nagy lendülettel kezdtük meg Raduval az ottani tovbábtanulást, de töredelmesen be kell vallanom, én két hónap után fel akartam adni. Túl nagy volt számomra Budapest, túl idegen, nem találtam a helyem, hiányzott a baráti társaság – szabályszerűen honvágyam volt. Szerencsére a kritikus ponton átlendülve, felfedezve a város rejtett szépségeit, színházait, filmszínházait, könyvtárait és nem utolsósorban a CEU-t, észrevétlenül megszerettem; olyannyira, hogy ma már nincs olyan év, hogy ne mennénk egyszer-kétszer Budapestre – pusztán azért, mert hiányzik. Ilyenkor aztán felülünk a vonatra, végigdöcögjük a szokásos 9 órát, s mindezt annak reményében, hogy utána már vár Budapest – a kinézett kiállításokkal, színházi előadásokkal, a szokásos antikváriumi körúttal az Astoria és a Kálvin tér között, baráti találkozásokkal, és utána feltöltődve érkezünk vissza Kolozsvárra.

Visszatérve a CEU-ra: az ottani Középkori Tanszék semmihez sem hasonlítható tapasztalatot jelentett. Tanrendjével, meghívott előadóival, konferenciáival, tanulmányi kirándulásaiival hihetetlen mértékben kiszélesítette a középkor világát számomra, a szentek kultúrájától a középkori zenéig egy másik világ tárult elém. Módszertan terén is nagyon sokat

tanultam, ma is hálásan gondolok vissza az *academic writing* órákra. Könyvtárai, főleg az ELTE-CEU Középkortudományi Könyvtára a maga otthonosságával teljesen lenyűgözött. Állandóan felfedeztem valamit. Annyit fénymásoltam, hogy utána még évekig „élni” tudtam az ott összegyűjtött szakirodalomból, sőt, vannak olyan tanulmányok, amelyeket a mai napig használok az oktatói munkámban. Másfelől, teljesen szokatlan volt számomra, ahogy az ott oktató tanárok szinte mindenkire egyénileg odafigyeltek, komoly érdeklődést és segítőkészséget mutatva kutatásaink iránt. Folyamatosan inspiráló környezetet teremtettek, és ez volt az, ami a legjobban hiányzott, miután hazatértem. A CEU-n mindig volt valaki, akinek ha elmondtam, mire gondolok, volt még egy ötlete, javasolt még valamit, amit meg lehetne nézni, utána lehetne olvasni. Építőek, konstruktívak voltak az MA és PhD szemináriumok is, amelyeken minden hallgatónak be kellett számolnia addigi munkájáról. Az is szokatlan volt számomra, hogy ezekre a szerda délutáni órákra minden hallgató és főleg tanár eljárt, ahol igen sokat lehetett tanulni az elhangzott javaslatokból. S mindez egy meghitt, szinte baráti-nak mondható légkörben történt. Ha korábban meghatározó tanáraitam említettem Kolozsvárról, hasonló szerepet töltött be a CEU-ról mindenekelőtt Szende Katalin, aki innovatív meglátásaival, tudásával, munkabíráásával, de nem utolsósorban szelíd emberiségével követendő példává vált számomra. De sokat jelentett az is, hogy Gerhard Jaritz, Klaniczay Gábor vagy Laszlovszky József több órájára is bejárhattam. Az interdiszciplinaritást, amiről már kezdtek eléggé sokat beszélni a felsőoktatásban, tulajdonképpen a CEU-n tapasztaltam először a gyakorlatban. S ha mindez nem lett volna elég: igyekeztek közösséggé formálni a tanszéket, melyhez, a középkori egyetemekhez hasonlóan, nemcsak a tanárokat, hanem a diákok *communitas*-át is odaértették. Ennek igen szép lecsapódását látom a MECERN létrejöttében, mely a közép-európai középkoraszokat fogja össze, köztük sok egykori Medieval Studies-os alumnussal a soraiban. A CEU-n eltöltött mesteri és doktori képzés évei tehát számomra ténylegesen a mindenféle téren történő továbbtanulást, kitérülést jelentették. Ezen kapcsolatok egy része a mai napig fennmaradt.

Az úgynevezett béketáborban 1990-ig a történészek számára nem volt könnyű a szakmai együttműködés, a politika mind a kutatásra, mind az oktatásra rátelepedett. Az elmúlt évtizedekben azonban felnőtt az a történészgeneráció, amelyik éppen a rendszerváltozások idején vagy röviddel utána indult el a pályán – Te is ezek közé tartozol –, és mára már igen sokrétű kapcsolatrendszer alakult ki, különösen az erdélyi kollégákkal. A határ másik oldaláról, Erdélyből nézve, hogy látod ezeket a kapcsolatokat, az együttműködési lehetőségeket?

Igen, a rendszerváltás ilyen szempontból is nagy és pozitív változást hozott. Legelső szakmai találkozásaimat a magyarországi történészekkel, nem meglepő módon, Jakó Zsigmond és Tonk Sándor közvetítette. A Professor úrnak köszönhetően jártunk először (elnézést, hogy néha a többes számot használom, de sok esetben Raduval együtt éltük át mindezt) az Akadémia Történettudományi Intézetében és ismertük meg azokat a középkoraszokat, akik egy része sajnos már nincs közöttünk (Györffy György, Engel Pál vagy Borsa Iván), másokkal pedig a mai napig tarjuk a szakmai (és baráti) kapcsolatot, gondolok itt Csukovits Enikőre, Tringli Istvánra vagy Zsoldos Attilára. És szintén a Professor úr hozott kapcsolatba a szegedi középkoraszokkal, így jutottunk el Szegedre Kristó Gyula professzorhoz azzal a céllal, hogy betekintést nyerjünk az *Anjou-kori oklevéltár* közösségének munkájába. Itthon ugyanis a Professor úr már elkezdte az *Erdélyi okmánytár* kiadását, és keresni kezdte a jövődöbéli munkatársakat. Tonk Sándor is a személyes kapcsolatait használta fel arra, hogy a '90-es évek derekán néhányunkat elvigyen Szegedre a „Keserű-iskolát” megismerni. Ott ért talán egy újabb hidegzuhany: ilyen munka- és kutatócsoportok is vannak? Így is dolgoz-

hat együtt tanár és diák, ilyen eredményeket felmutatva? Bár a későbbiekben ezek a szegedi kapcsolatok kissé háttérbe szorultak, Balázs Mihállyal és Keserű Gizellával például az utóbbi időben különféle tanulmánykötetek kapcsán többször is volt alkalmam együttműködni. Az akkor megtapasztalt magas fokú szakmaiságuk, közvetlenségük és kedvességük semmit sem kopott az évek során.

Másfelől, úgy látom, folyamatosan nő azon lehetőségek száma, melyek révén a határon túli történészek is be tudnak kapcsolódni az anyaországi pályázati lehetőségekbe, kutatási csoportokba és projektekbe. Nem mondanám, hogy ezek maximálisan ki lennének használva, egyik fél részéről sem tapasztalom ezt, de apró lépéseknek folyamatosan tanúi lehetünk. Úgy látom, a személyes kapcsolatok továbbra is nagy szerepet játszanak a szakmai együttműködési lehetőségek kiaknázásában, de emellett az intézményes szinten megkötött egyezmények is kezdenek hozzájárulni a mérleg pozitív irányba történő billentéséhez. Néha azért tapasztalom, hogy a tudvalevően az adott témát kutató és hozzá igen jól értő határon túli kollégákat, szándékosan vagy sem, „kifelejtik” egy-egy konferenciáról, tanulmánykötetből vagy éppenséggel kutatócsoportból. Ha történetesen mi ezt, a határon túlról megtennénk, nagy megrovásban részesülnénk odaátrol, fordított helyzetben azonban, rosszabb esetben inkább természetesnek vagy kevésbé rossz esetben mulasztásnak tekintik. Kimondottan jónak ítélem meg viszont a felsőoktatásban létrejött kapcsolatokat, bár, mint minden téren, nyilván itt is van lehetőség a további fejlődésre. Több anyaországi intézménnyel kötöttünk *Erasmus placement* szerződést, melyek révén hallgatóinknak lehetőségük van két-hónapos szakmai gyakorlat elvégzésére az illető intézményekben. Emellett működik az Erasmus oktatói és hallgatói csereprogram is, illetve magyarországi társult oktatóink is vannak, akik évek óta rendszeresen visszajárnak hozzánk tanítani. Nemcsak budapesti, hanem fővároson kívüli felsőoktatási intézményekkel is jó kapcsolataink vannak, gondolok itt a debreceni, egri vagy szegedi kötelékekre – igaz, sok esetben ezek személyesek.

A magyar középkortörténeti kutatásokban evidenciának tekintjük, hogy az egész Kárpát-medence történetével foglalkozunk. A határon túli területeken ezt nem feltétlenül így látják. Erdélyi, kolozsvári történészként számodra mennyire meghatározó a régió, amely ráadásul valóban értelmezhető egységként a középkorban is?

Igen, ez valóban így van, én is többször elgondolkodtam azon, hogy az erdélyi magyar történészek Erdély történetével foglalkoznak. Ennek legfőbb okát középkorászként még a rendszerváltás előtti és utáni években kialakult helyzetben látom. Pontosabban egy nagyon gyakorlati körülményben: a hozzáférhető forrásanyagban. Ameddig nem került fel a világhálóra a Diplomatikai Levéltár és a Diplomatikai Fényképgyűjtemény anyaga, az erdélyi történészeknek nehezebb volt hozzájutni az egész középkori Magyarország történetéhez kapcsolódó forrásanyaghoz. Viszont könnyebben – ha nem is mindig nagyon könnyen – hozzá tudtak jutni az itteni levéltárakban levő erdélyi vonatkozású forrásokhoz. Ezért bizonyos mértékben a körülmények is „kényszerítették” őket, hogy erdélyi témával foglalkozzanak. Másfelől, úgy látom, nehezebb helyzetben vannak az erdélyi történészek az egész középkori Magyarország történetének kutatásában amiatt is, hogy más alaptudással vágnak bele a szakmába. Az én generációm még egyáltalán nem tanult magyar történelmet, a rendszerváltás után is jó sokat kellett rá várni, míg oktatni lehetett az egyetemen, tehát teljesen autodidakta módon sajátítottuk el ilyen jellegű ismereteinket. Most már a 6-7. osztályban tanulnak ugyan a gyerekek magyarságtörténetet, de középiskolában már nem – bár Románia története keretében tanulnak Erdélyről –, egyetemen pedig hosszú és kemény küzdelem után sikerült elérni és bevezetni, hogy a magyar történészhallgatók négy féléven keresztül magyarságtörténetet tanuljanak (ami nem feltétlenül szinonimája Magyarországi történetének), és ebből egy félév (négy

hónap) jut a középkorra, pontosabban a magyarság kialakulásától Mohácsig terjedő időszakra. Nagyon nehéz ilyen körülmények között mélyebben megismerni például az egész középkori Magyar Királyság történetét vagy netalán Szlavónia történetét. Azonban bármilyen témához is nyúl az erdélyi kutató, azt bele kell helyeznie a Magyar Királyság egészének vérkeringésébe, máskülönben torz képet fest a leírtakról. Erdély ugyanis, és ezzel nem mondom újat, ahogy említetted, bár egy meghatározó egységként jelenik meg a középkorban mint vajdaság, a Magyar Királyság szerves részét alkotta. Teljesen egyoldalú, sőt némileg hamis képet kapnánk, ha például Hunyadi János erdélyi hadjáratait nem helyeznénk el a magyarországi törökellenes hadjáratok kontextusában. Nyilván ehhez az is szükséges, hogy az erdélyi kutató jól ismerje a magyar történetírás és medievisztika eredményeit. Szerencsére az utóbbi években olyan jó, egészségesen működő (csere)kapcsolatok alakultak ki a magyarországi intézményekkel, hogy hozzá tudunk jutni a frissebb szakirodalomhoz is. Nem szabad elfelejtenünk arról sem, hogy Erdély történetét nemcsak a magyar történészek kutatják, hanem a szász és a román történetírásban is jelentős helyet foglal, foglalt el. Igaz, többnyire saját múltjuk kérdéseit helyezték kutatásuk homlokterébe, így az a kicsit paradox helyzet állt elő, hogy bár Erdély történetét három nép történetírása is a magáénak vallotta, ennek a tudományos megismerést illetően inkább hátrányai voltak, mintsem előnyei, mert a polémiák elsőbbséget élveztek a szakmai diskurzussal szemben. Talán az utóbbi időben tapasztalható némi pozitív változás e téren (is).

Személyes kutatási területed egyrészt az egyháztörténet, azon belül a középkori erdélyi koldulórendi kolostorok, elsősorban a domonkosok története, a másik fókusz a művelődéstörténet és az anyagi kultúra, a végrendeletek. A Te számodra ezek a területek hogyan kapcsolódnak össze?

E témák első látásra talán távolállónak látszanak, de valójában mégsem azok. A koldulórendek iránti érdeklődésem, ahogy korábban is említettem, egy félévi beadandó dolgozattal kezdődött, és nagyon magába szippantott. De az egyháztörténet, egyházi intézménytörténet általában is érdekelt mindig, főleg az egyes intézmények működési mechanizmusa, de a szerzetesség története is. A regula szellemiségét kisebb-nagyobb sikerrel megvalósítani kívánó szerzetesrendek a maguk egyetemes, ugyanakkor nagyon is lokális történetükkel sok szempontból kihívást jelentettek. A szerzetesség számára a középkori Erdély több nézőpontból különleges jelentőséggel bírt, hiszen végvidéknek számított, a nyugati kereszténység utolsó bástyái: egy Brassóban, netalán Kercen átutazó német vagy francia utazó számára még ismerős lehetett az eléje táruló városkép, a maga plébániatemplomával és koldulórendi kolostoraival, ispotályaival, városfalaival és bástyaival, vagy a Fogarasi havasok lábánál, a zord vidéken a román kor építészeti elemeit magán viselő kerci apátsággal, utána azonban a Kárpátok túloldalán az ortodoxia egészen más világa köszöntött rá.

A térítés számára éppen ezért Erdély mindig nagy csábító erővel rendelkezett, s ez több szerzetesrend esetében kimutatható, az általad is említett domonkosok körében mindenképpen. Nyilván ez nem egyforma intenzitással volt jelen a középkor folyamán, de a megtelepedésükben mindenképpen fontos szerepet játszott. Sajnos, és gondolom ezzel Te is szembesültél, hiszen vannak hasonló kutatási területeink, forrásaink a középkori szerzetesrendekre vonatkozóan Magyarországon s ezen belül is Erdélyben eléggé limitáltak számbelileg és típus tekintetében is. Alig vannak például alapítóleveleink vagy számadáskönyveink, inkább töredékekről beszélhetünk. Nagyobb számban maradtak fent viszont adománylevelek és végrendeletek, a kolostorok birtokában levő ingatlanok joghatóságát bizonyító oklevelek.

Az előbbieket tanulmányozása szinte magától adta a másik témát, az anyagi kultúra, a mindennapi élet kutatását. Bár ezen források feldolgozásának szakirodalma elég bőséges, és

főleg a végrendeletek esetében figyelmeztetnek e forrástípus jellegéből adódó csapdákra, ezeket szem előtt tartva továbbra is úgy gondolom, e kutatási téma igen értékes – ha nem a legértékesebb – írott forrásáról beszélünk. Elbeszélő források hiányában – a kora újkori emlékirat-irodalom megjelenéséig – a testamentumok pótolják némiképp az írott információkat a mindennapi élet különböző aspektusait illetően. A végakarokat, adományleveleket olvasva mindenképpen tudni szerettem volna nemcsak azt, hogy milyen is volt az a személy, aki például a mohácsi csata előestéjén, a máskülönben számára is végzetesnek bizonyuló csata előtt pár nappal azért változtatta meg a korábbi végrendeletét, mert az üdvösség dolgában nem érezte elegendőnek addigi jócselekedeteit és adományait, hanem azt is, a végakaratot tevő hogyan, milyen körülmények között élt, milyen udvarházban vagy polgárházban lakott, mit evett, ivott, hogyan öltözködött, milyen ékszereket viselt, voltak-e könyvei, milyen szakmai és vallásos közösségeknek volt a tagja, egyszerűen valahogyan betekintést vagy talán inkább rálátást nyerni a mindennapi életére, az adott korszak és társadalmi réteg anyagi kultúrájára. Ez nagyon izgalmasnak tűnt számomra, hiszen a hagyományos – esemény- és politika- – történetírással szemben az első látásra banálisnak tűnő kérdések nagyon is alapvető gondolat köré látszódtak csoportosulni: hogyan is éltek a késő középkori vagy kora újkori Erdélyben?

A politika- vagy eseménytörténet sohasem vonzott, ilyen szempontból azt hiszem még egyetemi éveim alatt „megfertőzött” a francia Annales-iskola, s kicsit a magaménak is érzem Braudel gondolatát, amikor a hagyományos történetírást ironikusan jellemezve kiemeli, hogy „művelőinél az ember nem iszik és nem eszik”. Az életmódtörténet iránti kíváncsiság és e forrástípus nagyobb mértékű (számbeli és tartalmi) gazdagsága vezetett el ahhoz, hogy a középkor klasszikus határait átlépve a 16. század második felére és a 17. századra, tehát nagyjából a kora újkorra is kiterjesszem ilyen irányú érdeklődésem. Ez annál is inkább vonzó volt számomra, mivelhogy egy átmeneti periódusról beszélhetünk, még van valamennyi a régiből, de már megjelenik az új is. Viselet tekintetében például szerintem nagyon izgalmas nyomon követni, hogy a hagyományosan konzervatívnak tekintett férfi öltözet a fejedelemség kori Erdélyben hogyan változik meg a különböző politikai változások hatására. Természetesen egy ilyen kérdéskör megválaszolásához nem elegendő egy forrástípus, a végrendelet, még ha első látásra információban bővelkedőnek is tűnik, más – írott, tárgyi és képi – források bevonása is szükséges. Minden kétséget kizáróan az interdiszciplinaritás teszi egyfelől még izgalmasabbá a kutatást, másfelől még meggyőzőbbékké a nyomokban lecsapódó eredményt. A realitás talaján mozogva nagyon csekély a valószínűsége például annak, hogy előbukkanjon az a két kazula, melyeket Bethlen Miklós, a segesvári domonkos kolostor patrónusa hagyott az említett egyházi intézmény Szent Kereszt-oltárára, de kisebb „csodák” azért vannak. Például a Kőhalmi Máté lessesi plébános végrendeletében felsorolt könyvek közül, melyeket a szebeni domonkosoknak adományozott, több is fennmaradt a szebeni Brukenthal Múzeum gyűjteményében. Egy másik, hasonló kutatási élményem egy 17. század közepi női végakarat főszereplőjéhez, Haller István feleségéhez, Barkóczi Anna Máriaéhoz kötődik. Nemcsak testamentumának gazdagsága, bősége, hanem hangneme, mindenre és mindenre kiterjedő figyelme is azt sugallta, hogy nem mindennapi személy lehetett. Különösen ruhatára volt izgalmas, és bizonyára kedvelte is a ruhákat, magyarán szeretett öltözködni, azt is megkockáztatnám, hogy a divatot is követte, így igen fontossá vált, hogy esetleg valamilyen ábrázolást találjak róla. És láss csodát, a Nemzeti Portrétár digitális adatbázisában megtaláltam mind az ő, mind a férje portréját. Mondanom sem kell, egyáltalán nem csalódtam a látványban. A történet igazi csavarja viszont még csak ezután jött: a képhez csatolt információ szerint a portré a Haller család magángyűjteményében található, itt, Romániában. Már készültem ezen a nyomon tovább menni, amikor Marosvásárhelyre utazván meg-

álltunk egy kávéra a marosugrai felújított Haller Kastélyszállóban. Kíváncsi voltam a felújított épületre, s mivel lehetőség volt a megtekintésére, megnéztük belülről is. Az első emeleti folyosó központi helyén ott várt engem életnagyságban Barkóczy Anna Mária egész alakos portréja, mellette pedig a férjéé. Alig bírtam elhinni, hogy itt van előttem az „én” Barkóczy Anna Máriám. Kiderült, hogy a marosvásárhelyi Haller család adta át ideiglenesen a kastély minél korhűbb berendezése céljából. Szóval, az ilyen kis, akár véletlen felfedezések révén válik még izgalmasabbá a kutatás.

A kutatás mellett hosszú évek óta oktatsz a Babeş–Bolyai Tudományegyetemen. Ez biztosan sok energiát igényel, de nyilván sok örömet is ad. Hogy látod a következő nemzedékeket? Látszik-e megfelelő utánpótlás? Van-e érdeklődés a középkor iránt?

Igen, több mint húsz éve oktatok ugyanabban az intézményben, melynek egykor magam is a diákja voltam. Az oktatás maga régen is és most is nagy örömet szerez, egyfajta kihívásként élem meg a mai napig. Jól tudod, sok időt és energiát igényel, de inkább a felkészülés a jó órára meg a kiértékelés, mintsem magának az órának a megtartása. Sajnos, egyáltalán nem könnyíti meg oktatói munkámat, illetve a kollégáimét sem, hogy tizennégyen viszünk a vállainkon hét szakot (történelem, levéltár- és könyvtár- és információtudomány, művészettörténet, régészet, kulturális turizmus, nemzetközi kapcsolatok és európai tanulmányok) és három mesterképzőt (a kulturális örökség kutatása és hasznosítása, jelenkor története és nemzetközi kapcsolatok, didaktikai). Mindig akadnak és bízom benne, lesznek is jó és kiváló képességű hallgatók, akik kedvelni fogják a középkort, és vállalják a plusz feladatokat, ami a képzésükkel együtt jár. Gondolok itt elsősorban a latin nyelvre, illetve a paleográfiai képzettséget megalapozó szaktantárgyakra, amelyek egy része románul van. Egyelőre nálunk, mind a magyar, mind a román oktatási vonalon, ez az a korszak, amire a legkevesebben szakosodnak, de hozzáteszem, ez korábban is így volt. Nem könnyíti meg a helyzetet az sem, hogy magyar vonalon egyedül vagyok középkorász (összehasonlításképpen, a román vonalon kimondottan középkorászok öten vannak, nem számítva a kora újkorosi kollégákat). Bízom benne tehát, hogy a középkor iránt bizonyos értelemben megcsappant érdeklődés csak átmeneti. Mindig jó érzéssel tölt el, ha egy-egy tehetséges volt hallgatónk írását olvasom, konferencián találkozunk, és látom, hogy sikerült megmaradnia a szakmában. Erre ugyanis keveseknek van lehetősége, és sokszor tölt el a keserűség érzése, hogy tehetséges, ügyes diákjaink próbálják folytatni az egyetemi éveik alatt elkezdett kutatásaikat, viszont a mindennapi megélhetési problémák miatt egy idő után kénytelenek lemondani a szakma műveléséről.

A férjed Radu Lupescu művészettörténész, régész, aki egyebek mellett Vajdahunyad várát és Kolozsvár több épületét, köztük az egykori domonkos kolostort és a Szent Mihály-tempломot is kutatta. A kutatási területek sok ponton érintkeznek. Mennyire engeditek be a szakmát a lakásba, az ebédlőasztalhoz?

Hívatlanul is ott van! Komolyabbra fordítva a szót, nem okozott soha gondot, hogy ugyanazzal a korszakkal foglalkozunk. Ahogy említetted, néha még a kutatási területeink is keresztezték egymást – épp a domonkos kutatásaink kapcsán, de ő nyilván a régészet, építészettörténet felől közelítette meg elsődlegesen a kérdéseket. Medievista vénája azért kiütközik, de ez csak erősíti a másik két szakterület felől jövő feltevéseit, meglátásait. Nekem óriási segítséget jelent a mai napig a vele való konzultáció egy-egy téma kapcsán – előtte, utána vagy akár közben. Mindig van hasznos ötlete, mit lehetne még megnézni vagy a már megnézett forrást hogyan lehetne még értelmezni. A feltevéseimet mindig vele osztom meg először, sokat számít a véleménye, mert tudom, ha ő jónak látja, akkor biztosan az is. Ha éppen van

némi szabadideje, akkor az írásaimat is elolvassa a leadás előtt. Amúgy ez fordítva is igaz: ő is el szokta olvasatni velem a munkáit. A művészettörténeti, régészeti szövegek tartalmához nyilván kevésbé tudok hozzászólni, de a logikus gondolatvezetés, érvelés, esetleg szövegszerkesztés kapcsán tett megjegyzéseimért hálás szokott lenni. Az meg különösen meghatott, hogy a kolozsvári Szent Mihály-templomnál, illetve a mostani ferences, egykori domonkos kolostornál végzett feltárási munkálatok során előkerült újdonságok kapcsán fontosnak tartotta mindig megmutatni nekem is azokat, elsőként megosztani velem felfedezéseit. Visszatérve a kérdésedhez, ténylegesen akarva-akaratlanul jelen van a szakma a mindennapjainkban, de nem mondanám, hogy megterhelő módon. Sokatmondók ilyen szempontból például a nyaralási szokásaink: mindkettőnket ki lehetne kergetni a világból azzal, ha tíz napig csak a tengerparton kéne sütkéreznünk. Ez pár napig megy, de utána muszáj mást is csinálnunk, tehát lennie kell a közelben valami történelmi látványosságnak is, történelmi városoknak, váraknak s minden, ami azzal jár: múzeumok, kiállítások stb. Egyszer a lányunk megjegyezte: túl sokat beszélünk történelmi témákról. Aztán egy idő elteltével hozzátette: rájött, miért van ez így, miért a sok történelmi téma: merthogy ez nekünk nemcsak a szakmánk, hanem a hobbink is. És ezzel bizony rátapintott a lényegre. Amúgy, akarva-akaratlanul, a lányunkra is „ráragadt” némi szakmai ártalom: középiskolásként, ha testvérosztályok jöttek például Magyarországról, és városnézésre kellett vinni a csapatot, rendszeresen rábízták ezt a feladatot. Nem lett történész, jelenleg jogászhallgató, félig vicces indoklása szerint: elég a családban három történész – ugyanis a keresztapja (Szócs Péter) is középkoros régész.

Némi predestinációt is látok abban, hogy Radu minden fajta szempontból a társam lett. Amikor annak idején egyetemi felvételi után kifüggesztették a név szerinti eredményeket (akkor még nem ütközött a személyi jogok megsértésébe a nevesített eredményhirdetés), és beszámoltam róluk Jakó Klárának, volt történelemtanáromnak, megkérdezte, hogy a nevek alapján hány magyar jutott be? Mondtam – körülbelül 7-8-ra tippelek, de ő hozzátette: egyvel többen leszünk, merthogy van egy teljesen román nevű fiú – ő volt Radu. Ha szóba jön, ma is megmosolyogjuk az évkezdési találkozót, amikor évfolyamvezető tanárunk elmondta, hogy az évfolyamot két csoportra osztják, és lehetőség van egy magyar alcsoportba jelentkezni. Hárman álltunk fel, meglepetésre Radu is. Nehezen hitte el ugyanis a tanárunk, hogy Lupescu Radu tényleg ezt szeretné: többször is nyomatékosan elmondta neki, hogy a magyar alcsoportban bizonyos tárgyakat csak magyarul fognak tanulni, felfogja, érti? Radu értette, a tanárunk nem igazán. Szóval, ő már akkor kilógott a sorból.

Nem akarlak bevinni az erdőbe, de tényleg érdekelne, hogy milyen a viszonyotok az erdélyi vagy tágabban a romániai román történészekkel. Békés egymás mellett élés a jellemző, vagy van valódi együttműködés, például közös kutatásban?

Ez fogas kérdés, többretegű. Úgy látom, az erdélyi magyar történészek elsődlegesen az erdélyi román történészekkel ápolnak különböző szintű kapcsolatokat. Ennek sokrétű okai vannak, de a saját esetemből kiindulva azt mondhatom, hogy az egyetemi közeg, a BBTE-n tanító egykori tanáraink, jelenlegi kollégáim révén kialakult személyes és szakmai kapcsolat, az adott esetben közös kutatási téma nagy előnyt jelentett a téren, hogy sokkal intenzívebbek legyenek velük a kapcsolatok, összehasonlítva a Kárpátokon túli kollégákkal. Voltak, vannak közös kutatási projektek, közös tudományos rendezvények az erdélyi román történészkollégákkal, de ezek, véleményem szerint, elenyészőek, lehetnének intenzívebbek is. A bucaresti vagy jászvásári kollégákkal minimálisak a szakmai kapcsolataink. Inkább a békés egymás mellett éléssel jelezném – a Te szavaiddal élve. Egy közös szakmai fórumot azért kiemelnék, amelynek révén az utóbbi időben lehetőség nyílt egymás tudományos eredményeinek és szakmai projektjeinek alaposabb megismerésére, ez pedig a Román Akadémia keretében

Szebenben működő Várostörténeti Bizottság. Rendszeres rendezvényeiken az ország egész területéről több felsőoktatási és kutatási intézményből jelen vannak kollégák, ott általában lehetőség adódik a tapasztalatcserére. A véletlenszerű találkozások is – leginkább egy-egy konferencián – hozhatnak hosszabb távú kapcsolattartást. Egy szebeni konferencián például találkoztam a bukaresti Iorga Intézet egyik munkatársával, aki szintén végrendeletekkel (igaz, 18–19. századiakkal) foglalkozik, és a hasonló téma mellett a kutatási módszereink, meglátásaink is találkoztak, így azóta is ápoljuk a szakmai kapcsolatot konferenciák, publikációk révén. Ugyanakkor még mindig azt látom, hogy a magyar kollégák részéről nagyobb a hajlandóság arra, hogy kapcsolatokat építsenek a román kollégákkal, mint fordítva. Csak egy példa: mi gyakran érezzük annak szükségességét, hogy ha olyan témáról írtunk, ami a román kollégák érdeklődésére tarthat számot, publikáljuk románul is azt a tanulmányt. Sajnos, sokszor tapasztaljuk, hogy ez teljesen hiábavaló, nem olvassák, vagy ha igen, figyelmen kívül hagyják az ott megfogalmazottakat. Hallottam, olvastam arról, hogy milyen szerepet is tölthetnének be az erdélyi magyar történészek a magyar és a román történésztársadalom közötti kapcsolatokban. A híd és a sziget hasonlatával éltek, én inkább, sajnos, az utóbbit látom. Hozzátenném, valahogy hasonló az erdélyi magyar történetírás helyzete a másik irányban is. Bár mi az eredményeinket a magyar történetírás eredményeinek tartjuk, azok viszonylag csekély mértékben épülnek bele az anyaországi történetkutatásba. Lebegünk tehát a kettő között.

Az interjút készítette: F. ROMHÁNYI BEATRIX

Lupescu Makó Mária műveinek bibliográfiája

2021

- Album amicorum. Tanulmányok Sipos Gábor születésének hetvenedik évfordulójára.* Szerk. Bogdándi Zsolt, Dáné Veronka, Lupescu Makó Mária. Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2021, 688 p.
- „Családi archívumok a 16. században. A Mikola család levelestára.” In: *Album amicorum. Tanulmányok Sipos Gábor születésének hetvenedik évfordulójára.* Szerk. Bogdándi Zsolt, Dáné Veronka, Lupescu Makó Mária. Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2021, 387–431.
- Oktatás Erdélyben – az elmélettől a gyakorlatig, a középkortól a 20. századig.* Szerk. Lupescu Makó Mária. (Erdélyi Évszázadok. A kolozsvári Magyar Történelmi Intézet évkönyve 6.) Kolozsvár, Egyetemi Műhely Kiadó, 2021, 475 p.
- „Előszó.” In: *Oktatás Erdélyben – az elmélettől a gyakorlatig, a középkortól a 20. századig* (Erdélyi Évszázadok. A kolozsvári Magyar Történelmi Intézet évkönyve 6.). Szerk. Lupescu Makó Mária. Kolozsvár, Egyetemi Műhely Kiadó, 2021, 9–12.
- „Clothing – A Mark of Noble Identity in Early Modern Transylvania (I).” *Acta Musei Napocensis. Historica* 58/II (2021): 29–55.
- „Family Archives in the 16th Century. The Mikola Family Archive.” *Studia Universitatis Babeş–Bolyai. Historia* 66.1 (2021): 47–77.
- „Mendicant Friars and Religious Revival in Sixteenth Century Cluj, Transylvania.” In: *Common Man, Society and Religion in the 16th century / Gemeiner Mann, Gesellschaft und Religion im 16. Jahrhundert. Piety, morality and discipline in the Carpathian Basin / Frömmigkeit, Moral und Sozialdisziplinierung im Karpatenbogen.* Ed. Ulrich A. Wien. (Refo500 Academic Studies 67.) Göttingen, Vandenhoeck&Ruprecht, 2021, 173–190. (Lupescu Raduval közösen)
- „A gyulafehérvári domonkos kolostor és szerzetesei.” In: *Arte et ingenio. Tanulmányok Kovács András hetvenötödik születésnapjára.* Szerk. Gálfi Emőke, Kovács Zsolt, P. Kovács Klára. Kolozsvár–Budapest, Erdélyi Múzeum-Egyesület–Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2021, 409–428.

2020

- Erdélyi Évszázadok. A kolozsvári Magyar Történelmi Intézet Évkönyve 5. Kolozsvár, Egyetemi Műhely Kiadó–Bolyai Társaság, 2020. Szerk.
- Peregrináció és erudíció. Tanulmányok Tonk Sándor tiszteletére.* Szerk. Bogdándi Zsolt, Lupescu Makó Mária. Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2020, 520 p.
- „Mýndenemet hagyom... hog tanýtassag es az Eskolat el ne hagyassak vele’. Az utódok tanítatásáról a kora újkori erdélyi végrendeletek tükrében.” In: *Peregrináció és erudíció. Tanulmányok Tonk Sándor tiszteletére.* Szerk. Bogdándi Zsolt, Lupescu Makó Mária. Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2020, 251–280.
- „Practici religioase pentru mântuirea sufletului în Transilvania medievală” (Vallási gyakorlatok a lélek üdvéért a középkori Erdélyben). In: *Istoria ca interogație. Mariei Crăciun, la o aniversare* (A történelem mint vizsgálat. Maria Crăciunnak, egy évfordulóra). Eds. Carmen Florea, Greta-Monica Miron. Cluj-Napoca, Argonaut–Mega, 2020, 75–94.
- „Nobilimea și practica scrisului în Transilvania premodernă” (A nemesség és az írás gyakorlata a kora újkori Erdélyben). In: *Scris, scriitură, text în Țările Române (secolele XV–XVIII)* (Írás, íráskép, szöveg a román fejedelemségekben, 15–18. század). Ed. Monica Dejan. Suceava, Editura Karl A. Romstorfer, 2020, 181–218.
- „Pro memoria perpetua. Strategii de comemorare în Transilvania la finele Evului Mediu” (Pro memoria perpetua. Megemlékezési stratégiák a késő középkori Erdélyben). In: *Istoria și scrisul istoric azi. Opțiuni metodologice. Paradigme. Agendă. Lucrările Conferinței internaționale din 3–5 februarie*

2020, dedicată Centenarului Institutului de Istorie "George Barițiu" din Cluj-Napoca (A történelem és a történelem írása ma. Módszertani opciók. Paradigmák. Napirend. A kolozsvári "George Barițiu" Történelmi Intézet centenáriumán, 2020. február 3–5-én rendezett konferencia tanulmányai). Eds. Susana Andea, Adelina Chișu, Ela Cosma, Iosif Marin Balog, Adrian Crivii, Attila Varga. Cluj-Napoca, Editura Școala Ardeleană, 2020, 105–120.

2019

Erdélyi Évszázadok. A kolozsvári Magyar Történelmi Intézet Évkönyve 4. Kolozsvár, Egyetemi Műhely Kiadó–Bolyai Társaság, 2019. Szerk.

„Culoarea garoafei, culoarea trupului, culoare regală... Roșul și nuanțele sale în costumele transilvane (secolele XVI–XVII)” (Szekfűszin, testszín, királyi szín... A piros és árnyalatai az erdélyi viselethez, 16–17. század). *Analele Științifice ale Universității "Alexandru Ioan Cuza" din Iași (Serie nouă), Istorie* 65 (2019): 53–75.

„Lingua franca – lingua materna. Limbi și comunități în orașele medievale din Transilvania” (Lingua franca – lingua materna. Nyelvek és közösségek a középkori erdélyi városokban). *Anuarul Institutului de Istorie "G. Barițiu" Series Historica* 58. Supliment: *Cultură scrisă și civilizație în Transilvania secolelor XIII–XIX* (2019): 11–31.

„Un plan (im)posibil: reîntoarcerea Ordinului Fraților Predicatori în Transilvania în viziunea dominicanului Márton Bartók” (Egy lehetőség/lehetetlen terv: A Domonkos Rend visszatérése Erdélybe Bartók Márton meglátásában). In: *Orașul și biserica. Patrimoniul, oamenii, activități (secolele XV–XIX)* (A város és az egyház. Örökség, emberek, tettek, 15–19. század). Ed. Laurențiu Rădvan. Iași, Editura Universității "Alexandru Ioan Cuza", 2019, 95–128.

„F. Romhányi Beatrix: Kolduló barátok, gazdálkodó szerzetesek. Koldulórendi gazdálkodás a késő középkori Magyarországon. Budapest, Martin Opitz Kiadó, 2018.” In: *A levéltár rejtett kincsei. Források és értelmezések a gazdaságtörténet köréből*. Szerk. Nagy Róbert. (Erdélyi Évszázadok. A kolozsvári Magyar Történelmi Intézet Évkönyve 4.) Kolozsvár, Egyetemi Műhely Kiadó–Bolyai Társaság, 2019, 271–274. (recenzió)

2018

Erdélyi Évszázadok. A kolozsvári Magyar Történelmi Intézet Évkönyve 3. Kolozsvár, Egyetemi Műhely Kiadó–Bolyai Társaság, 2018. Szerk.

Cluj – Kolozsvár – Klausenburg 700. Várostartörténelmi tanulmányok. Studii de istorie urbană. Főszerk. Lupescu Makó Mária. Szerk. Ionuț Costea, Ovidiu Ghitta, Sipos Gábor, Rűsz-Fogarasi Enikő. Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2018, 548 p.

„Ordinele mendicante în Transilvania în pragul Reformei. Exemplul mănăstirii dominicane din Cluj” (Koldulórendek Erdélyben a Reformáció hajnalán). In: *Cluj – Kolozsvár – Klausenburg 700. Várostartörténelmi tanulmányok. Studii de istorie urbană*. Főszerk. Lupescu Makó Mária. Szerk. Ionuț Costea, Ovidiu Ghitta, Rűsz-Fogarasi Enikő, Sipos Gábor. Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2018, 287–295.

„Tonk Sándor Emlékkonferencia (Kolozsvár, 2018. október 5–6).” In: *Hagyomány és újítás a 21. századi könyvtárban*. Szerk. Rűsz-Fogarasi Enikő, Hunyadi Attila, Lupescu Makó Mária, Nagy Róbert, P. Kovács Klára. (Erdélyi Évszázadok. A kolozsvári Magyar Történelmi Intézet Évkönyve 3.) Kolozsvár, Egyetemi Műhely Kiadó–Bolyai Társaság, 2018, 314–319.

2017

Erdélyi Évszázadok. A kolozsvári Magyar Történelmi Intézet Évkönyve 2. Kolozsvár, Egyetemi Műhely Kiadó–Bolyai Társaság, 2017. Szerk.

„The Book Culture of the Dominican Order in Transylvania.” *Philobiblon. Transylvanian Journal of Multidisciplinary Research in Humanities* 22.1 (2017): 185–202.

„Jakó Zsigmond település- és népiségtörténelmi kutatásai.” *Erdélyi Múzeum* 79.1 (2017): 43–52.

„A Prédikátor Testvérek Rendjének erdélyi megletelepedése.” In: *Domonkos szentek és szent helyek*. Szerk. Kálny Beatrix. (Hereditas Graeco-Latinitatis 5.) Debrecen, Debreceni Egyetem Klasszika-filológiai és Ókortörténelmi Tanszéke, 2017, 80–112.

- „Benedek, az erdélyi egyházmegye első szerzetespüspöke.” In: *Az első 300 év Magyarországon és Európában. A Domonkos-rend a középkorban*. Szerk. Csurgai Horváth József. Székesfehérvár, Alba Civitas Történeti Alapítvány, 2017, 277–294.
- „Pro memoria perpetua. Az emlékezés stratégiái a késő középkori Erdélyben.” In: *Emlékezet és felejtés. Interdiszciplináris párbeszéd 5*. Szerk. Veress Károly. (Egyetemi Füzetek 36.) Kolozsvár, Egyetemi Műhely Kiadó–Bolyai Társaság, 2017, 79–96.
- „Emlékkönyv helyett a 70 éves Tonk Sándor emlékére.” In: *Migráció. Integráció?* Szerk. Toth Szilárd. (Erdélyi Évszázadok. A kolozsvári Magyar Történeti Intézet Évkönyve 2.) Kolozsvár, Egyetemi Műhely Kiadó–Bolyai Társaság, 2017, 393–398.

2016

- Erdélyi Évszázadok. A kolozsvári Magyar Történeti Intézet Évkönyve 1. Kolozsvár, Egyetemi Műhely Kiadó, 2016. Szerk.
- Testimonio Litterarum. Tanulmányok Jakó Zsigmond tiszteletére*. Szerk. Dáné Veronka, Lupescu Makó Mária, Sipos Gábor. Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2016, 453 p.
- „Domonkos könyvkultúra Erdélyben.” In: *Testimonio Litterarum. Tanulmányok Jakó Zsigmond tiszteletére*. Szerk. Dáné Veronka, Lupescu Makó Mária, Sipos Gábor. Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2016, 233–250.
- „Zis și scris: Oralitate și scriere în testamente” (Beszéd és írás: Szóbeliség és írásbeliség a testamentumokban). In: *Exercițiul scrierii în Transilvania medievală și premodernă. Literacy Experiences concerning Medieval and Early Modern Transylvania*. Eds. Susana Andea, Adinel Ciprian Dincă. Cluj-Napoca–Gatineau, Argonaut Publishing–Symphologic Publishing, [2016], 13–34.
- „Sending Greetings during the Great War.” In: *World War I. The Other Face of the War*. Eds. Ioan Bolovan, Rudolf Gräf, Harald Heppner, Oana Mihaela Tămaș. Cluj-Napoca, Romanian Academy Center for Transylvanian Studies–Cluj University Press, 2016, 411–442. (Radu Mărza-val közösen)
- „A Professzor úr. In memoriam Jakó Zsigmond (1916–2008).” In: *Kincses Kolozsvár Kalendárium 2016–2017*. Szerk. H. Szabó Gyula et al. Kolozsvár, Erdélyi Magyar Nemzeti Tanács–Kriterion Könyvkiadó, 2016, 85–89.
- „A Professzor úr. In memoriam Jakó Zsigmond (1916–2008).” In: *Füldőlet Erdélyben*. Szerk. Rüs-Fogarasi Enikő, Hunyadi Attila, Lupescu Makó Mária, Nagy Róbert, Pakó Klára. (Erdélyi Évszázadok. A kolozsvári Magyar Történeti Intézet Évkönyve 1.) Kolozsvár, Egyetemi Műhely Kiadó, 2016, 229–235.

2015

- „Zis și scris: Oralitate și scriere în testamente” (Beszéd és írás: Szóbeliség és írásbeliség a testamentumokban). *Anuarul Institutului de Istorie “G. Baritiu” Series Historica 54*. Supliment: Susana Andea, Adinel Ciprian Dincă (eds.), *Literacy Experiences concerning Medieval and Early Modern Transylvania* (2015): 13–31.
- „(Nu) haina îl face pe om. Îmbrăcămintea și purtătorul ei în Transilvania (secolele XVI–XVII)” ((Nem) a ruha teszi az embert. Az öltözet és viselői Erdélyben, 16–17. század). In: *Avere, prestigiu și cultură materială în surse patrimoniale. Inventare de averi din secolele XVI–XIX* (Gazdagság, presztízs és tárgyi kultúra a patrimoniális forrásokban. 16–19. századi hagyatéki leltárak). Ed. Dan Dumitru Iacob. Iași, Editura Universității ”Alexandru Ioan Cuza”, 2015, 35–69.

2014

- Bethlen Erdélye, Erdély Bethlene. A Bethlen Gábor trónra lépésének 400. évfordulóján rendezett konferencia tanulmányai*. Szerk. Dáné Veronka, Horn Ildikó, Lupescu Makó Mária, Oborni Teréz, Rüs-Fogarasi Enikő, Sipos Gábor. Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2014, 716 p.
- „Spoken and Written Words in Testaments: Orality and Literacy in Last Wills of Medieval Transylvanian Burghers.” In: *Uses of the Written Word in Medieval Towns. Medieval Urban Literacy II*. Eds. Marco Mostert, Anna Adamska. (Utrecht Studies in Medieval Literacy 28.) Turnhout, Brepols, 2014, 271–297.
- „The Reform of the Monastic Orders in Late Medieval Transylvania.” In: *Arcana tabularii. Tanulmányok Solymosi László tiszteletére*. I–II. Szerk. Bárány Attila, Dreska Gábor, Szovák Kornél.

Budapest–Debrecen, MTA–Debreceni Egyetem–ELTE–Pázmány Péter Katolikus Egyetem, 2014, I, 263–278.

2013

- „Poverty or not? Economic aspects of the mendicant friaries in medieval Transylvania.” *Hereditas Monasteriorum* 3 (2013): 111–134.
- „The Transylvanian Nobles: Between Heavenly and Earthly Interests in the Middle Ages.” *Studia Universitatis Babeş–Bolyai Historia* 58. Special Issue (2013): 78–106.
- „Miért? Kinek? Mit? Erdélyi középkori végakaratok szerkezeti jellemzői.” In: *Certamen I. Előadások a Magyar Tudomány Napján az Erdélyi Múzeum-Egyesület I. szakosztályában*. Szerk. Egyed Emese, Pakó László, Weisz Attila. Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2013, 191–210.

2012

- Colloquia – Journal of Central European History, 19 (2012). Szerk.
- „Domonkos rendi obszerváns törekvések Magyarországon.” In: „...*éltünk mi sokáig 'két hazában'...*” *Tanulmányok a 90 éves Kiss András tiszteletére*. Szerk. Dáné Veronka, Oborni Teréz, Sipos Gábor. (Speculum Historiae Debreceniense 9.) Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó–Debreceni Egyetem Történelmi Intézete, 2012, 253–274.
- „Késő-középkori erdélyi végrendeletek joggyakorlata.” In: *Ablakok a múltra*. Szerk. Nagy Róbert, Rüszt-Fogarasi Enikő. (Egyetemi Füzetek 14.) Kolozsvár, Egyetemi Műhely Kiadó–Bolyai Társaság, 2012, 84–105.
- „The Challenge of the Object. Die Herausforderung des Objekts. 33rd Congress of the International Committee of the History of Art (Nuremberg, 15–20 July 2012).” *Colloquia – Journal of Central European History* 19 (2012): 195–199.

2011

- Colloquia – Journal of Central European History, 18 (2011). Szerk.
- „*Talem fecisset testamentum...*” *Testamente nobiliare din Transilvania medievală* („Talem fecisset testamentum...” Nemesi végrendeletek a középkori Erdélyben). (Istorie. Documente. Mărturii) Cluj-Napoca, Editura Argonaut, 2011.
- „The Carrier of Two Archdeacons of the Late Middle Ages.” *Studia Universitatis Babeş–Bolyai Historia* 56.1 (2011): 45–65.
- „Tours-i Gergely: *Korunk története. A frankok története*. Fordította, a bevezető tanulmányokat írta és a jegyzeteket összeállította Mezei Mónika és Adamik Tamás. Szerkesztette Adamik Tamás. Pozsony, Kalligram, 2010.” *Korunk* III. folyam, 22.5 (2011): 109–113.

2010

- Colloquia – Journal of Central European History, 17 (2010). Szerk.
- The Oxford Dictionary of the Middle Ages*. General editor Robert E. Bjork. Vol. I–IV. Oxford: Oxford University Press, 2010. (szócikkyszerző)

2009

- Colloquia – Journal of Central European History, 16 (2009). Szerk.
- „*Miles Christi – patronus observantiae*. Johannes Hunyadi und die observanten Bestrebungen des Dominikanerordens in Ungarn.” In: *Extincta est lucerna orbis: John Hunyadi and his Time*. Eds. Ana Dumitran, Loránd Mádly, Alexandru Simon. (Mélanges d’Histoire Générale. Nouvelle Série I/2.) Cluj-Napoca, Romanian Academy Center for Transylvanian Studies–IDC Press, 2009, 99–114.
- „Két erdélyi domonkos kolostor a reformáció hajnalán.” In: *Szentírás, hagyomány, reformáció. Teológia- és egyháztörténeti tanulmányok*. Szerk. F. Romhányi Beatrix, Kendeffy Gábor. Budapest, Gondolat Kiadó, 2009, 203–223.
- „King Matthias and the Mendicant Orders in Transylvania.” In: *Matthias and his Legacy. Cultural and Political Encounters between East and West*. Eds. Attila Bárány, Attila Györkös. (Speculum Historiae Debreceniense 1.) Debrecen, University of Debrecen Department of History, 2009, 323–338.

2008

Colloquia – Journal of Central European History, 15 (2008). Szerk.

Sipos, Gábor: „Zsigmond Jakó (1916–2008)”. *Colloquia – Journal of Central European History* 15 (2008): 229–233. Ford.

Kolostorok és társaskáptalanok a középkori Magyarországon. Főszerk. F. Romhányi Beatrix. CD ROM. Budapest, Arcanum, 2008. (szócikkszerző)

„I think it is a function, perhaps even a duty, of the historian to try to make sense of the past for his contemporaries...”: Interview with Keith Hitchins.” Initiated by Maria Crăciun, Ovidiu Ghitta and Mária Lupescu Makó. *Colloquia – Journal of Central European History* 15 (2008): 159–168.

2007

Colloquia – Journal of Central European History, 14 (2007). Szerk.

„Der Ausgleich von Klausenburg 1458.” In: *Klausenburg – Wege einer Stadt und ihrer Menschen in Europa*. Hrsgg. Ulrich Burger, Rudolf Gräf. (Geschichte, Urkunden und Quellen 2.) Cluj-Napoca, Presa Universitară Clujeană, 2007, 39–49.

2006

Colloquia – Journal of Central European History, 13.1–2 (2006). Szerk.

Zsoldos, Attila: „The Siege of Codlea.” *Colloquia – Journal of Central European History*, 13.1–2 (2006): 5–21. Ford.

Kubinyi, András: „Zsigmond Jakó, the Scholar of History.” *Colloquia – Journal of Central European History*, 13. 1–2 (2006): 317–344. Ford.

„Donum pro salute animae’ – un alt tip de oblație?” („Donum pro salute animae” – Egy másfajta felajánlás?) *Studia Universitatis Babeş–Bolyai Historia* 51.2 (2006): 167–181.

„Material Culture in the Mirror of the Testaments. The Art of the Home in Cluj in the First Half of the Sixteenth Century.” *Colloquia – Journal of Central European History* 13.1–2 (2006): 50–77.

„Testamentul politic al lui Ștefan Bocskai” (Bocskai István politikai testamentuma). In: *Principele Ștefan Bocskai și epoca sa* (Bocskai István fejedelem és kora). Eds. Tudor Sălăgean, Melinda Mitu. (Bibliotheca Mvsei Napocensis 23. / Documente. Istorie. Mărturii) Cluj-Napoca, Editura Argonaut, 2006, 38–62.

„(Gyéres)Szentkirály – kultusz és birtoktörténet.” In: *Aranyos-vidék magyarsága. Aranyosszék, Torda és vidéke a változó időben*. Szerk. Keszeg Vilmos, Szabó Zsolt. Kolozsvár, Kriterion, 2006, 117–130.

„... pályám egy nagy kaland volt...” Beszélgetés Jakó Zsigmonddal.” *Erdélyi Múzeum* 68.3–4 (2006): 16–25.

„... my career has been a great adventure...” Interview with Zsigmond Jakó.” *Colloquia – Journal of Central European History* 13.1–2 (2006): 345–358.

„In honorem Zsigmond Jakó.” *Colloquia – Journal of Central European History* 13.1–2 (2006): 359–369. Összeáll., ford.

„Erdélyi testamentumok II. Erdélyi nemesek és főemberek végrendeletei. Válogatta, a bevezető tanulmányt írta és a jegyzeteket összeállította Tüdős S. Kinga. Marosvásárhely, Mentor, 2006.” *Colloquia – Journal of Central European History* 13.1–2 (2006): 415–417. (recenzió)

„Zsoldos Attila: Az Árpádok és asszonyaik. A királynéi intézmény az Árpádok korában. (Társadalom- és Művelődéstörténeti Tanulmányok 36.) Budapest, MTA Történettudományi Intézete, 2005.” *Colloquia – Journal of Central European History* 13.1–2 (2006): 399–402. (recenzió)

„Font Márta: A keresztény nagyhatalmak vonzásában. Közép- és Kelet-Európa a 10–12. században. Budapest, Balassi Kiadó, 2005.” *Colloquia – Journal of Central European History* 13.1–2 (2006): 402–408. (recenzió)

2005

Colloquia – Journal of Central European History, 12.1–2 (2005). Szerk.

„Reglementarea sărbătorilor în Ungaria medievală” (Az ünnepek szabályozása a középkori Magyarországon). *Caiete de Antropologie Istorică* 4.1 (7) (2005): 29–44.

„(Gyéres)Szentkirály – a Szentkirály falvak, avagy a Szent király falvainak egyike.” *Művelődés* 58.10 (2005): 21–25.

- „Az erdélyi domonkos kolostorok a középkor végén és Bartók Márton 1718. évi jelentései.” *Erdélyi Múzeum* 67.3–4 (2005): 138–155.
- „Csukovits Enikő: Középkori magyar zarándokok. Budapest, MTA Történettudományi Intézete, 2003.” *Colloquia – Journal of Central European History* 12.1–2 (2005): 225–228. (recenzió)
- „Szende Katalin: Otthon a városban. Társadalom és anyagi kultúra a középkori Sopronban, Pozsonyban és Eperjesen. Budapest, MTA Történettudományi Intézete, 2004.” *Colloquia – Journal of Central European History* 12.1–2 (2005): 228–230. (recenzió)
- „Marie-Madeleine de Cevins: Az Egyház a késő-középkori magyar városokban. Budapest, Szent István Társulat, 2003.” *Colloquia – Journal of Central European History* 12.1–2 (2005): 220–225. (recenzió)
- „Erdélyi testamentumok I. Hadviselő székelyek végrendeletei. Háromszék. Válogatta, a bevezető tanulmányt írta és a jegyzeteket összeállította Tüdős S. Kinga. Marosvásárhely, Mentor, 2003.” *Colloquia – Journal of Central European History* 12.1–2 (2005): 248–250. (recenzió)
- „Erdély a magyar középkorkutatásban. Kolozsvár, 2004. október 20–21. Szervezők MTA Történettudományi Intézete, Erdélyi Múzeum-Egyesület.” *Colloquia – Journal of Central European History* 12.1–2 (2005): 204–206.

2004

- Colloquia – Journal of Central European History*, 10–11. (2003–2004). Szerk.
- Magyar Nagylexikon, XVIII, Unh–Z*. Szerk. Bárány Lászlóné. Budapest, Magyar Nagylexikon Kiadó, 2004, 930+XVII p. (szócikkszerző)
- Erdélyi okmánytár. Oklevelek, levelek és más írásos emlékek Erdély történetéhez II. (1301–1339)*. Regesztákban jegyzetekkel közlésezi Jakó Zsigmond. (A Magyar Országos Levéltár Kiadványai II. Forráskiadványok 40.) Budapest, Magyar Országos Levéltár, 2004. Társszerzője W. Kovács Andrással a “Kimutatások az erdélyi egyházmegye papjai által pápai tized címén befizetett összegekről, 1332–1337” című fejezetnek, 389–419.
- „Death and Remembrance in Late Medieval Sighişoara (Segesvár, Schässburg).” *Caiete de Antropologie Istorică* 3.1–2 (5–6) (2004): 93–106.
- „A Domonkos Rend középkori erdélyi kolostorainak adattára.” *Történelmi Szemle* 46.3–4 (2004): 339–384.
- „In memoriam Sándor Tonk.” *Colloquia – Journal of Central European History* 10–11.1–2 (2003–2004): 362–367.

2003

- Magyar Nagylexikon, XVI, Sel–Szö*. Szerk. Bárány Lászlóné. Budapest, Magyar Nagylexikon Kiadó, 2003, 930+XVII p. (szócikkszerző)
- Magyar Nagylexikon, XVII, Szp – Ung*. Szerk. Bárány Lászlóné. Budapest, Magyar Nagylexikon Kiadó, 2003, 930+XVII p. (szócikkszerző)
- „Considerații privind testamentele nobiliare din Transilvania la sfârșitul evului mediu” (Erdélyi nemesi végrendeletek a középkor végén). *Acta Musei Napocensis II. Istorie* 39–40 (2002–2003): 115–138.
- „Domonkos iskoláztatás a középkori Erdélyben.” *Református Szemle* 96.6 (2003): 844–853.
- „Erdélyi késő középkori nemesi végrendeletek tárgytörténeti tanulságai.” In: *Emlékkönyv Kiss András születésének nyolcvanadik évfordulójára*. Szerk. Pál-Antal Sándor, Sipos Gábor, Wolf Rudolf, W. Kovács András. Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2003, 317–330.

2002

- Colloquia – Journal of Central European History*, 8–9.1–2 (2001–2002). Szerk.
- Magyar Nagylexikon, XIV, Nyl–Pom*. Szerk. Bárány Lászlóné. Budapest, Magyar Nagylexikon Kiadó, 2002, 930+XVII p. (szócikkszerző)
- Magyar Nagylexikon, XV, Pon–Sek*. Szerk. Bárány Lászlóné. Budapest, Magyar Nagylexikon Kiadó, 2002, 930+XVII p. (szócikkszerző)

2001

- Magyar Nagylexikon, XIII, Mer–Nyk*. Szerk. Bárány Lászlóné. Budapest, Magyar Nagylexikon Kiadó, 2001, 930+XVII p. (szócikkszerző)

„Item lego... Gifts for the Soul in Late Medieval Transylvania.” *Annual of Medieval Studies at CEU* 7 (2001): 161–185.

2000

Colloquia – Journal of Central European History, 5–7. (1998–2000). Szerk.

Adrian Andrei Rusu, Nicolae Sabău, Ileana Burnichioiu, Ioan Vasile Leb, Mária Makó Lupescu: *Dicționarul mănăstirilor din Transilvania, Banat, Crișana și Maramureș* (Az erdélyi, bánáti, Kőrös vidéki és máramarosi kolostorok lexikona). Cluj-Napoca, Presa Universitară, 2000, 286 p.+3 térkép. (szócikkszerző)

„Tari Edit: Pest megye középkori templomai. Szentendre, Pest Megyei Múzeumok Igazgatósága, 2000.” *Questiones Medii Aevi Novae* 6 (2000): 384. (recenzió)

1999

„Between the Sacred and Profane: The Trial by Hot Iron Ceremony Based on the *Regestrum Varadi-nense*.” *Mediaevalia Transylvanica* 3.1–2 (1999): 1–23.

1996

Colloquia – Journal of Central European History, 3–4.1–2 (1996–1997). Szerk.

„Új könyvek.” *Erdélyi Múzeum* 58.3–4 (1996): 382–393.

„Cronicari maghiari din secolele XVI–XVII despre Mihai Viteazul” (16–17. századi magyar krónikások Vitéz Mihályról). In: *Viață privată, mentalități colective și imaginar social în Transilvania* (Magánélet, kollektív mentalitás és társadalmi képzelet Erdélyben). Eds. Sorin Mitu, Florin Gogăltan. Oradea–Cluj-Napoca, Presa Universitară, 1995–1996, 229–242.

„Gerics József: Egyház, állam és gondolkodás Magyarországon a középkorban.” *Studia Universitatis Babeș–Bolyai Historia* 41.1–2 (1996): 223–225. (recenzió)

„Antonio Bonfini: A magyar történelem tizedei.” *Studia Universitatis Babeș–Bolyai Historia* 41.1–2 (1996): 220–222. (recenzió)

1994

„Az 1437–1438. évi parasztfelkelés forrásai. Szerk. Demény Lajos.” *Colloquia – Journal of Central European History* 1.2 (1994): 206–208. (recenzió)

LUPESCU MAKÓ MÁRIA

„...kinek kezénél, úgymint öregbinkénél jószágunkról való leveleink állottanak”

Adalékok a középkor végi–16. századi családi levéltárak kérdéséhez

Amikor Tonk Sándor 2003-ban bekövetkezett halála után átvettem a magyar paleográfia oktatását a kolozsvári Babeş–Bolyai Tudományegyetemen, megörököltem a Tanár úrtól azokat a fényképmásolatokat, amelyek önmagukban is lassan már történeti (írott) emlékek minősülnek, hiszen még az 1970-es években készítette azokat didaktikai eszközként Jakó Zsigmond, a tárgy akkori oktatója. A különböző írásfajták és irattípusok kora újkori (16–17. századi) erdélyi elterjedését szemléltetni kívánó fényképmásolatokat láthatóan tudatosan és kiváló érzékkel elsődlegesen az erdélyi nemes családok (Jósika, Wesselényi, Bánffy stb.) fennmaradt levéltárainak magyar nyelvű iratanyagából válogatta ki Jakó Zsigmond.¹ Történetész-generációk sora sajátította el ezen fényképmásolatokon keresztül a magyar forrásnyelv és paleográfia rejtelmeit úgy, hogy közben alkalmuk nyílt az Erdélyi Fejedelemség társadalmának, egyházi és művelődési, politikai és gazdasági életének jobb megismerésére is, ami az 1989 előtti időszakban egyáltalán nem volt megvetendő. Közöttük található az az 1573. április 5-én, Szamosfalván kiadott menedéklevél/felmentvény fényképmásolata is, melyben szamosfalvi Mikola Imre, Farkas és Pál kijelentik, hogy idősebb rokonuk, Mikola Ferenc özvegyétől, Melith Annától hiánytalanul átvették, tanúk jelenlétében, a „hártýákon való fíggő pecsés privilegiom, donatiok, statutiok, zálagos jószágról való zálagos határról [?] való és minden processusról való levelek”-et, vagyis a birtokokhoz kapcsolódó iratokat, a családi levelestárat.² Mivel korábban már ismertettem a Mikola család archívuma 1573. évi átadásának körülményeit,³ ezen írás keretében – az említett Mikola-okirat szélesebb körű tartalmára reflektálva – a családi levelestárak középkor végi – 16. századi helyzetét, az iratvédelem

¹ Ezen nemesi családi (és nem csak) levéltárak megmentésében a második világháború alatt és az azt követő zavaros időkben ő maga aktívan is részt vett; lásd: Jakó Zsigmond: *Jelentés az Erdélyi Nemzeti Múzeum levéltárának 1944. évi működéséről*. In: uő: Írás, levéltár, társadalom. Tanulmányok és források Erdély történelméhez. (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések) Budapest, 2016. 188–212., itt: 194–196.

² Az okirat ma már a világhálón is elérhető: Román Nemzeti Levéltár Kolozs Megyei Levéltára, Kolozsvár (Serviciul Județean Cluj al Arhivelor Naționale, Cluj-Napoca) (a továbbiakban: RNL KMLt), A Branyicskai báró Jósika család hitbizományi levéltára (Fond fideicomisionar Jósika, a továbbiakban: Jósika Lt), 1. sorozat – Középkori oklevelek (Seria 1 – Documente medievale), Nr. 149. www.arhivamedievala.ro, CJ-F-00255-1-149. (letöltés: 2022. jún. 27.)

³ Lupescu Makó Mária: *Családi archívumok a 16. században. A Mikola család levelestára*. In: Bogdándi Zsolt – Dáné Veronka – Lupescu Makó Mária (szerk.): *Album amicorum*. Tanulmányok Sipos Gábor születésének hetvenedik évfordulójára. Kolozsvár, 2021. 387–431. Rövidített változata: uő: *Family Archives in the 16th Century. The Mikola Family Archive*. Studia Universitatis Babeş–Bolyai. Historia, vol. 66. (2021) No. 1. 147–77.

kérdéskörét és a családi iratgyűjtemények jogi szabályozását kívánom vizsgálni, elsődlegesen erdélyi példák alapján.

*

Az oklevelek valamilyen jogi tényt rögzítő, meghatározott formák között kiállított iratok. Jobbiztosító jellegük miatt megőrzésükre különös gondot fordítottak mind a középkorban, mind a kora újkorban, ezért is válhattak a magyar történelem említett korszakainak legfontosabb forrásaivá. A hitelességük szerint valódi vagy ritkábban hamis oklevelek fennmaradhattak eredetiben vagy másolatban. A középkorban elsődlegesen latin, a kora újkorban latin, magyar és német (szász) nyelvű oklevelek igen változatosak lehettek, az uralkodó vagy valamilyen főméltóság által adott parancslevélről – amely biztosíthatott privilégiumot, utasíthatott birtokbeiktatásra vagy törvény elé idézésre stb. – a bármiféle bevallásig – amely tartalmilag szólhatott adásvételről, zálogosításról vagy akár végrendeletről. Mivel mindenikük adott esetben szerepet játszhatott a birtokjogok megvédésében, a jószágok visszaszerzésében, de akár perdöntő erejű lehetett a nemzetség valamely ágának kihalása esetén az örökösödési renden alapuló jogosultság bizonyításában, feltve őrzött értékei voltak az egyes családoknak. A gondosan védett, megőrzött és az évszázadok során kiterelvényesedett archívumokat nemzedékről nemzedékre hagyományozták át, és ennek köszönhetően a mai napig fennmaradtak középkori és kora újkori iratokat is tartalmazó családi levéltárak.

Ha a megőrzésük gyakorlatában nem is állt be nagy változás (ma is nagy gondot fordítanak az állami és magánlevéltárak, az egykori családi levéltárak kezelésére), annál inkább bekövetkezett jelentős mértékű változás megőrzésük indoklásában. A 19. század közepéig birtokjog-biztosító jellegük miatt fordítottak rájuk különös gondot, mert általuk tudták a birtokjogok védelmét biztosítani. Erdélyben a 19. század második felében lezajlott úrbéri kárpótlás változtatott a helyzeten, akkortól ugyanis a birtokjogok védelmét biztosító iratoknak már csak történeti értéke maradt. Az addig az illetéktelen idegenek, sőt (vagy talán még inkább) a távoli vagy oldalági rokonság firtató tekintete⁴ és a nyilvánosság, így a tudományos érdeklődés elől is elzárt családi levéltárak iratai lassan kezdtek publikussá válni, az érdeklődő szakmabeliek nagy örömeire. Példának okáért a Wassok megadták a lehetőséget a szakmák számára, és akár kölcsönöztek is iratokat a családi levéltárból, bár ez nem volt minden esetben szerencsés, mert azok akár el is veszhettek.⁵ Az átállás folyamata azonban nem minden nemesi család számára volt azonnali, és nem mindenikük nyitotta meg rögtön kapuit az érdeklődők előtt. Amikor az 1870-es években Radvánszky Béla megkezdte széles körű művelődéstörténeti kutatásait a kora újkori magyar (fő)nemesi életmódról, amelyek alapművének megírásához vezettek,⁶ mintegy ötven családi archívumban végzett feltárómunkát. A Telekiek azonban nem engedélyezték számára a kutatást a család Marosvásárhelyen őrzött levéltárában, amit nagyon nehezményezett. Mint ahogy az is felháborította, hogy Uzapanyitban (Rimaszombat közelében fekvő község, a Szentmiklóssy család fészke, ma Uzovská

⁴ „Vigyázni kell reájok [ti. a Dersófi famíliára, akik Wass Dezső maradványai lennének – írta 1817-ben Wass Dániel testvéreinek], hogy a familia archívumába be ne üssék az orrokat, mert idővel familiánknak káros lehetne.” Lásd: W. Kovács András: *A cegei Wass család a középkorban*. Erdélyi Múzeum, 66. évf. (2004) 1–2. sz. 3. 13. jegyz. Alig egy fél évszázad alatt azonban gyökeresen megváltozott a helyzet.

⁵ W. Kovács: *A cegei Wass család a középkorban*, 3–4.

⁶ Radvánszky Béla: *Magyar családélet és háztartás a XVI. és XVII. században*. 1–3. köt. Budapest, 1879–1896.

Panica, Szlovákia) az egykori Uza nemzetség pergamenjeit a gazda ágybetétnek használta.⁷ Szerencsére nem csak elutasításban volt része a tudós főúrnak Erdélyben. A Wassok nagyon szívélyesen fogadták,⁸ ezért több alkalommal is visszatért a cegei Wass archívum tanulmányozására. Ha birtokjogi szempontból az évszázadokon át féltve és gondosan őrzött iratok „*inutilia*”, „*nihil valoris*” jelleget is nyertek,⁹ az éppen e tájt professzionalizálódó történettudomány számára értékes történeti forrásokká váltak, melyek jellegüket a mai napig megőrizték.

Iratvédelem és/vagy az oklevelek őrzése

A féltő vagy gondos oklevélőrzés általános szokás volt, mely – Péter Katalin szerint – nemcsak a leghetesebb családokra volt jellemző, hanem a legkisebb falvakra és/vagy legegyszerűbb emberekre is.¹⁰ Bármilyen társadalmi rétegről is legyen szó azonban, az iratok őrzése nem volt egyszerű feladat, azok folyamatosan ki voltak téve a természeti csapásoknak és az ember okozta pusztításoknak. A kettő között a lényeges különbség abban rejlik, hogy míg az előbbiek ellen nehezen tudtak védekezni – például egy-egy tűzvésznek, mely végigsöpört a településeken, az iratanyag is nagyon könnyen a martalékvá vál(hatot)t¹¹ –, az

⁷ Radvánszky Béla (1849–1906) a család legismertebb személyisége. Nagy valószínűséggel nem a nyilvánosságnak szánt naplójában (1871-ben kezdte, s évente egy-egy kötetet írt 1880-ig) rögzíti a család prominens tagjainak közéleti tevékenységével kapcsolatos eseményeket és szubjektív megjegyzéseket, a családi és rokoni körben, a birtokviszonyokban bekövetkezett változásokat, a rendkívül mozgalmas társadalmi élet képét. A napló révén megismerhetjük jellemét, gondolkodásmódját, politikai felfogását és alapvetően kritikus alkatát. Ebben írja le munkamódszerét is, amellyel az életművének szánt Családélet című könyvsorozatához a hivatkozott adatokat gyűjtötte. Tarcai Béla: *Egy nemesi család fényképei*. A Herman Ottó Múzeum évkönyve, 27. évf. (1988. [1989]) 265–266.

⁸ Ez Wass Jenőnek (1844–1911) volt köszönhető, akihez Radvánszkyt igen szoros barátság fűzte. Czeglédi László: *Radvánszky Béla naplójának ismeretlen kötete (1860–1871)*. Könyv és Könyvtár, 24. évf. (2002) 201–202.

⁹ Czobor Alfréd: *A családi levéltárak a középkorban*. Levéltári Közlemények, 18–19. évf. (1940–1941) 380–440., itt: 382.

¹⁰ A jobbgáysághoz mint tömeghez tartozó egyének oklevélszerzői és -őrzői tevékenységéről Péter Katalin értekezett. Lásd: Péter Katalin: *Jobbágy egyének az írásbeliségben a 17. század eleji Magyarországon. 300 éves visszatekintéssel*. In: Gecsényi Lajos – Izsák Lajos (szerk.): *Magyar történettudomány az ezredfordulón*. Glatz Ferenc 70. születésnapjára. Budapest, 2011. 243–252.; uő: *Az egyszerű ember, az oklevelek és a levéltárak a 16–17. századi Magyarországon – háromszáz éves visszatekintéssel*. Történelmi Szemle, 53. évf. (2011) 3. sz. 335–349.

¹¹ 1579-ben Fogaras város udvarbírája és prefektusa ítélőszéket tartott, s azon elhangzott, hogy a per tárgyát képező jószágokra vonatkozó oklevelek Fogaras mezőváros plébániáján elégtek. *Az erdélyi káptalan jegyzőkönyvei 1222–1599*. Mutatókkal és jegyzetekkel regesztákban közzéteszi: Bogdándi Zsolt – Gálfi Emőke. (Erdélyi Történelmi Adatok VIII. 1.) Kolozsvár, 2006. (a továbbiakban: ErdKáptJkv VIII/1.) 257. sz. Megtörténhetett, hogy az egész közösséget érintő oklevelek veszték oda a településeket pusztító tűzvészek következtében és ezért újraírták kiváltságaikat. Így tettek 1591-ben a dési celleristák, akiknek előadásából kiderül, hogy a hajdani fejedelmektől nyert kiváltságleveleik, melyekkel eddig zavartalanul éltek, a településük nagy részét elpusztító legutóbbi tűzvészkor megsemmisültek. *Az erdélyi fejedelmek Királyi Könyvei I. 1569–1602. Báthory Zsigmond Királyi Könyvei 1582–1602*. Mutatókkal és jegyzetekkel regesztákban közzéteszi: Fejér Tamás – Rácz Etelka – Szász Anikó. (Erdélyi Történelmi Adatok VII. 3.) Kolozsvár, 2005. 1069. sz. (a továbbiakban: ErdKirKv I/3.) 1623. sz. Hasonlóképpen járt Torda mezővárosa is. 1602-ben jelzik, hogy „a hajdani magyar királyoktól, valamint Erdély korábbi fejedelmeitől nyert kiváltságleveleik a mostani háborús időkből településüket csaknem teljesen elpusztító tűzvész idején megsemmisültek”. ErdKirKv I/3. 1907. sz.

utóbbiak sok esetben elkerülhetők le(he)ttek volna. Czobor Alfréd,¹² majd Jakó Zsigmond¹³ világitott rá magyarországi és erdélyi viszonylatban mindazokra a tényezőkre, melyek a családi levéltárak megfogvatkozásához hozzájárul(hat)tak, kezdve a háborús pusztításoktól el egészen a szomszédok vagy családtagok hatalmaskodásáig. A 16. század hadi eseményei sajnos gyakorta okoztak pusztítást a családi archívumokban. Mindjárt a század elején a Dózsa-féle parasztháború tizedelte meg őket. Ekkor semmisült meg a Torockkay család levéltára, melyet a torockószentgyörgyi várban őriztek. A felkelők kezére jutott várban oly alapos munkát végeztek a „keresztesek”, hogy csak hártadarabok és pecsétteredékek maradtak az egykori levelestárból.¹⁴ Temeseli Dési János levéltára is megszenvedte a parasztháborút. Kolozs és Doboka megyei jószágaira vonatkozó okleveleinek egyik részét elégették, másik részét összevagdalták.¹⁵ Az elszenvedett kárt tetézte, hogy a parasztfelkelés idején elpusztított oklevelei megújíttatására a későbbiekben még rengeteget kellett költenie.¹⁶ 1518 márciusában, amikor Kodori György bizonyos jószágokat akart eladni, kénytelen volt kijelenteni, hogy az okleveleket nem tudja átadni, mert a parasztfelkelés idején elpusztultak.¹⁷ A Bánffy család levéltára is megsínylette a parasztháborút, bár ebben a családon belüli ellentétek is szerepet játszottak. Bánffy Péter és András ugyanis, hogy az atyafiuk, Bánffy János által rajtuk ejtett vélt vagy valós sérelmeket megtorolják, Valkó várát Dózsa György kereszteseinek kezére játszották át. Ekkor pusztult el az itt őrzött levéltár egy része.¹⁸ Erre a sajnálatos eseményre nemcsak közvetlenül a parasztháború után, 1514 utolsó hónapjaiban,¹⁹ hanem még az 1500-as évek derekán is hivatkoznak. 1554 júliusában Bánffy István, Mihály és János más atyafiak ellenében ötvenedmagukkal arról kellett megesküdjének, hogy a Régen mezővárosra és a hozzátartozó hét birtokra vonatkozó okleveleik a parasztfelkelés idején a keresztesektől elfoglalt Valkó várában elkallódtak, náluk nincsenek, és hollétükről sem tudnak.²⁰ Az országgyűlés máskülönben gyorsan lépett a parasztháború okozta okleveles károk csökkentése érdekében. Az 1514. november 19-én kiadott végzésekben előírták többek között, hogy a károsult nemeseket a király új adománnyal lássa el, a kancellár pedig ezekért az adományokért ne szabjon díjat.²¹

¹² Czobor: *A családi levéltárak*, 396–411.

¹³ Jakó Zsigmond: *Az erdélyi levéltárügy története*. In: uő: *Írás, levéltár, társadalom*, 40–42.

¹⁴ *A torockószentgyörgyi Thorotzkay család levéltára*. Ismerteti: Jakó Zsigmond – Valentiny Antal. (Az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltára 1.) Kolozsvár, 1944. 6–7.; Jakó: *Az erdélyi levéltárügy*, 41. 81. jegyz. nyomán.

¹⁵ *Oklevelek az 1514. évi pórlázadás történetéhez*. Közli Iványi Béla. *Történelmi Tár*, 27. évf. (1904) 230.; Jakó: *Az erdélyi levéltárügy*, 41. 82. jegyz. nyomán.

¹⁶ 1519 októberében nyilatkozik erről. *A kolozsmonostori konvent jegyzőkönyvei (1289–1556)*. 1–2. köt. Kivonatokban közlése és a bevezető tanulmányt írta Jakó Zsigmond. (A Magyar Országos Levéltár Kiadványai II. Forráskiadványok 17.) Budapest, 1990. (a továbbiakban: KmJkv) 2. köt. 3749. sz.

¹⁷ KmJkv 2. köt. 3667. sz. További példákra lásd: Jakó: *Az erdélyi levéltárügy*, 42.

¹⁸ „...castrum prefatum Walko ad manus eorundem popularium et malefactorum tradidisse, ubi tandem vniuerse litere et literalia instrumenta ac priuilegia et jura, res eciam et bona queque praefati Johannis Barffj in eodem castro habita, ad manus eorundem malefactorum deueniunt, et per eos direpta et ablata extiterunt...” A pusztulást túlélő és az időközben kiállított okleveleket még 1553 novemberében is Valkó várában őrizték. Iványi: *Oklevelek az 1514. évi pórlázadáshoz*, 233–234.

¹⁹ Iványi: *Oklevelek az 1514. évi pórlázadáshoz*, 226–228., 233–234.

²⁰ KmJkv 2. köt. 5316. sz.

²¹ *Decreta regni mediaevalis Hungariae*. Tomus IV. 1490–1526. E copiis manu scriptis Ferenc Döry, critice recensuerunt et Anglice reddiderunt Péter Banyó et Martyn Rady. Idyllwild–Budapest, 2012.

Az 1514-es felkelés mellett a 16. századot még számos más háborús viszály tarkította. A mohácsi csatavesztés után a két királyjelölt versengése osztotta meg az ország nemesi társadalmát, János Zsigmond halála után pedig a Báthory István, illetve Bekes Gáspár mögött felsorakozók táborai vetekedtek egymással. Bár 1575 nyarán a kerelőszentpáli csatában Báthory győzelme egyben a Habsburgok Erdély átvételére irányuló törekvéseinek hosszú időre történő megghiúsulását is jelentette, a frissen alakult Erdélyi Fejedelemség számára mégsem hozott hosszú távon nyugalmat. Báthory István halála után Erdély válságos időszakot élt át. Összeesküvések tarkítják a politikai porondot a hatalom átvételére törve, majd a tizenöt éves háború kitörése miatt kerülnek szembe egymással az ország törökellenes és törökbarát hívei. Alkalomadtán a szomszédos román fejedelemségek sem voltak restek kihasználni a bizonytalan helyzetet, a megosztott országban – török parancsra vagy sem – hol az egyik, hol a másik oldal támogatóiként keltve zavart. Az 1556-ot követő közel negyven esztendő eseménytörténete igen hasonlít az 1526–1551 közötti évekre, s a hadakozások kisebb-nagyobb szünetekkel kitaraktottak az 1570-es évek derekáig. Mindezek leszámolásukhoz, hatalmaskodásukhoz vezettek, melyek rengeteg szenvedést és kárt hoztak Erdély lakosságára. Így nem véletlen, hogy ismételten olvashatunk az iratok elvesztéséről. „Az elmúlt válságos időkben” elvesztett oklevelekről értesülünk 1568 júniusa előtt,²² „a mostani zavaros időkben” elvesztett oklevelekről számolnak be 1569-ben,²³ „a megelőző zavaros időkben” vesztek el joglevelek 1570 májusában,²⁴ és „az elmúlt zavaros idők miatt” elvesztett oklevelekről tudósítanak az 1583. év folyamán is.²⁵ Sokszor a birtokokba való iktatásról szóló jelentés elvesztését is „a mostani zavaros idők”-kel indokolják.²⁶

Ha sok esetben nem is tartják fontosnak meghatározni, milyen esemény áll a „zavaros idők” mögött, találkozhatunk ennek ellenkezőjével is. 1511-ben a fogarasi várnagy bizonyos jószágokat adományoz örökjogon, az ezekre vonatkozó oklevelet azonban a megadományozottak nem tudták felmutatni, mert „a mostoha idők alatt, különösen pedig a törökök Vingarh-i néhai Gereb Péter vajdasága idején történt betörésekor, az erről kiállított oklevelek elvesztett”.²⁷ 1569-ben pedig arról emlékeznek, hogy a „moldvai románok – a király Lengyelországból Erdélybe való visszatérésekor végbemenő – fosztogatásai” miatt vesztek el az oklevelek.²⁸ A századfordulón Basta seregének féktelen garázdálkodásában tetőződtek a családi (és nemcsak) levéltárakat a 16. század folyamán ért pusztítások és károk.²⁹ 1648-ban egy korábban, 1592-ben kelt oklevél átírásakor megjegyzik, hogy az oklevél akkor sérült meg,

201–202.; *A magyar levéltártörténet kronológiája 1000–2000*. Szerk. Dóka Klára – Müller Veronika – Réfi Oszkó Magdolna. Budapest, 2000. 55.

²² *Az erdélyi fejedelmek királyi könyvei I. 1569–1602. János Zsigmond Királyi Könyve 1569–1570*. Mutatókkal és jegyzetekkel regesztákban közzéteszi: Fejér Tamás – Rác Etelka – Szász Anikó. (Erdélyi Történelmi Adatok VII. 1.) Kolozsvár, 2003. (a továbbiakban: ErdKirKv I/1.) 54. sz.

²³ ErdKirKv I/1. 183., 209., 214. sz.

²⁴ ErdKirKv I/1. 310. sz.

²⁵ ErdKáptJkv VIII/1. 333., 340. sz.; ErdKirKv I/3. 411. sz.; ErdKirKv I/1. 91., 355. sz.

²⁶ ErdKirKv I/3. 116. sz.

²⁷ ErdKáptJkv VIII/1. 143. sz. Valószínűleg az 1479. október elejei török betörésre történik utalás, amikor a Haszán-oglu Isza bég vezette mintegy 35–40 000 főnyi török had Havasalfölde felől betört Erdélybe, feldúlták Szászföldet és felgyújtották Szászvárost.

²⁸ ErdKirKv I/1. 134. sz. 1556-ban Alexandru Lăpușneanu moldvai és Pătrașcu havaselvi fejedelem török parancsra fegyveres betöréssel készítette elő az utat Petrovics Péter vállalkozásához, melynek eredményeként Izabella és János Zsigmond 1556 őszén Krakkból visszatér.

²⁹ Jakó: *Az erdélyi levéltárügy*, 42.

amikor Basta György dúlása idején egy még friss és nedves falban rejtették el.³⁰ Máskor kevésbé prózai okok álltak az elvesztés mögött, éspedig maga az emberi hanyagság. 1578-ban a fogarasi várnagy ítélőszéke előtt Comşa Moţoc az ősei által bírt szecsori bojárság negyed részének bírására hivatkozik, hozzátéve, hogy erről szóló kiváltságlevelüket elvesztették, saját hanyagságukat hozva fel indoklásként.³¹ 1583-ban pedig azért kerül sor egy oklevél megújítására, „mivel az a gondtalan őrzés következtében megrongálódott”.³²

De az oklevelek szándékos károsításától sem riadtak vissza, főként, ha az oklevél tárgyát képező jószág tulajdonjoga körül merültek fel kérdések.³³ Verbóci István szerint akadtak olyanok is, akik a nemzetségük nőtagjait akarva kizárni a birtokjogokból, mindazokat az eredeti okleveleket, melyek a fi- és leányágot egyaránt érintették, elrejtették vagy akár meg is semmisítették.³⁴ Időnként a családi levéltárakban selejtezéseket hajtottak végre, így pusztulhatott el az iratanyag egy része.³⁵ Más esetben szándékos csonkítás miatt érhetett veszteség a levéltárat. 1474-ben, Wass László halála után özvegye a családi levelesládát a családtagok tudta és beleegyezése nélkül Kendi Antal kezére játszotta át, aki a fontosabb okleveleket kiválogatta és magánál tartotta, a többit pedig visszaadta a Wassoknak. Természetesen később akár az oklevelek többi része is visszakerülhetett a családhoz, de az eset jól illusztrálja, hogy a levéltárak mennyire ki voltak téve a megsemmisülés veszélyének.³⁶

A levéltári anyag épségére nézve komoly fenyegetést jelentettek a birtokosztályok körüli viták és a családtagok közötti egyenetlenségek. Ilyen esetről az 1525 előtti évekből van tudomásunk. A tartalmi kivonatban fennmaradt tanúvallomások alapján úgy tűnik, hogy Wass János elhunytá után a rokonok a ládában őrzött okleveleket négy testvér pecsétjével zárták le, és Wass Balázs kezénél hagyták. Azokat az okleveleket pedig, amelyek Wass János házában az asztalfiókban voltak, pecsétjeik alatt Wass Pálnál hagyták azzal a kikötéssel, hogy a megszabott határidő előtt egyikük se nyúlhasson hozzájuk. A határnapon azonban Wass Pál házában az asztalfiókban lezáró pecsétet feltörve találták, és megállapították, hogy több oklevél hiányzik, míg a Wass Balásznál hagytott ládát lezáró pecsétet sértetlenek voltak. Az oklevelek felosztása miatt indult perből az is kiderült, hogy a kiváltságlevelék egy része szentegyedi Wass Pálhoz és Tamáshoz került, utóbbi pedig – más értékes ingóságok mellett – egy tenyérnyi hosszúságú, zsinórral átkötött zacskót is magához vett, melyben oklevelek voltak, és ezek elolvasására Ferenc kolozsvári kőfaragót kérte meg.³⁷

Biztos tárolási hely hiányában könnyen elkallódhattak az iratok, aminek veszélyével maguk az iratok őrzői is tisztában voltak, és adott esetben feltételezték, hogy még meg is

³⁰ ErdKáptJkv VIII/1. 916. sz.

³¹ ErdKáptJkv VIII/1. 246. sz.

³² ErdKirKv I/3. 183. sz.

³³ 1591-ben, amikor tövisi Piski Péter felesége, Slavna tiltakozik amiatt, hogy férje eladta a néhai első férjétől a fiára maradt tövisi házat – a fia tudtán és akaratán kívül – haszonvételeivel, tartozékaival és az arra vonatkozó oklevelekkel együtt 24 forintért, egyúttal fontosnak tartja hangsúlyozni, hogy a vevőt is tiltja annak megszerzésétől, illetve az oklevelek károsításától vagy elvesztésétől. (kiemelés – L. M. M.) ErdKáptJkv VIII/1. 818. sz.

³⁴ Werbóczy István *Hármaskönyve*. Az eredetinek 1517-iki első kiadása után fordította, bevezetéssel és utalásokkal ellátta: Kolosvári Sándor – Óvári Kelemen. Magyarázó jegyzetekkel kíséri Márkus Dezső. (Corpus Juris Hungarici. Magyar törvénytár 1000–1895) Budapest, 1897. (a továbbiakban: Tripartitum) I. 36. 2. (De nova donatione regia, in generali. Et unde ortum habeat?)

³⁵ W. Kovács: *A cegei Wass család*, 30.

³⁶ W. Kovács: *A cegei Wass család*, 31.

³⁷ *A Wass család cegei levéltára*. Valentiny Antal oklevélkivonatait felhasználva bevezető tanulmányokkal és jegyzetekkel közlésezi: W. Kovács András. Kolozsvár, 2006. 148–149.

kerülhetnek, elő is bukkanhatnak. Amikor 1486 júniusában a Gyerőfiak és id. Mikola Ferenc kiegyeznek a szamosfalvi halastavak lehalászásában és a halászsákmány elosztásában, azt is kijelentik a kolozsmonostori konvent előtt, hogy amennyiben valamelyik fél később olyan oklevelet találna, amely azt bizonyítaná, hogy a másik félnek nincs jussa a vitatott tóhoz vagy Mikola tavaihoz, az köteles a másik felet a legközelebbi nyolcadra megidézni.³⁸

A különböző okok miatt megsemmisült oklevelek pótlását igyekeztek megoldani. Erre szolgáltak az új adományok – egy korábban törvényesen tett adomány újbóli megerősítései –, melyeket a 16. század közepétől egyre gyakrabban az oklevelek elvesztésére³⁹ vagy elégségre⁴⁰ való hivatkozással kértek a kedvezményezettek.

*

A családi levéltárak kialakulásának kezdete a 13. század második felére, a 14. század elejére tehető.⁴¹ A ritkábban *archivum*nak, gyakrabban *conservatorium*nak nevezett levéltárak egyben a kincstár szerepét is betöltötték, ami fordítva is megállta a helyét: a levéltárak a kincstárak részét képezték.⁴² Így és ezért a családi archívumokban az oklevelek mellett adott esetben a család számára értékes dolgokat is ott találjuk. 1587 júliusában Suselity Zsigmond ingóságainak és ingatlanjainak jegyzéke szerint egy singes zöld ládában – a részletesen leírt oklevelek mellett – egy skatulyában pogány pénzt, egy fehér erszényben apró pénzt őriztek, de ezüst láncot, aranyos gombokat, textíliákat és még kandiscukrot, valamint pénznek való üres zacskókat is felsoroltak; egy fehér ládában pedig a fedeles virágos aranyos kupák, virágos nyelű ezüst kanalak, párták, ezüst kannák, textíliák közé „egy registrum, Peter deak jo-zagarol valo” és egy pecsételetlen, „fassionál” levél is bekerült.⁴³

Ahogy az előbbi példából is kiderül, az oklevelek őrzésére nagy gondot fordítottak.⁴⁴ Több nemzedéken, évszázadon át való fennmaradásuk azt bizonyítja, hogy ezeket nem használták naponta, nem fogdoszták össze, nem rakták ide-oda, hanem valamilyen – a tárolás célját szolgáló – alkalmatosságban tartották őket, és csak szükség esetén vették elő. Ha kezdetben zsákban és bőrzacskóban tartott iratokról értesülünk,⁴⁵ a későbbiekben a könnyen kezelhető, szállítható és az esetleges lakhelyváltásokhoz jól alkalmaztatható/alkalmazkodó

³⁸ KmJkv 2. köt. 2588. sz. Ez a Ferenc az 1573. évi menedéklevelben elhunytként említett Mikola Ferencnek a nagyapja.

³⁹ Például ErdKáptJkv VIII/1. 176., 186., 242., 253., 254., 368., 400–401., 599. sz.

⁴⁰ ErdKirKv I/3. 780. sz.

⁴¹ Czobor: *A családi levéltárak*, 383.

⁴² Czobor: *A családi levéltárak*, 384–385.

⁴³ „Egy singes zeold ladaba esmet vadnak ezek: [...] Egy scatulaba tizen negy apro pogan pinz, mellyek nyomnak nyolcz nehezeket. Egy feyer erzinbe harmincz eoteod fel apro penz. [...] Egy fekre valo lancz, ezewst, ki nyom egy girat eot nehezeket, negy aranyas gomb jar keozteok. Egy papirosba tizen hat aranyforint. Egy giras mertek keo. [...] Egy kek karmasin kapcza. [...] Ket wres sachko pinznek valo. [...] Egy kis darab zuccarum Candiae...” *A kolozsmonostori konvent fejedelemség kori jegyzőkönyvei*. I. 1326–1590. Mutatókkal és jegyzetekkel regesztákban közzéteszi: Bogdándi Zsolt. (Erdélyi Történelmi Adatok X. 1.) Kolozsvár, 2018. (a továbbiakban: KmFjkv) 625. sz.

⁴⁴ Erről részletesebben lásd: Jakó: *Az erdélyi levéltárügy*, 44–45.; Czobor: *A családi levéltárak*, 385–386.

⁴⁵ Ila Bálint: *Magánkancelláriai ügyintézés és magánlevéltári rendszer a XVII. század első felében*. Levéltári Közlemények, 26. évf. (1955) 135., 137. Lepecsételt bőrzacskóban tartott oklevelekről értesülünk 1351-ben, míg 1427-ben a kolozsmonostori konvent birtokaira vonatkozó kiváltságlevelek bőrtartóban voltak elhelyezve. *A magyar levéltártörténet kronológiája*, 37., 44.

ládák,⁴⁶ majd a levéltartó ládaszekrények⁴⁷ váltak az iratok megszokott tárolási és őrzési helyévé. Az okleveleknek különböző színű táskákban/zsákokban, illetve később ládákban való elhelyezése, a nagyobb biztonság mellett, a levéltári anyagban való könnyebb eligazodást is segítette.⁴⁸ Péter Katalin hívta fel a figyelmet arra, hogy a láda oly gyakori tárhelyévé vált az okleveleknek, hogy latin elnevezései közül némelyik levéltári jelzetek elemévé „nemesült”, példaként a *ladulát* és a *capsát* említve.⁴⁹

A kisebb családi archívumokat a família általában saját házában őrizte. A tehetősebb birtokosok ugyanerre a célra valamelyik várakat szemelték ki, a Bánffyok például előbb Idecset, utóbb Valkót és Gyalut.⁵⁰ A valkói várban történő őrzésről 1514 decemberében⁵¹ és 1553 novemberében is értesülünk, amikor egy per lezárásaként a felek abban is megegyeztek, hogy a lezárt és megpecsételt levelesládát Valkó várában, alkalmas helyen őrzik.⁵² Mások a falakkal megerősített városokban látták féltett irataik számára a megfelelő védelmet. Így a 16. században egyre gyakrabban találkozunk a családi levelesládáknak Kolozsváron vagy más erdélyi városokban⁵³ megbízható, jó emberek kezén hagyásával. Tanú jelenlétében Kolozsváron, a Szappan utcában lakó Asztalos Jánosnál tette le megőrzésre a háromládányi családi levelestárat Radó Mihályné Baládfi Anna.⁵⁴ 1590-ben Almádi Gáspár is Kolozsváron őriztette okleveleit. Az ekkor kelt egyezséglevélből kiderült, hogy vajdai parancslevélre Almádinak át kellett engednie peres ellenfelének a jószágaira vonatkozó okleveleket.⁵⁵ A nemesek okleveleik őrzését kolostorokra vagy a hiteleshelyekre is rábízhatták. Így tettek 1592-ben a sárdi Dely, másként Kunvit testvérek, Ferenc és Miklós, akik elhunyt harmadik testvérüknek, Farkasnak a blezsányi jószágra vonatkozó oklevelét és végrendeletét megerősítő oklevelet „közös akaratok szerint a [gyula]fehérvári sekrestyébe (in hanc sacristiam Albensem) helyezik megőrzés végett”.⁵⁶

⁴⁶ 1587-ben három oklevelelkel teli ládáról (*tres cistas seu arcas litteris, litteralibus instrumentis refertas*) tesznek említést, melyeket Kolozsváron őriznek. KmFjvk 629. sz. 1590-ben pedig arról értesülünk, hogy a néhai Gyulafi István négy ládában őrizte a jószágaira vonatkozó okleveleket. Uo. 786. sz.

⁴⁷ Valószínűleg ilyen *scrinium*ról tesz említést Kovacsóczi Farkas kancellár 1590-ben kelt testamentumában, amikor meghagyja öccsének, Jánosnak, hogy a birtokleveleket, „kik táskákban, iskolájában vannak, [...] jól összekeresse s egy sekrinben tétesse és jó helen tartassa.” *Kovacsóczy Farkas levelei (1577–1594)*. Szádeczky Lajos közlése. Történelmi Tár, 16. évf. (1893) 33–51., itt: 40.

⁴⁸ 1587 júniusában Kabos Mihály néhai Ferenczi Antal kolozsvári házában őrzött ingóságainak jegyzéke szerint „wadnak oklewelek es privilegiomok ket taskaba, az egyky taska zeold bagaziabol, az másik feyer wazonbol wagion”. A két táská oklevél a többi ingóságokkal egy nagy ládában volt. KmFjvk 618. sz. Vö. Jakó: *Az erdélyi levéltárügy*, 45.

⁴⁹ Péter: *Az egyszereű ember, az oklewelek és a levéltárok*, 347. 46. jegyz.

⁵⁰ Jakó: *Az erdélyi levéltárügy*, 43.

⁵¹ Iványi: *Oklewelek az 1514. évi pórlázadáshoz*, 233–234.

⁵² ErdKáptJkv VIII/1. 179. sz. Vö. KmJkv 2. köt. 5237. sz. A királyi udvarban lefolyt per tárgya az, hogy az alperesek, Bánffy Miklós és István az éjszaka csendjében elfoglalták Valkó várát, a várnagyot pedig megölték.

⁵³ Jakó: *Az erdélyi levéltárügy*, 43–44. további példákat hoz Besztercére, Segesvárra, Brassóra, Szebenre.

⁵⁴ KmFjvk 629. sz.

⁵⁵ KmFjvk 819. sz.

⁵⁶ ErdKáptJkv VIII/1. 882. sz. A gyulafehérvári káptalan sekrestyéjében őrzött oklevelekről értesülünk 1572-ben, 1585-ben is (uo. 215., 425. sz.), illetve a kolozsmonostori konvent sekrestyéjében őrzöttekről 1559-ben (uo. 192. sz.).

A levéltárak lelkiismeretes őrzői, az oklevelek történeti forrásértékét is felismerő levéltárosok olykor nagy erőfeszítések árán is gondját viselték a rájuk bízott iratanyagnak, és próbálták elejét venni az iratanyag további pusztulásának. 1588-ban például Balásfi János gyulafehérvári *requisitor* azért írta át az erdélyi káptalan sekrestyéjében talált duplafólió-terjedelmű, pergamenre írt okleveleket – a káptalan Árpád-kori jegyzőkönyveinek maradványát –, hogy az elhomályosult és foszladozó iratanyag szövege ne vesszen el;⁵⁷ a szintén *requisitor* Laskai János pedig az aradi káptalani regisztrumok bekötésével próbálta biztosítani fennmaradásukat.⁵⁸ 1539-ben a kolozsmonostori konvent több oklevelet írt át a Gyarmati Balassa testvérek, Zsigmond, Menyhért és Boldizsár részére testvérük, Balassa Imre erdélyi vajda és székely ispán parancsából: II. Ulászló király 1503. december 13-án kelt, függőpecséttel megerősített hártya oklevelét,⁵⁹ Szentgyörgyi és Bazini Péter országbíró 1512. március 21-én kelt, függőpecsétes hártya oklevelét,⁶⁰ és kérésükre bevezették azok szövegét *protocollumukba*.⁶¹ 1578-ban Báthory Kristóf vajda Melith Anna kérésére kiváltságlevelével átírta az 1553. augusztus 31-én és ugyanazon év december 10-én kelt, bizonyos jószágokra vonatkozó oklevelét. Birtoktörténeti szempontokon túlmenően az oklevél jelentőségét az adja, hogy annak alapján kirajzolódik a családfa Mikola Farkas és Mikola Pál vonalán egészen dédnagyapjukig, id. Mikola Jánosig.⁶² A különböző okokból történt átírások, a *transumptumok* azonban, melyek nagy számban maradtak fenn a családi levéltárakban is, nem pótolhatták teljes mértékben az eredeti okleveleket, perbeli értékük ugyanis nem ért fel az eredetiekével.⁶³

Az iratok őrzésének jogi szabályozása

1514. november 19-én kelt II. Ulászló király oklevele, amelyben megerősítette Verbóci István országbírói ítélőmester törvény- és jogszokásgyűjteményét.⁶⁴ Jelentőségét az adja, hogy pár évvel később, 1517-ben Bécsben *Tripartitum* címen lett kinyomtatva. A mindennapi gyakorlatban alkalmazott jogi normák között rögzíti, mit kell írásban intézni, mit kell tartalmaznia az érvényes oklevélnek, mi biztosítja az oklevelek érvényességét, miből állapítható meg az oklevelek valódisága, és mi az oklevelek eltitkolásának büntetése. A családi levéltárról is

⁵⁷ ErdKáptJkv VIII/1. 591. sz. Vö. 4–10. sz.

⁵⁸ *Az aradi káptalan jegyzőkönyv-töredéke (1504–1518)*. Előszóval, mutatókkal és jegyzetekkel regesztákban közlése: Gálfi Emőke. (Erdélyi Tudományos Füzetek 270.) Kolozsvár, 2011. 7–17.

⁵⁹ KmJkv 2. köt. 3264. sz.

⁶⁰ KmJkv 2. köt. 3576. sz.

⁶¹ KmJkv 2. köt. 4694. sz. Vö. 3264., 3576. sz.

⁶² RNL KMLt, Jósika Lt, 1. sorozat – Középkori oklevelek, Nr. 218. www.arhivamedievala.ro, CJ-F-00255-1-218. (letöltés: 2022. jún. 16.)

⁶³ *Tripartitum* II. 15. (De transumptis literarum, et privilegiorum, quod sit sentiendum?) Vö. Szentpétery Imre: *Magyar oklevéltan*. Budapest, 1930. 80., 248.

⁶⁴ II. Ulászló VII. dekrétuma néven ismert. *1000–1526. évi törvénygyűjtemények*. Fordították, jegyzetekkel ellátták: Kolosvári Sándor – Óvári Kelemen. Magyarazatokkal és utalásokkal kíséri: Márkus Dezső. (Magyar törvénytár. Corpus Juris Hungarici) Budapest, 1899. 705–741. Kubinyi András szerint ezen országgyűlés határozatait még nyolc hónappal később, 1515 júliusában sem szentesítette az uralkodó. Az 1514. november 19-i dátum annyit jelent, hogy királyi megerősítés után antedatált oklevelet adtak ki. Uő: *Werbóczy Mohács (1526) előtti politikai pályafutása*. In: Hamza Gábor (szerk.): *Tanulmányok Werbóczy Istvánról*. (Magyar Felsőoktatás Könyvek 21.) Budapest, 2001. 74. Kubinyi elméletét látszanak alátámasztani az újabb kutatások; lásd: Mikó Gábor: *Az 1514. évi Lukács-napi országgyűlés törvénykönyvének megszületése. A dekrétum eredeti változata*. In: C. Tóth Norbert – Neumann Tibor (szerk.): *Keresztesekekből lázadók. Tanulmányok 1514 Magyarországról*. (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések) Budapest, 2015. 271–317.

rendelkezett, melynek őrzését a legidősebb fiútestvér/legidősebb fiú feladatai közé sorolja.⁶⁵ Ezzel azonban Verbóci már egy régóta élő szokásjogot rögzített, ugyanis erre a gyakorlatra már korábbról vannak adataink. 1474-ben a Wass család oklevelei – a kor általános szokásának megfelelően – az akkor legidősebb családtagnál, Wass Lászlónál voltak a többi családtag pecsétjével is lezárt ládában.⁶⁶ A kolozsmonostori konvent 1486-ban kelt oklevele szerint a Sárdiak – Péter és fia, Miklós, illetve István – abban egyeztek meg, hogy élete végéig Péter őrzi birtokjogbiztosító irataikat, halála után azonban a fia, Miklós István kezébe adja azokat. Elhunytával viszont a leveleket mindig a család legidősebb tagjánál kell elhelyezni.⁶⁷

Verbócinak a családi archívumokra vonatkozó rendelkezésére a későbbiekben is hivatkoznak. Konkrétan utal rá Bánffy Mihály özvegye, Bojnicsit Katalin 1555 januárjában, amikor azzal az indoklással adja át férje halála után Bonchida mezővárosában férje atyafiságának a jószágokra vonatkozó nála levő privilégiumokat és egyéb iratokat, „mivel a leveleket mindig a legidősebb atyafi őrzi”.⁶⁸ Fontos kiemelni, hogy az átadásra tanúk jelenlétében került sor, általában az addig az iratokat őrző személy házában. Így történt ez Bojnicsit Katalin esetében is, aki elhunyt férje, Bánffy Mihály bonchidai házában nyolc nemes fogott bíró jelenlétében szolgáltatta ki férje atyafiságának, losonci Bánffy Istvánnak, Pálnak és Jánosnak a jószágokra vonatkozó iratokat, és erről az atyafiságnak – 1000 forint kötés terhe alatt – a kolozsmonostori konventtel nyugtát kellett kiállíttatnia.⁶⁹ Szintén tanúk előtt, két egyházi és két világi ember előtt vették át a Mikola örökösök a családi levelestárat 1573 tavaszán, mely addig a család „öregbikénél”, vagyis a legidősebbnek tekintett, időközben elhunyt Mikola Ferencnél volt.⁷⁰ A tanúk névsorát az a Dávid Ferenc, „kolozsvári plébános és superintendens” nyitja, aki a hazai reformáció meghatározó és egyben egyik legérdekesebb alakja volt. Az ország törvényére hivatkozik 1590 februárjában id. Gyulafi László fiának, néhai Istvánnak özvegye, Thurzó Orsolya is, amikor arról nyilatkozik, hogy a Szilágycseh várához tartozó jószágokra és birtokjogokra, valamint más magyarországi és erdélyi javakra vonatkozó, férje által négy ládában hátrahagyott okleveleket férje testvéröccsének, ifj. Gyulafi Lászlónak kérésére – *akit ezek őrzése az ország törvénye szerint is megillet – eskütétel mellett* annak kezébe adta. (kiemelés – L. M. M.)⁷¹ Ennek előzménye magának id. Gyulafi Lászlónak a végrendelete, melyben megemlékezik az oklevelek őrzéséről. 1578. április 24-én kelt végakaratában úgy hagyakozik, hogy az okleveleket fia, Gyulafi István őrizzze; pontosítja ugyanakkor, hogy az ősi jószágokra vonatkozó oklevelek Gyulafi Andrásnál, Györgynél és Lestárnál vannak, mivel ők az elmúlt években újra kérték a német császártól magyarországi („odaky valo”) jószágait, és be is iktattatták magukat. „Seot mennel elebbs az en newem vagon mind az nova donatioba, s mind az statutoriaba. Az utan penyg leot az iktatas, mynek utanna

⁶⁵ Tripartitum I. 42. (Quod litalia instrumenta frater natu major conservabit.)

⁶⁶ W. Kovács: *A cegei Wass család*, 31.

⁶⁷ „...post decessum vero et mortem ipsius Petri preminatus Nicolaus ipsas litteras et litteralia instrumenta in specie ad manus dicti Stephani dare teneatur; defuncto vero ipso Stephano pretactas litteras et litteralia instrumenta semper maior et senior, videlicet successores et posteritates dictarum partium post successum temporis tenere et conservare debeat.” KmJkv 2. köt. 2589. sz.

⁶⁸ „...considerando et animo sepius revolvendo, quod universe littere privilegiales factum qualiumcumque bonorum et iurium possessionariorum tangentes iuxta regni consuetudinem apud fratrem natu maiorem tineri et conservari debeant.” KmJkv 2. köt. 5341. sz.

⁶⁹ KmJkv 2. köt. 5341. sz.

⁷⁰ RNL KMLt, Jósika Lt, 1. sorozat – Középkori oklevelek, Nr. 149. www.arhivamedievala.ro, CJ-F-00255-1-149. (letöltés: 2022. jún. 27.); Lupescu Makó: *Családi archívumok*, 412., 431.

⁷¹ KmFjkv 786. sz.

ennekem az czhyazar eo felsege megkwldotte Bekes Gaspar által az kegyelem lewelet.⁷² Valószínűleg a 16. század politikai eseményei, melyek hatással lehettek az igazságszolgáltatás működésére, indíthatták az erdélyi országgyűlést arra, hogy Verbóci *Tripartituma* mellett ők maguk is foglalkozzanak a birtokok feletti jogot biztosító levelek őrzésének kérdésével. Így az 1598. évi januári, Gyulafehérváron tartott országgyűlés ismételt kimondja, hogy a családi archívum őrzése a legidősebb atyafit illeti meg, és adott esetben az utód vagy az örökös bármelyik diétán gyorsított eljárással keresheti az özvegyen a peres és birtokokat illető leveleket.⁷³ A következő év márciusában Medgyesen tartott országgyűlés további pontosításokkal szolgál, amikor az előbbi határozat érvényét mindazokra kiterjeszti, akiknél olyan iratok lennének, melyek jogilag az idősebb atyafiakat illeti meg.⁷⁴

Ahogy a fentebbi eset is mutatja, az oklevelek gyakran maradtak az özvegyeknél, amelyeket aztán az elhunyt férj legközelebbi férfi hozzátartozói igényeltek vissza.⁷⁵ 1505 januárjában, amikor Gyulai Porkoláb István özvegye, Borbála fogott bírák előtt kiegészített férje atyafiságával, a szentegyházi Valkai család tagjaival: Péterrel, Mártonnal és Jánossal, a birtoklevelek átadására is kötelezték.⁷⁶ Ennek hamarosan eleget is tett Borbála asszony, bár nagy valószínűséggel nem jó szívvvel tette. Márciusi tanúsítványukban ugyanis a Valkaiak fontosnak tartották kiemelni, hogy megkapták a vonatkozó okleveleket, „melyek átadására fogott bírói döntés kötelezte” az özvegyet.⁷⁷ Szintén özvegyként és tanúk előtt, sőt eskü alatt kötelezte magát 1517-ben Szolnoki László deák felesége, korábban alparéti Barlabási Mihály özvegye, Katalin, hogy az elhunyt férjétől kezére került okleveleket és ingó javakat előadja annak testvérének, Barlabási János magister gyulafehérvári főesperes-kanonoknak.⁷⁸

A családi levelestár őrzése tehát függött a rokonsági foktól. Ezt támasztja alá Jankafi Katalin esete is a 16. század közepéről, aki bevallásában ígéretet tett, hogy ha nála és fiainál *közelebbi rokon kerülne* (kiemelés – L. M. M.), a Budai Gergelytől visszakapott okleveleket

⁷² KmFjvk 130. sz. Vö. RNL KMLt, Gyulai-Kuun család levéltára (Fond familial Gyulai-Kuun), 3. Sorozat – A két család levéltára (Seria 3 – Documentele celor două familii), Nr. 1, f. 1. www.arhivamedievala.ro, CJ-F-00351-3-45-1. (letöltés: 2022. jún. 21.) *Gyulaffy László végrendelete*. Közli Ks. Történelmi Tár, 12. évf. (1911) 594–597., itt: 595.

⁷³ „Ha mi per folyta és jószágról való levelek vagy relictánál vagy másnál oly helyen volnának, kiket azok nem illetnének, az heres vagy az kit az levelek concernálnának, tetszett, hogy az breuis szerént euocatione mediante minden gyűlések alatt kereshesse, és az ő felsége székin törvények lehessen.” *Erdélyi Országgyűlési Emlékek*. Monumenta comitalia regni Transylvaniae 1–21. köt. (1540–1699). Szerk.: Szilágyi Sándor. (Monumenta Hungariae Historica. Magyar Történelmi Emlékek. Harmadik osztály: Országgyűlési emlékek) Budapest, 1875–1898. 4. köt. 134.

⁷⁴ „Azonképpen az kiknek priuilegiumi és egyéb akár miféle levelei relictánál, vagy kisebb atyafiánál, vagy egyebeknél is volnának, kiknek conseruatiója de jure az nagyobb atyafiakat vagy egyebeket illetne, azok is minden gyűlések alatt az breuis tartása szerént megláttassanak.” *Erdélyi Országgyűlési Emlékek*, 4. köt. 271–272.

⁷⁵ Részletesebben lásd: Czobor: *A családi levéltárak*, 436–438.; Jakó: *Az erdélyi levéltárügy*, 38–39., aki a családi levelek őrzésére – a 17. század első felében – hozott országgyűlési határozatokat is végigköveti.

⁷⁶ KmJkv 2. köt. 3332. sz.

⁷⁷ KmJkv 2. köt. 3344. sz. Vö. Uo. 2. köt. 3356. sz. Bár más kontextusban keletkezett az 1578-as iratátadás – bögözi Semjén Miklós kiegészített vajai Márton Jánossal egy perben bizonyos jószágok felől, és Márton arra kötelezte magát, hogy a jószágokat tartozékaikkal és az azokra vonatkozó adomány- és iktatólevelekkel együtt átadja –, szokatlanul hosszú az a hat évnyi határidő, melyen belül köteles azokat átadni. ErdKáptJkv VIII/1. 247. sz.

⁷⁸ KmJkv 2. köt. 3637. sz.

annak adja át vagy szolgáltatja vissza. Almádiné a két oklevél átadásáért két hordó bort és egy 16 forintot érő lovat is adott.⁷⁹

*

Ha korábban az oklevelek jogbiztosító jellegét emeltük ki, a családi levéltárak kapcsán is ugyanezt a jelzőt tartjuk a legfontosabbnak. Feladatukat tekintve ugyanis ezek az archívumok elsődlegesen a családok birtok- és másnemű jogi értékű iratainak őrzői. A birtokjogbiztosító iratok elsődleges fontosságát mutatja, hogy a középkortól kezdődően tulajdonképpen csak ezeket tekintették levéltári anyagnak, ezért a birtokügyeket tartalmazó oklevelek maradtak fenn nagyobb számban. Így nem meglepő, hogy a családi oklevelek gyűjteményét nem nevezték levéltárnak, hanem általában az anyagokra – *litterae et litteralia instrumenta*, vagyis oklevelek és jogbiztosításra szolgáló egyéb, például peres iratok – utaló kitétellet illették.⁸⁰ A főként birtokjogbiztosító iratokat tartalmazó családi levéltárak jellegéből egyúttal az is következik, hogy a legfontosabb gyarapodási tényezőjük a birtokszerzés volt, a családi archívum egyenes arányban növekedett a megszerzett birtokok számával. Természetesen a folyamat ellentétes irányban is működött: a birtokállomány csökkenésével a családi levéltár is karcsúsodott, ugyanis az oklevelek követték a birtokok útját, együtt vándoroltak a hozzájuk tartozó jószágokkal. 1500-ban esztényi Nagy Miklósné Ilona Keresztes prédiumbeli részét a reá vonatkozó oklevelekkel együtt adja el 60 arany forintért Temeseli Dés Péternek.⁸¹ 1501-ben szentannai Tóth Balázs az eladott birtokokkal együtt a rájuk vonatkozó hét oklevelet is átengedte.⁸² Így tett esztergomi Székely Ferenc is, aki három lófőségét és egy egészbirtokot adott el szántókkal, kaszálókkal, erdőkkel és a lófőségre vonatkozó oklevelekkel együtt 662 jó magyar arany forintért.⁸³ Hacza András özvegye, Sztrigyi Borbála is 1550 májusában egyik birtokrészét a reá vonatkozó oklevelekkel együtt adta el.⁸⁴ Míg ónoki Herceg László özvegyének, Annának arról kellett esküt tennie a konventben, hogy elhunyt férje egy bizonyos prédiumbeli része eladásakor az ezekre vonatkozó összes oklevelét is a vevők kezébe szolgáltatta.⁸⁵ Nemcsak eladás, hanem birtokcsere folyamán is sor kerül az okiratok cseréjére. A szilvási Cseszelicki Mátyás és farnasi Veres Benedek özvegye, Ilona közötti birtokcsere alkalmával mindkét fél – a konvent pecsétje alatt – átadta a másíknak a cserébe kapott birtokra vonatkozó okleveleket.⁸⁶

Birtok- és tulajdonjogot igazoló oklevél szerves kapcsolatával maguk a korabeliek is tisztában voltak. 1578-ban Mikola Farkas csak akkor hajlandó átadni az eladott oláhkarai birtokrésze felére vonatkozó oklevelet, ha a vevőt, Báthory Kristóf erdélyi vajdát képviselő Zalai Gábor kolozsi sókamarás a teljes árat kifizette.⁸⁷ Láthatjuk tehát, hogy a birtokátruházás az azt megillető oklevelek kötelező átadásával is járt. Néha azonban az oklevelek szándékos visszatartásának gyanúja eléggé megalapozott volt ahhoz, hogy az átadónak tisztáznia kelljen magát. Így 1554 februárjában Valkai János ötvenedmagával tesz esküt arra, hogy bizonyos

⁷⁹ KmJkv 2. köt. 5196. sz.

⁸⁰ Czobor: *A családi levéltárak*, 383.; Jakó: *Az erdélyi levéltárügy*, 35.

⁸¹ KmJkv 2. köt. 3147. sz.

⁸² KmJkv 2. köt. 3186. sz.

⁸³ KmJkv 2. köt. 3363. sz.

⁸⁴ KmJkv 2. köt. 5029. sz.

⁸⁵ KmJkv 2. köt. 4644. sz.

⁸⁶ KmJkv 2. köt. 3209. sz.

⁸⁷ KmFjkv 154. sz. Vö. Uo. 159. sz.

birtokokat illető oklevelek nincsenek nála.⁸⁸ Ugyanazon év áprilisában pedig Bánffy Lászlóné Somi Borbála és kecskeméti Patócsi Boldizsárné Somi Anna tett esküt Kémeri János ellenében arra vonatkozóan, hogy a már kiszolgáltattott okleveleken kívül a peres birtokokkal kapcsolatosan nincs a kezében több irat, és ilyenek máshol való létéről sem tud.⁸⁹

A tulajdonjogot biztosító oklevelek mellett gondosan megőrizték a birtokperek iratait (idézesek, halasztások, tiltakozások, ítéletek) is, melyek további támogatásként szolgáltak a tulajdonjog bizonyítására.⁹⁰ Példának okáért, amikor 1555-ben Zutori László deák, Kolozs vármegye szolgabírája kiegyezett a megsebesítése okán fej- és jószágvesztésre ítélt zutori Siroki Jánossal, ez utóbbi feje és jószága váltságaként bizonyos jószágokat is át kellett engedjen „a két telekre vonatkozó oklevelekkel együtt”. Kiemelték továbbá, hogy László deák köteles az ügyben kelt összes oklevelet, különösképpen az *ítéletleveleket* és *periratokat* (kiemelés – L. M. M.) visszaadni Siroki Jánosnak.⁹¹ Amikor a családi levelestárak átadásáról értesülünk, ritkán említik az oklevelek típusát. Üdítő kivételként emelhetjük ki Suselity Zsigmond ingóságainak és ingatlanjainak 1587 júliusában keletkezett jegyzékét, mely részletes leírását adja az egyes okleveleknek: kitől származik, ki írta, pecsétes vagy sem, ha igen, hány pecsét van rajta, és nem utolsó sorban típusát: menedéklevél, *missilis*, zálogos levél, továbbá *preceptoría*, *relatoria*, *obligatoria*, *evocatoria* levelek stb. eredetiben vagy másolatban.⁹² Más

⁸⁸ KmJkv 2. köt. 5278. sz.

⁸⁹ KmJkv 2. köt. 5298. sz.

⁹⁰ W. Kovács: *A Wass család cegei levéltára*, 141.

⁹¹ KmJkv 2. köt. 5336. sz.

⁹² „Egy singes zeold ladaba esmet vadnak ezek: Egy pechetelen jegyzes minemew wegezese volt Gereoffi Mihálnak es More Istwannak az Kapwsi reten valo kert feleol. Egy kis lewelecze Gereoffi Janos és Gereoffi Barbara azzony wegezese, Olah Zentkiraly feleol, pechetes, melly feleol Horwat Peter azt monda, hogy ugy esmery, hogy Horwath Miklos keze irasa. Egy pe chetetlen lewel massa, mely volt Gereoffi Mihaly keozeott es More Istwan keozeott a To berczin valo zel feold feleol. Egy pechetes zalagos lewel Zent Mihalyfalwy Peter deak keozeott es Chorong Janos keozeott Nagylaki ket jobbagy feleol. Egy feyedelem persecutoria lewele harminczadra valo. Egy ket pechetew lewel, Chaki Janose, mellyet Gereoffi Barbara azzonnak adott volt menedekewl egy nyak torokkal bellett granat suba feleol. Egy hivatalnak massa, pechetetlen, Chorong Leorincz es Isak Sigmond keozeott. Esmet ugian azon Chorong Janos és Peter deak keozeott valo keotes lewel Nagylaki jozag feleol. Egy proccator lewel. Egy jegyzes, pechetetlen, arrol az minemew marhakat Gereoffi Barbara el witt atyatyatol maratt marhaba. Egy kis pechetes menedek lewel, Weress Peterneye. Zentmihallyfalwy Peter deak iozaga es marhaya ozlasarol valo regestum. Miske Georgy menedek lewele. Egy Inaktelky hataron valo ret feleol walo zalagos lewel, mellyet Gereoffi Mihaly vetett volt Egeressy Mikle Lukachnak zalagba. Esmet gubernator uram missilis lewele egygetmas dologrol. Sibrik Georgy kewldeott lewele. Torday birak lewele, bizonsag bevetele, pechetetlen. Gereoffi Barbara azzony feletele Rado Andras ellen, pechetetlen. Feyedelem tilto parancholattja, mellyel prohibealta Rado Andrast az Olahzentkirally erdeo wagatasatol. Egy papirosba wagion eot lewel gubernator uramnak egy Keo-rosofeoy jobbagia feleol valo per feleol. [...] Egy kis pechetetlen jegyzes az hadi zerzamok feleol, mellyeket Horwat Miklos kezebe attak volt Gyaloba. Hwzon egy lewel, gubernator urame, mellyeket egyzeris mazzoris kewldeotte Horwath Miklosnak. [...] Valamy Gyalay borokrol valo pechetetlen jegyzes. Valami religiorol valo pechetetlen jegyzes. [...] Egy attestatoria lewel Gereoffi Barbara azzony nevere. Pribek Mihaly lewele gubernator uramhoz. Az Szentkirally erdeoreol valo bizonytasnak utruma, pechetetlen. Az Zentkirally jozagrol valo convent lewele. Egy preceptoría, melybe parancholt a feyedelem, hogy Gereoffy Barbara azzonhoz mennyenek az vajvodalisok, hogy eleotteok procuratort vallyon. Egy pechetes relatoria, az Zentkirally erdeo feleol valo. Egy attestatoria, Horwat Miklos nevere valo. Egy pechetes lewel Horwath Miklos keozeott, Balashaziak es Uyrakosiak keozeott valo wegezesreol. Egy relatoria ugian az Zentkirally erdeo feleol valo vallatasrol. Egy missilis lewel, Zabo Peter kewlte Horwat Miklosnak. Egy remissional lewel az Torday byrak eleybe az Feoldwary Gabor haza feleol. Ugian azon hazrol valo transmissio lewel. Sibrik Georgy missilis lewele.

alkalommal az oklevelek számát és kiadóját emelik ki. 1553-ban szentiványi Kendi Ferenc felesége, Homonnai Borbála volt férje atyafiainak huszonkilenc darab közjegyzői, Mátyás és II. Ulászló király, a leleszi konvent és a veszprémi káptalan által kibocsátott oklevelet ad át, amelyek az előbbi néhai férjétől, Kecseti Mártontól maradtak nála.⁹³ 1588-ban a Récsei Tamás javait illető oklevelek között találunk három, a kolozsmonostori konvent által kiállított és függőpecséttel megerősített pergamen privilégiumot, harmincöt papírra írt levelet, továbbá pontosabban meg nem nevezett „vegyes és haszontalan leveleket”.⁹⁴

A leggyakrabban adományozás, eladás vagy csere során történő oklevélvándorlás magyarázatot ad arra is, hogy milyen módon kerültek be egyes családok iratai más familiák levéltárába. Más okok is hozzájárulhattak azonban a családi levéltárak változásaihoz, így azok részben vagy egészben gazdát cserélhettek, például magszakadás vagy a leányági öröklés esetén.

A családi levéltári iratállomány vándorlásának módját, lehetőségeit – bármilyen levelekről volt is szó – szigorú szabályok rögzítették, melynek gyökerénél a már korábban is idézett, a birtokjog és az azt tanúsító oklevél szimbiózisának felfogása állt. Ebből pedig az következett, hogy amint a birtokok eredetileg az egész nemzetségé voltak, a családi archívumokban levő oklevelek is közös tulajdonlás alá estek. És bár a későbbiekben a nemzetségek ágakra, családokra szakadtak, a közös elvi tulajdon fennmaradt mind az ősi birtokok vagy akár a nemzetségi monostor, mind a családi levéltárak felett. Így azokat, elméletileg, szétválasztani nem lehetett. Sőt, még a kezelésük is csak közös jelenléttel és beleegyezéssel volt lehetséges. Korábban már említettük a Wass család példáját. A familia legidősebb tagjának őrizetében lévő, egy ládikában elférő levelestárukat a 15. század második felében az osztályos atyafiak mind lepecsételték, így annak tartalmához csak mindnyájuk jelenlétében lehetett hozzá-

Borssay Mihály deak missilis lewele. Vajda Istwan missilis lewele. [...] Egy obligatoria lewel, Horwat Miklose Elek Janosnak. Egy pechetetlen lewel, Horwat Miklose, gubernator uramnak. Egy missilis lewele Egri Georgynek Horwat Mikloshoz. Nagy Ferencz missilis lewele. Kemeny Georgy missilis lewele. Keoreossy Mihaly deak missilis lewele. Haczoki Layosne missilis lewele. Chomakeozy Miklos missilis lewele. Egy evocatoria lewel Rado Christoff és Balatffi Anna azzony ellen rectifatio dolgabol. Lugassy Janos missilis lewele. Borssay Mihaly deak missilis lewele. Horwat Miklos missilis lewele. Feyedelem missilis lewele Vajda Istwanhoz az Varzayhoz. Egy pechetetlen be irott lewel mind ket feleol vallatas. Zakach Istwan missilis lewele. Dechey Mihaly missilis lewele. Balint deak missilis lewele. Kemeny Georgy missilis lewele. Zikzay Georgy missilis lewele. [...], valami registromochka, Zentkirally zena arrarol valo. Ez lewelek mind az zeold ladaba vadnak.” Emellett a fehér ládában való marhák (kupák, kanalak, kannák, párták, textíliák stb.) között is találunk iratokat: „Egy registrum, Peter deak jozagarol valo. [...] Horwat Miklosne fassional lewele, pechetetlen.” Szamba veszik a Gyerőfi János által Horvát Péter kezéhez adott okleveleket is: „Egy per non venit sententia lewel, Gereoffi Andrase, Gereoffi Barbara azzony ellen. Gereoffi Barbara azzony inhibitio lewele Gereoffi Andras ellen. Ugian azon Gereoffi Barbara sententia lewele Gereoffi Andras ellen az evictornak producalasa feleol. Egy evocatoria lewel Gereoffi Mihaly ellen az evictio feleol. Egy ammonitoria es evocatoria lewel Zylwasy Imreh ellen es ugian azon evocationak relatoriaya. Absolutional lewel Gereoffi Andras ellen. Vayda emberi ellen valo bizonsag. Attestatoria lewel ugian Gereoffi Barbara azzonye. Relatoria, mikeppen evocaltak Gereoffi Mihalyt. Egy relatoria, kin aperta sinchen. Az evocationak et relatorianak Zylwassy Imreh ellen paria. Zylwassy Imreh ellen valo exceptioy, Gereoffi Barbara azzonye. Az Inaktelki haz wetele feleol valo convent lewel. Utolzor hoza Gereoffi Janos eleo egy lewelet, ki az Szent Kirally jozag feleol valo alkwas Gereoffi Barbara azzonnyal, es protestala azon, hogy Horwat Peter uram megh esmerte az lewelet, hogy Horwat Miklos keze irasa, noha egy pechet rayta, es my eleottwnk is requisitorok eleott monda Horwat Peter, hogy ugy esmery, hogy Horwath Miklos irasa.” KmFjkv 625. sz.

⁹³ KmJkv 2. köt. 5182. sz.

⁹⁴ KmFjkv 672. sz.

férni.⁹⁵ A levéltár családi köztulajdonként való felfogását és kezelését mutatja a Bánffyak és Gyerőfiak 16. század közepi esete is. 1553 novemberében a Bánffy család tagjai között folyó perben kiegyeznek a felek. A kiegyezés során a felperesek közül néhai Bánffy Gáspár özvegye, nagylaki Jaksics Anna az összes nála levő oklevelet egy ládában a káptalanhoz szállíttatta, és a nyitott láda előtt esküt tett, hogy több oklevél nincs kezén, miután a lezárt ládát a felperesek és alperesek két-két képviselője, valamint a nevezett Anna asszony lepecsételte. Egyúttal megegyeztek, hogy az így lezárt és megpecsételt ládát Valkó várában, alkalmas helyen őrzik, és azt felnyitni vagy abból kivenni csak közös megegyezéssel lehet.⁹⁶ Amikor 1555-ben Gyerőfi Mihály felperes fogott bírák útján kiegyezett alperes atyafiaival, a választott fogott bírának kellett eldönteniük az oklevelek alapján, hogy az inaktelki rész melyik felet illeti meg inkább. Bár az oklevelek felől Gyerőfi Pálnak huszonötödmagával kellett volna esküt tennie, Gyerőfi Mihály beleegyezésével csak saját személyében tett esküt. Ugyanakkor Gyerőfi Pál arra is kötelezte magát, hogy a nála őrzött összes iratot és a Gyerőfi Mihályt illetőket kiszolgáltatja. Abban is megegyeztek, hogy a többi oklevelüket három zárral ellátott ládácskába teszik, melynek egy-egy kulcsa Gyerőfi Mihálynál, Pálnál és Gáspárnál álljon.⁹⁷ A családi levéltárak egységének megőrzését még válás során is kiemelten fontos tényezőként kezelték. Adott esetben maradhattak jószágok az elvált feleség kezén, de az okleveleket a férj őrizte. 1591-ben tövisi Ivánkovit Lázár és felesége, Olcsárvit Margit egyezséget kötnek a válásuk utáni helyzetet illetően. Margit az átengedett jószágokért cserébe adja az erdélyi káptalan 1541. június 14-i privilégiumát egy beregszói részbirtok május 30-án történt iktatásáról, az erdélyi káptalan jelentését Dekul János beregszói házának iktatásáról, valamint I. János király 1537. március 7-én Váradon kelt kiváltságlevelét [egy beregszói jószágra vonatkozóan]. Az okleveleket Ivánkovit szükség esetén visszaszolgáltatja, illetve ha ezt nem tenné meg, akkor az említett birtokokban megvédelmezi, vagy azonos értékű jószágokkal kártalanítja az asszonyt és utódait.⁹⁸

A családi levéltárak közös tulajdonlása egyben azt is jelentette, hogy különböző okok miatt iratkikérésre kerülhetett sor. Leggyakrabban erre a családok egyes tagjait érintő birtokok kapcsán találunk utalást. 1517-ben példának okáért a Várdai Ferenc erdélyi püspök és testvérei, valamint a Kiskallói/Kállay Vitéz János felesége és fia közötti perben a püspök vállalta, hogy a per tárgyát képező birtokra vonatkozó okleveleket annak eldöntése végett, hogy azok egyaránt illetik-e a fiú- és a leányágot, az erdélyi vajda kezébe szolgáltatja.⁹⁹ 1544-ben Drágyi Anna ígérte meg, hogy a Somboriak rendelkezésére bocsátja a nála levő szükséges okleveleket az idegen kézen levő birtokrészek visszaszerzéséhez.¹⁰⁰

Szintén rokonaiktól kértek kölcsön okleveleket pereik viteléhez a nagyfalui Bánffy család tagjai, ezért 1550 januárjában kötelezik magukat becsületvesztés terhe alatt, hogy azokat ép-ségben visszaszolgáltatják a losonci Losonciaknak.¹⁰¹ Nem minden esetben volt azonban szívélyes a viszony az atyafiak között, ami azzal járt, hogy a korábban kikért oklevelek visszaszolgáltatásáról „megfeledeztek”, s így peres úton kellett visszaszerezni azokat. 1486-ban menyőyi Gebárt Antal, Kelemen, Demeter és Albert bizonyos birtokokra vonatkozó oklevelek kiadása végett menyőyi Ispán Péter özvegye, Dorottya elleni perükben fogott bírák segítségé-

⁹⁵ W. Kovács: *A cegei Wass család*, 31.

⁹⁶ ErdKáptJkv VIII/1. 179. sz. Vö. KmJkv 2. köt. 5237. sz.

⁹⁷ KmJkv 2. köt. 5395. sz.

⁹⁸ ErdKáptJkv VIII/1. 851. sz.

⁹⁹ KmJkv 2. köt. 3620. sz.

¹⁰⁰ KmJkv 2. köt. 4831. sz.

¹⁰¹ KmJkv 2. köt. 4997. sz.

vel kiegyeztek úgy, hogy Dorottya az oklevelek visszaszolgáltatása fejében élete végéig használhatja a birtokbeli részeket.¹⁰² 1579-ben arról értesülünk, hogy vajai Borzási János pert indított az erkei jóságaira vonatkozó oklevelek visszaszerzéséért Borzási Miklós ellen, melyek visszaadását Miklós megígérte, míhelyt jóságaiból a leányági just követelő atyafiaival folyó pere lejárt.¹⁰³ Néha a családtagok fiatal korát kihasználva károsítják meg a családi archívumot, aminek orvoslása ugyancsak peres úton történhetett. 1545-ben szentjánoshegyi Szász Simon azt vallotta, hogy bizonyos birtokaira vonatkozó okleveleket ifjúkora idején az atyafiai elidegenítettek, és azok törvényes úton csak nemrég kerültek vissza hozzá.¹⁰⁴ Ahogy a birtokok, úgy a hozzájuk kapcsolódó joglevelek is más elbírálás alá estek aszerint, hogy ősi vagy szerzett birtokok jogbiztosítékai voltak. Ebből kifolyólag különösen odafigyeltek arra, hogy az okleveleket ne kelljen eredeti formájukban kiadni, és a leányág elégedjen meg az átirattal. Ezt írja elő máskülönbén a *Tripartitum* is.¹⁰⁵ 1579-ben a kolozsvári Balázs deák jószágaira és örökségeire vonatkozó oklevelek ügyében folytatott perben végül a felek (egyfelől gyermekei, másfelől rokonuk) kiegyeztek. Ennek értelmében Balázs deák gyermekei előállítják Balásfi Gergely számára apjuktól reájuk háramlott okleveleiket, hogy amelyikről szükség, arról másolatot készíttessen, azzal a feltétellel, hogy Balásfi Gergely a másolatokat maga számára tartsa meg, és tudtuk nélkül senkinek sem adja tovább.¹⁰⁶ A leány- és fiági öröklés és a hozzájuk tartozó oklevelek birtoklása közötti különbségekkel – úgy tűnik – tisztában voltak a családtagok is. Erre hivatkoznak 1590 májusában a tinkovai Macskási fivérek, amikor atyafiaiknak, a tinkovai Duma testvéreknek ugyan átengednek bizonyos prédiumbeli részeket, haszonvételeikkel és tartozékaikkal együtt – akkor is, ha őket ezek leányági örökösökként nem illetik meg –, de cserébe Ioan Duma kötelezte magát, hogy a jószágokra vonatkozó okleveleket szükség esetén a Macskásiak mint fiági örökösök számára birtokjogaik védelmében mind bíróságokon, mind azokon kívül bemutatja.¹⁰⁷

Kérdés, hogy mi történt azokban az esetekben, amikor nem volt fiúörökös vagy nem maradt egyenes ági örökös. Péter Katalin sejtése szerint a magánlevéltárak különböző központi hivatalok őrzésébe kerültek.¹⁰⁸ Jakó Zsigmond szerint a családi archívumok a család ősi jószágainak sorsát követték, és ahogy a birtokok a koronára szálltak, úgy az oklevelek is.¹⁰⁹ Ha azonban a családnak vagy nemzetségnek csupán valamely ágán következett be a kihalás, ennek birtokait és – bár erre nem történik konkrét utalás, de következtethetünk rá – a levelestárát is, az atyafiai örökölték.¹¹⁰

*

Összegzésként elmondhatjuk, hogy lényegében minden nemesi család igyekezett megőrizni a rendi helyzetét, a birtokjogait védő kiváltságleveleket. Mivel a kor felfogása szerint csak a birtokjogbiztosító iratok minősültek megőrzésre érdemes, akár féltett levéltári anyagnak,

¹⁰² KmJkv 2. köt. 2620. sz.

¹⁰³ KmFjkv 226. sz.

¹⁰⁴ ErdKáptJkv VIII/1. 177. sz.

¹⁰⁵ Tripartitum I. 42. 3. (Quod literalia instrumenta frater natu major conservabit.)

¹⁰⁶ KmFjkv 219. sz.

¹⁰⁷ ErdKáptJkv VIII/1. 709. sz.

¹⁰⁸ Péter: *Az egyszerű ember, az oklevelek és a levéltárak*, 348., különösen az 50. jegyz.

¹⁰⁹ A magvaszakadt kentelki Radó fia Mihály fia Simon példáját idézi Jakó, akinek egy ládácskában elférő levelei a koronára szállottak. Jakó: *Az erdélyi levéltárügy*, 35. Amikor azonban az uralkodó, Luxemburgi Zsigmond szántói Lack Dávidnak adományozta ezeket a birtokokat, a hozzá tartozó okleveleket is átadatta. Jakó: *Az erdélyi levéltárügy*, 36.

¹¹⁰ Czobor: *A családi levéltárak*, 429.

a középkori és kora újkori erdélyi családi levéltárak többnyire birtoklevéltárak, tehát nemesi birtok és családi levéltár szinte azonos fogalmak. Lényeges különbségek az erdélyi és magyarországi családi levéltárak között nemigen tapasztalhatók. Jakó is hangsúlyozza, hogy Czobor Alfrédnek a középkori magyarországi családi levéltárakkal kapcsolatos kérdések tárgyalásának eredményei némi „erdélyi szín”-nel Erdély vonatkozásában is jellemzőek.¹¹¹ Közös vonásként emelhetjük ki például a levestárakat gyarapító tényezőket, melyek közül legfontosabbak a birtokszerzések voltak, vagy az erdélyi családi levéltáraknak a magyarországihoz hasonló fejlődési ritmusát (a megcsonkult erdélyi családi levéltárak kezdetei is a 13. század közepére tehetőek), bár némi időbeli eltéréssel a későbbiekben mindenképpen számolhatunk. Ennek nyilvánvaló oka az írásbeliség erdélyi elterjedésének lassúbb üteme a királyság többi tartományaihoz képest, ami némileg kihatott az írásbeliség elterjedtségére is, mely mindvégig szerényebb maradt. Ez a családi levelestárak méreteit is befolyásolta. Bár ezt nehéz megbecsülni, hiszen egyrészt a nemesi társadalmon belüli hovatartozástól függött (a 16–17. században az erdélyi főrendű famíliák levéltára szegényesebb a királyságbeliekéhez képest), másrészt az idők folyamán mindegyikből selejtezték, pusztultak el iratok, a családi levéltárak állhattak csupán néhány iratból, de megtölthettek több ládát is. Talán a levéltárvándorlás tekintetében tapasztalhatunk némi különbséget, amely épp az általunk vizsgált korszak első felében, a 16. században és a rákövetkezőben öltött rendkívüli méreteket. Ekkor ugyanis a török elől Erdélybe menekülő magyarországi, valamint az erdélyi állam délnyugati megyéiből, vidékeiről Biharba, Közép-Szolnokba és a belső erdélyi megyékbe érkező családok magukkal hozták levelestáraikat, melyek később különböző okok miatt (család kihalása, összeházasodás stb.) az új erdélyi rokonság levéltárát gyarapították. Pusztulásuk tekintetében is a töröktől védett felső-magyarországi családi levéltáraknak talán nagyobb esélyük volt a túlélésre, mint a török és más támadásoknak sokkal jobban kitett Erdélyben. Bárhol is legyenek azonban, ezen levelestárakat a jogszokásnak és a család érdekeinek megfelelően kezelték. A bennük őrzött különféle iratok jogbiztosító jellege adta az archívumok jelentőségét, és bírta rá a tulajdonosaikat, hogy minden tőlük telhetőt megtegyenek épen tartásuk érdekében. Ez a gondos felügyelet tette lehetővé azt, hogy évszázadokon keresztül fennmaradjanak, és a 19. század második felétől eredeti funkciójuktól megválva, immár a távolabbi és közelebbi múlt bűvárkodói számára elengedhetetlen forrásként szolgáljanak.

¹¹¹ Jakó: *Az erdélyi levéltáriügy*, 34.

A dinasztia szolgálatában: közügyek, hivatal és igazgatás az Anjouk országaiban

Les officiers de la chose publique dans les territoires angevins (XIIIe–XVe siècle): vers une culture politique? Gli ufficiali e la cosa pubblica nei territori angioini (XIII–XV secolo): verso una cultura politica? Études réunies par Thierry Pécout, École française de Rome, 2020. 672 oldal

Az Anjou-ház területeinek és országainak közös történeti szempontú vizsgálata több mint negyedszáz éve tart, elsősorban francia, olasz, magyar, német és sok egyéb kutató közreműködésével. A közös konferenciák anyaga leggyakrabban eddig a nagy tekintélyű École Française de Rome kiadásában jelent meg. Ezúttal is így történt: az ismertetett kötet anyagát a saint-étienne-i Jean Monnet egyetemen 2016. november 17–19. között tartott nemzetközi konferencia képezi. Ahogy arra Olivier Mattéoni (Paris) bevezető tanulmánya is kitér, az együttműködés során alaposabb elemzések készültek már az Anjou-országok diplomáciájára, államszervezetére, hatalomgyakorlási módozataira, társadalmaira, külön kiemelten a nemességükre és az igazságszolgáltatási rendszerekre összpontosítva. A megkezdett úton haladva a 2010-es évek derekán eljött az alkalom, hogy – egy kiterjedtebb hivatali archontológia készítésével párhuzamosan – alaposabb elemzések szülessenek az állami tisztviselők és hivatalnokok világáról. A munkákat segítő prozopográfiai adattár állapotáról a kötet végén kapunk beszámolót. A kancelláriák, bíróságok, számvevőszékek, levéltárak, királyi tanácsok, a hadseregirányítás, a védelmi rendszerek (várak) adminisztrációja egy sor olyan jól képzett tisztviselőt igényelt, akiknek köszönhetően megszülettek a modern államiság intézményei, illetve azok korai formái. A késő középkorban, nemzeti fejlődéstől eltérő keretek között, a dinasztikus állam formájában is létrejött egyfajta hivatali

kultúra, hivatali identitás, és az uralkodó, illetve a dinasztia részéről is megfogalmazódtak a hivatali hűség és a hivatali szolgálat alapelvei. Ezt a folyamatot kutatva ugyanakkor szükség van egy sor kevésbé ismert tényező vizsgálatára: a toborzás gyakorlatától a hivatali írásbeliség átalakulásán, a rendeletek és utasítások elemzésén át, a számviteli gyakorlat változásait követve szükséges meghatározni a releváns egységesítő tendenciákat, a hivatali rutin kialakulásának állomásait, a politikai és igazgatási kultúra sajátosságait. A kötet tehát igen értékes, sok szempontból felszínesen ismert, alapvetően járatlan terepen végzett vizsgálatok eredményeit tartalmazza.

Benoît Grévin az Anjou hivatalnokok retorikai iskolázottságát és felkészültségét kutatja. Vizsgálata Provence-ra, Dél-Itáliára és Magyarországra terjed ki, de igyekszik utánajárni az egyéb külső hatásoknak is. Rögtön itt adódik az első nagy kérdés: az Anjou államok „törzsterületét” adó Dél-Itália és Szicília mit örökölt a korábbi Hohenstauf időszaktól? A régiót tekintve jól ismert a II. Frigyes-kori műveltség és az adminisztratív háttér jelentősége. A 13. század közepére Nápoly és Bologna egyetemei adták a hivatalnoki utánpótlás döntő részét, az itt elsajátított ismeretek és *ars dictaminis* meghatározók voltak a császári adminisztráció számára. Bár a 13. század utolsó harmadában számos tekintetben új korszak kezdődött, Grévin szerint az Anjou igazgatás ezt a tudást továbbfejlesztette. A preambulumokat, ünnepi beszédeket és egyéb *narratió*kat követve fontos ugyanakkor kiemelni, hogy a frigyesi örökség megjelent a 13. században a cseh királyi udvarban, a 14. század elején pedig Grévin szerint Magyarországon is. Tovább bonyolítja a képet, hogy a retorikai iskola nagy mesterei, Petrus de Vineia vagy Capuai Tamás hatása nem csupán az Anjou

területek révén terjedhetett egész Európában, hanem az avignoni pápai udvar is továbbíthatta szellemiségüket, mintáikat.

Csákó Judit tanulmányában Nagy Lajos diplomatáira koncentrál, kiemelve a szentszéki, az itáliai és az angliai küldetéseket. Jól érzékelhető, hogy Magyarországon a diplomáciai megbízatások lebonyolításának hátterében egyházi oldalról a királyi kápolna intézménye állt. Beszédese eredményeket mutat az 1343 és 1352 közötti szűk egy évtized tizenöt diplomáciai küldöttségének vizsgálata. A Nagy Lajos hatalomra jutását követő igen intenzív évtizedről van szó, elég, ha pusztán a nápolyi ügyeket említjük. A küldetések kapcsán hasonló arányban találunk világi és egyházi szereplőket. Míg egyházi vonalon mint háttérintézmény fontos a királyi kápolna, a követek karrierjének lépcsőzetessége is megfigyelhető. A világiak esetében kiemelhetjük származásukat és magas társadalmi pozíciójukat. Csákó Judit ugyanakkor tovább megy, és megpróbálja áttekinteni Nagy Lajos diplomáciai leveleinek tartalmát és felépítését is. Arra a következtetésre jut, hogy bár a diplomaták esetében Lajos nagy hangsúlyt fektetett a képzettségre, az egyetemi tanulmányokra és arra, hogy a királyi kápolna tagjai valóban felkészült klerikusok legyenek, a levelek stílusában, az érvek használatában alig érezhető szigorúbb jogi logika. Lajos elsősorban narratív formában adja elő érveit, jól láthatóan politikai szerepét hangsúlyozza, kerüli az aprólékos jogászcodást és az ahhoz kapcsolódó retorikai arzenál használatát.

Justine Moreno (CNRS-Paris) az angers-i hercegi számvevőszéki tanács összetételét, működését vizsgálja a levéltáron és egy különleges irategyüttesen, a párizsi Archives Nationales-ban őrzött anjou-i számvevőszéki naplón keresztül. A napló az 1397 és 1424 közötti évek anyagát rögzíti rendszerezett formában. Számos jel mutat arra, hogy a számvevőszék klerikusainak és tanácsosainak működése ekkorra már kialakult normarendszerrel bírt. Egyrészt pályájuk évtizedeken át követhető, professzionális hivatali

karrier volt, másrészt az egymás közti kommunikáció segítése, a minták továbbítása és széles körű számonkérése lényeges szempont lett. Az így készült anyag rendszerezése a korban egyszerre igényelt jogi és számviteli ismereteket és gyakorlati, illetve esztétikai szempontokat. A tanácsosok – ha szükségesnek érezték – az angers-i utcakövezés bérlőjének beszámolóját is visszadobták, ha az rendezetlen, néhány folión benyújtott anyag volt. Moreno joggal emeli ki, hogy a modern állam működéséhez szükséges adminisztratív etikett és normarendszer nem Anjou francia korához történő, 1480-ban bekövetkezett visszatérésével indul, ugyanis a hercegi-fejedelmi korszak (1356–1480) ebben a tekintetben már meghatározó volt.

A közigazgatási kultúrának szentelt tanulmányok között két írás is az Anjouk keleti, lotaringiai kormányzati gyakorlatával foglalkozik. Aymeric Landot (ENS-Paris) a Baudricourt család történetét kíséri végig, bemutatva egy kelet-franciaországi regionális középnemes család felemelkedését. A körülmények összetettségét jól mutatja az érdekek rétegzettsége, a burgundi majd a lotaringiai (Anjou) ház és a francia királyi szolgálat egyidejűsége. A százéves háború vereségei folytán megújulni kényszerülő francia katonai vezetés lehetőséget teremtett a kortárs nemeseknek is a harctéri, illetve katonai karrier elindítására. A család három generáció alatt igen kiterjedt kapcsolatrendszert, kormányzati tapasztalatot és nem mellesleg kiterjedt birtokrendszert épített ki. Landot rámutat, hogy a Baudricourt-ok rendre jól használták ki a történelem adta lehetőségeket, így építettek párhuzamos karriert a hercegi szolgálatban és a király embereként. A herceg nélkülözhetetlen hadvezéreiként érvényesülő Baudricourt-ok egyszerre voltak hercegi hitelezők, hivatali előljárók, kormányzók, vagy teljesítettek számos diplomáciai küldetést. Így például Róbert vezette 1454-ben a törökellenes céllal Magyarországra küldött követséget. Szerepük leghasznosabb eleme azonban a királyi szolgálat volt. Jól érzékelhető az is, hogy a királyi

hatalom tudatosan használta őket és remekül beágyazott kapcsolatrendszerüket a saját érdekében.

Hélène Schneider (UL) tanulmányában az Anjouk lotaringiai korszakán belül II. René (1473–1508) politikai és igazgatási törekvéseit vizsgálja abból a szempontból, hogy milyen szerepet töltek be az egyháziak a herceg környezetében. Abban a korszakban vagyunk, amikor a világi fejedelmek megpróbálták „nemzeti” egyházaikat saját szolgálatukba állítani, nem meglepő tehát, hogy II. René is ezzel kísérletezett. A klerikusok a francia királyi udvarnál is nagyobb arányban (50%-ot meghaladóan) voltak jelen a hercegi tanácsban, a herceg komoly figyelmet szentelt képzésükre, egyetemi tanulmányaikra, amit ráadásul bőkezűen támogatott. Ha közvetlenül a közigazgatásban nem is volt döntő szerepük (a mintegy 200 fejedelemhez közeli klerikusból csupán 35 esetén mutatható ez ki), javarészt kanonoki prebendákért cserébe komoly ügyekben vállaltak diplomáciai szolgálatot, – például közbenjártak a pápánál Nápoly visszaszerzése érdekében. A herceg tudatosan törekedett tehát jogvégzett klerikusokat kanonoki vagy püspöki székbe emelni, és hatalmának ilyen módon is támaszt biztosítani.

Az Anjouk itáliai adminisztrációjának vizsgálata értékes, egymást kiegészítő tanulmányokat eredményez. Kristjan Toomaspoeg (Salerno) a korai Anjou időszak (1264–1309) határvidéken alkalmazott tisztviselőinek származását és karrierjét vizsgálja. Az alapfelvetés azért is érdekes, mert a közép-itáliai határvidék ellenőrzése soha nem számított könnyű feladatnak, aminek következtében sokak számára jó kiindulási pont lehetett a további ígéretes karrierhez. A vámügynökök, várkapitányok, átkelőket ellenőrző tisztviselők (*magistri passuum*), egyéb *bajulusok*, *magisterek*, királyi megbízottak kulcsfontosságú szereplői voltak az Anjou igazgatásnak, és erős rotáció jellemezte alkalmazásukat. I. Károly idején nagy számban találunk köztük provence-iakat és franciákat, köztük Anjou-belieket is. Később

számuk csökkent, elsősorban az észak-itáliai szerepének erősödésével párhuzamosan. Florence Sampsonis érdekes tanulmányt szentelt I. Anjou Károly Moreában (Akháj Fejedelemség) megfigyelhető kinevezési gyakorlatának. A Peloponnésos nagy részére kiterjedő fejedelemséget, amely 1205 óta frank-francia uralom alatt állt, nem sokkal nápolyi trónra kerülését követően sikerült megszereznie az Anjou uralkodónak. A terület stratégiai fontosságát nem lehet eléggé hangsúlyozni, hiszen egyértelműen a balkáni jelenlét és a konstantinápolyi ambíciók egyik kulcsa volt. I. Károly a helyi *baillik*, *provisorok*, kapitányok, pénzverőkamarák élén álló *magisterek*, marsallok (hadseregparancsnok), *connétable-ok* (diplomáciai funkció!) stb. kinevezésénél Villehardouin Vilmos herceg haláláig (1278) rendkívül tapintatosnak mutatkozott. Azt követően viszont egyre inkább kibontakozott önálló elképzelése a hercegség tisztviselőinek utánpótlásáról. Fontos volt, hogy nagy számban alkalmazott helyi nemeseket és franciákat. Emellett az itáliai királyságból és Itália északi területeiről is hívtak igazgatási szereplőket, sőt Franciaországból is kerültek Moreába tisztviselők, ugyanakkor Anjou, a legtávolabbi tartomány nem szerepel a listákon. Mindenképp megállapítható azonban, hogy I. Károly országai területét egy nagy egészként kezelte, ahol funkcionáriusai számos esetben felcserélhetők és átirányíthatók voltak.

Az Anjou adminisztráció egyik kulcs-eleme volt a várak és más *domusok* elosztása is, mely egy sajátos pozíciót hívott életre Szicíliában. A „várvagyon-kincstárnok” (*expensores castrorum*) hosszú ideig nehezen definiálható, periférikusnak tekintett pozíció volt, ezúttal Domenico Matteo Frisone (Teramo) igyekezett tisztázni helyzetüket, származásukat és társadalmi helyüket. Alapvető fontosságú tanulmánya rámutat a királyi vagy onelosztók helyi toborzási anomáliáira éppúgy, mint feladataik gyakorlati jelentőségére. Mindezek mellett Serena Morelli (Campania) a dél-itáliai adóztatás rendszerét és működését vizsgálja Bölcs Róbert

halálától (1343) az Anjou-korszak végéig (1442). Az I. Károlyhoz köthető fiskális adminisztráció szigorú rendje és szociális háttere a 14. század közepén részint a pestis miatt kezdett megváltozni. Új családok megerősödése új gyakorlatot hozott az udvarral való kommunikációban is: a pénzügyi centralizáció mellett bőséges adataink vannak a helyi családok pozíciószerezésére és alkuképességük látványos javulására.

A kötet külön fejezetbe sorolja a hatalom és hatalommegosztás képi és anyagi formáit vizsgáló tanulmányokat, melyet Alfredo M. Santoro (Salerno) összehasonlító vizsgálata indít. Többször hangsúlyozott tézisnek számít, hogy a hatalomváltással a várak (és elosztásuk) szerepe felértékelődött, a nehezen járható hegyi utak, a partok és a kikötők ellenőrzése I. Károly szemében egy egységet képező *territorium* védelmét szolgálta. Santoro a legújabb kutatási eredményeket bevonva alapvetően Salerno és Nápoly emblematisztikus erődítéseit és építkezéseit tekinti át az első Anjouk idejéből, kiemelve, hogy a francia minták mindkét helyen erősek maradtak.

Aix-en-Provence-i régészek egy csoportja egy provence-i nemesi család, a Bauxk reprezentációs emlékeinek egyik legsajátosabbikát, egy templomi halotti emlékmű lehetséges összefüggéseit vizsgálja. Az építmény sajnos a forradalom alatt elpusztult; ám Andreas Hatmann-Virnich, Marie-Pierre Bonetti, Heike Hansen és Nathalie Molina CNRS kutatók a 12. századi alapítású silvacane-i ciszterci apátság régészeti-műemléki anyagát és korábbi ábrázolásokat tanulmányozva arra a következtetésre jutottak, hogy a család, mely az alapítástól kezdve nagy szerepet töltött be az apátság életében, tudatosan választotta temetkezési helyéül Silvacane-t. A 13. század végi, valószínűsíthetően helyi mesterek által készített halotti emlékművük pedig pontosan követi a korábbi provence-i grófok, különösen II. Alfonz (1196–1209) halotti síremlékének (Aix-en-Provence) kidolgozását. Ez utóbbi szál meglátásunk szerint azért is érdekes, mert Alfonzot,

aki 1209 februárjában nővérét, Imre magyar király özvegyét, Konstanciát kísérte Szicíliába, hirtelen halálát követően először Pálmóban temették el, majd csak később került vissza Provence-ba, és nyerte el végső nyughelyét az aix-i johanniták templomában. Az újonnan érkezett Anjoukkal is jó kapcsolatot ápoló Bauxk a rendkívül hasonló síremlékekkel mindenki számára világossá tették, hogy helyük van Provence legtekintélyesebb családjai között.

A Baux család Anjoukkal létesített szoros kapcsolatát hirdeti egy másik, az észak-itáliai Astiban található síremlék is. Ezt már Matteo Ferrari (Paris), Riccardo Rao (Bergamo) és Pierluigi Terenzi (Firenze) olasz nyelvű tanulmányából tudhatjuk, amely az Anjouk itáliai (mégpedig észak- és közép-itáliai) városokban kifejtett propagandájának és politikai befolyásának emlékeit vizsgálja. A tanulmány a heraldikai szimbólumok mellett az uralkodóábrázolások, falfestmények és különböző plasztikák üzenetét igyekszik értelmezni, beemelve a vizsgálati körbe a pecséteket, síremlékeket is, illetve az Anjouk hűbérúri és politikai jelenlétének legkülönbözőbb szimbolikus és konkrét megnyilvánulásait Piemont, Lombardia és Toscana városáiban.

A fentieket jól kiegészíti Laurent Hablot (Paris) tanulmánya az Anjouk politikai egyesítő törekvéseinek heraldikai eszközeiről. Egy alapvetően szórt területi egységekből álló politikai egység koherenciáját értelemszerűen legfőképp az uralkodót adó dinasztia teremtheti meg. Ennek egyik hatékony eszköze a címeradományozás, mely épp a 13. századtól terjedt el Európa-szerte. Hablot felhívja a figyelmet, hogy a címeradományozás mögött összetett tartalom figyelhető meg, amely fegyvertestvériséget, közös szolgálatot, a hősiesség jutalmazását és örökített hős kultuszokat egyaránt jelenthet. Mindez együtt járhat például városok esetében a királyi zászló és más királyi jelvények használatának engedélyezésével. Hablot Anjou Károlytól Renéig (1264–1480) terjedően alapos analitikus inventáriumot is ad az Anjou

uralkodók ide vonatkozó címeradományai-
ból a néhány franciaországi és a bőséges Itá-
liai esetekre koncentrálna, de ezek mellett ki-
tér Magyarországra és Nagy Lajos szerepére
is.

Dél-Itáliát illetően jól ismert, hogy az
Anjouk igyekeztek elegáns udvart fenntar-
tani maguk körül, aminek egyik leglátványo-
sabb korszaka Bölcs Róbert uralkodásának
idejére (1309–1343) esik. Pierluigi Leone de
Castris (Napoli) egy sor korábbi munkájára
és az Anjouk kancelláriai irataira támasz-
kodva vizsgálja a nápolyi udvarban foglal-
koztatott kézművesek, mesterek és művé-
szek helyzetét I. Károlytól Róbert korszakáig
(1265–1343). Feltűnő, hogy a művészek és
kézműves mesterek tudatosan egyfajta
„funkcionáriusként”, azaz hivatalviselőként
jelennek meg a forrásokban, amelyekből ki-
derül, hogy havi fizetést, házat és a hűbéri vi-
lágból átvett tiszteletbeli címeket kaptak. Ez-
által az építésszek, festők, szobrászok, ötvö-
sök az udvar szerves részének érezhették
magukat, szolgálatuk és hűségük az Anjouk
számára fontos tényező volt.

Terjedelmes tanulmányban foglalkozik
Gianvito Campobasso (Freiburg) az Anjouk
balkáni kapcsolataival és azok albániai hatá-
saival. A kérdés azért is fontos, mert a terület
jól érzékelhetően találkozási zóna: a bizánci
görög befolyás és művészeti örökség és az
Anjouk által hozott nyugati elemek adódtak
itt össze. Mindezek ellenére a kutatások
hosszú ideig nemigen foglalkoztak Albánia
nyugati kapcsolataival, e téren azonban az
utóbbi években alapos változás történt. A ta-
nulmányban gazdag képanyag segítségével
követhetjük az Anjouk által küldött családok
jelenlétére utaló művészeti, heraldikai emlé-
keket. A szerteágazó ismeretek ugyan a re-
cenzens számára néha idejétmúlt vagy Albá-
nia kapcsán legalábbis mindenképp újra de-
finiálandó értelmezési keretbe illeszkednek
(feudális rendszer, feudális osztály, a feu-
dalitás meghonosítása), ám mindez cseppet
sem von le a gazdag forrásanyagot felhasz-
náló tanulmány megállapításainak jelentő-
ségéből.

A tanulmánykötet az Anjouk államainak
modelljeit vizsgálva külön kitér a nemesi és
egyházi mintákra. Sylvie Pollastri (Bari) en-
nek keretében azt a kérdést teszi fel, hogy az
államfogalom és a közügyek Anjou értelme-
zései a 13. századtól milyen mértékben tá-
maszkodtak a hűbériségre Dél-Itáliában.
A kérdés tágabb kontextusban is releváns:
létezhet-e olyan eset, amelyben a radikáli-
sabb értelmezésekben „államgyilkos” hűbé-
riség mégiscsak egy jól működő állami rend
alapjait biztosítja? Pollastri elemzéséből ki-
derül, hogy az Anjouk Dél-Itáliában épp ezt
a modellt érvényesítették, és a nagy törést je-
lentő szicíliai vecsernye (1282) után a konti-
nensre visszaszorult Anjou uralom a helyi és
a távolabbról hozott családok folyamatos ju-
talmazása, megerősítése (vagy ahogy a helyi
források említik: kompenzációja) révén mű-
ködőképes helyi sejteket hozott létre, ame-
lyek hierarchikus rendbe állítva egy sor ál-
lami funkciót átvettek, az igazságszolgálat-
tástól, a hadseregállításon át az adóztatásig.
Mindez természetesen a gazdasági javakban
és jogosítványokban való részesedést is je-
lentette, így pedig az említett sejtek, legin-
kább a kis grófságok a városok mellett önálló
udvarokká, politikai-társadalmi sejtekké
váltak. A korona adta az egységet, a tekin-
télyt és paradox módon az elkülönülés ga-
ranciáit, míg cserébe nem kért mást, csak
hűséget és békét, amit a helyi vagy helybe ül-
tetett nemesség több generáción keresztül, a
pestis, a magyar hadjáratok (Nagy Lajos), a
trónharcok (1383–1385, 1405–1410) ellenére
fenntartott. A Ruffók, Sanseverinók, Ga-
tanik, Baux-k, Orsinik, Lauriák pedig hosz-
szú távon stabil támaszai maradtak az An-
jouk államának, biztosítva ezzel továbbélé-
süket.

Hasonló témát választott Henri Bresc
(Paris), amikor Szicília sajátos államiségét
elemzi. Tanulmánya a normann berendezke-
déstől a Hohenstauf modellen át a rövidebb
(Szicíliában csak 1282-ig tartó) Anjou-periód-
uson át az aragón korszakig ível. Szicíliában
egyrészt jól megfigyelhető a görög-bizánci
örökség hatása, amelyre támaszkodva a 12.

században a fejedelmi hatalom szakrális jellege írásban is rögzült. Emellett nagyon korán (13. század) megjelent a Korona elvont, személytelen, a király személye fölé rendelt fogalma. Ezt egészíti ki a Palota mint jogi műhely, az igen erős hűbéri fegyelem, az Anjouk 1270-ben keletkezett, birtokokra és jogosítványokra vonatkozó összeírása, valamint a királyi birtokok erős szerepe, elidegeníthetlensége és markáns területisége. Ez utóbbiakat tehát osztani, örökíteni sem lehet, de egyciklusú apanaszt képezhettek. Bresc felhívja a figyelmet arra, hogy ilyen körülmények között komolyabb (városi és egyéb) autonómiákra sem lehet számítani, mégis kimutatható egy feltűnő töréspont a szicíliai modellben: Az Anjouk uralma bizonyos tekintetben tökélyre fejlesztette a bő egy évszázada erősödő királyi adminisztrációt. Az Anjouk ugyan megbuktak, de államuk és az addig több rendszer alatt pozíciót nyert családok kibírták a későbbi beháborús időket.

Egészen más körülmények közé került az Anjou fejedelem a 15. század második harmadától Lotaringiában és a szomszédos Bar hercegségben. Léonard Duphant (Metz) tanulmányában rámutat a határvidéki tartományok igen összetett igazgatási rendjére. Ha államot keresünk, az adóztatás terén például René elért egy Capeting-modellhez hasonló hatékony és rendszeres, többé-kevésbé akadálytalan fiskális rendet. A hadsereg működtetése terén viszont visszatérünk a hűbéri világ rendjébe: a herceg csak a nemesiséggel kötött különalkuk és egy sor kötelező kompenzáció révén számíthatott komolyabb hadseregre. Ami pedig az igazságszolgáltatást illeti, annak már térképi ábrázolása is erősen töredezett. Duphant a fiatalon elhunyt Christoph Rivière kutatásai nyomán a fellebbviteli körzeteket próbálja összerakni, nagyon tanulságos eredményre jutva: van, ahol a hercegig végigfut egy fellebbviteli eljárás, van, ahol ezt a saint-michieli törvényt napok biztosítják, van, ahol a párizsi Parlament a fellebbvitel végállomása, és akad, ahol a herceg is csak első fokon illetékes, mert

császári területen vagyunk. Mindehhez társul még Metz, Toul és Verdun püspöksége, ami pedig német mintára teljes önállóságot élvezett. Ha ezen a keleti határvidéken államot keresünk, csak igen lassú fejlődésről és befejezetlen területiségről beszélhetünk tehát. Az Anjou hercegnek (René) pedig bizonyos mértékben el kell fogadnia a korabeli német gyakorlatot: ha hatalomra akarsz jutni, el kell adósodnod, ha maradni is akarsz, akkor pedig birtokaid egy részét is el kell zálogosítanod.

Az Anjouk kormányzásának helyi támaszait vizsgálva, Jean-Michel Matz (†, Angers) az anjoui Beauvau család pályáját kísérte végig a 14. század végétől egy kerek évszázadon át. A Beauvau-k egyik legkiemelkedőbb alakja, Bertrand kitűnő példa arra, hogy Anjouban is megfigyelhető az, amit néhány tanulmány feljebb Lotaringiában is láttunk: a hercegi és a királyi szolgálat nem zárja ki egymást, sőt egymásra épülő elemekre alapozva válhat valaki igazán meghatározó személyiséggé. Bertrand René udvarnagyként, angers-i várkapitányként és a hercegi tanács elnökéként a százéves háború végére kulcsszerepet vállalt Normandia visszaszerzésében, touraine-i bailli-ként pedig a Loire-vidék királyi igazgatásában. Matz a gazdag életpálya bemutatása mellett Bertrand de Beauvau vallásos gyakorlatára összpontosít, megvizsgálva az általa épített várak kápolnáit, azok különböző szentábrázolásait éppúgy, mint adományozási és karitatív gyakorlatát, végrendeletének kegyességre és lelkiekre összpontosító részeit. Ezek alapján egy mélyen vallásos, hercegi és királyi szolgálatban megerősödött főméltság képét láthatjuk, aki ráadásul a család másik ágaihoz hasonlóan Angers-ban egy koldulórendi közösségben jelölte ki végső nyughelyét. Míg azonban a család másik két ága a ferencesek és a domonkosok mellett döntött, addig Bertrand tudatosan választotta magának és családjának az ágostonrendi remeték házáat.

Más forrásbázisról indulva, de hasonló vizsgálatot végzett Marie-Madeleine de Cévens (Rennes), a magyar Himfy Benedek

vallásos kötődéseit kutatva. Nagy Lajos fontos emberének, tisztviselőjének, diplomatájának életútja alkalmasnak mutatkozik egy szélesebb kontextusú összehasonlításra is. Az írás abból a szempontból is hiánypótlónak tekinthető, hogy a magyar nemesség vallásosságáról az utóbbi időkben több szerző tollából is napvilágot láttak komolyabb elemzések, ám ezek egy későbbi periódust: a 15. századot, illetve a Jagelló-kort érintik. E tekintetben tehát fontos előzményeket érint de Cévens kutatása, melynek alapkérdése az, hogy Himfy Benedek vallásos gyakorlata (szentföldi zárandoklat terve, pápákkal való közvetlen levelezés, ágostonrendi remetékkel, karthauziakkal való kapcsolat a nagyobb koldulórendek mellett etc.) háttérben általános kortünet figyelhető-e meg, vagy az inkább az Anjou uralkodók eminens hivatalnokainak sajátos politikai-vallási kultúráját tükrözi. A francia kutató egyértelműen ez utóbbi felé hajlik, kiemelve, hogy a magyarországi gyakorlatban korántsem elterjedt a koldulórendekhez való olyan fajta erős kötődés, amit például Jean-Michel Matz tanulmányában Anjou kapcsán nyomon követhetünk. Több jel (adományozási gyakorlat, temetkezési hely kiválasztása) is arról árulkodik továbbá, hogy Himfy számára a koldulórendekkel fenntartott kapcsolat mégis igen fontos maradt. Ebben pedig a szerző többek között a királyi példa (*imitatio regis*) markáns hatását látja.

Szintén magyarországi kérdéseket boncolgat Kiss Gergely (Pécs) I. Károly (Róbert) korának klérusával foglalkozó tanulmányában. Írásának alapkérdése az, hogy tekinthetünk-e a 14. század elején az egyháziakra mint kormányzati szereplőkre, illetve esetükben megfigyelhető-e bármiféle politikai identitás. Mondanivalóját Kiss alapvetően két mozzanat, az 1318-as főpapi szövetség és a két évtizeddel későbbi 1338-as egyházi tiltakozás és panaszlevél köre építi. Jól látható, hogy az első egy politikailag még instabil korszakhoz kötődik, melyben az egyháziak, élükön az esztergomi érsekkel, nemcsak kiváltságait, de birtokaikat is féltik, részben

a kontroll nélküli politikai harcoktól, részben a király és néhány tartományúr külön megállapodásaitól. A nyilvánvaló egyházi támogatás ellenére tehát itt a magyarországi főpapok megkerülték Károly Róbertet, és önálló kezdeményezést tettek, ami egyértelműen korporatív, rendi jegyeket mutat. Ugyanakkor, ahogy arra Kiss Gergely rámutat, mindez nem befolyásolta döntően I. Károly Róbert egyházpolitikáját. Szintén korlátozott sikert könyvelhetett el a klérus, amikor 1338-ban a királyt megkerülve, közvetlenül a Szentszéknél tett panaszt az egyházi jogok és előjogok megsértése miatt. Itt már egy másik, szinte teljesen új generációról beszélhetünk, amelynek támogatottsága az érsekek hiányában korlátozottabb volt. Mindezek ugyanakkor a szerző szerint sem cáfolják az egyházi jelenlét és az egyházi gyűlések politikai szerepét a kormányzat egyes területein és a korai rendiség lassú továbbépülésében.

Más szempontú elemzésben a királyné adminisztratív és politikai szerepét vizsgálja Cristina Andenna (Dresden). Az olasz nyelvű tanulmány kiindulópontja Sancha, Bölcs Róbert feleségének 1338–1339-es, *Magna Curiát* érintő reformja. A királyné intézkedései az udvari tisztviselők számának csökkentését, hierarchiájuk, feladataik világosabb rögzítését, egyben hatékonyabb iratkezelést és megőrzést eredményeztek. Jól látható, hogy a királyné az Anjou udvarban fontos, autonóm szereplő volt, önálló jövedelemmel és tisztviselői karral. Mindez ugyanakkor nem függetleníthető az előzményektől, a királynéhez rendelt szerepkörök már II. Károly felesége, Magyarországi Mária (V. István leánya) idején is egyre több ponton felbukkannak a forrásainkban. Mindez pedig párhuzamba állítható a kasztíliai, aragón udvarokban megfigyelhető királynéi hatalom (*reginale Herrschaft*) valós megerősödésével.

A kötet tanulmányait Maryvonne Miquel, Thierry Pécout és Anne Tchounikine (Lyon, Saint-Étienne, Lyon) beszámolója zárja, bemutatva az ANR Europe prog-

ramon belüli prozopográfiai adatbázis 2018-as állását. A számos ország kutatói által készített digitalizált és sokoldalúan használható és kereshető adatbázis a bő három évszázadra terjedő anyagból (1210–1539) válogatott információkat gyűjti össze. A munka több mint 2800, Anjou országokhoz kötődő tisztviselő több mint 4100 hivatalát jeleníti meg és írja le, és ezáltal kitűnő alapot jelent a további kutatások számára is.

Zárszavában Thierry Pécout, aki egyben az igényesen összeállított kötet szerkesztője is, kiemeli, hogy a tanulmányok nem töreksenek nem létező összefüggéseket felmutatni, de aprólékos vizsgálataikkal igen hasz-

nosak az egyes területi egységek közti kommunikáció, mozgás és kohéziós tényezők felderítéséhez, egyúttal képesek ezek határait is érzékelhetővé tenni. Jól kimutatható ugyanakkor egy politikai terület, egy hivatalnoki kar megformálódása és felemelkedése. Az Anjou-kutatás újabb szintre lépett tehát, amit a kötet esztétikai és tartalmi szempontból is kifejez. Helyi kérdések kutatóinak igen értékes részleteket ad közre, de a középkori dinasztikus államok fejlődésének megértéséhez is szívből ajánljuk.

GÁLFFY LÁSZLÓ

A hatalom részesei. Újabb könyv az országgyűlések történetéről

Fazekas István – Gebei Sándor –
Pálosfalvi Tamás: *Rendi országgyűlések a Magyar Királyságban a 18. század elejéig.*
Országház Könyvkiadó, Budapest, 2020.
475 oldal

Az Országház Könyvkiadó alig néhány év alatt vált a tudományos könyvkiadás egyik figyelmet érdemlő műhelyévé. Napjainkra már nyolc tudományos és három ismeretterjesztő könyvsorozatot gondoz, kiadványai között néhány oldalas füzetet és kétkötetes monográfiát egyaránt találhatunk. Érdeklődésük középpontjában maga az országház, illetve annak épületéhez, tevékenységéhez szorosabban vagy épp tágabban kapcsolódó témakörök állnak, így könyveik jórészt történeti, jogtörténeti, illetve építészettörténeti, iparművészeti tárgyúak. Sorozataik közül is kiemelkedik *A magyar országgyűlések története* címet viselő kollekciónak, amelynek szerkesztői azt az ambiciózus célt tűzték ki, hogy kronologikusan tagolva, korszakról korszakra haladva megírják és kiadják az országgyűlések magyarországi múltjának teljes körű feldolgozását.

A jelen kötet három szerzőjének hosszú időintervallum jutott: az intézmény 13. századi kezdeteitől a 18. század elejéig, közel négy és fél évszázadra kiterjedően ismertetik az országgyűlések megjelenését, állandóságát, illetve folyamatos alakulását. A középkori országgyűlések történetét Pálosfalvi Tamás, a kora újkori Magyarország országgyűléseit Fazekas István tárgyalta, végül a Rákóczi-szabadságharc országos gyűléseinek bemutatását Gebei Sándor vállalta magára. Az elkészült kötet – már előljáróban leszögezhetjük – messze több, mint a vizsgált té-

ma eddigi ismeretekre épülő egyszerű áttekintése. Szerkezete világos és jól átgondolt, az egyes részek külön-külön és együtt is jól működnek. A kézirat megírása láthatóan rengeteg alapkutatást igényelt, és számos új, továbbgondolásra érdemes eredményt is hozott.

„Mi az országgyűlés?” – teszi fel a cseppet sem költőinek szánt kérdést már a könyv nyitó mondatában Pálosfalvi Tamás. Jelzésértékű, hogy maga az alfejezet is azt a címet viseli, hogy *Kísérlet a meghatározásra*. Ezt a kísérletet az országgyűlés intézményének definiálására, a bemutatáshoz szükséges valamennyi kérdés számbavételére, újragondolására és megválaszolására – nyugodtan kijelenthetjük – a téma jelenleg legszakavatottabb kutatója végezte. Pálosfalvi Tamás napjainkra a középkor-kutatás egyik meghatározó hazai művelőjévé vált, akinek valamennyi írása egyszerre nyújtja az olvasónak a széles körű ismeretanyagra épülő tudást és az erre a tudásra építő új gondolatok imponáló sorát. Nem véletlen, hogy a kötethez kapcsolódó témában időközben vitára ösztönző tanulmányt is közzétett.¹

Melyek tehát a legfontosabb alapinformációk a középkori országgyűlésekről? Ahhoz, hogy egy gyűlést országgyűlésnek tekinthessünk, Pálosfalvi szerint nélkülözhetetlen, hogy a jelenlévők közt a főpapok és főurak mellett legyenek jelen nemesek is, és egyúttal a jelenlévők másokat is képviseljenek, mások nevében is legyen felhatalmazásuk a határozathozatalra. Az országgyűlés Magyarországon – ahogy ez egyébként Európa más országaiban is megfigyelhető – politikai válsághelyzetben, V. István uralkodása alatt (1270–1272) jelent meg és indult el

¹ *Monarchia vagy rendi állam? Gondolatok a késő középkori magyar állam jellegéről.* Századok, 154. évf. (2020) 1. sz. 135–182.

az állandósulás útján, ez az út azonban nem volt sem egyenes, sem megszakíthatatlan. A kezdeti időszakból, az Árpád-kor utolsó harmadából hozzávetőlegesen tíz, a középkor végéről, a Jagelló-kor alig hosszabb idejéből ötvenhat országgyűlésre van adatunk. Jelenlegi ismereteink szerint az egész középkorból mintegy százharminc országgyűlésről maradt fenn adat, de az intézmény jelentősége I. Ulászló trónra lépésétől (1440) kezdve nőtt meg látványosan.

Az országgyűléseken közügyekről döntöttek: adókról, háború és béke kérdéseiről, de a választott király koronázása vagy a nádorválasztás is itt történt. A könyv részletesen számba veszi, hol, mikor, milyen ügyben, kiknek a részvételével zajlottak a kor országgyűlései – az információk jelentős részéről itt olvashatunk először. A szerző új és kiegyensúlyozott értékelést ad a nemesség fejenkénti megjelenésével tartott késő-középkori „tömeges” országgyűlésekről, a városok valós szerepéről. Mértéktartása különösen a „tömeges” országgyűlések esetében fontos, ahol ugyan valóban több ízben is sor került erőszakos cselekedetekre, halálos kimenetelű konfliktusokra, a korabeli Európában azonban ezek az esetek nem számítottak kirívónak. Ahogy Pálosfalvi összegezte, Magyarországnak nem volt „könyörtelen” parlamentje, helyszínein nem folyt patakokban a vér. Lehet, hogy fél évezred távolságából erős gesztusnak tűnik, amikor 1497 őszén a Rákos-mezején felállítottak egy tőkét, amelybe véres bárdot vágtak, jelezve, hogy aki háborúskodást szít, ott veszítheti el a fejét, a véres bárd azonban nem a békétlenséget, hanem épp a tárgyalások békéjét volt hivatva biztosítani. A Jagelló-kori magyar államot nem a köznemesi tömegek zajos megnyilvánulásai, hanem a török fegyverek ereje söpörte el.

A következő szerző, Fazekas István ott veszi fel az elbeszélés fonalát, ahol azt Pálosfalvi letette, 1526-nál, II. Lajos király halála és a mohácsi csatavesztés után. Az ország életében rövid idő alatt jelentős változások történtek, és ezek a változások értelem-

szerűen nem hagyták érintetlenül az országgyűlés intézményét, annak működését sem. Magyarország a Habsburgok több országcsoportból, tartományból álló összetett államának része lett, amelynek középpontjában nem Magyarország állt, és amelynek legfontosabb ügyeit birodalmi szinten, a többi területtel együtt kezelték. Miután 1541-ben az ország három részre szakadt, Habsburg-uralom alatt csupán az ország területének harmada maradt, ráadásul a fennálló súlyos nehézségek mellett az országon belül új frontokat nyitott a reformáció nyomán megjelenő felekezeti megosztottság.

A 16-17. században hatvannyolc alkalommal hívták össze a magyar országgyűlést. Ezek megtartásáról, a résztvevőkről, az ott tárgyalt témákról, sőt tulajdonképpen az országgyűlésekhez kapcsolódó valamennyi kérdésről erre a korszakra már összehasonlíthatatlanul több információ áll a kutatók rendelkezésére. Fazekas István, aki kiváló ismerője a hazai és a bécsi levéltári forrásoknak egyaránt, adatokban gazdag, ugyanakkor fegyelmezetten a lényegre összpontosító összefoglalót készített. Részletesen megismerteti az olvasót a korszak országgyűléseinek működésével, résztvevőivel, helyszíneivel, napirendjével. Összehasonlítva a középkor évszázadaival, jól látható, mennyivel pontosabb és részletesebb feldolgozás készíthető az újkori források alapján. „A diéta formális megnyitását egyházi szertartás is megelőzhette vagy kísérhette, már amennyire egyetlen forrás alapján jogunk van általánosítani” – írta Pálosfalvi Tamás az 1497-es országgyűléshez kapcsolódó körmenet apropóján. (89. old.) Fazekas István az országgyűlés munkarendjét bemutatva már külön alfejezetet tudott szánni a diéta megnyitásához kapcsolódó elemek bemutatásának, s egy több mint harminc oldalas fejezetben számolt be mindarról, ami az országgyűlés mindennapjairól a 16-17. századból feltárható: hol és milyen szálláson hajtották álomra a fejüket az összegyűltek, hogyan kapcsolódtak ki és múltatták az időt két ülés között, vagy épp mivel tölthették az időt a

diéta idején a főúri asszonyok. A mindennapok felvillantása azonban nem felelteti, hogy a könyv mindenekelőtt az intézmény bemutatása céljával készült, s ennek a feladatnak maximálisan megfelel. Talán egyetlen hiányérzetem maradt: az a benyomásom, hogy a szerzők nem olvasták egymás szövegét, noha azt olykor kölcsönösen tudták volna hasznosítani saját fejezeteik elkészítése során.

Míg az első két fejezet szerkezete, gondolatmenete – utalások nélkül is – jól illeszkedik egymáshoz, a harmadik szerző, Gebei Sándor más utat választott. Sem Pálosfalvi, sem Fazekas nem minősíti „hőseit”, szövegük nem tükrözi, mit gondolnak II. Lajosról vagy I. Ferdinándról. A Gebei által írt negyven oldalon ellenben lendületes, egyúttal érzelmeikkel telített mondatok, kifejezések (például „túrhetetlen kizsákmányolás, a nemzet jogfosztása...”, 365. old.) sorakoznak, egyértelműen kifejezve a szerző nézőpontját. Az általa írt fejezet szerkezetében is eltér az első kettőtől: a szerző elsősorban magáról a Rákóczi-szabadságharcról ír, az országgyűlésekről a szabadságharc eseményeinek részeként esik szó. A keresett információk azonban – ha némi plusz figyelmet szentelünk az olvasásnak – a könyvnek ebben a fejezetében is szerepelnek. A Rákóczi-

féle „állam” instabilitását maguk az országgyűlések is szemléletesen jelzik, például az a körülmény, hogy az 1705-ben Rákosmezére meghirdetett gyűlésre végül a katonai helyzet romlása miatt a császári hadaktól nem fenyegetett Szécsényben került sor, 1708-ban pedig Tállya helyett Sárospatakon gyűltek össze a küldöttek. Mint Gebei Sándor is rámutat, a szabadságharc országos ügyekben összehívott gyűléseit sohasem nevezték diétának, országgyűlésnek, mindig a *generalis conventus* elnevezést használták. Az 1708-as pozsonyi királypárti országgyűlést ugyanakkor *dieta* megnevezéssel hívták össze – az elnevezés különbsége nem azt jelentette, hogy a fejedelem környezete sem tekintette teljes értékűnek a maga által szervezett gyűléseket?

Sajátos jelenség, hogy miközben a magyar történettudományban markánsan jelen van a kormányzattörténeti, intézménytörténeti érdeklődés, ilyen tárgyú alapmunka ritkán készül. A jelen kötet azonban egyértelműen a téma alapkönyve lesz, amely jól használható az egyetemi oktatásban, és megbízható alapokat biztosít a tudományos továbbgondolásra is.

CSUKOVITS ENIKŐ

A hódoltság történetének ismeretlen területe: a horvát határvidék és egyházi intézményei

Molnár Antal: Magyar hódoltság, horvát hódoltság. Magyar és horvát katolikus egyházi intézmények az oszmán uralom alatt. MTA BTK Történettudományi Intézet, Budapest, 2019. 512 oldal

Molnár Antal új monográfiájának témája nem lehet meglepő azok számára, akik akár csak felületesen is ismerik a szerző tudományos munkásságát: ismert és elismert egyháztörténészünk, akinek fő érdeklődési köre a Magyar Királyság és a Balkán, főként az Észak-Balkán katolikus egyházainak és az oda irányuló misszióknak a története. Első nagymonográfiája a magyarországi hódoltságban működő katolikus missziók tevékenységét dolgozta fel 1572 és 1647 között. Már ekkor nagy érdeklődéssel fordult a vatikáni levéltár mellett a Balkánon található ferences kolostorok levéltári iratai iránt. Az olasz és német mellett a horvát szakirodalomban is alaposan elmélyedt, ami – kevés kivételtől eltekintve – csak újabban tekinthető evidenciának. A szerző egyháztörténeti szempontú kutatásai sem a szűkebb értelemben vett kora újkori Magyar, sem a Horvát Királyság határain nem torpannak meg. A Magyar Királysághoz tartozó területek feltárására ezt követően került sor, mintegy az oszmánok által biztosan elfoglalt területek felől egyre északabbra tekintve: a hódítás katonapolitikai és igazgatási szempontból egyértelmű területeiről a fennhatóság tekintetében egyre bizonytalanabb peremvidék irányába. A hódoltsági egyházmegyék célzott feltárására kismonográfiákon keresztül került sor: a dunántúli és az alföldi területek után a bátai apátság működését ismerhettük meg. Gyöngyösnek a hódoltság katolicizmusának megtartása és a katolikus megújulás idején a hódolt területek papellátása tekintetében játszott megkerülhetetlen szerepére szintúgy a szerző e sorba illeszthető kötete

mutatott rá. E kötet több szempontból is fontos területeket mutatott be. Egyrészt részt ütött azon a képen, miszerint a hódoltsági mezővárosok csak a reformáció legfontosabb bázisai. Másrészt Gyöngyösben olyan gópontra lelt, amelyet a hódoltsági területen a katolicizmusa bástyájának tekinthetünk. Az egymást követő szisztematikus elemzések sora egy merész kanyarral a zágrábi püspökséggel ért véget. A most megjelent nagymonográfia a fenti kutatások szintetizálása, a magyar és horvát egyházak, egyházmegyék hódoltsági jelenlétét dolgozza fel, amelyben a szerző a korábban regionálisan megismert jelenségeket kiérlelt koncepció mentén összegezte, tendenciákat állapított meg és általános megállapításokat tett.

A kötet három fő egységre oszlik. A szerző az első részben az oszmán–keresztény kondominium kérdéskörét tekinti át, a másodikban a Magyar Királyság egyházi intézményeinek jelenlétét vizsgálja a hódolt Magyarországon, a harmadik nagy részben pedig a horvátországi egyház hódoltsági jelenlétére utaló nyomokat összegzi. Ez utóbbi nagy rész két kisebbre oszlik, amelyekben egyrészt a horvát-szlavón katolikus egyházat, másrészt külön a zágrábi püspökség hódoltsági joghatását mutatja be. Mindezen fejezeteket egy kérdésfelvetéseket tartalmazó bevezető nyitja meg, ahol a szerző a Salamon Ferenc és Szakály Ferenc által bemutatott világi befolyás mellett felvillantja az egyházi struktúrák befolyását a hódolt Magyarország esetében, egyben felhívja arra a figyelmet, hogy az egyházi struktúra egyben biztosabb fogódzót is nyújt a hódítás fokozatainak elemzéséhez, mivel a földesúri-világi fennhatóssághoz képest jóval stabilabb, erősebb szervezetről volt szó. Molnár Antal felvetése szerint a katolikus intézmények hatásának ismeretében sokkal mélyebben lehet elemezni az egykori Magyar Királyságnak az

Oszmán Birodalomhoz csatolt területeit, hiszen az egyházi források segítségével a világi fennhatóság alól kivont területekre vonatkozóan is további információkhoz juthatunk.

A szerző az első nagy részben a legfontosabb kérdéskört járja körül: Mi az a kondomínium, mi a kettős fennhatóság és hódoltatás lényege? A szerző annak érdekében mutatja be a hódoltság és a hódoltatás historiográfiáját, hogy tisztázza a kérdést, miszerint a kettős hódoltatás speciális magyarországi jelenség volt-e, vagy pedig az Oszmán Birodalom peremvidékein jelenlévő más tartományokban is fellelhető. Megállapításai szerint a kondomínium lényege az elfoglalt tartomány anyaországának megléte, az átjárható határok, de főként az a tényező, hogy a kettős fennhatóság kívülről valósul meg, egy másik állam területéről, nem pedig a birodalmon belül. A kondomínium egyediségét a szakirodalom éles kritikával történt szemléje bizonyítja, majd főként az Oszmán Birodalom európai határát végigjárva ismerhetjük meg a különféle függési típusokat, a *zimmar*-tól a vazallus államokig. A határsáv vizsgálata Montenegróval és Poljicával kezdődik, és Lengyelországgal, Podóliával ér véget. A teljesnek mondható szemle főként azt helyezte előtérbe, hogy ezeken a területeken belső autonómiák alakultak ki, külső hatalom nélkül! Az autonómiák mindegyikére jellemző volt az, hogy a főként vlah, pásztorokodó, hegyvidéken élő népek épp a földrajzi jellemzők miatt tudtak viszonylagos önállóságot nyerni, ami mögött szilárdan állt a helyi (ortodox) egyház. Mindegyik hatalmi viszonyra áll, hogy nincs valódi kettős adóztatás, az elmenekült rendi intézményeknek nincs jogi képviselete, és ez kizárja (amit Molnár Antal meggyőzően bizonyít) a magyarországi hódoltságban kialakult rendszerhez hasonló viszonyok kialakulását.

Fontos kiemelni azokat az alapokat is, amelyek nélkül a kutatások akár tévutakra is vezethetnének: a kora újkori és főként az Oszmán Birodalomban tapasztalható határfogalmak nem vethetők össze azzal az elképzeléssel, amit ma őrzünk erről. A szerző

kiemelten kezeli az Oszmán Birodalom határvidékén létező sokszávos rendszert, amelyben épp az egyediség az, ami döntő hangsúlyt kap. Véleménye szerint a helyi specialitásokat bemutató valós hatalmi helyzetek sokkal fontosabbak, mint a jogi koncepciók. Az adózáson kívül a jogrendszer, az egyházak és a helyi elit is nagyon fontos, sőt döntő tényezőként szolgált a terület és az oszmán hatalom közötti tényleges hatalmi viszonyban.

A magyarországi hódoltság alapvető kérdéseinek tisztázását követően Molnár Antal a magyar katolikus egyházi intézmények szerepét vizsgálja a hódolt Magyarországon. A katolikus egyházat ért katalizmatikus eseményeket (az oszmán hódítás és a reformáció) követő árnyalt veszteséglistát mutatja be újabb források alapján. Az egyházat ért csapásokon túl az elemzés főként azokra a megmaradt hídfőállásokra, a gyöngyösi, jászberényi és szegedi ferences kolostorokra koncentrálna, amelyek a katolikus egyház továbbvivői voltak a döntően református világban. A szigetszerűen fennmaradt katolikus kistérségek számbavétele mellett a lelki gyakorlatot fenntartó szervezetek és személyek csoportjait ismerhetjük meg, majd az egeri egyházmegye példáján keresztül nyerhetünk betekintést a katolicizmus leépüléséről. Az egyház 16. század eleji helyzetét követően a kilábalás alapjaival ismerkedhetünk meg, melynek két alapintézménye, a ferences és a jezsuita rend joggal kapott kiemelt szerepet az elemzésben. A szerző a fontosságát tekintve legjelentősebb szereplő, a ferences rend állapotát vázolja. Rámutat annak jelentőségére, hogy a Balkánon a bosnyák ferencesek személyében jelentős tapasztalatokkal rendelkező szervezetről volt szó, akik tudatosan hagytak rendházakat (Gyöngyös, Jászberény, Szeged) a hódolt területeken, hiszen stratégiájuk alapját az jelentette, hogy a túlélés érdekében kolostorokat működtettek, majd ezekről a bázisokról hitszónokokat küldtek ki. A stratégia igen hatékony volt, e települések (Gyöngyös kiemelten) a mezővárosi katolicizmus fellegvárai is voltak, ahonnan a túlélés a 17. század második felében

expanzióba mehetett át. A ferencesek az egyes nemzetiségekkel szemben folytatott katolizáció során is nagy alkalmazkodóképességről tettek tanúbizonyságot. Sikerük egyik kulcsa ez volt, a másik pedig a népi hitélet egyik fontos és a ferenceseknél igen korán alkalmazott módszere, a különféle vallásos társulatok működtetése. E társaságok széles társadalmi bázisra támaszkodhattak, ahogy azt a bosnyák ferencesek is tették a sokkal vadabb balkáni területeken. A jezsuita missziók más stratégiát folytattak, számukra a képzettség rendkívüli fontossággal bírt, egyben a világszerte megszerzett tapasztalatokat és a megváltozott politikai támogatást nagyon hatékonyan használták ki. A fejezet kiválóan mutatja be az Alsólendva, illetve a Belgrád felől érkező missziós atyák tevékenységét, a missziós rendházak alapítását, azaz az érkezésüket követő belgrádi, majd temesvári, illetve a pécsi és innen kiindulva az andocsi jezsuita missziókat. A kutatás pontosította a missziós atyák számát, képzettségüket és módszereiket, valamint az egyes missziók vonzáskörzetét. A ferencesekkel ellentétben a missziók fő feladata nem a térítés, a reformátusokkal való versengés, hanem a hívek megtartása volt.

A két kiemelkedő szerepet játszó rend mellett Molnár Antal a magyar katolikus intézményrendszert mutatja be, és elemzésében rögzíti, hogy a földesúri hódoltsági jelenléttel összehasonlítva az egyháznak (szervezettségére révén) sokkal több lehetősége lett volna arra, hogy földesúrként és egyházi fenntartóságként egyaránt jelen legyen a hódoltságban. A katolikus egyház 16. századi állapota azonban ezt nem tette lehetővé, és mire elegendő erőt tudott felmutatni, a ferencesek már kialakították rendszerüket, amelybe nem volt érdemes beavatkozni, csak részben a helynöki rendszeren keresztül kihasználni, amely a 17. században, de leginkább az 1638. évi nagyszombati zsinatot követően alakult ki. A kötet egyházmegyéenkénti bontásban követi végig a helynökségek létrejöttét, kiválóan tagolt, jól érthető struktúrába ágyazva mutatja be a helyi jellegze-

tességeket, valamint az egyes egyházmegyék helyzete, hatékonysága és hatóköre közötti különbségeket. Ez utóbbi elemzése nyomán megismerhetjük a rendszer alkalmazkodóképességét, amely megmaradásának egyik alapeleme volt. A ferencesek és jezsuiták által működtetett rendszer alapja, a kevés kiemelt bázisra alapuló jelenlét itt is tetten érhető, ami nem csoda, hiszen a ferencesek rendszerét használták fel az egri (Gyöngyös) és a csanádi (Szeged), valamint részben a váci és a kalocsai, a jezsuitákat a pécsi és a veszprémi, valamint részben a kalocsai egyházmegyék vezetői. Emellett helyi plébánosok (Gyöngyös, Nógrád, Ecség) is elláthatták ezt a feladatot. Kiemelendő, hogy a helynökök fő feladata a megfelelő jövedelmek beszedése volt, így a földesúri adóbeszedés kiemelkedő jelentőségét a magánföldesurak hasonló tevékenységével mintegy párhuzamba állíthatjuk.

A rendszer alapelemeinek bemutatását és elemzését követően megismerhetjük a helynökök feladatait, amelyeket püspökeik helyett a hódolt falvakban el kellett látniuk. A szerző feladata nem volt könnyű, hiszen a lelkipásztori és kisebb részben egyházfegyelmi ügyekre nyilvánvalóan igen csekély önálló forrásanyag maradt fenn. Ehhez képest mégis nagyon mélyen hatolhatunk be ezekre az eddig ismeretlen területekre: a lelkipásztori teendők mellett az ítélkezési és egyházkormányzati fennhatóság ügyeit szintúgy a helynökök látták el. Hatáskörük bemutatásával a hódoltsági katolicizmus számos kulcskérdésére is választ kaphatunk: a helyi egyházzervezetek működéséről, az egyházak licenciatúsok és papok segítségével fenntartott hitéletéről, a helyi oszmán hatóságokkal való kiegyezésről és az oszmán hatóságoknak a katolikusokhoz fűződő viszonyáról. Nem csupán e fejezetből, de a kötet más részeiből is az oszmánok által követett valláspolitikát a korábban ismertnél jóval árnyaltabb képe bontakozik ki. Nem csupán a reformátusokat támogató rendszer képét láthatjuk, hanem az adózó alattvalókat megtartani kívánó, gazdasági érdekeiket szem

előtt tartó oszmán földesurakét is. Csak akkor tudjuk nem csodálkozással figyelni a helynőkök sikeres munkáját, a templomok fenntartását, sőt újabbak építését, ha ezt a tényt szem előtt tartjuk. Molnár Antal kutatásai e téren is tökéletesen új eredményeket tárnak elénk. A sikeres hódoltsági katolicizmus kiemelkedő kérdése volt a paputánpótlás, új papnemzedékek nevelése. Hódoltsági területen ez még nehezebb volt, aminek összes aspektusát megismerhetjük: a papnevelés hazai és külföldi forrásai mellett a kibocsájtott papok helyi befogadása is tárgyalásra kerül, és ebben a régi licenciátusok és papok leváltása éppen olyan fontosnak bizonyult, mint az üres plébániák betöltése.

A kondomínium egyik legfontosabb jellegzetessége az adóztatás és a külső birtokok igazgatása. Gazdasági jelentőségük miatt e témakörökről található a legtöbb forrás, és ezt a forrásbőséget a szerző kiválóan kihasználta. A jövedelmek beszedésére kiépített szervezet hasonló volt, mint a magánföldesúri birtokok esetében: egy kinti és egy benti tagozatra mindenképpen szükség volt, ennek irányítója szintúgy a helynök, aki egyben a rendszer harmadik tagozatát adta, feladata a koordináció és a kapcsolattartás megkönnyítése volt. A világi és egyházi rendszer céljainak azonossága folytán bizonyos tekintetben azonos funkciókat láthatunk viszont. A birtokjogi ügyek védelmét, a birtokigazgatást a provizorok és a vármegyék intézték. A jövedelmek behajtása is hasonló módon történt, mint a magánföldesúri birtokok esetében: sokszor a birtokjog tényének fenntartása fontosabb volt, mint maga a jövedelem. A kötet alaposan elemzi az egyes egyházmegyék jellegzetességeit, melyik egyházmegyében milyen hatékonyan lehetett a jövedelmeket behajtani: ehelyütt is párhuzamot lehet felfedezni az egri egyházmegye és az egri vár alá tartozó hódoltság között. Időben is kimutatja e jövedelmek behajtásának növekedését, és jól látható, hogy az egyház hódoltságba történő behatolása egyben (logikusan) hogyan hatott a jövedelmek növekedésére. Megismerkedhetünk a rendszert

működtetőkkel is, akik közül Almásy András gyöngyösi plébános esete kiváló társadalomtörténeti modell.

A magyarországi katolikus intézményrendszer utolsó elemeként Molnár Antal az egyházi középíreget képviselő konventi javadalmas papság hódoltsági jelenlétét elemezte, akiknek közigazgatási szerepe sem volt kicsiny, hiszen hiteleshelyi tevékenységükkel pótolhatatlan szerepet tölthettek be. Jövedelmeik ugyan jelentősen csökkentek, de miután azok egy része a hódoltságban terült el, szükségszerűen részt kellett venniük a katolikus egyház újjáépülésében, melyre főként a 17. századtól kerülhetett sor. Jövedelmeik egy részét az új szerzetesrendek (jezsuiták) és a magánföldesurak vették kezükbe. Molnár Antal a pilisi, pásztói és bátai apátságokkal kapcsolatos forrásokat elemezte főként, amelyek alapján a főbb tendenciák bemutatathatók: bizonytalan jogi alapokra helyezett birtokállományt igyekeztek összegyűjteni főként régi székhelyük közelében. A magánföldesúri birtokokhoz hasonlóan itt is egyre nagyobb mértékben szedtek adót az ispánok. E birtokok azonban kisebb súlyúak voltak, mint a püspöknek adózók. Ugyanakkor a rendszer és az eszközök (a világi és egyházi fensőbbiség elvi megalapozása, illetve a végváriak fegyveres ereje) azonosak voltak.

A magyarországi egyházak hódoltsági jelenlétét követi a horvátországi egyházak hasonló tényezőinek bemutatása, első lépésként a kora újkori Horvát Királyság területének meghatározása. A szerző egy sor kiváló példával tisztázza a területi fogalmak kialakulását, és élesen veti fel a történeti és a jelenlegi Horvátország közötti eltérések bemutatásával a kontinuos Horvátország elméletének kritikáját. A Magyar és a Horvát Királyság területi változásaival együtt a fejezet rámutat az etnikai és politikai változásokra is. A Dráván túli egykori magyarországi vármegyékből, az egykori Szlavóniából, a középkori Horvát Királyság maradványaiból és a leginkább velencei fennhatóság alá került Dalmáciából álló területekre osztható ország

létrejötteinek jellemzőire a zágrábi püspökség elválási folyamatával mutat rá. Láthatjuk azt a folyamatot, ahogy a Horvát Királyság egyházi oldalról elszakítja kapcsolatait a magyarországi katolikus egyházi hálózattól. A monográfia e része így nem kizárólag a katolikus egyház hódoltsági jelenlétéről, hanem a horvát katolikus egyház önállóságáról, az önálló horvát egyház kialakulásáról is szól! Az önállósodást jelentősen támogatta, hogy a teljes horvát katolikus egyház igen tevékenyen részt vett az oszmánok elleni fegyveres harcban, ami mind a tárgyalt korszakban, mind pedig a horvát nemzeti eszme színre lépésekor nagyon fontos momentummá vált. Az „új” Horvát Királyság kialakulása, új határai mindenesetre a felszabadító háborúk után is megmaradtak, a 18. század közepén pedig az államhatalom részéről is megtörtént az ekkor kialakult helyzet ratifikálása.

Az erős horvát katolicizmus hátterének bemutatásában a szerző kiemeli a reformáció elterjedésének alacsony szintjét, valamint a gyors rekatalizációt, amely így a helyi horvát egyházat az oszmánokkal és a reformátusokkal szemben egyaránt egyfajta elhivatott végvidéki eszméjével ruházta fel. A benyomuló vlah-pásztorkodó elemek ortodoxiájával szemben viszont a horvát egyház és (amint az a későbbi fejezetekből kitűnik) a horvát rendiség sem tudott hatékony lenni. A horvát katolikus egyház fennmaradásában kiemelkedő jelentőségű zágrábi káptalan elemzése részletesen bemutatja a káptalan jövedelmeit, a káptalan tagjainak társadalmi hátterét, kiemelve azok horvát etnikumát, valamint a kanonokok utánpótlásának irányait. A szerző megállítja, hogy a magyarországinál jóval nemzetközibb volt a képzés háttere. A kanonokok pályafutásának elemzésével kimutatható ugyanakkor, hogy a zágrábi káptalan egy igen zárt társadalmi közegből táplálkozott, még magyarországi pályáívek sem jellemzők a káptalan tagjaira, akik életük jó részét itt töltötték. Ugyanilyen bezárkózást figyelt meg Molnár Antal a zágrábi püspököknél is, aminek okaként a helyi

horvát rendi hierarchiát és a zágrábi püspök abban elfoglalt helyét határozta meg.

Megismerhetjük a többi horvátországi egyházmegye helyzetét is, elsőként a zágrábi püspökségét. Itt szinte teljesen érintetlen intézményrendszer maradt fenn, a plébániák száma ugyan jelentősen csökkent, mégis sokkal jobb állapotban maradt, mint a magyarországiak. Az alsópapság pótlása a magyarországi egyházi struktúrák magukhoz téréséig részben horvát papokra alapozott, a szerzetesi hálózat szintúgy viszonylag ép-ségben maradt fenn, és ez a szituációhoz képest kiváló állapotban megőrzött katolikus egyházi hálózat vált alkalmassá arra, hogy mind jobban elhatárolódjon a magyarországitól. A magyarországi egyházszervezettől való elválás csúcspontjaként mutatja be a szerző az 1634. évi zágrábi zsinatot, amely a Pázmány Péter által összehívott zsinatok határozataival szemben (amelyek egységes szabályozást kívántak érvényesíteni) a horvát egyház totális ellenállását hozta magával.

A következő fejezetekben a szerző célja a zengg-modrusi püspökség kialakulásának, a katolicizmus főként Dalmáciában megnyilvánuló nagyon is balkáni verziójának elemzése. A dalmáciai egyházi struktúrák bemutatásával teljesen új világ tárul elénk: egy meglehetősen archaikus állapotokban élő egyházat láthatunk, ahol a társadalom általános militarizálódásával együtt az egyház is más kihívásokkal kénytelen szembenézni. A püspökség nagyon érdekes történetében kiemelkedik a Zrínyi és Frangepán családok szerepe, valamint az itáliai és grazi hatások révén az osztrák egyházi hatások jelenléte, valamint a horvátországi katolikus egyház expanziójának örök problémájaként az ortodoxok folyamatos térfoglalása. A kondomínium nemlétének bizonyítása a zágrábi püspökség joghatóságának bemutatásával történik, de a szerző egyben a horvát és a magyar rendiség, valamint a két terület közötti különbségeket is bemutatja. A rendelkezésre álló szakirodalom és a levéltári források elemzéséből egyértelműen kiderült, hogy a horvát rendiség nem törekedett a hódolt

részek feletti fennhatóság helyreállítására, amit mutat az, hogy míg a Magyar Királyság birtokosai hódolt területre szóló számtalan adományt kaptak, addig a horvát nemesség a 16. század utolsó harmadától még a hódolt Szlavónia területére sem kért ilyet. A magyarországi végváriak katonai ereje (a Zrínyiek kivételével) erre a területre már nem terjedt ki, a szomszédos osztrák tartományok hadereje pedig ilyen tevékenységben nem vett részt. Feltehetően azért sem, mert a hódolt országrészből kiszorított nemesség tagjai nem harcoltak soraikban. A forrásokból kimutatható, hogy a helyi tudatban sem szerepel a régi földesúr személye, az adóztatás mértéke pedig igen csekély volt, a zágrábi püspökség is csupán a Dráva-menti néhány faluból tudott kevés jövedelmet behajtani a kaproncai vajdák segítségével. A hódolt területeken ellenben intenzívebb katolikus jelenlétet mutathatunk ki, amely nyilvánvalóan a reformáció gyengébb hatásaival állítható összefüggésbe. A gyenge rendiséget és a kondomínium tulajdonképpeni hiányát a szerző a kontinuum népesség hiányával magyarázza, ami ismerve a korszak népességmozgásait, logikus magyarázatként szolgál, de hozzájárulhatott ahhoz a Délvidék gyors elfoglalása, valamint az is, hogy a védelmi rendszerben nem a helyi nemesség, hanem a szomszédos osztrák tartományok vállaltak nagyobb terhet. A magyarországi kondomínium esetében is láthattuk, hogy a betelepülő új népességet lehetetlen volt adózásra bírni, ez a déli területeken sokkal markánsabban tetten érhető jelenség. A fejezet kulcsfontosságú a tekintetben, miért mondhatjuk, hogy a horvátországi területeken nem létezett a magyarországihoz hasonló kettős birtoklás.

A zágrábi egyházmegye gyenge jelenlétét magyarázza a következő fejezet, amelyben a helyi bosnyák ferencesek befolyásának fölényét mutatja be a szerző, elemézve a ferences

rendtartomány egymás közötti és a jezsuitákkal vívott küzdelmeit. A helyi oszmán hatóságokkal megalkudva, a potensebbnek tűnő pápai állammal szemben a helyi szinten nagyon gyenge bécsi udvarral kokettálva egymás ellen játszották ki a felettük bármilyen fennhatóságot érvényesíteni kívánó feleket, hogy azután a régió katolicizmusa és társadalma felett szinte teljes hatalmat szerezzenek a zágrábi püspök jogi és a bécsi udvar külpolitikai támogatásával. Nagy átalakuláson átment, szétesett egyházi struktúrában bolyonganak a Molnár Antal által bemutatott hősök, akik hol Rómában, hol Bécsben, hol a helyi oszmán hatalomnál keresnek és találnak támogatókat, hogy azután helyben azt csináljanak, amit akarnak. Ezeket a hatalmi játszmákat, a már szinte átláthatatlan cselvetéseket (melyeket a ferences rendtartomány érdekében, de egymás ellen is minden esetben használtak) és hátba döféseket szinte már-már mikroszintű esettanulmányokként is felfogható elemzések útján ismerhetjük meg. Ebbe a sorba illeszthetjük bele a fejezet utolsó részét, amely az esztergomi érsek pesti vikáriátusának a történetét mutatja be, és amely a hódolt területek feletti fennhatóság érvényesítésének tekintetében valóban inkább a zágrábi, mint az egri mintát tárja elénk.

A fenti ismertetést olvasva talán nem lepődik meg az olvasó, ha kijelentjük: a monográfia valóban hézagpótló elemzését nyújtja a katolikus egyház hódoltsági jelenlétének. A magyarországi hódoltság felsőbb szintjei, de annak mikrovilága is Szakály Ferenc alapvető monográfiái és Molnár Antal első nagymonográfiája után ezzel a kötettel teljesebbé válik.

H. NÉMETH ISTVÁN

Protestáns asszonyi példaképek a 18. századi Erdélyből

V. László Zsófia: *Példás asszonyok. Női szerepek változása a protestáns halotti beszédek tükrében (1711–1825)*. Ráció Kiadó, Budapest, 2020. 391 oldal

V. László Zsófia egy speciális forráscsoport, az 1711 és a reformkor közötti időszakban Erdélyben keletkezett, magyar nyelvű protestáns halotti beszédek alapján elemzi a társadalom magasabb rétegeibe született nők feladatáról, hivatásáról vallott uralkodó elképzeléseket. Kutatása végpontjaként a Tudományos Gyűjtemény hasábjain a nők természetéről, társadalmi szerepéről folytatott, 1822-től közölt, nagy nyilvánosságot kapott, máig fordulópontnak tartott sajtóvitát jelezte ki, amely már a korábbi nézetek és a 19. században kezdődő nagy változások összeütkezésének hatását tükrözi.

A Magyarországon ehhez a sajtópolémiahoz köthető irányváltásról, a nők megítélése szempontjából új korszaknak tekinthető 19. századi női emancipáció témaköréről könyvtárnyi publikáció látott napvilágot. A forrásszegényebb megelőző korszakokról ezzel szemben jóval szerényebb tudással rendelkezünk, különösen igaz ez a 18. századra. Arra az évszázadra, amelynek során a nőkről és családról alkotott ideák jelentős részben a protestáns kegyes irányzatok, majd a felvilágosodás hatására nagyot változtak. A társadalom közép- és felsőbb rétegei körében tudatosan felértékelődött az anyaság, a gyermeknevelés, a kisgyermekkor; a professzionális hivatalnokréteg megjelenésével az állami tisztviselő vagy értelmiségi foglalkozást űző családfők feleségei gyermekeik nevelése mellett nagy figyelmet fordítottak az otthonukra és annak lakóira, mégis maradt idejük művelődni, a megjelenésükkel törődni, társaságba járni. A 18. század második felében kialakult, leginkább az ún. új polgársághoz

köthető nőideál, az „otthon hősnője”, akit a férfi családtagoknak egyébként kötelessége oltalmazni, ugyan kiemelt tiszteletben részesült, de mozgástere jelentősen szűkülte. Részben ezzel párhuzamosan, bár inkább a század utolsó harmadában egyre nagyobb figyelmet kapott a nők társadalmi szerepvállalása, hazájuk iránti kötelességeik.

A II. József németesítő rendelkezéseitől szenvedő, többnyelvű Magyarországon fontos szerephez jutott az anyanyelv ügye, a magyarok körében is felértékelődött a nyelv-ápolás kérdése. Sokak számára világossá vált, hogy a kisgyermekkor a nemzeti érzés, a hazafiság, valamint a vallásos érzület kialakításában meghatározó lehet a jövő szempontjából. Tanulatlan, tudatlan nő azonban nem képes arra, hogy gyermekéből hazafit neveljen. A nő, aki a kora újkor óta egyre inkább a férfi társa, átvitt értelemben kilépett a családból, társadalmi szempontból is tényezővé vált. Érthető, hogy a női nem képviselői egyre többet hallatták a hangjukat, léptek színre addig szokatlan területeken, például alkotói tevékenységet folytattak. Örvendetes, hogy ennek a női nem megítélése szempontjából meghatározó korszaknak V. László Zsófia, 2012-ben megvédett doktori értekezését kibővítve egy egész monográfiát szentelt. Szépen kirajzolódik a kötetből a család és a családon belül a nők megítélésének átalakulása, figyelmet érdemel a francia forradalom hatására bekövetkezett megtorpanás, amikor még a leginkább haladó szellemű prédikátorok is visszakoyni kezdtek, s átmenetileg igyekeztek visszatérni a már meghaladott alapelvekhez. A műfaj erős kötöttségei miatt a halotti búcsúztatók általános érvényű kijelentéseit a szerző a női életvezetési tanácsadókönyvek bevonásával árnyalta. A kontrollforrás kiválasztását az is indokolta, hogy az életvezetési tanácsadó-

könyvek írói, fordítói többnyire egyháziak voltak. A tanácsadókban megfogalmazott alapvetések ennek megfelelően, a búcsúztatókkal megegyezően, öt női szerepkört emeltek ki: a hívőét, a feleségét, az anyáét, a háziasszonyét és a társasági élet tagjáét. Az utóbbinak természetesen csak a társadalom közép- és felső rétegeinek vonatkozásában volt értelme.

V. László Zsófia munkájához a hazai történelem körökben alig használt halotti beszédek vette alapul. Véltetően ez indokolja, hogy a 83. oldalig igen kimerítően olvashatunk a halotti beszédek műfaji sajátosságairól, forrásértékéről. Mennyire vonhatók le általános következtetések az erdélyi protestáns arisztokrata családok asszonyainak búcsúztatóiból? Ez a kérdés az alcímet olvasva bizonyára sokakban megfogalmazódik. A halotti beszédek középpontjában az elhunyt és családja állt, ugyanakkor a tágabb közönségnek szóló üzenetet hordoztak. A bibliai párhuzamokkal alátámasztott érvelés általánosságban, mintegy iránymutatásként tárgyalta az emberi élet olyan alapkérdéseit, mint a házastársak viszonya, kötelezettségeik, anya és gyermek kapcsolata vagy a női erények. A halotti beszéd a német kultúrkörben egyébként régóta kedvelt forrástípus, a különböző protestáns teológiai irányzatok tanulmányozásához megkerülhetetlen, a család, a horizontális kapcsolatok vagy a gyermeknevelési elvek vizsgálatához ugyancsak kitűnő információkat nyújt. Érdekes különbség, hogy a német területekről származó halotti beszédek többnyire az ott jóval népe-sebb, tekintélyesebb polgárság mentalitás-történetének tanulmányozásához használják, ebből következően a forrástípus legalább olyan szorosan kötődik a várostörténehez,

mint az egyháztörténehez. Magyarországon a halotti beszédek egyháztörténeti vonatkozásai hasonlóan régi múltra tekintenek vissza: protestánsok, katolikusok sokat foglalkoztak például a V. László Zsófia által is tárgyalt példázatok témájával (például Csorba Dávid, Dienes Dénes, Dömötör Ákos, Maczák Ibolya). A kötet mentalitástörténeti vonatkozásai miatt szükséges megemlítenem Tüskés Gábort és Knapp Évát, akik a kulturális antropológia szemszögéből vizsgálták a forrástípust. A halotti beszédek kutatásának kiemelkedő alakja az irodalmár Kecskeméti Gábor, az ő nevéhez kötődik az első szisztematikus elemzésen alapuló magyar nyelvű monográfia megjelenítése.¹ Hiába vált azonban a hazai irodalomtudomány művelőinek körében egyre kedveltebbé a forrástípus, a történészek a protestáns egyháztörténetben is jártas Péter Katalin² előtt nem látták meg a halotti beszédekben számukra rejlő kutatási lehetőségeket.

V. László Zsófia 97 erdélyi főnemesi asszony és 90 nemesi családból származó nő halotti beszédét gyűjtötte össze (a 11 értelmiségi, lelkész-tanár-orvoscsalád valamelyik nőtagjának búcsúztatója ehhez képest elenyésző) különböző könyvtárakból, levéltárakból. Már önmagában ez a forrásfeltáró munka is elismerést érdemel, hiszen a szerző számos, a tudományos közönség előtt korábban ismeretlen halotti beszédet fedezett fel. Az ezekről készített, a kötetbe függeléként bekerült jegyzékek pedig nagyban megkönnyítik a következő kutatók munkáját. Ezek közül kiemelném a *Nőkről szóló magyar nyelvű halotti beszédek, 1711–1825* (I. számú) mellékletet, valamint a következő, *Az elparentált nők életrajzi adatai a halotti*

¹ Kecskeméti Gábor: *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet. A magyar nyelvű halotti beszéd a 17. században*. Budapest, 1998.

² Péter, Katalin: *Die Leichenpredigt in Ungarn vom 16. bis zum 18. Jahrhundert. Das besondere Quellenwert der deutschen Predigt*. In: Lenz, Rudolf (Hrsg.): *Leichenpredigten als*

Quelle historischer Wissenschaften. 3. (Drittes Marburger Personalschriftensymposion. Forschungsgegenstand Leichenpredigten. Eine internationale Fachkonferenz der Deutschen Forschungsgemeinschaft) Marburg, 1984. 347–360.

beszédek alapján (II. számú) című összeállítást.

Dicséretes, ahogyan a levéltáros szerző egyértelműen behatárolja vizsgálatá tárgyát, mindvégig tudatosítja az olvasókban, hogy megállapításai, bár nagyobb általánosságban is érvényesek lehetnek, elsősorban az erdélyi protestáns főnemesek, nemesek, esetleg az értelmiséghez tartozó polgárok nézőpontját tükrözik. Külön egység (Harmadik rész) mutatja be mikrotörténeti perspektívából az írói, fordítói tehetséggel megáldott, egyházpártolói tevékenységet folytató „nagyasszony”, Daniel Polixéna bárónő és leányai, unokái műveltségét, társadalmi szerepvállalását. A kivételes forrásadottságoknak köszönhetően három nemzedék asszonyai, a Daniel–Wesselényi rokonság családi életébe nyerhetünk mélyebb bepillantást. Felvetődik a kérdés, mennyire tekinthető tipikusnak, esetleg egyedinek a Daniel bárói család példája. V. László Zsófia itt is levéltárosi óvatossággal jár el, kiemeli, milyen különleges, a kortársai köréből ellentmondásos érzelmeket kiváltó egyéniség volt Daniel Polixéna. Köztiszteletnek örvendő, vagyonos özvegyként társnői többségénél jóval nagyobb mozgástere nyílt, láthatóan szerette a hatalmat, az alkalmazásában álló tanult férfiaktól sem tűrte el, hogy kritikával illessék, a leányait pedig anyai tekintélyével ösztönözte alkotói tevékenységre. Mindenesetre elgondolkodtató, hogy anyjuk halálát követően a leányok felhagytak az alkotói tevékenységgel.

Ahogyan korábban említettem, a forráscsoport jellegéből adódik, hogy a halotti beszédek elemzését a teológusok mellett főként irodalomtörténészek választják kiindulási pontnak. Ezt a szempontot V. László Zsófia sem hagyhatta figyelmen kívül, kötetében

láthatóan interdiszciplináris megközelítésre törekedett, a történeti irodalom mellett az irodalomtudomány és a teológia vonatkozó szakmunkáit használta. Az utóbbival kapcsolatban azért marad az olvasóban némi hiányérzet, hiszen a téma ezer szállal kötődik az erdélyi protestáns egyházak történetéhez, ráadásul a 18. században a protestantizmus irányzatai jelentősen hozzájárultak a nőkép és a családdal kapcsolatos nézetek átalakulásához, amit talán érdemes lett volna a kötetben jobban tudatosítani. Igaz, a magyar nyelv ügye a korszakban vitathatatlanul az erdélyi főnemesség/nemesség identitásának fontos része, a témát a szerző szépen körül is járja, ám ezzel legalábbis egyenértékű (megítélésem szerint még hangsúlyosabb) elem volt protestáns mivoltuk. A külföldi peregrinációk hatására a magyar protestánsok intenzív kapcsolatot áptak a nyugat-európai irányzatokkal, ahonnan folyamatosan érkeztek az újabb impulzusok. Erre a felvetésre remélhetőleg a jövőben még választ kaphatunk, és az eddigi eredményeket ugyancsak árnyalni fogja, ha egyszer megvalósul a források körének felvázolt bővítése, vagyis a latin és német nyelvű magyarországi vonatkozású halotti beszédek bevonása a vizsgálatba.

A kötet tartalmas olvasmány mindenki számára, aki érdeklődik a női szerepek és a család témakörének alakulása iránt. A 19–20. század nőtörténései számára pedig szinte kötelező, ha, az ismert példázatot idézve, nem akarják kőszikla helyett homokra építeni a házukat.

GÉRA ELEONÓRA

Új használati utasítás érkezett a felvilágosodáshoz!

Antoine Lilti: *L'héritage des Lumières. Ambivalences de la modernité*. EHESS, Gallimard, Seuil, Paris, 2019. 403 oldal

Szerzőnk nevére először a salonok tárgyában írott értekezése,¹ utána pedig a történet-szi társalgásban csak „celeb-könyvként” ismert munkája² kapcsán figyelhettünk fel. Az École des Hautes Études en Sciences Sociales professzora olyan historikus, aki – azon túl, hogy magas színvonalon műveli szakterületét, a felvilágosodás társadalom- és eszmetörténetét – folyamatosan reflektál egyfelől a módszertani újításokra, másfelől pedig a kutatási területén felhalmozódó eredmények ideológiai/politikai relevanciájával kapcsolatos kérdésekre. Az itt tárgyalt tanulmánykötet 2009 és 2016 között írott, ám első megjelenésük óta aktualizált és a kötet központi kérdésfeltevéséhez igazított írásokat tartalmaz. Előlegezzük meg már most Lilti tézisé: ha történeti komplexitásában vizsgáljuk, gyorsan kiderül, hogy a felvilágosodást egyáltalán nem jellemzi olyan politikafilozófiai homogenitás, amely alkalmassá tenné arra, hogy egyértelmű referenciális segítséget nyújtson a 21. századi választópolgárok ideológiai iránykeresésében. Ez még akkor is így van, ha tudjuk, hogy a nyugat-európai közvélemény alakítói szükség esetén mintegy automatikus gesztusként élnek a felvilágosodás eszméire való hivatkozással: amikor a vallási fanatizmus vagy obskurantizmus megnyilvánulásaival találkozunk (például a Charlie Hebdo-ügy), már-már reflexszerűen nyúlnak a toleráns, racionalista és szekularizált Voltaire-hez, aki a megfelelő hatékonysággal reprezentálja a nyugati demokrácia szabadelvű értékrendjét. Világos ugyanakkor, hogy a liberális demokrácia

ezen felvilágosodás-fétise csak és kizárólag az ész „reakciós” ellenfeleivel való küzdelemben vethető be, hiszen a posztmodern és posztkolonialista diskurzus jeles képviselőinek egy része egészen másképpen látja a jelenséget: Adorno és Horkheimer vagy éppen a korai Foucault a számító és hideg értelem totalitárius dominancia-törekvéseit leplezik le benne, Duchet 1971-es könyve³ óta pedig közhelynek számít a felvilágosodás antropológiája és a kolonialista ideológia között fennálló összefüggések hangsúlyozása. Antoine Lilti hatékonyan relativizálja ezeket a pozitív vagy negatív előjelű kisajátítási törekvéseket, méghozzá oly módon, hogy világossá teszi: bár könnyen találhatunk olyan tartalmi elemeket a 18. századi bölcséletben, amelyekre építve „felszabadító” vagy éppen „elnyomó” ideológiaként interpretálhatjuk azt, helyesebben járunk el, ha a felvilágosodást pluralizáljuk és történeti komplexitásában mutatjuk be, akár azon az áron is, hogy lemondunk a fogalom közvetlen politikai-világnézeti felhasználhatóságáról.

A tanulmánykötet első ciklusa (címe: *Universalisme*, benne négy tanulmánnyal) azt tárgyalja, hogy a felvilágosodás bölcselői miképpen próbálták összeegyeztetni univerzalista antropológiájukat partikuláris beágyazottságukkal (18. századi nyugat-európaiságukkal), s hogy ezen erőfeszítéseiket miképpen értékelte a hálás – vagy inkább hálátlan – utókor. Lilti historiográfiai áttekintéséből kiderül, hogy az 1980-as évektől fogva az atlanti világ nagy egyetemlein főleg indiai felmenőkkel bíró tudósok (például K. Bhabha) próbálták – leginkább Edward Said híres könyve nyomán – kimutatni az öntelt és reflektálatlan eurocentrizmus nyomait a nyugati közéleti és tudományos diskurzus-

¹ *Le monde des salons. Sociabilité et mondanité à Paris au XVIIIe siècle*. Paris, 2005.

² *Figures publiques. L'invention de la célébrité, 1750–1850*. Paris, 2014.

³ Duchet, Michèle: *Anthropologie et histoire au siècle des Lumières*. Paris, 1971.

ban. Az ebben a közegben használatos anti-kolonialista beszédmódot Lilti szerint karneváli sokszínűség jellemzi: a *French Theory* és a marxizmus minden árnyalata megtalálható benne.⁴ Noha az eurocentrizmus ezen bírálóinak első számú célpontja nem a felvilágosodás (maga Said is a 19. században látja az igazi elfajulást), azért bőségesen jut a szemrehányásokból a 18. századnak is. Anti-kolonialista szerzők egész sora állítja, hogy amikor a felvilágosodás bölcselei bizonyos egyetemesnek tűnő értékek (tolerancia, alkotmányosság, emberi jogok, egyéni szabadság) dicsőímenuszát zengik, valójában csak az európai nagyhatalmak dominancia-törekvéseit rosszul leplező fedő-ideológiát működtetnek. Ahogyan a korábbi időkben a pogányok evangelizálásának missziója, úgy a későbbi időkben a felvilágosodás liberális eszméinek terjesztése és a modernség civilizatorikus vívmányainak (az oktatástól a kereskedelem áldásain keresztül az infrastruktúra fejlesztéséig) meghonosítása szolgált a gyarmatosítás ideológiai igazolásával.

Viszonylag könnyű erre a felvetésre azt a tartalmi választ adni, hogy a legtöbb felvilágosodott bölcselei élesen szemben áll a rabszolgaság intézményével, védelmezi a gyarmati sorban élő népek bizonyos fokú önrendelkezésének eszméjét (legalábbis mint elvi célt), mi több, igen szkeptikus a kolonizáció folyamatának megítélésében. Idézetek egész sorával alátámasztható, hogy Montesquieu-től Swiften át Herderig számos gondolkodó fogékony egy bizonyos mértékű kulturális relativizmusra is. Lilti szerint ez nem hamis, mégis legfeljebb részleges válasz a kérdésre. A korlátlan interkontinentális kereskedelem és a kiépülőben lévő fogyasztói társadalom áldásos voltát védelmező modern liberálisok antikolonializmusa ugyanis csak mérsékelten lehet hiteles. Raynal és Diderot például nem a francia gyarmatosítás befejezését

követelte, hanem az angolokénál és a hollandokénál humánusabb és toleránsabb eszközökkel való folytatását, hiszen még nekik is szent meggyőződésük volt, hogy kulturális és technikai felsőbbrendűségük okán az európaiaknak joguk s egyben kötelességük a politikai-gazdasági fellépés a glóbusz távoli vidékein. Világos az is, hogy amikor a *Perzsa levelek* Usbekje és Ricája vagy Diderot tahiti Öregje felléptetésével látszólag szót kap a nem-fehér, nem-európai és nem-keresztény Másik, az ő hangjuk legfeljebb az európai polgár rossz lelkiismeretéről és benső meg hasonlottságáról ad számot: az igazi perzsának és az igazi tahiti bennszülöttnak a 18. században még senki sem osztott lapot. Lilti szerint egyébként az eurocentrizmus vádjával szemben úgy is lehetséges védekezni, hogy kísérletet teszünk a felvilágosodás történetének globalizálására, hangsúlyozva egyfelől a tengerentúli párhuzamokat (lásd például a Meidzsi-reform, az ifjútörök mozgalom vagy a „bengál reneszánsz” felvilágosult vonásait), másfelől pedig az Európán kívüli világ hozzájárulását a modernség vívmányaihoz – ezzel azonban legfeljebb a fogalom teljes kiüresítését érjük el. A politikai korrektség oltárára helyezett felületes és átlátzó áldozat volna eltagadni, hogy a felvilágosodás európai (legfeljebb atlanti) jelenség.

Lilti hangsúlyozza, hogy a felvilágosodás történelemszemléletének központi fogalma a *civilisation*, amely sokáig nem egy *állapotra*, hanem a barbárságból a kifinomultságba vezető *történeti folyamatra* utalt (helyes fordítása tehát nem a „civilizáltság”, hanem a „civilizálódás”). A bibliai teremtéstörténetet és a providencialista történelemfelfogást elvető, ugyanakkor az emberi nem egységét továbbra is valló (azaz már nem keresztény és még nem rasszista), az idegen kultúrák iránt pedig őszinte érdeklődést tanúsító felvilágosult történetbölcselek mély

⁴ Az európai perspektívával való szakítást célzó erőfeszítésekben rejlő legnagyobb veszélyt talán a kulturalizmus – azaz az egyes kultúrák teljességgel relativisztikus dicsőítésének és az

egyetemes látószög teljes feladásának – csapdája jelenti.

meggyőződése, hogy az anyagi fejlettség és a kulturális csiszoltság állapotába – az ismert stádiumokon keresztül – elvben minden nép eljuthat. Ez a dicséretes elvi univerzalizmus azonban nyilvánvaló feszültségben áll annak tapasztalatával, hogy a társadalmak fejlődésének „végső” szakaszába egyelőre mégiscsak kizárólag Európa jutott el, mi több, ezen üdvös állapot mibenlétének kritériumait is az európai bölcselek dolgozták ki. Fel is merül a kérdés egyesekben: az ázsiaiaknak és az afrikaiaknak vajon pontosan oda kell eljutniuk, ahol a nyugat-európai társadalmak tartanak? Míg Herder és Rousseau a kulturális sokszínűség valódi híveiként úgy vélik, hogy Európának is szüksége van az introspekcióna és saját értékeinek relativizálására, addig Voltaire, Robertson vagy Volney történeti munkái, akármilyen őszintén is kívánnak szakítani szerzőik a korábbi idők reflektálatlan eurocentrizmusával, mégiscsak abból az alapállásból íródtak, hogy az európaiak felelőssége – ha úgy tetszik: missziója – a fejletlen népek felzárkóztatása, szükség esetén azon az áron is, hogy „felszabadítják” őket fejlődésüket gátló hagyományaik és előítéleteik alól. Melyik a felvilágosodás „igazi” hangja? Természetesen mindkettő: a kereskedelmi kapitalizmus apológiája éppúgy *enlightened*, mint az önkritikai attitűd – s Lilti azt sem engedi elfelejtenünk, hogy az anticolonialista érvrendszerben milyen fontos szerepet játszanak nyugat-európai eredetű eszmék, a nacionalizmustól a marxizmusig. A felvilágosodás egysége tehát nem doktrinális, hanem inkább „módszertani”: leginkább a történeti perspektíva uralmaként azonosíthatjuk. A ciklus utolsó tanulmányában Lilti úgy érvel, hogy amikor az *Annales*-iskola első és második generációja megpróbálta visszahozni a történeti diskurzusba a *civilisation* fogalmát, Braudel és társai elmulasztották levonni azokat a tanulságokat, amelyek a felvilágosodás bölcseletoinek írásában tapasztalható feszültségből vezethetők le, s így akarattal ellenére foglyai maradtak egy kritikátlanul eurocentrikus nézőpontnak.

A második – az elsőnél tartalmilag kevésbé egységes – ciklus központi témája a modernitás (*Modernité*) és felvilágosodás kapcsolódása, részben kosellecki szellemben, amennyiben legalábbis Lilti a 18. századot úgy látta, mint az újkor fontos – a francia forradalomba torkolló – szakaszát, központi epizódját tehát annak a világtörténelmi korszaknak, amelynek során a saját történetiségének tudatában lévő kollektív szubjektum, a *társadalom* töretlenül reflektál önmagára. A ciklus első tanulmányát, amely a *Magánéletek, nyilvános tér* (*Vies privées, espace public*) címet viseli, szívem szerint azonnal lefordíttatnám, megjelentetném és kötelező (vagy legalábbis ajánlott) olvasmánnyá tenném hazánk újkortörténeti tanszékein, olyan kitűnő áttekintését nyújtja a Habermas társadalmi nyilvánosságot tárgyaló nagy könyve körül zajló historiográfiai vitáknak és az azokból kinövő – vagy éppen annak ellenében formálódó – új kutatási irányoknak. Lilti (Ariès és Tocqueville „konzervatív” kritikájával vitázva) kimutatja, hogy a 18. század a legkevésbé sem írható le a komplex és szerves társadalmi kapcsolatok hanyatlásának korszakaként, s ennek megfelelően a felvilágosodás sem azonosítható egyszerűen valamiféle absztrakt és spekulatív, forradalmi és világfelforgató szándékkal. Az akadémiák, tudós társaságok, szalonok, kávéházak és szabadkőműves páholyok a magánszféra és a nyilvánosság határvonalán mozognak: tudás és a hatalom óvatos, ám valós összekapcsolódását szimbolizálják. Ez magyarázza, hogy a monarchia lényegében nem lát komoly politikai fenyegetést például a szabadkőművességben vagy éppen az olvasóköri körökben. A felvilágosodásban tehát nem egyszerűen a Régi Rend ideológiavezérelt kihívóját, hanem olyan komplex és polifón mozgalmat kell látnunk, amelynek egységét nem *tartalmi/doktrinális* elemek, hanem a történetiség elvéhez és az ész nyilvános használatához való ragaszkodás adja. Nem véletlen, hogy Lilti (először 2007-ben megjelentetett, azóta pedig aktualizált) hosszú tanulmányban számol le Jonathan Israel azon

interpretációjával, amely a „valódi” felvilágosodást bizonyos radikális (materialista, szekuláris és demokratikus) filozófiai eszmékkel azonosítja. Liltinél ezzel éles ellentétben a hagyományos („nagy” szerzők „nagy” szövegeinek elemzését magában foglaló) eszmetörténeti kutatások eredményeinek bírálatát találjuk, s amit ezek helyére kíván állítani, azt ő maga a társadalmi gyakorlatok eszmetörténetének (*histoire intellectuelle des pratiques sociales*) nevezi.

Ezen – a hagyományos diszciplináris korlátokon túllépő – közelítés mibenlétéről sokat elárul az a tanulmány, amely formailag nem több egy amerikai történész könyvéről⁵ szóló igen terjedelmes recenzió. Clare C. Crowston a *crédit* (bizalom, hitel, hitelesség) kérdését állítja vizsgálódásai középpontjába, s arra a következtetésre jut, hogy a fogalom a társadalmi kapcsolatok diskurzusában pontosan olyan fontos szerepet tölt be, mint a gazdaság működését meghatározó piaci mechanizmusok szférájában. Lilti ennek kapcsán azt emeli ki, hogy az elmúlt évtizedekben a felvilágosodás társadalomtörténete kulturális irányba fordult, az írásbeliség terén bekövetkező változásokban és az urbanizációhoz kapcsolódó jelenségekben keresve a modernitás gyökereit, s így nemcsak a marxizmusra jellemző osztályközponitú szemlélettől, hanem általában véve a gazdasági kérdések tárgyalásától is eltávolodott, összhangban a társadalomtudományok azon – Max Weberig visszavezethető – törekvésével, hogy a modernitást egymástól egyre fokozódó mértékben elkülönülő szférákra, tevékenységi területekre bontsák. Ez a szakterületi specializációra épülő közelítés kétségtelenül komoly eredményeket produkál, ugyanakkor bizonyos mértékig mégis elszegényíti a kutatást, amennyiben láthatatlanná teszi gazdasági, társadalmi, kulturális és esztétikai jelenségek interdependenciáját. A historikusok (akik lehetnek gazdaság-, társa-

dalom-, eszme-, művészet- vagy éppen médiatörténészek) hajlamosak izoláltan kezelni az individuális és kollektív tevékenység különböző szféráit, amelyeknek pedig nyilvánvalóan van kapcsolódásuk egymással: a *crédit* szó már tárgyalt polivalenciája mellett jól illusztrálja ezt a *publicité* kifejezés többértelműsége – egyszerre jelent nyilvánosságot és reklámot, s a fejlődés ellentmondásos voltát jól illusztrálja, hogy a nyereségre törekvő vállalkozók erőfeszítéseinek köszönhetően kiépülő tömegmédiá gazdasági kényszerei már ekkor kezdik eltorzítani a nyilvános térbe kilépni kívánó író vagy gondolkodó autonómiáját. Egy másik példa: a művész egyéniségének újkori előtérbe nyomulása sem pusztán esztétikatörténeti fejlemény. A jelenség piaci megfontolásokkal is magyarázható, hiszen egy neves és ismert művész festménye jóval többet ér a piacon. Mi a tanulság? „A mai globális pénzügyi kapitalizmus egyszerre tekinthető a felvilágosodás örökségének és a felvilágosult ideál megtagadásának. [A társadalmi gyakorlatok eszmetörténete] azonban lehetővé tenné a számunkra, hogy megragadjuk gazdasági, társadalmi és kulturális jelenségek összefüggéseit, s így módon felszabadítsuk a társadalomtudományt annak átka alól, hogy ’tisztá’ fogalmakkal próbálja leírni a modernitás hibrid jelenségeit.” (184. old.) A kötet második tanulmányciklusa tehát az első ciklus tanulságát fogalmazza újra, némileg különböző perspektívából: a felvilágosodás nem filozófia, hanem új társadalmi praxisok komplex együttese s ezek reflexiója a politikai gondolkodásban.

A könyv harmadik, egyben utolsó ciklusa, amelyben Lilti irodalomtörténeti eredményeket is csillogtat, a *Politique* címet viseli, s témája a felvilágosodás íróinak viszonya a nyilvánossághoz. Az itt olvasható írásokban szerzőnk azt hangsúlyozza, hogy a felvilágosodás bölcselői lassacskán eltávolodtak

⁵ Crowston, C. H.: *Credit, Fashion, Sex. Economies of Regard in Old Regime France*. Durham–London, 2013.

ugyan elődeik elitizmusától, ám nem estek át a ló másik oldalára, azaz tisztában voltak az-
zal, hogy a polgárok többsége („a nép”) csak komoly szellemi felkészítés után lesz képes a kritikai diskurzusban való részvételre. *Philosophe/Aufklärer* néven azokat ismerjük, akik – egy mérsékelt optimista, progresszív történelemfilozófia alapján – magukévá tették a polgárok értelmi szintjének fokozatos emelésére vonatkozó célkitűzést. Bölcselőink természetesen tisztában voltak a modernitás vívmányainak hátulütőivel: a könyvnyomtatás és az írástudás szintjének növekedése például csodálatos eredményeket hoz, ám az olvasóközönség kiszélesedése a minőség hanyatlásához is vezet, hiszen az emberek szívesen olvasnak haszontalan és ostoba könyveket, amiből a piaci viszonyok között sokan élnek majd meg. A felvilágosodás központi dilemmái tehát az alábbiak: Ki tanítja majd és főleg mire a népet? Mi legitimálja a szellem újszülött arisztokráciáját, s hogyan lehet elejét venni annak, hogy az új elit a papsághoz hasonló kaszttá merevedjen? Demokrácia és tudás/igazság viszonyáról van itt szó, olyan problémaegyettesről, amellyel – persze megváltozott körülmények között – Bourdieu, Sartre és Foucault is megküzd majd.

Adieu Socrate címen kitérő tanulmány tárgyalja Diderot ellentmondásos viszonyát a politikai kockázatvállaláshoz. Amikor hő-sünetet 1749-ben bebörtönzik, nem viselkedik túl hősiesen, s a szörnyű tapasztalat élete végéig elkíséri. Gyorsan felismeri, hogy a szókratészi attitűd – a hősi kiállás a gondolat szabadságáért – nem neki való, ő túl kényelmes és családszerető ember a bürökphár vállalásához. Az Enciklopédiába írott szócikkeket nem szignálja, szerkesztőként pedig a nyájimmunitás és a politika felső köreivel ápolt kapcsolatai védik. Legradikálisabb műveit az asztalfióknak írja, s az utókor elismerésében reménykedik (s azt el is nyeri). Mások más stratégiákkal élnek: Voltaire az álnevekben és a hozzá vezető nyomok eltüntetésében hisz, d’Holbach pedig régen halott szerzők neve alatt jelenteti meg ateista/ma-

terialista munkáit. Az antik *parrhesia* szelle-mében eljáró Rousseau-t az efféle gyávaság nagyban felháborítja: szerinte a szerző erkölcsi kiállása jelenti a művében foglalt tanítások garanciáját – névtelenül vagy álnéven morálfilozofálni tehát lényegében értelmetlen. A felvilágosodás bölcselői tudatában vannak a hősi és kissé színpadias filozófusi ideál elvárásainak, a gyakorlatban azonban pragmatikus és személyes megfontolások döntenek arról, hogy a beilleszkedést és a karriert vagy a kívülállás szabadságát választják (esetleg a kettő valamilyen kombinációját). Nem mondhatnánk, hogy a dolognak – *mutatis mutandis* – ne volna ma is aktualitása.

A *Lumières contre Lumières* című tanulmány de Sade márkiról szól. A téma megke-rülhetetlennek tűnik, hiszen közismert tény, hogy Adorno és Horkheimer nagy könyvében a felvilágosodás végpontját látja a botrányos szerző életművében. Egy másik nagy értelmezői hagyomány (a Georges Bataille vagy éppen Michel Leiris nevével fémjelzett tradíció) pedig a *transgression*, a normák áthágásának apologétáját látja benne. Lilti, összhangban a történeti kontextusra érzékeny újabb elemzőkkel, viszont nyilvánvalóan az ironikus Sade-olvasat mellett teszi le a voksot: irodalomtörténeszi eszközökkel élve olyan retorikai elemeket fedez fel az életműben, amelyek nyilvánvalóvá teszik a parodisztikus attitűdöt. Olyan szerzőről van szó, aki játékosan mutatja fel a felvilágosodásban benne rejlő lehetőségeket, anélkül, hogy egyiket is választaná, s ilyen értelemben valóban sokat elárul a korszakban elérhető alternatívákról, ám „egy az egyben olvasni” vagy „teljességgel komolyan venni” őt Lilti szerint nyilvánvaló képtelenség. Végül a kötet utolsó tanulmányának főhőse Michel Foucault, aki utolsó korszakában a korábbinál sokkal megengedőbb hangon szólott Kant-ról és a felvilágosodásról általában. Lilti – amellett, hogy e „fordulat” nyomait már felfedezni véli Foucault korábbi írásaiban is – egyértelműen a francia bölcselő pártjára áll annak Habermassal folytatott (félíg-meddig

implicit, mégis nagyon fontos) vitájában. Míg Habermas a felvilágosodásban és a modernítésben általában az egyén autonómiájának elmélyítésére tett erőfeszítéseket látja, addig Foucault a radikális történetiséghez való ragaszkodást, a jelennel szembeni kérelhetetlen kritikai attitűdöt látja a felvilágosodás legfőbb, pontosabban egyetlen erényének.

Összességében tehát Lilti amellet érvel, hogy doktrinális sokszínűsége és tartalmi polifóniája okán a felvilágosodás nem alkalmas arra, hogy politikai szereplők totemként vagy pofozózsákként használják, azaz egy-

szerűen csak „mellette” vagy „ellene” foglaljanak állást, a korszak alapos és szakszerű tárgyalásának azonban bőségesen vannak használható tanulságai. A könyv recenziói próbálják is előzetesen megtalálni a munka helyét az egymástól nagyban különböző angolszász és francia akadémiai közegekben: az bizonyos, hogy a tervbe vett angol fordításnak nehéz terepen kell majd helytállnia a trumpizmus és az egyetemek egy részén dívó baloldali *victim culture* között.

BALÁZS PÉTER

Utazás az örmény eredet nyomában

Bálint Kovács – Grigor Grigoryan (Hg.): Der Reisebericht des Minas Bžškeanc' über die Armenier im östlichen Europa (1830). Böhlau Verlag, Köln, 2019. 485 oldal

Kovács Bálint és Grigor Grigoryan elsőként teszi elérhetővé az örmény nyelvet nem értő közönség számára Minas Bžškeanc 1830-ban megjelent, harmadik kelet-európai utazásáról készített úti beszámolóját. Minas Bžškeanc (1777–1851) egy örmény katolikus szerzetesrend, a mechtarista rend velencei ágának tagjaként foglalatostkodott a Közép- és Kelet-Európában élő örmények közös származás-elméletével. Noha az útleírás 1830-ban jelent meg, maga az utazás 1820-ra tehető. Ekkor Bžškeanc már két korábbi utazáson túl volt, melyek célja szintén az örmény eredet kutatása volt, jöllehet más úti-céllal. A harmadik utazásra azért vállalkozott, hogy Közép- és Kelet-Európát bejárva számba vegye, hol található Ani városából származó jelentősebb örmény csoport, és igazolja a korban divatos „Ani-származás” elméletet. Az elmélet a középkori örmény királyság fővárosát, Anit (jelenleg Törökország) tekinti az örmény államiság szimbólumának. A 11. században elfoglalt városból az örmények különböző időszakokban elvándoroltak, és eltérő helyeken telepedtek le. A város azonban az összetartozás és a közös eredet jelképe lett egy olyan korban, amikor az örményeknek nem volt önálló állama.¹

A Kovács Bálint és Grigor Grigoryan által szerkesztett, német nyelven megjelent könyv tartalma túlmutat az útleírás fordításán, hiszen a szerzők, ahogy azt a címlapon is feltüntetik, bevezetik és kommentálják is a művet.

A könyv alapvetően két részre oszlik. Az első, rövidebb részben a két szerző összefoglalja a mű olvasásához és megfelelő értelmei-

zéséhez szükséges alapvető ismereteket. A második rész maga az útleírás. A mű kommentálásához és a keletkezés körülményeinek bemutatásához a szerzők jelentős mennyiségű szakirodalmat használtak fel, melynek listája az útleírást követő tizenöt oldalon található. A könyvet a névmutató zárja. Az általános bevezetőt követően két tanulmányt talál az olvasó: Marc Nichanian „Minas Bžškeanc útleírása” és Kovács Bálint „Ani, az örmény főváros és az »Ani-örmények« Erdélyben” címmel. A Bžškeanc által bejárt útvonalat az olvasó térképen követheti nyomon, melyen a szerzők mindhárom utazás útvonalát jelölik, ahogy a jelentősebb örménylakta területeket, valamint az 1820-as és a mai államhatárokat is.

A bevezetésben a szerzők felhívják a figyelmet az útleírás legfontosabb sajátosságaira, hiszen, ahogy maguk is állítják, az útleírás igazán akkor válik érdekessé, ha ismerjük a keletkezés korának sajátosságait és azokat a társadalmi körülményeket, melyekben a leírás született. Kiemelik többek között a műfaj 19. századi irányváltását, melynek következtében a korábbi, szinte kizárólag vallási célú utazások helyett az utazót egyre inkább a felfedezés és az egzotizmus érdekli. Az előszó arra is kitér, hogy az útleírás értelmezésénél mindig figyelembe kell vennünk, hogy az utazó vélhetőleg milyen olvasóközösségnek szánta leírását, és milyen kapcsolati hálóval rendelkezett. A szerzők felhívják a figyelmet a leírásban található számos elmentmondásra is, többek között arra, hogy Bžškeanc olyan településeket is bemutat, ahol vélhetőleg soha nem járt (a korban ez nem ritka jelenség!), és az örmény közösségek említésénél nem tesz különbséget a magukat Ani városából származtatók és az egyéb eredetű örmények között, noha útjának fő célja éppen az, hogy a kelet-európai

¹ Bővebben lásd: Kovács Bálint: *Az elképzelt őshaza*. Világtörténet, 3. évf. (2014) 509–518.

Ani-örményeket kutassa fel. A szerzők felhívják a figyelmet arra is, hogy Bžškeanc nem beszél a látogatott országok nyelvét, a keresett örmények pedig ekkorra nyelvükben teljesen asszimilálódtak a többségi nyelvhez, így a bemutatás szükségképpen hiányos, hiszen az utazó nem tud a helyiekkel kommunikálni. Ez a tény jól megmutatkozik az útleírásban, amely egyfajta „leltárként” is értelmezhető, melyben az utazó a számára fontos épületekről (leggyakrabban templomok) és intézményekről (például iskolák), valamint feliratokról tesz említést. A helyi szokások és a terület lakóinak leírása viszont teljesen hiányzik a leírásból. Ez alól egyedüli kivételt képez az örmény lakosok számának becslése és az adott társadalomban elfogadott helyük megállapítása. (A szerzők ezzel kapcsolatban megjegyzik, hogy Bžškeanc a valóságosnál jóval nagyobbra becsüli az örmény eredetű lakosok számát, ezzel is hangsúlyozva küldetése fontosságát.)

A szerzők kiemelik, hogy Bžškeanc műve, jóllehet rendkívüli jelentőséggel bír, nem egyértelműen útleírás, hanem formailag több műfaj keveréke, mely kizárólag a szemmel látható és szakirodalomban elolvasható történelmi és földrajzi tényeket foglalja össze. Az utazó személyéről, életéről az út során semmi sem derül ki (hacsak nem következtetünk vallásosságára a templomok és egyéb vallási helyek iránti erős érdeklődéséből). Jóllehet a szerzők nem említik, a mű fontos sajátossága, hogy Bžškeanc az utazás módjairól sem számol be: nem tudjuk, hogy mennyi ideig tartott az utazás, és milyen nehézségekbe ütközött útja során.

Az útleírás erősen tudományos igényű, amit az utazó által sűrűn használt idézetek és szerzők is alátámasztanak. A mű jelentősen hozzájárult az Ani-elmélet elterjedéséhez, amit maguk a szerzők is kiemelnek. Bžškeanc utazása nélkül ez aligha történhetett volna, ami rámutat arra, hogy az útleírás műfaja, mely a 19. század elején szinte egyedüli információforrásnak számított, milyen nagy közvéleményformáló erővel bírt.

Az elméleti bevezetőt Marc Nichanian tanulmánya követi, melynek alapvető célja bemutatni Bžškeanc első utazása után írt, *Die Geschichte von Pontos* című művét, és ezzel ábrázolni az utazó leíráshoz használt módszereit, valamint az általa ábrázolt világ legfőbb sajátosságait. Nichanian rámutat az útleírás komplexitására, mely egyszerre koncentrálna a múltra és a jelenre, hiszen a kortársakon keresztül igyekszik bebizonyítani egy régmúltban gyökerező, csupán mondákon és feltevéseken alapuló elméletet. Bžškeanc utazása így egyszerre zajlik a jelenben és a múltban, nem csupán azért, mert megidézi Ani városát, hanem azért is, mert útleírásában előszeretettel mutat be romokat, régi épületeket, az idő által szinte megsemmisített, nehezen kiolvasható feliratokat. Nichanian a szöveg legfontosabb tulajdonságának az (eredet)mítoszt teremtő erőt tekinti, mely magyarázatként szolgál arra, hogy egyes elemek (hit, népcsoportok származása) miért kapnak nagyobb szerepet, míg más jellegű ismeretek (nem örmény lakosok, az utazás körülményei) miért hiányoznak teljesen a leírásból. Az első utazás alapján készült mű ismeretét elengedhetetlenül fontosnak tartja ahhoz, hogy Bžškeanc kelet-európai utazását megfelelő módon értelmezni tudjuk, valamint rámutat arra, amit valószínűleg maga az utazó is kiindulási alapnak tekintett, hogy a múlt ismerete nélkül lehetetlen a jelen eseményeinek vizsgálata. Első utazásának leírásánál ezért támaszkodik nagyrészt a múlt eseményeire és a múltra utaló tényezőkre (romok, szokások).

Kovács Bálint tanulmánya az erdélyi Ani-örményekről kiemeli az Ani-kultusz változásait: míg a 12. században az államiság szimbólumának számított, a 19. századra a lerombolt Ani a függetlenség szimbóluma lett, ezzel egyfajta mágikus erőt adva a területnek. A 19. század a Föld megismerésének, feltérképezésének ideje, ez alól Ani városa sem kivétel. A területen végzett tudományos expedíciókból Bžškeanc is profitál, hiszen útleírásához felhasználja a felfedező által közzétett írásokat, és maga is az eredet-

kutató „expedíció” részeként indul kelet-európai útjára.

Az alapos, nyolcvan oldal hosszú elméleti bevezetés után következik az eredeti örmény nyelvről német nyelvre fordított és kommentált útleírás. Maga a szöveg négy részből áll. Az előszóban Bžskeanc az örmény civilizáció jelentőségét hangsúlyozza. Az első rész Ani városáról ad tájékoztatást, melyet, ahogy a szerkesztők kiemelik, maga az utazó soha nem láthatott, így valójában egy saját maga alkotta „Ani-képet” hagyományoz az olvasóra. A harmadik rész maga az úti beszámoló, mely történelmi és földrajzi elemek keveréke. Az útleírás Bécsben kezdődik, majd Lengyelország, Magyarország (ma Erdély és a Felvidék kis része), Bukarest és környéke, Moldova, valamint Oroszország déli, Krímmel határos része kerül bemutatásra. A negyedik részben, melynek címe egyfajta visszaemlékezést jelöl, további, az útja során valójában nem érintett, jelentősebb örmény lakossal rendelkező városokat mutat be a „Tatárföldről”, Grúziából és a Krím-félsziget egy részéről.

Az útleírást a szerzők lábjegyzeteken keresztül kommentálják. Ezek leggyakrabban az útleírásban említett személyekre, földrajzi nevekre vonatkozó információk, egyes életrajzi adatok kiegészítése. Azonban a jegyzetekben nem csupán magyarázatok találhatóak, hiszen a szerzők folyamatosan összevetik az útleírás állításait a korabeli, vagyis a 19. század első feléből származó és a későbbi, 20. századi szakirodalommal is. Vagyis nem csupán azt vizsgálják, hogy a korban elvárható ismeretek, sztereotípiák, világképek mennyire jelennek meg az útleírásban, hanem azt is, hogy mennyiben térnek el a kutatók mai ismereteitől. A szerzők több esetben jelölnek egy információhoz korabeli és későbbi szakirodalmat is, amiből arra következtethetünk, hogy Bžskeanc bizonyos kérdésekben meglehetősen pontos ismeretekkel rendelkezett, és állításai sok esetben ma is helytállóak. A modern szakirodalmi hivatkozások egyúttal segítik a téma iránt érdeklődő olvasót.

A szerkesztők lábjegyzetekben fedik fel a szöveg esetleges ellentmondásait és hívják fel a figyelmet az ismétlésekre, valamint az egymást kiegészítő részekre. A könnyebb hivatkozás érdekében az egyes egységeket (bekezdések, idézetek) számokkal jelölték. Jól lehet a szerkesztők megjegyzései valóban segítik az olvasást, nem befolyásolják az olvasót a mű szabad értelmezésében.

A könyv olvasása során a befejezés keltet némi hiányérzetet az olvasóban, ugyanis a jól felépített és szakmailag is hasznos bevezető mellett a konklúzió teljesen elmarad. Ezt a hiányérzetet súlyosbítja, hogy maga az utazó sem fűz befejező gondolatokat művéhez, így Halbat [Haghpat] monostor bemutatása után a leírásnak egyszerűen vége szakad, a következő oldalon már a Kovács Bálint és Grigor Grigoryan által felhasznált irodalomjegyzék található.

Véleményünk szerint a mű igazi jelentőségét az előszó és a hozzászólott tanulmányok adják, ez ugyanis rávilágít arra, hogy a felfedezésekről, találmányokról, iparosításról és terjeszkedésről ismert Nyugaton kívül is hasonló eszmék léteztek, a korabeli, talán kevésbé dokumentált területek éppúgy vágyhattak az újra és saját történelmük megismerésére, mint ahogy azt az általunk jól ismert Nyugat is tette. Bžskeanc leírása és a két szerző megjegyzései bebizonyítják, hogy érdemes a Nyugaton kívüli országok eszmétörténetével is foglalkozni.

A kiadók nem mint útleírást, sokkal inkább mint az örmény önmeghatározáshoz, a 19. századi örmény világkép és eszmerendszer megismeréséhez feltétlenül szükséges forrást értelmezik Bžskeanc szövegét, ezért hagyják részlegesen figyelmen kívül a leírást ténylegesen útleírássá alakító tényezők meglétét vagy éppen teljes hiányát. Ebből kiindulva a Kovács Bálint és Grigor Grigoryan szerkesztésében megjelent mű leginkább az örmény történelem, az eredetkeresés és a 19. századi Európán kívüli világ iránt érdeklődők számára lehet hasznos olvasmány.

MIHÁLYI DOROTTYA

Számunk szerzői

- BALÁZS PÉTER (tantris17@hotmail.com) történész, Szegedi Tudományegyetem
- BÁRÁNY ATTILA (barany.attila@arts.unideb.hu) történész, Debreceni Egyetem
- CSUKOVITS ENIKŐ (Csukovits.Eniko@abtk.hu) történész, Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Történettudományi Intézet, Budapest
- F. ROMHÁNYI BEATRIX (t.romhanyi@gmail.com) történész, Károli Gáspár Református Egyetem, Budapest
- GÁLFFY LÁSZLÓ (galffy@gmail.com) történész, Károli Gáspár Református Egyetem, Budapest – Szegedi Tudományegyetem
- GÉRA ELEONÓRA (gera.eleonora@btk.elte.hu) történész, levéltáros, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest
- H. NÉMETH ISTVÁN (nemeth.istvan@mnl.gov.hu) történész, levéltáros Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Budapest
- HALMÁGYI MIKLÓS (miklos8012@gmail.com) történész, Magyar Nemzeti Levéltár Békés Megyei Levéltára, Gyula
- HUNYADI ZSOLT (hunyadi@hist.-u.szeged.hu) történész, Szegedi Tudományegyetem
- KOVÁCS ATTILA (hunim@freemail.hu) történész, Szegedi Társadalomtudományi Szakkollégium
- LUPESCU MAKÓ MÁRIA (maria.lupescu@ubbcluj.ro) történész, Babeş-Bolyai Tudományegyetem, Kolozsvár
- MIHÁLYI DOROTTYA (mihalyidori@gmail.com) PhD-hallgató, Szegedi Tudományegyetem
- NOVÁK ÁDÁM (tavernicorum@gmail.com) muzeológus, Déri Múzeum, Debrecen – Debreceni Egyetem, Memoria Hungariae Kutatócsoport
- PÁSZTOR PÁLMA (tiszamaros@gmail.com) egyetemi hallgató, Szegedi Tudományegyetem
- PÓSÁN LÁSZLÓ (posan.laszlo@arts.unideb.hu) történész, Debreceni Egyetem
- SZÉKELY MELINDA (dszekelymelinda@gmail.com) történész, Szegedi Tudományegyetem
- ZSOLDOS ATTILA (zsoldos.attila@abtk.hu) történész, Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Történettudományi Intézet, Budapest

A fordításokat RAKOVSKY ANDRÁS készítette.

Contents

Essays

ATTILA ZSOLDOS The Renewal of the Golden Bull in 1231	5
ATTILA BÁRÁNY King John and the Magna Carta	21
LÁSZLÓ PÓSÁN The Valdemar Wars and the Treaty of Stralsund	48
ZSOLT HUNYADI Convent, General Chapter, Priors: The “Network” of the Knights Hospital- ler in the Middle Ages	67

Workshop

ATTILA KOVÁCS Comparing the Khazar and Hungarian Tribal Structure. A New Approach to Sacral Rule and Diarchy	75
ÁDÁM NOVÁK Classified Deeds from the Archives of the Counts of Celje	87

Retrospective

MELINDA SZÉKELY Egypt and Ethiopia According to Pilnius	99
MIKLÓS HALMÁGYI At the Gates of the Gyula Castle – Elements of Truth in the Anecdotes of György Szerémi	110

Outlook

PÁLMA PÁSZTOR History and Current Affairs: The Press Scandal of <i>A Száműzött Rákóczi</i> . The Exiled Rákóczi	119
---	-----

Beyond Our Borders

Bridge or Island? Interview with Mária Lupescu Makó, historian in Cluj-Na- poca (by <i>Beatrix F. Romhányi</i>)	139
Mária Lupescu Makó’s Bibliography	152
MÁRIA LUPESCU MAKÓ „...in his hands as in those of our oldest relative there were letters on our prop- erty”. Data concerning family archives of late Middle Ages	159

Reviews

In Service of the Dynasty: Public Affairs, Official Matters and Governance in the Countries of the Anjou <i>(Les officiers de la chose publique dans les territoires angevins [XIIIe–XVe siècle]: vers une culture politique? Gli ufficiali e la cosa pubblica nei territori angioini [XIII–XV secolo]: verso una cultura politica? Études réunies par Thierry Pécout, École française de Rome, 2020)</i>	176
LÁSZLÓ GÁLFFY	
Participants of Power. Another Book About the History of the National Assemblies <i>(Fazekas István – Gebei Sándor – Pálosfalvi Tamás: Rendi országgyűlések a Magyar Királyságban a 18. század elejéig. Országház Könyvkiadó, Budapest, 2020)</i>	184
ENIKÓ CSUKOVITS	
An Unknown Part of the History of Ottoman Hungary: The Croatian Borderland and its Religious Institutions <i>(Molnár Antal: Magyar hódoltság, horvát hódoltság. Magyar és horvát katolikus egyházi intézmények az oszmán uralom alatt. MTA BTK Történettudományi Intézet, Budapest, 2019)</i>	187
ISTVÁN H. NÉMETH	
Protestant Female Role Models from 18th Century Transylvania <i>(V. László Zsófia: Példás asszonyok. Női szerepek változása a protestáns halotti beszédek tükrében (1711–1825). Ráció Kiadó, Budapest, 2020)</i>	193
ELEONÓRA GÉRA	
We Got New Instructions for the Enlightenment! <i>(Antoine Lilti: L'héritage des Lumières. Ambivalences de la modernité. EHESS, Gallimard, Seuil, Paris, 2019)</i>	196
PÉTER BALÁZS	
In Search of Armenian Origins <i>(Bálint Kovács – Grigor Grigoryan [Hg.]: Der Reisebericht des Minas Bžškeanc' über die Armenier im östlichen Europa [1830]. Böhlau Verlag, Köln, 2019)</i>	202
DOROTTYA MIHÁLYI	
Authors	205

**Az Aetas történettudományi folyóirat
2022. évi előfizetői felhívása**

2022-re tervezett tematikus számaink a következők:

**Professzionizáció Magyarországon
Az Aranybulla és megújításai
Kalandozások a 19–20. században
Honvéd sorsok a szabadságharc után**

Folytatjuk „**Elmélet és módszer**” rovatunkat. **Interjút** tervezünk **Julia Brandttal** (Németország) és **Arpad von Klimoval** (Németország –USA).

Eddigi gyakorlatunknak megfelelően a 2022-es évfolyamra is **kedvezményt** biztosítunk előfizető olvasóinknak, hogy ezzel is jelezzük, nagyra becsüljük bizalmukat és támogatásukat.

Többféle előfizetői módot ajánlunk fel, hogy alkalmazkodjunk olvasóink igényeihez:

Éves előfizetői ár:

4000 Ft (tartalmazza a postaköltséget, az év végén pdf formátumban elektronikusan is előfizetőink rendelkezésére bocsátjuk az évi négy számunkat!)

Éves elektronikus előfizetői ár:

3500 Ft (pdf file-ban e-mailen a lapszámok megjelenésekor)

Egy számot megrendelőknél:

1000 Ft + postaköltség

Egy szám könyvesbolti ára:

1100 Ft

A folyóirat megrendelhető a kiadó e-mail és postai címén.

Korábbi számunkat (postaköltség felszámolásával) a szerkesztőség címén szintén meg lehet rendelni.

Rendkívül fontos folyóiratunk számára előfizetőink támogatása és hűségese kitartása.

Jövedelemadójának 1%át ebben az évben is felajánlhatja egy olyan egyesületnek, alapítványnak, amelyet arra érdemesnek ítél. Folyóiratunk szerkesztői azzal a kéréssel fordulnak Önnek, hogy ha támogatásra méltónak tartja folyóiratunkat, válassza az AETAS-t.

Adószámunk: 19079581-2-06

Nagyon köszönjük Olvasóinknak eddigi támogatásukat!

Aetas Könyv- és Lapkiadó Egyesület

6701 Szeged, Pf. 1179

<http://www.aetas.hu>

aetas@mail.u-szeged.hu

Az AETAS történettudományi folyóirat. Megjelenik évente négy alkalommal. Kiadója az AETAS Könyv- és Lapkiadó Egyesület. A lap főként történeti tárgyú tanulmányokat, forrásokat, kritikákat, ismertetéseket, interjúkat közöl, de szívesen fogad írásokat a társadalomtudományok más ágaiból is.

*

Az AETAS megjelenését döntően alapítványi támogatás teszi lehetővé. Az AETAS több vagy akár egy száma is megrendelhető a szerkesztőség címén.

A folyóirat előfizetési díja egy évre 4000 Ft.

A lap ára egy szám megrendelése esetén 1000 Ft + postaköltség,
könyvesboltban 1100 Ft.

A folyóirat elektronikus előfizetési díja egy évre 3500 Ft

*

Az AETAS-t a szerkesztőség terjeszti. A lap megvásárolható:

Budapest:

Írók Könyvesboltja

ELTE BTK Könyvtár

Penna Bölcsész Könyvesbolt

*

Kiadja az AETAS Könyv- és Lapkiadó Egyesület

6701 Szeged, Pf. 1179.

e-mail: aetas@mail.u-szeged.hu

<http://www.aetas.hu>

Felelős kiadó: Deák Ágnes

Olvasószerkesztő: Horváthné Szélpál Mária

Szerkesztőségi titkár: Wirth Leticia

Telefon: +36 (30) 59-66-594

A borítót tervezte: Annus Gábor

Nyomdai munkálatok: Innovariant Nyomdaipari Kft., Algyő

Felelős vezető: Drágán György

ISSN 0237-7934

Bolti ár: 1100,- Ft
Előfizetőknek: 1000,- Ft

A gyűlésen lefolytatott tárgyalás eredményeként elfogadott törvény vizsgálata nem hagy kétséget afelől, hogy valóban az 1222. évi Aranybulla erőteljesen módosított változatával van dolgunk: az 1231. évi szöveg számos részletében szó szerint – vagy csupán csekély eltérésekkel – követi az 1222. évit, melyre az egyik rendelkezés, mint látni fogjuk, kifejezetten utal is. A két szöveg ugyanakkor jó néhány részletben különbözik egymástól. A különbségek – a dolog természetéből fakadóan – háromféle módon jelentkeznek: az 1222. évi Aranybullában szereplő rendelkezés elhagyása éppúgy megfigyelhető, mint új, 1222. évi előzménnyel nem rendelkező intézkedés beemelése az új szövegbe, s végül több esetben az 1222. évi szöveg kisebb-nagyobb módosításával találkozhatunk.

Az Aranybulla új változatának kialakítására nem ötletszerűen került sor, az átdolgozás során figyelembe vett szempontok jól azonosíthatók. Ezek némelyike az 1222 óta eltelt időszak fejleményeihez való alkalmazkodást szolgálta – olykor részletesebb szabályozást adva, mint történt az 1222-ben –, máskor az éppen időszerű politikai feszültségek oldását szolgálták a változások és az új elemek, miközben az egész törvény éppúgy félreérthetetlenül magán viseli a királyi hatalom keze nyomát, mint az 1222. évi rendelkezés. Ez alkalommal sem lehet szó tehát arról, hogy a törvény a királlyal szembenállók törekvéseinek gyűjteménye, éppen ellenkezőleg: az Aranybulla 1231. évi megújítása – hasonlóan 1222. évi elődjéhez – azokat a rendelkezéseket foglalja össze, amelyeket a király hajlandó volt megadni az őt szorongatóknak a vihar lecsendesítése érdekében.

Zsoldos Attila tanulmányát számunk 5–20. oldalán olvashatják.
